

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kıyasettin ARSLAN

İBN KUTEYBE'NİN *EDEBÜ'L-KÂTİB* ADLI ESERİNİN FİLOLOJİK İNCELEMESİ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kıyasettin ARSLAN

İBN KUTEYBE'NİN *EDEBÜ'L-KÂTİB* ADLI ESERİNİN FİLOLOJİK İNCELEMESİ

Danışman

Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2020

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Kıyasettin ARSLAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sevim ÖZDEMİR (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE (İmza)

Üye : Prof. Dr. Rıfat ATAY (İmza)

Üye : Doç. Dr. Yasin PİŞGİN (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi. Gül ŞEN YAMAN (İmza)

Tez Başlığı: İBN KUTEYBE'NİN *EDEBÜ'L-KÂTİB* ADLI ESERİNİN FİLOLOJİK
İNCELEMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 06/02/2020

Mezuniyet Tarihi : 27/02/2020

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “İBN KUTEYBE’NİN *EDEBÜ’L-KÂTİB* ADLI ESERİNİN FİLOLOJİK İNCELEMESİ” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Kıyasettin ARSLAN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Kıyasettin ARSLAN
Öğrenci Numarası	20145250004
Enstitü Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE
Tez Başlığı	İBN KUTEYBE'NİN <i>EDEBÜ'L-KÂTİB</i> ADLI ESERİNİN FİLOLOJİK İNCELEMESİ
Turnitin Ödev Numarası	1259492564

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 228 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 18/02/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç %5

alıntılar dahil % 8 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

18/02/2020

Doç. Dr. Nazife Nihal İNCE

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	vi
ÖZET.....	vii
SUMMARY.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM GENEL HATLARI İLE *EDEBÜ'L-KÂTİB*

1.1. İbn Kuteybe	12
1.1.1. Hayatı	12
1.1.2. İlmî Kişiliği	14
1.2. Yazılışı ve Amacı	19
1.3. Bölümleri ve Düzeni.....	21
1.4. Konuların İşleniş Metodu	24
1.4.1. Ayetle İstişhâd	25
1.4.2. Hadisle İstişhâd	29
1.4.3. Şiirle İstişhâd	31
1.4.4. Deyimlerle İstişhâd.....	37
1.4.5. Kıyas	38
1.4.6. Atıflar	40
1.5. Farklı Dilbilbilim Konularına Yaklaşımı	47
1.6. Kullanılan İstilahlar	49
1.6.1. İsim İstilahları.....	50
1.6.2. Fiil İstilahları	52
1.6.3. Harf İstilahları.....	53
1.6.4. Usulü'n-Nahiv İstilahları.....	54
1.6.5. Diğer İstilahlar	54

İKİNCİ BÖLÜM *EDEBÜ'L-KÂTİB*'İN FİLOLOJİK İNCELEMESİ

2.1. Sarf	56
2. 1. 1. Masterların Tasnifi	59
2. 1. 2. İsim Yapıları	73
2. 1. 2. 1. Şazlık	79
2. 1. 2. 2. Çoğulluk	82
2. 1. 2. 3. Mensubluk	88
2.1.2.4. Tasğîr	93
2.1.2.5. Müzekker ve Müennes	95
2. 1. 3. İlâl, İbdâl ve Kalb	102
2. 1. 4. Fiil Yapıları	106
2. 1. 5. Mu'tel Fiillerde Emir.....	111
2. 1. 6. Mehmûz ve Mudaaf Fiillerde Emir	112
2. 1. 7. Müteaddî ve Lâzım Fiiller	114
2. 1. 8. Malûm ve Meçhûl Fiiller	116
2. 1. 9. Lehçe	117
2.2. Nahiv	121

2. 2. 1. Marife-Nekre	121
2. 2. 2. Sayı ve Temyîzi	124
2. 2. 3. İkıl İsimler ve İrâbı	126
2. 2. 4. Muzarî Fiilin Cezmi ve Nasbı	128
2. 2. 5. Gayr-i Munsarif	129
2. 2. 6. Mûrab ve Mebnî	133
2. 2. 7. Mankûs, Maksûr ve Memdûd İsimler	134
2. 2. 8. İğrâ.....	136
2. 2. 9. Mukârebe-Şurû Fiilleri	137
2. 3. Anlambilim.....	138
2. 3. 1. Yapı-Anlam İlişkisi	139
2. 3. 1. 1. İsim Yapıları ve Anlam İlişkisi	139
2. 3. 1. 2. Fiil Yapıları ve Anlam İlişkisi	143
2. 3. 1. 3. Ses ve Harf Farkından Kaynaklanan Anlam Farklılıkları	147
2. 3. 2. Harf-i Cerlerin Kullanımına Bağlı Anlam Değişmesi	153
2. 3. 3. Anlam Değişimi.....	160
2. 3. 4. Ezdâd	162
2. 3. 5. el-Furûku'l-Lugaviyye.....	164
2. 3. 6. Deyimler ve İkilemeler	167
2. 4. İmlâ.....	170
2. 4. 1. Elif Harfinin Resmi	170
2. 4. 2. Kat'ı Hemzesinin Resmi.....	173
2. 4. 3. Mu'tel Fiillerle Elifin Halleri	176
2. 4. 4. İstifham Hemzesinin Vasıl ve Kat'ı Elifiyle Resmi	177
2. 4. 5. Birden Fazla Elifin Peş Peşe Gelmesi	178
2. 4. 6. Fasıl Elifinin Resmi	179
2. 4. 7. Diğer Eliflerin Resmi.....	180
2. 4. 8. Yazıda “mâ”nın Halleri	182
2. 4. 9. Sık Kullanılan Bazı Mebnî Kelimelerin Halleri	184
2. 4. 10. Birden Fazla “vâv”ın Peş Peşe Gelmesi Halinde “vâv”ın Resmi.....	185
2. 4. 11. Birden Fazla “lâm” ın Peş Peşe Gelmesi Halinde “lâm” ın Resmi	187
2. 4. 12. Müenneslik “tâsı”nın Resmi.....	188
2. 4. 13. Yazıda “izen”in Halleri	188
2. 4. 14. Kelime Sonlarındaki “elif” in Resmi.....	189
2. 4. 15. Sonları Elif Olan Mâna Harflerinin Resmi.....	191
2. 4. 16. Mu'tel ve Mehmûz Fiillerin Emir Formlarında “elif” in Resmi	192
2. 4. 17. İsimlerde Tesniyenin İmlası	194
2. 4. 18. Maksûr ve Memdûd İsimlerin Resmi	194
2. 4. 19. İmlâda Belirleyici Olan Diğer Durumlar.....	195
2. 4. 20. İmlâda Mushaf'a, Kıyâsa ve İcmâya Uyum Meselesi.....	199
SONUÇ	205
KAYNAKÇA.....	208
Ö Z G E Ç M İ Ş	217

KISALTMALAR

(a.s)	: Aleyhi's-Selâm
(ö. ?)	: Ölüm tarihi bilinmiyor
(r.a)	: Radiyallahu Anhu/Rahmetüllahi Aleyh
(s.a.s)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
AÜFEFD	: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
by.	: Basım yeri yok
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ç.n	: Çevirmenin Notu
Çev.	: Çeviren
DİA	: <i>TDV İslâm Ansiklopedisi</i>
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi
HRÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m. ö.	: Milattan Önce
m.	: Milâdî
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm tarihi
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Tah.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye diyanet vakfı
ter.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih
Ün.	: Üniversite
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yayıncı yok

ÖZET

Fetih hareketleri sonunda İslam devletinin sınırları genişlemiş, bu genişlemeye bağlı olarak devletin müesseseleri de çoğalmış ve hizmet alanı çeşitlenmiştir. Devletin çoğalan ve hizmet alanı genişleyen müesseselerinin genel adına *divan*, divanlarda çalışanlara da *kâtip* denilmektedir.

İbn Kuteybe'ye göre divanlarda çalışan kâtipler Arap dilinin yazımında ve kullanımında hatalar yapmaktadır. Kâtiplerin Arap dilinin yazımında ve kullanımında yaptıkları hataları düzeltmek ve genelde de aydın olma yoluna giren herkese Arapçayı doğru kullanmayı öğrenmelerine rehberlik etmek için *Edebü'l-kâtib* adlı eseri yazmıştır.

Yazılan bu eser, *kitâb* adıyla anılan dört bölüm ve her bölüm de *bâb* adıyla anılan başlıklara ayrılmıştır. Eserde görülen bu bölümlerde dilbilimin çeşitli alt disiplinlerine dair bazı konular işlenmiştir. Bu çalışmada, akademik çalışmaların sınırlılığı gereği, *Edebü'l-kâtib*'de değinilen dilbilimin alt disiplinlerinden sarf, nahiv, anlambilim ve imlâya dair disiplinlerle ilgili olan konuların bulgularına yer verilmiştir. Eserde yer verilen dilbilimin alt disiplinlerine dair bulgular onun verdiği örnekler ile desteklenerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamalardan hareketle İbn Kuteybe'nin eseri yazarken takip ettiği metodu, dilbilimin alt disiplinlerinden sarf, nahiv, anlambilim ve yazıya dair görüşleri belirlenerek dilci kişiliği tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Sarf, Nahiv, Anlambilim, İmlâ.

SUMMARY

PHILOLOGICAL INVESTIGATION OF IBN QUTAYBA'S *ADAB AL-KÂTIB*

When boundaries of Islamic state enlarged due to the conquest movement, institutions have proliferated and service area expanded. The increasing institutions of the state were called the council (dîvân), and the staffs of these councils were clerks (kâtib).

According to Ibn Qutayba the clerks who were working in the councils were making mistakes about Arabic writing rules and usages. Therefor he wrote a book named *Adab al-Kâtib* to help these clerks to correct their usages and to be a guidebook to others which trying to improve their Arabic usage.

Adab al-Kâtib consists of four parts and each section has ninety-seven chapters called *bâb*. In the chapters of this book some issues regarding linguistics are included. Due to limitations of the dissertation our investigation will include only datas about morphology, syntax, semantics, and orthography. Findings about the sub-disciplines of linguistics in the work are supported by the examples given by the writer and tried to be explained. Based on these explanations, we tried to investigate Ibn Qutayba's method of editing topics and to determine his opinions on morphology, syntax, semantics, and orthography.

Keywords: Ibn Qutayba, *Adab al-Kâtib*, Morphology, Syntax, Semantics, Orthography.

ÖNSÖZ

İslam devletleri müesseselerinin en önemli ve en geniş işlevi olan divan müessesesi, süreç içinde önemini korumuş ve işlevini sürdürmüştür. Genelde entelektüel olma yoluna girenlere dilin doğru kullanımını, özelde de divan müesseselerinde çalışan kâtiplere dilin doğru kullanımını öğretmek için *edep* denilen nesir tarzı doğmuştur.

İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib* adlı eseri ile bu yeni tarzın en önemli temsilcilerinden sayılmayı hak eden bir kişiliktir. İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib* adlı eserinin mukaddimesinde, döneminin divan çalışanları kâtiplerin, dil bilgilerinin yeterli derinliğe ulaşmadığından ve dili yanlış kullandıklarından yakınmaktadır. İbn Kuteybe kâtiplerin dil bilgilerini üst düzeye ulaştırıp, dili yanlış kullanmalarını önlemek için *Edebü'l-kâtib* adlı eserini yazmıştır. Biz, İbn Kuteybe'nin bu çok kıymetli eserini doktora tezi çalışması olarak seçtik.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı, problemini ve yöntemini belirttikten sonra eserin incelenmesindeki gayenin anlaşılması için eserin yazılışına vesile olan kâtib, divan ve yazı kavramları hakkında genel bilgilendirme yapıldı. Birinci bölümde genel hatları ile eserin işlediği konular ve içerikleri tanıtılarak, İbn Kuteybe'nin eserini yazarken takip ettiği metot tespit edilmeye çalışıldı. İkinci bölümde eserin, bize göre dilbilimin en önemli dört alt disiplini olan sarf, nahiv, anlambilim ve imla alanlarına dair İbn Kuteybe'nin görüş ve düşüncelerini, onun verdiği örneklerden gün yüzüne çıkarmaya çalıştık. Bu çalışma filolojik incelemenin mantığında bulunan, eski metinleri canlı tutmak gerekçesiyle bol örnekler içermektedir.

Çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen Sayın Doç. Dr. N. Nihal İnce, Prof. Dr. Rifat Atay ve Doç. Dr. Yasin Pişgin hocalarıma, çalışmanın yazım kurallarına uygunluğunun kontrolünde yardımcı olan edebiyat öğretmeni İlker Güldali ve Naim İsa Okudan'a süreç boyunca her türlü desteğini aldığım eşime ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Kıyasettin ARSLAN

Antalya 2020

GİRİŞ

Tezin Amacı

İbn Kuteybe, Arap dili ve edebiyatı alanının önemli simalarındandır. Onun *Edebü'l-kâtib* adlı eseri dil ilimleri sahasının önemli kaynaklarından kabul edilir. Buna mukabil İbn Kuteybe'nin dil ilimleri sahasındaki çalışmalarının ülkemizde yeterince tanınmadığını düşünmekteyiz. Bu düşünceden hareketle, müstakil bir gramer kitabı olmayan, *Edebü'l-kâtib* adlı eserin, telifinde, yazarın metodunu ortaya koyup filolojik incelemesi yapılarak dil ilimlerinin dört temel alt disiplini olan sarf, nahiv, anlambilim ve imlâ alanındaki bulguların tespitine çalışılmıştır. Böylelikle eserin içeriğini gün yüzüne çıkarıp, İbn Kuteybe'nin yukarıda sayılan dilbilim dalları hakkındaki özgün görüşlerini tespit ederek, böylesine kıymetli bir eseri canlı tutup, daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve bu alanlarda araştırma yapacaklara fikir vermek tezimizin başlıca amacını oluşturmaktadır.

Kapsamı

Eserin başlığında yer alan edep, kâtip ve kâtiplerin görev alanı olan divan kavramları ve divan kavramı ile doğrudan ilişkili imlâ (kitâbet) kavramı hakkında genel bilgiler, eserin amacını ve değerini belirleme bakımından önemli olduğu için çalışmamıza dâhil edilmiştir. *Edebü'l-kâtib* adlı eserin filolojik incelemesinde elde edilen dil ilimlerinin dört temel alt disiplini olan sarf, nahiv, anlambilim (ilmü'd-dilâle) ve imlâ (kitâbe) alanındaki bulgular tespit edilecektir. Tespit edilen bulguların genel dilbilim konuları arasındaki yerini belirlemek, İbn Kuteybe'nin bu konularla ilgili tercihlerini ve önerilerini belirlemek ve ilgili disiplinlere göre tasnifini yapmak çalışmamızın kapsamını oluşturmaktadır.

Problemi

Çalışma konusu olan *Edebü'l-kâtib* adlı eserde dil ilimlerinin dört temel alt disiplini olan sarf, nahiv, anlambilim ve imlâ alanında hangi bilgilere yer verilmiştir? Bu bilgiler tasnif edilmiş midir? İbn Kuteybe bu konuları nasıl ele almıştır? Niçin bu konuları ele almıştır? İslam medeniyetinde edep ve kâtip kavramlarının anlamı nedir? İbn Kuteybe'nin özgün görüşleri var mıdır? Bu sorular çalışmamızın problemini oluşturmaktadır. Bu soruların yanı sıra araştırma esnasında görülebilecek birçok soruya da cevap aranacaktır.

Yöntemi

Çalışmanın giriş bölümünde; filoloji, edep, kâtip, divan ve yazı-implâ kavramları kaynaklardan taranıp bilgiler sentezlenerek sunulacaktır. Birinci bölümünde; eserin yazarı, içeriği, konuların anlatımındaki metot ve ıstılahların tespiti yapılarak, farklı dilbilgisi

konularına yaklaşımlar ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde; eserde tespit edilen dil ilimlerinin dört temel alt disiplini olan sarf, nahiv, anlambilim ve imlâ alanlarına ait bulgular konularına ayrılarak ilgili disiplinler açısından tasnif edilecektir. Araştırma içinde Arapça olarak yer alan ayet, hadis, şiir, deyim ve cümle alıntılarında, anlam ile ilgili hususlardaki alıntıların Türkçe çevirisine yer verilecek, şekle bağlı alıntıların Türkçe çevirisine yer verilmeyecektir. Konu başlıklarında Arapça ifadeler latinize edilecek, konu anlatımında ihtiyaç duyulduğu yerlerde Arapça yazı karakteriyle verilecektir. Bazı Arapça kelimelerin yazımında Türkçe telaffuzları esas alınarak yazılacaktır.

Yukarıda belirtilen konularla ilgili İbn Kuteybe'nin özgün görüşlerine yer verilecek sübjektif değerlendirmelerden uzak durularak objektif bir yaklaşımla araştırmaya özgünlük kazandırılacaktır.

Çalışmanın amaç, kapsam, problem ve yöntemini belirledikten sonra tezin giriş bölümünde tez başlığında geçen filoloji, edep, kâtip ve divan kavramları hakkında genel bilgilerin verilmesi gerekli görülmüştür.

Filolojinin Tanımı, Alanı ve Amacı

Yunanca kökenli olan filoloji kelimesi filo/seven ve log/dil anlamına gelen iki ayrı kelimenin birleşmesiyle elde edilmiştir. Bu bağlamda filolog/dili seven ve filoloji/dil sevgisi olmak üzere iki kelime türetilmiştir. Kelimenin Etimolojik yapısından böyle anlaşılsa da kelimenin çeşitli anlam değişimine uğrayarak günümüze geldiği ve dil-edebiyat alanında uzman kimselere filolog, filologların uğraşı alanına da filoloji denildiği anlaşılmaktadır.¹ Bir dilbilim ıstılahı olarak “Genel anlamda filoloji, kendisine inceleme konusu olarak aldığı bir dilin, tarihi, dilbilimi ve edebiyatı ile uğraşır. Dar anlamda filoloji, “metnin dilini açıklama uğraşısı”² ve ya “eski metinleri açıklama çabası”³ şeklinde genel ve dar çerçevede iki tanımı görülmektedir. Filolojinin tanımlanmasına katkı sağlayacak bir başka ifade “...Zamanımıza aktarılmış belgeleri ve edebî metinleri inceleyerek ve anlayarak her yönüyle (dil, kurumlar, devlet yönetimi, sosyal yaşam vb.) tanıtmak, bilinmeyen yönlerini gün ışığına çıkarma uğraşısı”⁴ şeklindedir.

Yukarıda yapılan tanımlamalardan aynı zamanda filolojinin alanı ve amacını çıkarmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda okunup anlaşılması güç olan eski metinleri anlaşılır ve canlı kılmak filolojinin hem alanını hem de amacını oluşturmaktadır, diyebiliriz. Ayrıca “Filolojinin amacı, okunup anlaşılmasında güçlüklerle karşılaşılan metinleri açıklamak ve bu

¹ Süheyla Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul, 1998, 9.

² Bedia Demiriş, “İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 19. Sayı: 2, 2009, 273-274, 283.

³ Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, 10.

⁴ Demiriş, “İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji”, 274.

metinleri canlı tutabilmek için gereken çabayı gösterme”⁵ şeklinde filolojinin amacını belirlemeye çalışan araştırmacılarda görülmektedir.

Bizim de bu çalışmada filolojik inceleme derken yapmaya çalıştığımız, günümüzden hicri takvime göre yaklaşık 1200 yıl önce yazılmış ve bize ulaşmış, İbn Kuteybe’nin dil ve edebiyata dair en önemli eseri olan *Edebü’l-kâtib*’in metnini inceleyerek, metinde geçen, onun değindiği dil ilimlerine dair konuları gün ışığına çıkarıp, eseri canlı tutma ve İbn Kuteybe’nin bu alanlarla ilgili görüş ve düşüncelerini tespit etme çabasıdır.

Edep Kavramı

Arapça /د, ب, / harflerinin /إدب-أدب-أدب/ şeklinde dizimiyle elde edilen kelimenin yaygın kullanımı /أدب/ şeklindedir. Sözlükte /الدعاء/ “çağırma-davet etmek”, /العجب/ “şaşılacak iş-durum” ve /حسن التناول/ “güzel muamele, davranış, edep” anlamlarına delalet etmektedir.⁶ Kelimenin /تأدب-أدب/ şeklinde mezid yapıda kullanıldığında “eğitme, öğretme, bilgilendirme, yönlendirme”⁷ anlamlarına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kelimenin tarihi süreç içinde, toplum tarafından iyi sayılan örfler, âdetler, yaşantı tarzı ve davranış biçimi gibi anlamlara da delalet ettiği; bu bağlamda sünnet ve ahlak kelimeleri ile de eş anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Kavramın süreç içerisinde /فن الأدب-علم الأدب/ şeklinde isim tamlaması yapılarak belli bir konu ile sınırlı olmayan dilbilimleri başta olmak üzere İslamî bilimler, tarih, genel kültür vb. alanlara dair konuların işlendiği oldukça geniş bir konu yelpazesi olan bilim dalına ad olarak evrildiği görülmekte olup Türkçeye “edebiyat” olarak aktarılmıştır. Bu bağlamda İbn Haldun (ö. 808/1406) bu ilim dalını “...الأدب هو حفظ أشعار العرب وأخبارها والأخذ من كل علم” “Arap şiir ve tarihini ezberlemekle beraber her ilim dalından bir miktar öğrenmek”⁹ şeklinde tanımlamaktadır. İbn Haldun’un bu tanımında geçen “her bir ilimden bir miktar öğrenmek” şeklindeki ifadenin edebiyat ilminin sınırlarının genişliğini göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

İbn Kuteybe’nin edep kavramına, eğitmek-terbiye etmek anlamlarını yüklediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda onun bu ifadesinden eğitimi, nefis eğitimi ve dil eğitimi olarak

⁵ Demiriş, “İstanbul Üniversitesi’nde Klasik Filoloji”, 274.

⁶ Cemâlüddîn b. Manzur, *Lisânu’l-arab*, Tah. Abdullah ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şâzeli, yy. Kahire ts. 43, أدب maddesi.

⁷ İbn Manzur, *Lisânu’l-arab*, 43, أدب maddesi. Özgün ifade “الأدب الذي يتأدب به الأديب من الناس سمي أدبا لأنه يأدب الناس” “إلى المحامد” şeklindedir.

⁸ Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi’l-küttâb*, Tah. Mustafa es-Sekâ, Hâmid Abdulmecit, Matbaatü Dâri’l-Kütübi’l-Mısıriyye, Kahire 1996, I/ 100; Hüseyin Varol, *Edebü’l- Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım), İbn Kuteybe ve Edebü’l- Kâtib (II. Kısım)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum 1980, 88-89; Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1996, 220, 231; Mustafa Çağırıcı, “Edep”, *DİA*. İstanbul 1994, X/ 412-414. Kavramın tarihi seyri için bkz. Sadık er-Râfiî, *Târihu edebi’l-arab*, yy. Mısır 1911, I/ 21 vd.

⁹ Muhammed b. Haldun, *el-Mukaddime*, Tah. Muhammed Derviş, yy. Dımaşk 2004, 376.

ikiye ayırdığını, nefis eğitiminin dil eğitiminden önce geldiği düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o, yukarıdaki ifadesinde dilden önce nefsi eğitmekten, lafızları güzelleştirmeden önce ahlakı güzelleştirmekten ve lahından (gramere dikkat etmemek) kaçınmak, mizahta çirkinliklere yer vermekten ve sözü üslubuna göre söyleyememekten önce, yalanın ve gıybetin kötülüklerinden korunmanın gerekliliğine vurgu yapmaktadır.¹⁰ İbn Kuteybe'nin araştırma konumuz olan eserinin mukaddimesinden, eserde yer verilen konular da göz önünde bulundurulduğunda; edep kavramına “bir meslek ya da sanatın yapılması için gerekli bilgileri bilme” ve günümüz tabiri ile “aydın-münevver için gerekli olan dil, kültür ve davranış tarzlarına sahip olabilmek” anlamlarını yüklediğini söyleyebiliriz. Edep kavramı hakkındaki bu genel bilgilerden sonra araştırma konumuz olan eserin yazılış amacında da belirtildiği üzere eser; özelde divan kâtiplerine, genelde de tüm entelektüellere yol göstermek için yazıldığından araştırma ile ilgisi olan diğer bir kavram da divan kavramıdır.

Divan

Aslı Farsça olan /ديوان/ kelimesinden¹¹ Arapçalaştırılan, /دَوْن/ topladı-bir araya getirdi fiilinin /دَوْن/ şeklinde bir harf eklenerek elde edilen mezit yapıdan türetildiği anlaşılmaktadır. Sözlükte “toplanılmış yapraklar, defter” anlamlarına delalet eden /الدَّيْوَان/ kelimesinin /الدَّيْوَان/ şeklinde /د/ harfinin fetha alması ile de kullanıldığı görülmektedir. Ancak /الدَّيْوَان/ şeklinde /د/ harfinin fetha alması ile kullanımı, /الدَّيْوَان/ şeklinde /د/ harfinin kesre alması ile kullanımı kadar yaygın değildir. Kelimenin /الدَّيْوَان/ şeklinde kullanımının çoğul formu /دَوَاوِين/ şeklinde, /الدَّيْوَان/ şeklinde kullanımının çoğul formu /دَيَّالَوِين/ şeklinde gelmektedir.¹² Bir terim olarak divanı; “gelirlerin, işlerin, bunları yürüten askerlerin ve çalışanların yönetimle ilgili hak ve hukuklarının korunduğu yer”¹³ diye tanımlamak mümkündür.

İslam'da ilk divanın Bahreyn'den gelen malların dağıtılması ya da çeşitli gruplara dağıtılmak üzere gönderilen malların, dağıtımında ihtilaf çıkması durumunda ihtilafın nasıl çözüleceğinin sorulması üzerine, istişare edilerek Hz. Ömer tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir. Kurulan ilk divana “divan el-cünüd” ya da sadece “divan” dendiği görülmektedir.¹⁴ Divan devlet kurumu olarak ilk defa Hz. Muaviye tarafından kurulmuştur.¹⁵ Sonraları, haraç, rasail, havâtim ve berid gibi divanlar ihdas edilmiş ve bu divanların her biri için kâtipler kullanılmıştır. Fatımiler Dönemi'n de tüm divan işlerinin icra edildiği divan-ı

¹⁰ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Tah. Ali Fâur, yy. Suudi Arabistan ty. 16.

¹¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, b.y. 1317, 646, ديوان maddesi; Abdulaziz ed-Dûrî, “Divan”, *DİA*. İstanbul 1994, IX/377-381.

¹² İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 1461-1462.

¹³ Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-velâyâtü'd-diniyye*, Tah. Ahmed Mubârek, Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, Kuveyt 1989, 259.

¹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-velâyâtü'd-diniyye*, 259.

¹⁵ İsmail Durmuş, “İnşâ”, *DİA*. İstanbul 2000, XXII/ 334-337.

inşa kurulmuş bu kurumun idaresini yürüten kişiye de “sahib-i divan-ı inşa” denmiştir.¹⁶ Bundan sonraki dönemlerde toplumların gelişip değişmesine göre, değişip gelişen yazışmalar, icra ettikleri işler bakımından fazla bir değişikliğe uğramadan devam edegelmiştir. Divan kavramı hakkında bu özet bilgiden sonra hem divanların yürütülmesini üstlenenler olması hem de araştırma konumuz olan eserin adının en önemli kavramlarından “kâtip” kavramı hakkında da özet bilgiler vermek gerekmektedir.

Kâtip

Arapçada yazdı, farz kıldı ve topladı anlamlarına delalet eden / كتب/ kök kelimesinden türetilen / الكاتب/ yazar kelimesi, ism-i fail yapısında olup yazma eylemini yapana delalet eder. Çoğulu / كُتَّاب/ ve / كُتَّاب/ şeklinde iki farklı yapıda gelebilmektedir.¹⁷ Kâtip anlamına delalet etmek için / الذبور, الذابر, الزبور, الزابر/ kelimeleri de kullanılmıştır.¹⁸ İlerleyen süreç içerisinde kâtip kelimesi yerine, güzel ve edebi yazı yazan anlamında “münşi” kelimesi de kullanılır olmuştur.¹⁹ Türkçede kâtiplerin yaptığı işi ifade etmek için, kelimenin sonuna “-lik-lık” eki getirilerek kâtiplik, münşîlik şeklinde yeni kelime türetilmiştir.

Kâtiplik; yazının icadı ile başlayan, çeşitli evrelerden geçen kadim bir meslektir. İslam’ın gelişi ile birlikte, Kur’an’ın vahyedilen kısımlarının yazılması için, Hz. Peygamberin kâtipler kullandığı ve bunlara vahiy kâtipleri dendiği bilinmektedir. Vahyin yazılmasının dışında da çeşitli devletlerin başkanlarını İslam’a davet mektubu yazmak, sözleşmeler düzenlemek gibi birçok hususlarda da Hz. Peygamber’in kâtipler kullandığı olmuştur. İslam dünyasında temelleri bu şekilde oluşan kâtip ve kâtiplik, İslam toplumunun ve kurumlarının gelişmesiyle birlikte gelişmiş ve genişlemiştir.²⁰ Tarihi süreç içinde çok çeşitli görevler üstlenen kâtiplerin, kâtib-i hat, kâtib-i lafz, kâtib-i akd, kâtib-i hükm ve kâtib-i tedbir olmak üzere beş mertebeye ayrıldığı görülmektedir.²¹

Kâtib-i hat; başlangıç aşamasında olup yazıyı yeni öğrenen kişidir. Bu aşamadaki kişi salt yazı ve yazının gereği olan, kâğıdın kalitesi ve yazının tarzı gibi yazının kendisi ile aktarılıp güzellik kazandığı iki temel unsuru bilmelidir. Kâtip bu iki ana unsurun yanı sıra, mürekkebin ve kalemin kalitesi, açımı, kalemin dayanıklılığının arttırılması, sağ elle yazmanın daha güzel olduğu gibi bilgilerden de haberdar olmalıdır. Yazının görünümünün

¹⁶ Osman Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa San’atının Gelişmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996, 260.

¹⁷ İbn Manzur, *Lisânu’l-arab*, 3816-3817, كتب maddesi.

¹⁸ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi’l-küttâb*, I/ 178.

¹⁹ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, I/688; Varol, Hüseyin, *Edebü’l- Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 89; Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 3.

²⁰ Varol, *Edebü’l- Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 89; Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 16 vd. Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, *DİA*. Ankara 2002, XXIV/ 49-52.

²¹ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi’l-küttâb*, I/ 137.

güzel olması için, kâğıdın başındaki ve sonundaki boşlukların aynı olması gerektiğini, her bir satırın aralığını, paragrafın başlangıç ve bitişi gibi ayrıntıları bilmelidir.²²

Kâtib-i lafz; bu mertebedeki bir kâtip birinci mertebede belirtilenlere ilaveten edebî içerikteki risaleler, hutbeler, darb-ı meseller ve şiirlerden ezberler yapmalı ve tarihî olayları bilip bunları yazışmalarında kullanmalıdır. Ayrıca yazıştığı kişilerin konumlarını bilmeli ve her konumdaki kişilere layık üslup ile yazışma yapmalıdır.²³

Kâtib-i akd; devletin hesaplarını tutan kâtiplere denilir. Bunlar, halife ve vezirlerin meclislerinin, devlet işlerinde çalışanların ve ordunun hak ve hukuklarını kayıt altına alan sevk ve idare eden kâtip olmak üzere kendi içlerinde üç sınıftırlar.²⁴

Kâtib-i hükm; idari işlerin kâtipliğidir ki kendi arasında; adli hükümlerin, zulme uğrayanların, haraç gelirlerinin ve güvenlik işlerinin kayıtlarını tutan kâtipler olmak üzere dört gruba ayrılırlar. Bu mertebedeki kâtibin daha önce belirtilen hususların yanında, haram ve helali, sünneti, şer-i hükümleri, lafızların türevleri ve sözün bölümleri gibi hususları da bilmesi gerekir.²⁵

Kâtib-i tedbir; sultanın kâtibi (özel kalem) olması bakımından kâtiplerin en üst mertebesi olup sultanın bütün sırlarını bilmekte onun adına işleri yürütmektedir. Sahip olduğu bu çok önemli konumdan dolayı, uluslararası ilişkiler, tarih, şiir ve emsal gibi birçok ilmi iyi bilmelidir. Bu mertebedeki kâtip bütün bunların yanısıra halifenin beğeni ve takdirini kazanmak için halifenin ilgi duyduğu ve nefret ettiği alanları da iyi bilmelidir. Yukarıda belirtilen kâtiplerin hangi aşamasında olursa olsun bir kâtip kendi alanındaki konularda derinleşmiş, genel kültürü geniş, çeşitli ilimlerde bilgi sahibi, nefis terbiyesi almış olmalıdır.²⁶

İlgilendikleri alanlar açısından kâtipler İslam toplumunun idaresinde çok önemli yere sahip olmuşlar bundan dolayı da onların en iyi şekilde yetişmeleri için hemen hemen her dönemde eserler yazılmıştır. Başlangıçta küçük risaleler şeklinde kâtiplere yol göstermek için eserler yazılmıştır. Sonraki dönemlerde mutakil eserlerin yazıldığı olmuştur. İbn Haldun (808/1406) bu alanın en kapsamlı ve müstakil eserlerinin, çalışmamızın konusunu teşkil eden İbn Kuteybe'nin *Edebü'l- Kâtib* adlı eseri başta olmak üzere Müberred'in (ö. 286/900) *el-Kâmil'i*, Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve 't- tebyîn'i* ve Ebu Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *en-Nevâdir'i* olduğunu söyler. Bu eserler ana hatları ile kâtiplerin yetişmeleri için gerekli olan

²² Batalyevsî, el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb, I/ 138-139.

²³ Batalyevsî, el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb, I/ 139-142.

²⁴ Batalyevsî, el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb, I/ 142-151.

²⁵ Batalyevsî, el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb, I/ 151-159.

²⁶ Batalyevsî, el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb, I/160.

meslekî bilgilerin yanısıra dili iyi kullanmaları için çeşitli dilbilim konularına dair bilgiler vermekte adeta birbirlerinin mütemmimi şeklinedirler.²⁷

Araştırma konumuz olan eser ve diğer eserlerde kâtiplerin sahip olması gereken birtakım özelliklerin olduğu görülmektedir. Kâtipler; yaptıkları işler gereği, kişiler arası ilişkilerde, halifeden halka doğru olan hiyerarşik yapıyı bilip yazışmalarda ve işleri yürütmede bu hiyerarşiye göre hareket etmeli, sözün yücesini insanların adisine; sözün adisini, insanların yücesine söylememelidir.²⁸ Ayrıca onların, tasavvuf, ahlak gibi bilimlerin yanı sıra kendi uzmanlık alanları ile ilgili alan bilgisine ihtiyaçları vardır. Kâtiplerin her biri, kendi mertebelerinin gerektirdiği kadar dilbilimlerinde maharet kazanmalı ki irabı bilip lahından emin olsunlar. Kâtipler, kullanımı adetten olmayan garip kelimeler ve anlaşılması zor sözler kullanmamalı, sözde ve yazıda sadeliğe yer vermelidir.²⁹ Bilindiği üzere kâtiplerin uğraşı alanları yazıdır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda genel hatları ile yazı ve Arapların yazı ile olan ilişkileri üzerine genel bilgiler vermek gerekmektedir.

Kitabet ve İmlâ

Bildirilenin ya da bilginin kaybolmasını önleyen simgesel bir anlatım veya³⁰ sözün gaibe ulaştırılması³¹ olarak tanımlamanın mümkün olduğu yazı ile ilgili çalışmaların çok eskilere dayandığı görülmektedir. Yazı konulu çalışmalar dönemin kaynaklarında, çoğunlukla türeyişi ile ilgili felsefi tartışmalardan oluşmaktadır.³²

Klasik islamî kaynaklarda yazının ilk olarak ne zaman kullanıldığı hakkında farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre yazının ilk olarak Hz. Âdem'e veya Hz. Hûd'a Hz. Allah tarafından tevkifi olarak öğretildiği,³³ bir başka rivayete göre ise yazıyı ilk kullananın Hz. İdris olduğu belirtilmektedir. Yazının ilk kullanıldığı coğrafya olarak Mezopotamya'ya işaret edilmektedir.³⁴ Bu aşamada yazının hangi yazı olduğuna dair bir katıda rastlanmamaktadır.

²⁷ Muhammed b. Haldun, *Mukaddime*, Ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, II/ 376-377; Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 99-102.

²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 18-20; Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 137 vd.

²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 18-20; Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 137 vd. Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 17-21.

³⁰ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Mutilingual, İstanbul 1998, 84.

³¹ Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-ilahiye fî mevzuat el-ulum el-lğaviyye) Tokatlı Hasanoğlu Lüfüllah (Molla Lütü) Eleştirel Metin ve İnceleme*, Kitabevi, İstanbul 2012, 96.

³² Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 11; Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 57.

³³ Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-âşâ fî sînâti'l-inşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Hudayviye, Kahire, 1914, III/ 7, 10; Muhammed b. Abdırabbihî, *el-İkdü'l-ferîd*, Tah. Abdulmecid et-Terhînî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1983, IV/ 239 vd. Ğânim Kaddûrî, *İlmü'l-kitâbeti'l-arabiyye*, Amman 2004, 35.

³⁴ Kerim Türkmen, "Arap Yazısının Kaynağı ve Çeşitleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, 1999, 221; Kemal Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı", *Nusha, Yaz / 2001*, 158

Asıl konumuz olan Arap yazısının kaynağını Süryanice ve Nebatça diline dayandıranlar olduğu gibi³⁵ Ebcet, Hevvez, Kelemun, Sa'fes, Karušet adlı kişiler tarafından keşfedildiğini³⁶ veya Hîrelilerden alınıp³⁷ zamanla Hicaz Bölgesi'nde kullanır hale geldiğini söyleyenler de olmuştur.³⁸

Arap yazısı ile ilgili bulguların İslam'ın doğuşundan az öncesinde görüldüğü, bu devirden daha öncesine ait herhangi bir bilgide Arapların yazıyı bildiğine dair bir belgeye rastlanmadığı belirtilmektedir.³⁹ Arap yazısının kökeni konusunda birçok ihtilaflı rivayetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetlerin doğruluğunu ya da yanlışlığını tartışmak bu çalışmanın amacı olmadığı için sadece rivayetler verilmiştir. Burada asıl amaç, Arap yazısı hakkında okuyucunun genel bilgi edinmesini sağlamaktır.⁴⁰

İslam'ın doğuşundan önce Araplarda yazının çok yaygın kullanılmadığı ve bu durumun İslamiyetin doğuşundan sonra da bir müddet devam ettiği söylenilmektedir. İslam'ın doğduğu ilk zamanlarda Araplar arasında yazı bilenlerin sayısının on yedi erkek, yedi kadın olmak üzere toplam yirmi dört kişi olduğuna dair kayıtlar görülmektedir.⁴¹ Sonra da Arap yazısındaki gelişmenin bu kişilerin yazıyı başkalarına öğretmesiyle sağlandığını söyleyebiliriz. Arap yazısının İslam'ın zuhuru ile çok daha geliştiği ve ilerlediği anlaşılmaktadır.

Arap yazının gelişmesine ve ilerlemesine katkı sağlayan ana etkenler arasında Kur'an'ın borçlanma ile ilgili ayetlerde yazıyı emretmesi, Hz. Peygamberin sahabenin içinden yazı bilenlerden vahiy kâtipleri seçip nazil olan Kur'an ayetlerini o günün şartlarında çeşitli levhalara yazdırması sayılabilir. Bunların dışında Hz. Peygamberin "dâru's-suffa" da yazı öğretmekle görevli sahabî bulundurması, vasiyetlerin yazılmasını emretmesi, Müslüman çocuklara yazı öğretme karşılığında Bedir esirlerini serbest bırakması olaylarının

³⁵ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 52, 54; Kerim Türkmen, "Arap Yazısının Kaynağı ve Çeşitleri" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 222; Muhammed İbrahim el-Kürdî, *Târihu'l-hattü'l-Arabî ve edebüh*, Mektebetü'l-Hilal Mısır 1939, 38; Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı", *Nusha* 158, 160.

³⁶ Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı", *Nusha*, 158

³⁷ Kürdî, *Târihu'l-hattü'l-arabî ve edebüh*, 39. Geniş Bilgi İçin bkz. Kürdî, *Târihu'l-hattü'l-arabî ve edebüh*, 40 vd.

³⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-âşâ fî sinâti'l-inşâ*, III/ 12; İbn Abdirabbîhi, *el-İkdü'l-ferîd*, IV/ 239; İshak b. Nedim, *el-Fihrist*, Tah. Rıza Teceddüd, Dâru'l-Marife Beyrut ts. 6; İbn Haldun, *el-Mukaddime*, II/ 412.

³⁹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I/ 634.

⁴⁰ Batalyevsî, *el-İktûdâb*, I/ 171; Ahmed b. Yahya el- Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, yy. Kahire 1901, 476 vd. Kalkaşendî, *Subhu'l-âşâ fî sinâti'l-inşâ*, III/ 12-13; İbn Abdirabbîhi, *el-İkdü'l-ferîd*, IV/ 240; Nasru'l-Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fî usûli'l-hat*, Tah. Mahmut el-Kahle, yy. Beyrut 2001, 19; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 54-55; Tuzcu, "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı", *Nusha*, 159; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I/634-35.

⁴¹ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 477; Kalkaşendî, *Subhu'l-âşâ fî sinâti'l-inşâ*, III/ 15; Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 8; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I/ 636.

hatırlanmasında da fayda vardır.⁴² Bu gibi uygulamalardan sonra yazı öğrenme asıl değerini kazanmıştır denilebilir. Arap yazısını muhafaza eden ve gelişmesini sağlayan en büyük amil olarak Kur'an'ın bu yazı ile Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine yazdırılması olayı olmalıdır.⁴³ Hz. Peygamberin vefatından sonra onun döneminde değişik yazı malzemeleri üzerine dağınık bir şekilde yazılan Kur'an ayetlerinin Hz. Ebu Bekir döneminde bir heyet gözetiminde yeniden sayfalar yazılması ikinci en önemli amil olarak görülebilir. Bir diğer amil de Hz. Osman tarafından bu ilk sahifeler esas alınarak çoğaltılıp Mushaf halinde belli başlı İslam merkezlerine göndermesi olayı sayılabilir. Böylelikle Kur'an Müslümanların ilk yazılı belgesi olmuştur.⁴⁴ İslam'da yazının ilk önce vahyin tescil ve tespitinde kullanıldığı söylenilebilir. İleriki zamanlarda ise İslam toplumunun gelişmesine bağlı olarak gelişen kurumların işlerinin kayıt altına alınmasında çok önemli işlevi olmuş; daha sonraları kullanım sahası kültürel ve edebi ürünlerin tescili, mimari eserlerin tezyini olmak üzere genişlemiştir.⁴⁵

Hz. Peygamber Dönemi'nde; vahyin yazılması, çeşitli kişilere mektup yazılması ve antlaşmalar yazılması şeklinde olan yazıyla ilişkinin, Sahabîler Dönemi'ne gelindiğinde biraz daha geliştiğini ve sahasının genişlediğini söylemek mümkündür.

Sahabîler Dönemi'nde yazının yukarıda sayılanlara ek olarak Hz. Peygamberin hadislerinin tedvini; İslam toplumunun gelişmesiyle kurumlarında yapılan yeniliklere istinaden askerlere yapılan yardımların ve elde edilen ganimetlerin kaydedilmesi gibi yeni alanlarda kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu dönemden sonra Arap yazısı, Emeviler ve Abbasîler Dönemi olmak üzere iki aşama daha geçirmiştir. Emeviler Dönemi'nde İslam toplumunu ve bu toplumun oluşturduğu idarî kurumların daha da geliştiği, Arap halkının yerleşik hayata geçtiği, Arapların farklı kültür ve bilimlerle tanıştığı görülmektedir. Buna bağlı olarak yazının kullanım alanları genişlemiş ve yazıya olan ihtiyaç daha da artmıştır. Bu dönemde rasâil divanı kurulmuş ve kâtiplik bir meslek olarak icra edilir hale gelmiştir.⁴⁶ Abbasîler Dönemi'ne gelince yazı, kurum ve yazışma alanlarının değişip gelişmesiyle gelişmiş ve kâtiplik bir meslek olarak icra edilmeye devam etmiştir. Bu dönemde kâtiplik yapanların çoğu mevaliden oluşmaktadır. Bu durum Arap yazısının kullanımında hataları da beraberinde getirmiş olabilir. Belki de İbn Kuteybe bu eserini Arap yazısının bozulmasını engellemek amacı ile yazmıştır. Ayrıca Arapçaya giren yabancı kelimelerin, tercüme faaliyetleri sayesinde arttığını söylemek mümkündür. Arapçaya giren bu yabancı kelimelerin

⁴² Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fî usûli'l- hat*, 20-21; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 55-56.

⁴³ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fî usûli'l- hat*, 26.

⁴⁴ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 10.

⁴⁵ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 13.

⁴⁶ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 115; Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Bankalar Matbacılık, Erzurum 1998, 157.

yazımı da üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan biri olmalıdır. Bu dönemde, yazıda sadelikten ayrılıp biçim ve üslupta aşırı süslemelere gidildiği görülmektedir.⁴⁷ Daha sonraki dönemlerde yazı yazma işi; başlı başına bir meslek olmuş, divan-ı inşa adı altında kendine ait şart ve törenleri olan bir memuriyete dönüşmüştür.⁴⁸

Sözlükte farklı sızılarda çok farklı anlamlar⁴⁹ için kullanılan /كتب/ kökünden müştak /كتابة/ yazıyı, terim olarak “kelimelerin telaffuzlarını başlama ve durma yönüyle alfabe harfleri ile tasvir etmek”⁵⁰ şeklinde tanımlamak mümkündür. Arapların yazı için /الخط, الهجاء, الكتابة/ ile tasvir etmek”⁵⁰ şeklinde tanımlamak mümkündür. Arapların yazı için /الخط, الهجاء, الكتابة/ olmak üzere beş farklı ıstılah kullandıkları görülmektedir. Araplarda yazı için kullanılan en eski ıstılahın /الكتاب/ kelimesi olduğu “أن ورقة بن نوفل كان يعرف الكتاب العربي” şeklindeki ibareden anlaşılmaktadır. Daha sonra /الخط-الهجاء/ kelimelerinin gelmekte olduğu, yazı kurallarını öğretmeyi esas alan risalelerin başlıklarından anlaşılmakta olup, bu iki ıstılahtan /الهجاء/ kelimesinin daha yaygın kullanıldığı görülmektedir. Sonraki devirlerde sırası ile /الإملاء-الرسم/ kelimeleri Arap yazısı ve bu husustaki meseleler için kullanılan ıstılahlar olmuştur.⁵¹ Araştırmamıza konu edindiğimiz *Edebü'l-kâtib* adlı eserde İbn Kuteybe /الهجاء/ ıstılahını kullanarak yazı ile ilgili meseleleri ele aldığı bölümün adına /باب إقامة الهجاء/ demiştir.⁵²

Arap imlâ bilgisinin başlangıçta müstakil bir ilim olarak görülmeıip, nahiv ve sarf ile bir bütün olarak değeriendirildiğı anlaşılmaktadır. İbn Hâcib (ö. 646/1249) sarf ilmine tabi olan bir disiplin, İbn Mâlik (ö. 600/1204) ve İbn Bâbeşâz (ö. 469/1076) gibi âlimler ise nahiv ilminin bir eki olarak değeriendirmişlerdir. Bu kabulün Ebu Hayyan el-Endelûsî (ö. 745/1344) ye kadar devam ettiğı ve ilk defa onun tarafından kullanılan “علم الخط و يقال له الهجاء ليس من علم”⁵³ ibaresinden yazının bağımsız bir ilim olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Bağımsız bir ilim dalı olarak beliren imlânın kurallarının tespitinin ise İslâm'ın doğuşundan sonraki yıllarda olduğu görülmektedir. Bu alanda müstakil veya çeşitli eserlerin bir bölümü olarak yazılmış birçok eser bulunmaktadır.⁵⁴ Yukarıda belirtildiğı gibi bazı gramer kitaplarında bile yer verilen imlâ meselesine, İbn Kuteybe de araştırma konumuz olan eserinin /تقويم اليد/ kısmının başlangıç bölümü olarak isimlendirdiğı

⁴⁷ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 181, 233; Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, 153-155.

⁴⁸ Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa Sanatının Gelişmesi*, 259.

⁴⁹ İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 3816 كتب maddesi.

⁵⁰ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fi usûli'l- hat*, 15.

⁵¹ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fi usûli'l- hat*, 31; Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 12, 13.

⁵² Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 161.

⁵³ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-misriyye fi usûli'l- hat*, 10.

⁵⁴ Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 17-20. Arap yazısı ve gelişimi ile geniş bilgi için bkz. Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*; Yahya Alem, *Kavâidü'l-ımlâ ve mehâratuhâ*, yy. Kuveyt 2014.

/إقامة الهجاء/ bölümünü yazıya dair meseleler ile ilgilidir. İbn Kuteybe eserinin mukaddimesinde, dönemin kâtipleri tarafından yapılan -yazı dâhil olmak üzere- dile dair hataları göstermek, onlara doğrusunu öğretmek için bu eseri yazdığını belirtmektedir.⁵⁵

Onun Arap yazısına dair görüşlerini, yazının bozulmasını önlemek ve yazıda birliği sağlamak olarak değerlendirebiliriz. Onun yaşadığı dönemde Araplar, İslam dininin çok geniş bir coğrafyaya yayılmasına bağlı olarak, dillerinde birtakım yozlaşmalar gördüler. Dildeki bu yozlaşmaları yazıdan bağımsız olarak düşünmek doğru değildir.

Ana hatları ile araştırma konusu eserde görülen ve yukarıda belirtilen kavramlar hakkında bu genel bilgilerden sonra araştırmanın birinci bölümüne geçebiliriz.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9-21.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL HATLARI İLE EDEBÜ'L-KÂTİB

⁵⁶ /أدب الكتاب, أدب الكاتب, آداب الكتاب, آداب الكتبة/ Çalışmanın bu bölümünde, kaynaklarda olmak üzere dört farklı isimle anılan, üzerinde çeşit şerhler yapılan eserin, yazarı, yazılış amacı, kısım ve bölümlerinin genel değerlendirmesi, yazımında izlenilen metot, kullanılan ıstılahlar gibi konular ele alınıp incelenecektir.

1.1. İbn Kuteybe

1.1.1. Hayatı

Çalışma konumuz olan eserin müellifi İbn Kuteybe'nin tam adı; hayatı hakkında bilgi veren, ulaştığımız en eski eserde /أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري/ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî ya da ed-Deynûrî şeklinde verilmektedir.⁵⁷ Ulaştığımız ikinci en eski eserde⁵⁸ tam adının sonundaki nisbenin /المروزي/ el-Mervezi, diğer bir eski eserde⁵⁹ ise nisbenin /الكوفي/ el-Kûfî şeklinde yapıldığı görülmektedir. Babasının memleketine nisbet edilerek el-Mervezi, Dinever kadılığı yaptığı için kadılık yaptığı yere nisbet edilerek ed-Dineveri ve doğum yeri Kûfe olduğu için doğduğu yere nisbet edilerek el-Kûfî denildiği ve bu nisbelerinin dışında da nisbelerinin olduğu görülmektedir.⁶⁰

İbn Kuteybe'nin doğum yeri ve yılı ile ilgili yukarıda belirtilen ulaşabildiğimiz en eski ilk iki eserde bir kayıt görülmemekte; ulaşabildiğimiz diğer eski eserde ise doğum yerinin Kûfe olduğu, doğum tarihi için yıl belirtilmeden “Recep ayının başları” şeklinde kayıtlar

⁵⁶ Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 18.

⁵⁷ Ebu't-Tayyib el-Luğaviy, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009, 101.

⁵⁸ Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyine ve'l-luğaviyyin*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1984, 183.

⁵⁹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85. Bu konuda bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, Tah. Avvâr M'aruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, b.y. 2001, XI/ 411; Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Tah. Muhammed Ata, Mustafa Ata, yy. Beyrut ts. XII/ 276; Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhu'n-nuhhât*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Müessesetü'l-Kütütbi's-Sika, Beyrut 1986, II/ 143; Ebu Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, Tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut ts. III/ 42; Osman ez-Zehebi, *Mizâni'l-îtidâl fî nakdi'r-ricâl*, Tah. Muhammed Becâvî, Dâru'l-Marife, Beyrut ts. II/ 503; Osman ez-Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, Tah. Ali Ebu Zeyd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, XII/ 296; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Tah. Heyet, yy. Beyrut 1991, XI/48; Muhammed b. Yakup Fıyrûzâbâdî, *el-Bulğatu fî tercümeti eimmeti'n-nahvi ve'l-luga*, Tah. Muhammed Mısıriy, Dâru Sadu'd-Dîn, Dimaşk 2000, 175; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, Tah. Abdulfettah Ebu Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, V/ 8; Cemaleddin Atabekî *en-Necmü'z-zâhira*, Tah. Heyet, el-Müessesetü'l-Mısıriye, b.y. ts. III/ 75; Celeleddin es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Matba'atu'l-Halebi, b.y. 1965, II/ 63; İbnu'l-İmâd Ebu'l-Felah, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, Tah. Muhammed Arnavut, Abdulkadir Arnavut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1988, III/ 318.

⁶⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 44; Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 276; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhu'n-nuhhât*, II/ 143; Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim)*, I. Kısım), 18.

görülmektedir.⁶¹ Doğum yerinin Bağdat veya Kûfe olduğuna dair başka kayıtlar da bulunmaktadır.⁶² Doğum tarihi ile ilgili tarih vereren ilk kaydın hicri 213 yılı olduğu görülmektedir.⁶³ Çocukluk ve gençlik yıllarını; döneminin ilim merkezleri olan başta Bağdat olmak üzere Basra, Kûfe ve diğer birçok şehirde ilim tahsil ederek geçirdiği anlaşılmaktadır.⁶⁴ Müellifin eğitim, öğretim ve eser telifi gibi hayatı boyunca sürdürdüğü işlerin dışında belirli bir süreliğine Dinever kadılığı gibi resmi görev üstlendiği de görülmektedir.⁶⁵ Ayrıca Basra'da da Dîvânu'l-mezâlim memurluğu görevi yaptığı belirtilmektedir.⁶⁶

Kaynaklarda İbn Kuteybe'nin ölüm yılı ile ilgili hicri 296,⁶⁷ 276,⁶⁸ 271⁶⁹ ve 270⁷⁰ şeklinde dört farklı rivayet görülmekte olup çoğunluğun onun ölüm tarihi olarak hicri 276 yılını benimsediği anlaşılmaktadır. Ayrıca onun hayatından bahseden âlimlerden bazıları, onun ölüm sebebi ve ölüm anı olayları ile ilgili ayrıntılar vermektedir. Ölüm sebebi olarak dövmüş buğdaydan yapma bir tür yiyecek olan /هريسة/ yemeği, yemesi esnasında yemeğin aşırı sıcak olmasından dolayı (boğazının yandığı) çok yüksek sesle bağırmaya başladığı ve o esnada bayıldığı, bir müddet baygın kaldıktan sonra ayılıp biraz acı çektikten sonra sakinleşip kelime-i şahâdet getirerek vefat ettiği anlatılmaktadır.⁷¹ İbn Kuteybe'nin hayatını ele alan eserlerde; onun ailesi ile ilgili bilgi verilmemekte sadece bir oğlu ve bir de torunundan bahsedilmektedir.⁷²

⁶¹ Luğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s.101; ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyine ve'l-luğaviyyîn*, 183; İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 143; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42.

⁶² Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, XI/ 411; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 143; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, 319.

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 43; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, 319.

⁶⁴ Varol, Hüseyin, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 21.

⁶⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 147; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, Tah. Ali Ebu Zeyd, Beyrut 1983. XII/ 298; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48.

⁶⁶ Varol, Hüseyin, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 21.

⁶⁷ ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyine ve'l-luğaviyyîn*, 183.

⁶⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 411; Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XII/ 276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; Zehebi, *Mizâni'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, II/ 503; Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 300; Fiyruzâbâdî, *el-Bulğatu fi tercümeti eimmeti'n-nahvi ve'l-luga*, 176; Askalâni, *Lisânü'l-mizân*, V/ 9.

⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42.

⁷⁰ Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XII/ 277; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 147; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, II/ 64.

⁷¹ Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XII/ 276; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 146; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; Zehebi, *Mizâni'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, II/ 503; Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 300; Fiyruzâbâdî, *el-Bulğatu fi tercümeti eimmeti'n-nahvi ve'l-luga*, 176; Askalâni, *Lisânü'l-mizân*, V/ 9; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, II/ 64; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, III/ 318.

⁷² Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 411; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 144; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 43; Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 299; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, III/ 319; Varol Hüseyin, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 29.

1.1.2. İlmî Kişiliği

İbn Kuteybe'nin, dil ilimleri merkezde olmak üzere, İslamî ilimler, tarih ve genel kültür olmak üzere üç farklı alanda yetiştiği ve eserler verdiği görülmektedir. Araştırma alanımız ve araştırma konumuz gereği, bu bölümde onun dil ilimleri alanındaki ilmî kişiliğinin öne çıkarılmasına öncelik verilecektir.

İbn Kuteybe'nin hayatından bahseden eserlere bakıldığında onun ilmî kişiliği ile ilgili kayıtların çoğunun dil ilimleri ile ilgili olduğu görülmektedir. Onun hayatından bahseden eski kaynaklarda “...إلا أن ابن قتيبة خلط عليه بحكايات عن الكوفيين...” ancak İbn Kuteybe Kufelilerin hikayelerini karıştırırdı⁷³ şeklinde ve “كان ابن قتيبة يخلو في البصريين إلا أنه خلط المذهبيين وحكى في كتبه” / İbn Kuteybe Basralıları tercih eder, iki mezhebi karıştırır ve kitabında Kufelilerden anlatır... Lügat, nahiv, ġarību'l-Kur'an'ı, anlamlarını ve şiiri bilir⁷⁴ şeklinde kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda kullanılan /البصريين/ ve /الكوفيين/ kavramları Basra ve Kûfe'de oluşan iki dil ekolüne mensup kişileri ifade etmek için kullanılan iki kavram olduğu, /اللغة/ Arapça, /النحو/ nahiv, /غريب القرآن ومعانيه/ Kur'an'daki kapalı kelimeler ve anlamları ve /الشعر/ şiir ifadelerinin de dil ilimlerinin ana kavramlarından olduğu bilinmektedir. Nahivci biyografilerinden biri olan *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhât* adlı eserde İbn Kuteybe, “النحويّ اللغويّ العالم” / alim, dilci, nahivci...⁷⁵ şeklinde tanıtılır. Söz konusu eserin bu başlığında geçen /اللغويّ/ dilci, /النحويّ/ nahivci ve /الكاتب/ kâtip ünvanları İbn Kuteybe'nin dil ilimleri alanındaki yerini gösterir. Benzeri bir taktim ifadesi *Vefeyâtu'l-ayân* adlı eserde “النحويّ اللغويّ/nahivci ve dilci”⁷⁶ şeklinde geçmektedir. İbaredeki nahivci ve dilci diye nisbet edilmesi onu dil ilimleri yönünden tanıtan bir nisbedir. *Siyeru âlâmi'n-nubalâ* adlı eserde bazı tanıtım ifadelerinden sonra “الكاتب - وكان رأساً في علم اللسان العربي” / kâtibdi ve Arap dili ilminde reisti”⁷⁷ şeklinde de tanıtılmaktadır. O bir başka eserde yine “النحويّ اللغويّ/nahivci-dilci”⁷⁸ şeklinde tanıtılmaktadır.

Bazı eserlerde de /أخذ عن.../⁷⁹ şeklindeki tanıtımlarla İbn Kuteybe'nin İslamî ilimler grubundan hadis ilmi ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Onun hadis ilmi ile ilgilendiğini gösteren diğer tanıtım ifadelerini “...حدّث عن... روى عنه”⁸⁰, “...روى عن... روى عنه”⁸¹, “...حدّث”

⁷³ Luğavî, *Merâṭibu'n-nahviyyîn*, 101.

⁷⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; Kiftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 147

⁷⁵ Kiftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 143.

⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42.

⁷⁷ Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 297.

⁷⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48; Fiyrûzâbâdî, *el-Bulğatu fî tercümeti eimmeti'n-nahvi ve'l-luga*, 175; Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, V/ 9; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, II/ 63; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, III/ 318.

⁷⁹ Luğavî, *Merâṭibu'n-nahviyyîn*, 101.

⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 411; Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XII/ 276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 43; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, III/ 319.

...عنه⁸² ve “سمع بها الحديث على...روى عنه...”⁸³ şeklinde sıralamak mümkündür. Bu ifadelerin tamamı bazı küçük farklılıklarla “ O (İbn Kuteybe) hadis rivayet etti ondan da hadis rivayet edildi” anlamına delalet etmektedir. Bu ifadelerden onun hadis ilmi ile de ilgilendiği dahası onun hadisçi olma yönünün de güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Onun hadisçi olması ile ilgili müstakil bir doktora çalışması yapıldığı görülmektedir.⁸⁴

Müellifin bir dilci sayılması için yukarıda verilen değerlendirmeler ve ayrıca aşağıda değinilecek dile dair doğrudan ya da dolaylı olarak verdiği eserlerin yeterli olacağını düşünmekteyiz. Onun dil ekolleri bağlamında nerede durduğunu görmek açısından yukarıda belirtilen eserlerde geçen “إلا أنه خلط المذهبين”/ ancak o iki mezhebi karıştırdı” şeklindeki değerlendirmede geçen /المذهبين/ kelimesi ile Basra ve Kûfe dil ekollerini⁸⁵ kastettiği anlaşılmaktadır. Onun bir ekolü taklit etmediği her iki ekolün görüşlerinden faydalandığı ve kendisinin de bazı konular hakkında tercihleri olduğu görülmüştür. Bazı konularda yaptığı tercihlerden, Basra ve Kûfe dil ekollerine mensup âlimlere yaptığı atıflar ile ilgili bu çalışmanın “*Edebü'l-kâtib*’in Genel Değerlendirmesi” başlığında örnekler verilmiştir. İbn Kuteybe’nin farklı dil ekollerinden dil malzemesi alıp, sentez yapıp dil malzemeleri arasından tercih yapması, günümüzde “Bağdat dil ekolü”⁸⁶ adını alan akımı akla getirmektedir.

Müellif’in yaşadığı dönemde Bağdat dil ekolünün henüz bağımsızlığına kavuşmadığını, onun hayatından bahseden eserlerde geçen “iki mezhebi (Basra ve Kûfe) karıştırdı” şeklindeki ifadelerden anlamak mümkündür. Onu, Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşlerini sentezleyip tercihlerde bulunması ve uzun yıllar Bağdat’ta yaşamış olması nedeniyle Bağdat dil ekolünün kurucuları arasında sayanlar vardır.⁸⁷ İbn Kuteybe hakkında değerlendirme yapan bir başka kaynak ise onun sentezci yaklaşımının sadece dil ilimleri ile sınırlı kalmadığı, diğer alanlarda da bu tutumunu sürdürdüğünü söylemektedir.⁸⁸

İbn Kuteybe’nin biyografisini de alan eserlerde, onun şahsı ile alakalı müsbet ve menfi birtakım değerlendirme kayıtlarının olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe’nin hakkında müsbet değerlendirme yapan eserlerden biri olan *el-Fihristte* /عالم/ bilgin, /صادق/ dürüst, /كثير التصنيف/ tasnifi çok ve /كثير التأليف/ telifi çok şeklinde değerlendirme kayıtları görülmektedir.⁸⁹ Bir başka kayıtta /صاحب التصانيف المشهورة/ meşhur, /فاضل/ faziletli, /دين/ dindar, /ثقة/ güvenilir

⁸¹ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhât*, II/ 144; Zehebi, *Mizâni'l-îtidâl fî nakdi'r-ricâl*, II/ 503; Fiyruzâbâdî, *el-Bulğatu fî tercümeti eimmeti'n-nahvi ve'l-luga*, 175; Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, V/ 8.

⁸² Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 297; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, II/ 64.

⁸³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48.

⁸⁴ Bkz. Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, 82 vd.

⁸⁵ Dil ekolleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şevki Dayf, *Medârisü'n-nahviyye*, Dâru'l-Meârif ts. 11 vd.

⁸⁶ Bkz. Dayf, *Medârisü'n-Nahviyye*, 245 vd.

⁸⁷ Varol, Hüseyin, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 36 vd.

⁸⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Usra, Kahire 1997, I/ 420 vd.

⁸⁹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85.

tasnifleri olan, /صاحب الكتب المعروفة/ bilinen kitapları olan /صاحب التصانيف الجسان/ çok hoş eserleri olan ve /تصانيفه مفيدة/ eserleri faydalı şeklinde ifadeler bulunmaktadır.⁹⁰ Onun hakkında yapılan “/وكان رأساً في علم اللسان العربي والأخبار وأيام الناس/ Arap dili ilimleri ve insanlık tarihi alanlarında reisti”⁹¹ şeklindeki değerlendirmede, dil ilimleri başta olmak üzere insanlık tarihi ve haberlerini iyi bildiği vurgulanmaktadır. Onun eserlerine atfen yapılan “صاحب المصنفات” ezcümle faydalı ilimlerde, harika faydalı ve kapsamlı eserlere sahipti”⁹² şeklindeki değerlendirmede eserlerinin harika, faydalı ve bütün ilimlerin faydalarını içinde topladığı vurgulanmaktadır.

İbn Kuteybe’nin şahsı hakkında menfi değerlendirmeler, onun hadisleri sika olmayan kişilerden aldığı, yapmadığı şeyleri başkalarından istediği, nahiv, rüya tabirleri ve Hz. Peygamberin mucizeleri gibi bazı eserlerinde halkın ve basireti olmayanların hoşuna giden ancak âlimler nezdinde değerini düşüren birtakım yanlışlarının olduğu şeklindedir.⁹³ Onun hakkında yapılan bir başka menfi değerlendirme onun /كذاب/ yalanı çok olduğu hususunda ümmetin icma ettiği şeklinde olup,⁹⁴ değerlendirmeyi nakleden müellif, bu değerlendirmenin insaf sınırlarını aştığını onun hakkında böyle söylenin Allah’tan korkmadığını belirtmektedir. Onun hakkında yapılan olumsuz değerlendirmelerden biri de onun kerrâmiye⁹⁵ görüşlerini rivayet ettiği, müşebbiheye⁹⁶ meylettiği şeklindedir. Bu rivayeti aktaran müellif bunun yanlış bir değerlendirme olup, İbn Kuteybe hakkında bu durumun kabul edilemez olduğunu belirtir.⁹⁷

Herhangi bir bireyin ilmî kişiliğinin oluşmasında; o bireyi yetiştiren hocalar, o bireyin yetiştirdi öğrenciler, eserleri ve o kişinin bulunduğu çevrenin önemi küçümsenmeyecek bir gerçektir. Bu bağlamda İbn Kuteybe’nin bazı hocalarına, yetiştirdiği talebelerin isimlerine ve yetiştirdiği çevrenin ilmî atmosferine kısaca değinmek gerekmektedir.

İbn Kuteybe’nin ilmî kişiliğinin oluşumunda etkili olan ilk şahsın ölüm tarihi bilinmeyen ve aynı zamanda da ilk hocası sayılan babası Müslim b. Kuteybe’nin olduğu görülmektedir. Babasının dışında İslâmî ilimleri aldığı hocalarının başında Ahmed b. Saîd el-Lihyânî (ö. 231/845), İshak b. Râhaveyh (ö. 238/852), el-Kâdî Yahya b. Eksem (ö. 242/856),

⁹⁰ Bağdâdî, *Târîhu medîneti’s-selâm*, 411; Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, XII/ 276; Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât*, II/143; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-ayân*, III/ 42; Zehebi, *Mizânî’l-îtidâl fî nakdi’r-ricâl*, II/ 503; Zehebi, *Siyeru âlâmi’n-nubalâ*, XII/ 297; Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, V/ 9; İbnu’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, III/ 318.

⁹¹ Zehebi, *Siyeru âlâmi’n-nubalâ*, XII/ 298,

⁹² İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XI/ 48; Fıyrûzâbâdî, *el-Bulğatu fî tercümeti eimmeti’n-nahvi ve’l-luga*, 175,

⁹³ Luğavî, *Merâtibu’n-nahviyyîn*, 101.

⁹⁴ Zehebi, *Mizânî’l-îtidâl fî nakdi’r-ricâl*, II/ 503; Zehebi, *Siyeru âlâmi’n-nubalâ*, XII/ 297; Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, V, 9; Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, II/ 63,

⁹⁵ Karadaş, Çağfer, “Kerrâmiye ve İtikâdî”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 5: 2, 2007, 41-62.

⁹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*. İstanbul 2006, XXXII/ 156-158.

⁹⁷ Zehebi, *Siyeru âlâmi’n-nubalâ*, XII/ 298; Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, II/ 63.

İmran et-Tucîbî (ö. 243/857) gibi âlimler sayılabilir. Dilbilimleri alanındaki hocaları arasında Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (ö. 231/845), Muhammed es-Sicistânî (ö. 255/870), Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869) gibi âlimler vardır. Onun hocalarının sayısının bu sayılanlarla sınırlı olmayıp daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada onun hocalarından ön plana çıkanlarının isimleri zikredilmiştir.⁹⁸

Müellif hayatı boyunca eğitim ve öğretim faaliyetinin içinde olmuş ve yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebelerin sayısını bilmek ve tek tek listesini çıkarmak mümkün olmamakla birlikte öne çıkan birkaç öğrencisine burada yer vermek gerekmektedir. Önde gelen öğrencilerinin başında oğlu Abdullah b. Müslim (ö. 322/933) vardır. Abdullah b. Müslim babasının birçok eserini Kur'an ezberler gibi ezberlemiş; böylelikle eserlerin öğrenilmesine, yayılmasına ve sonraki nesillere aktarılmasında büyük hizmetleri olmuştur. Öğrencileri arasında aynı zamanda Mısır kadılığı da yapan Mervan el-Mervezî'nin (ö. 298/910) yanı sıra eserlerini ezberleyip rivayet eden Ahmed eş-Şeybânî (ö. 298/910) ile Halef el-Merzubânî (ö. 309/921) gibi birçok isim yer almaktadır.⁹⁹

İbn Kuteybe'nin, dil ilimleri, İslamî ilimler, tarih ve genel kültür alanlarında birçok eser vermiş üretken bir âlim olduğu görülmektedir. Onun hayatından bahseden eserlerin bazılarında yazdığı eserlerin isimleri tek tek zikredilmektedir.¹⁰⁰ Hüseyin Varol “*Edebü'l-kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I.kısım)*” başlıklı doktora çalışmasında; İbn Kuteybe'nin eserlerinin sayısı, mevcut olup olmayışı ve ona aidiyeti şüpheli olanlar olmak üzere müellifin eserleri hakkında geniş bir değerlendirme yapmıştır.¹⁰¹ Hüseyin Varol, İbn Kuteybe'nin on yedisi mevcut, on sekizi yalnız isimleri bilinen ve on sekizi ona aidiyeti şüpheli olan toplam elli üç eser tespit etmiştir.¹⁰² Bu çalışmada, onun bütün eserlerinin listesini vermek yerine onun var olan eserleri arasında Dilbilimi ile doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı olan eserlerinin isim listesi oluşturulmaya çalışılacaktır. Dilbilim ile doğrudan ilgili olduğu düşünülen eserlerinin başında çalışma konumuz olan *Edebü'l-kâtib* adlı eserin yanı sıra, *Meâni's-şiir*, *eş-Şiir* ve *'ş-şuarâ* ve *Takvîmü'l-lisân* adlı eserleri sayılabilir. *Kitâbu'l-*

⁹⁸ Bu konuda geniş bilgi ve ismi sayılmayan diğer hocaları için bkz. Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 42 vd. ; Hüsnü Özer, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği* (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, 14 vd. ; Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, s 44 vd.

⁹⁹ Bu konuda geniş bilgi ve ismi sayılmayan diğer öğrencileri için bkz. Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 45 vd. ; Özer, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, 20 vd. ; Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 46 vd.

¹⁰⁰ Bu konuda bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, I/ 85; Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, XI/ 411; Kıfî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhi'n-nuhhât*, II/ 143; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân*, III/ 42; Zehebi, *Siyeru âlâmi'n-nubalâ*, XII/ 296; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/ 48; Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, V/ 8; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhhât*, II/ 63; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, III/ 318.

¹⁰¹ Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 49 vd.

¹⁰² Listeler için bkz. Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 49 vd. ; Özer, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, 24 vd. ; Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 47 vd.

envâ, Kitâbu'l-eşribe, Ğarîbü'l-hadîs, Islâhu ğalatı Ebû Ubeyde fî Ğarîbi'l-hadîs, el-İhtilâf fî'l-lafzı ve'r-raddu alâ'l-Cehmiye ve'l-Müşebbihe, el-Mesâil ve'l-ecvibe, Ğarîbü'l-Kur'an, Tevil-ü müşkili'l-Kur'an ve Uyûnu'l-Ahbâr adlı eserlerin Dolaylı olarak dilbilimle ilgili olduğunu düşünmekteyiz.¹⁰³

Müellif'in nasıl bir sosyokültürel çevrede yaşadığını görmek açısından dönemin siyasi atmosferine kısaca değinmek gerekmektedir. İbn Kuteybe'nin doğum yılı olan hicri 213 yılı aynı zamanda Abbasi Halifesi Memun (ö. 218/833) un iktidar dönemidir. İbn Kuteybe vefat edinceye kadar sırası ile Mutasım (ö. 227/842), Vâsık (ö. 232/847), Mütevekkil (ö. 247/861), Muntasır (ö. 248/862), Mustaîn (ö. 852/866), Mutez (ö. 255/868), Muhtedî (ö. 256/869) ve Mutemid (ö. 279/892) olmak üzere dokuz Abbasi halifesi görmüştür. Bu döneme Alevi isyanları, kardeşler arası taht kavgaları, Arap, Fars ve Türk unsurlar arasında görülen nüfuz çekişmeleri damgasını vurmuştur, denilse yeridir.¹⁰⁴ Bu siyasi ortama bağlı olarak sosyal ve kültürel hayatta birtakım tartışmaların olduğu görülmektedir.

Sosyo kültürel hayatta; Arap, Fars, Türk vb. unsurlar ve bu unsurların eskiden beri sahip oldukları kültür ve inançların tamamen atılmadan, İslam'la beraber yaşamaya devam ettiği görülmektedir. İslam'la beraber yaşamaya devam eden bu farklı unsurlar sahip oldukları ve tamamen atamadıkları eski kültür ve inançlarının yanı sıra daha birçok sebebe bağlı olarak birçok fikrî ve ilmî tartışma konularının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu fikrî ve ilmî tartışma konularının öne çıkanları arasında; halku'l-Kur'an, Hz. Allah'ın sıfatları, kulların fiillerinin yaratıcısının kim olduğu, hadislerin hükümlerde delil sayılıp sayılmaması, Kur'an'ın mucize oluşu ve daha çok sosyal bir sorun olarak beliren Şuûbiyye¹⁰⁵ akımı konularını sıralaya biliriz. Sözü edilen tartışmalı konuların münakaşasının, dönemin iki büyük fikrî akımı olan Ehl-i sünnet ile Mutezile arasında cereyan ettiği görülmektedir.¹⁰⁶

İbn Kuteybe'nin yukarıda belirtilen tartışmalara, *el-İhtilaf fî'l-lafzı ve'r-reddü ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe, Te'vilü muhtelifi'l-Hadis, er-Raddu ale'l-kâili bi halkı'l-Ku'ran, el-Eşribe ve el-Arab ve Ulûmuhâ* adlı eserleri ile katılmış ve ehl-i sünnet saflarında yer almıştır. İbn Kuteybe yaşadığı dönemin telif çalışmalarına bu çalışmada belirtilen eserleri ve

¹⁰³ Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 55 vd.

¹⁰⁴ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 209-214; Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 9 vd. Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, 1 vd.

¹⁰⁵ Arapların diğer kavimlerden üstün olmadığını öne süren fikri akım ya da Arap olmayan milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eden siyasi, fikri ve edebi harekettir. Bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986, 51vd. Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX/ 244.

¹⁰⁶ Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 10 vd. Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 28 vd. Özer, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, 10 vd.

bu çalışmada belirtilmeyip atıf yapılan, Varol, Dülber ve Özer'in eserlerinde, tek tek adı sayılan diğer eserleri ile katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

1.2. Yazılışı ve Amacı

İbn Kuteybe'nin çalışma konumuz olan *Edebü'l-kâtib* adlı eser "Edeb" tarzda yazılmış ilk müstakil ve ansiklopedik eser olmuş, daha sonraları ise bu tarzda *Edebü 'l-kâtib*, *Edebü'l-küttâb* ve *Sina'atü'l-küttâb* adı altında eserler yazılmıştır.¹⁰⁸ İbn Kuteybe'nin çalışma konumuz olan eseri farklı kaynaklarda /آداب الكاتب, آداب الكتاب, آداب الكتبة/ olmak üzere dört farklı isimle anılmıştır.¹⁰⁹ Eser müellif tarafından Abbasi halifelerinden Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde yazılarak halifenin veziri Yahya b. Hâkân'a takdim edilir. Müellif daha sonra bu eser sayesinde Dinever kadılığına atanır. Eserin ilmî neşrini ilk Max Grünert yapmıştır. Sonra eser Muhyiddin Abduhamîd, Muhammed ed-Dâlî ve Ali Fâûr tarafından tahkikleri yapılarak Kahira ve Beyrut'ta yayınlanmıştır.¹¹⁰ Ayrıca eser hakkında birçok şerh, haşiye ve telhislerin yapıldığı görülmektedir.¹¹¹

İbn Kuteybe'nin araştırma konusu olan eserin yazılış amacına geçmeden önce bu tarz eserlerin yazılmalarını hazırlayan sebeplere birkaç cümleyle de olsa değinmek yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere İslam öncesinde sözlü olarak varlığını sürdüren Arap dili, İslam'ın gelmesi ile birlikte varlığını yazılı ortamda da devam ettirmiştir. İslam fetihleri ile birlikte Müslümanlar geniş bir coğrafyaya yayılmış; İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş, kurumları değişmiş ve gelişmiştir. İlişki içerisinde olduğu devletler artmıştır. Genişleyen coğrafyada yaşayan halkların sorunlarının çözmek, değişen ve gelişen kurumların işleyişini düzenlemek ve ilişki içinde olunan devletlerle iletişimi sağlıklı bir şekilde yürütmek için yazışmak kaçınılmaz olmuştur. Kişiler arasında (özel) ve devletlerarasında (resmî) yapılan yazışmaların doğru bir şekilde yürütülmesi için gösterilen gayret ve çabaların sonucunda /الإنشاء/ ya da /علم/ ¹¹² /الإنشاء/ yazı yazma ilmi adı ile bir ilim dalı doğmuştur. Yukarıda belirtilen işleri yürütmek için divan denilen kurumlar oluşturulmuş ve bu divanlarda çalışanlara kâtip denilmiştir.

¹⁰⁷ Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 10 vd. Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, 28 vd. Özer, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, 10 vd.

¹⁰⁸ Durmuş, "İnşâ", *DİA*, XXII/ 334-337, Tüccar, "Edebü'l-Kâtib", *DİA*. X/ 410-411.

¹⁰⁹ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 18.

¹¹⁰ Tüccar, "Edebü'l-Kâtib", *DİA*. X/ 410-411.

¹¹¹ Varol, *Edebü'l-Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I. Kısım)*, 102 vd.

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi*, 2, 16, 259 vd. Durmuş, "İnşâ", *DİA*, XXII/ 334-337; Zülfikar Tüccar, "Edebü'l-Kâtib", *DİA*. İstanbul 1994, X/ 410-411.

Resmî ve özel yazışmaları yapan kâtiplerin bilmeleri gereken, yazışmaya dair konuları içeren eserlerin yazılması, başlangıçta risaleler şeklinde el kitabı denilebilecek küçük hacimli eserlerle başlamış, gelişerek büyük hacimli müstakil eserlere dönüşmüştür.¹¹³

Müellifin yaşadığı Abbasiler Dönemi'nde, özellikle resmî yazışmaların sahası genişlemiş ve türü çoğalmıştır. Yazışma alanındaki bu genişleme ve artış, yazışma sanatının edep ve adabından yoksun olan birçok kimseye bu çevrede çalışma imkânı doğmuştur. Öyle ki bu işin edep ve adabından yoksun bu kişiler buna rağmen kendileri ile övünür hale gelmişlerdir.¹¹⁴

İbn Kuteybe, araştırma konumuz olan eserinde, dönemin kâtiplerini,¹¹⁵ iş bilmezlik, yüce değerlerden uzak olma, Arap dilini iyi bilmeme ve edebiyatçıları da kaliteli edebi eserler üretememekle eleştirmektedir. Kâtibin, bütün gayesinin harfleri ölçülerine dikkat ederek güzel yazı yazmak; edebiyatçıyı, bütün gayesinin bir cariyeyi övmek ya da şarap bardağını tasvir etmekle suçlamaktadır. Yine ona göre dönemin aydınları kısır bilgileri ile ayetleri ve hadisleri anlamamakta, insanlara yanlış bilgiler vermektedir. Bu tür kişileri; devlete büyük zararlar vermek, bilgiyi kötüye kullanıp insanları şaşırtmak, ciddiyetten uzak ve kolaycı olmak ile daha buna benzer birçok yönlerden eleştirdikten sonra bu zümrede bulunması gereken güzel hasletlerden bahsetmektedir.¹¹⁶

Müellife göre kâtipler; Allah'ın kitabını, resulünün sözlerini anlamakla beraber fıkıhtan coğrafyaya, astronomiden hayvan bilimlerine kadar bilginin bütün türlerinden haberdar olmalıdır. Çünkü divan kâtibi daima halifenin yanında olan biridir. Halifenin yanına halkın en âliminden en cahiline kadar her kesimden insanlar gelir, huzurunda en meşakkatli konular tartışılır ve çözümler aranır. Böyle bir durumda halifenin kâtibinin meselelerle ilgili bir bilgisinin olmaması hem halife hem de kâtip için hiç de hoş bir durum değildir. Bu nahoş durum, halife ve yönetimini halkın gözünde küçük düşürür.¹¹⁷ İbn Kuteybe aydınlara ve kâtiplere, dilde sade bir üslup seçmelerini ve kelimelerin anlaşılması zor (ğarîb) olanını kullanmamalarını; bunun yerine açık, anlaşılır bir dil kullanmalarını tavsiye etmektedir. Bunların dışında, hangi makamda bulunana, nasıl hitap edilmesi gerektiğine dair birçok tavsiyede bulunduktan sonra kitabının yazış amacını açıklar.¹¹⁸

İbn Kuteybe, yukarıda sayılan olumsuzlukların her gün daha da kötüye gittiğini görünce genelde aydın, özelde de divan kâtibi olmak için gerekli görülen bilgi ve yazı

¹¹³ Durmuş, "İnşâ", *DİA*, XXII/ 334-337, Tüccar, "Edebü'l-Kâtib", *DİA*. X/ 410-411.

¹¹⁴ Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 18.

¹¹⁵ İbn Kuteybe'nin, araştırma konumuz bu eserinde kâtip kavramı ile sadece divanlarda çalışanları değil, daha genel bir manada aydın kesimi kastettiği kanaatindeyiz.

¹¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9-21; Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 49 vd.

¹¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9-21; Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 49 vd.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9-21; Bataleyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 49 vd.

becerilerinin kaybolup gitmemesi için bu eseri yazdığını ifade etmektedir.¹¹⁹ Ayrıca onun /ليست كتبنا هذه لمن لم يتعلق من الإنسانية إلا بالجسم ومن الكتابة إلا بالاسم ولم يتقدم من الأدوات إلا بالقلم والدواة/ bizim bu kitaplarımız insanlıktan haberi olmayan, kitâbetin sadece ismini bilen ve kalem ve divitten başka alet bilmeyen için değildir”¹²⁰ şeklindeki ifadesiyle, insanlıktan haberi olmayanların ve yazışmanın adından başkasını bilmeyenlerin, sadece alet dendiğinde, kalem ve divitten başkasını anlamayanların bu kitapla bir işi olmayacağını bildirir. İbn Kuteybe ifadenin devamında “ولكنها لمن شدا شيئا من الإعراب فعرف الصدر والمصدر والحال والظرف وشيئا من التصاريف والأبنية” irab, fiil, isim, hal, zarf, istikak bilgisi olan, elif, vav ve yâ gi harflerdeki değişimleri bilenler içindir”¹²¹ sözleriyle bu kitaptan, öğrenmeye istekli ve Arap dilinin genel kuralları hakkında bilgisi olan kişilerin yararlanabileceğini belirtmektedir. Yine bu ifadeden, bu eserin Arapça eğitimi başlangıç seviyesinde olanlara değil, üst seviyede olan ve daha da derinleşip uzman olmak isteyenlere faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Kısaca belirtmek gerekir ise bu eserin, yukarıda bahsedildiği üzere, genelde aydınlar, özelde de divanlarda görevli kâtiplerin düştükleri yanlışlardan onları kurtarıp yaptıkları işlerde doğruya yönelterek ıslah etmek için yazıldığı söylenebilir.

1.3. Bölümleri ve Düzeni

Çalışma boyunca müellifin kullandığı kelime ve kavramlarla atıflar yapılacağından *Edebü'l-kâtib*'in kısım ve bölümlerinin, bu bölümlerin içeriğinin ve sistematığının ana hatları ile bilinmesi önem arz etmektedir.

İbn Kuteybe eserini sırasıyla /كتاب الأبنية, كتاب تقويم اللسان, كتاب تقويم اليد, كتاب المعرفة/ adı altında dört kısım ve her bir kısmı /باب/ adı altında alt bölümlere ayırmıştır. Tespitlerimize göre /كتاب تقويم / kısmı kırk altı bölümde, /كتاب تقويم اليد/ kısmı altmış beş bölümde, /كتاب المعرفة/ kısmı otuz beş ve /كتاب الأبنية/ kısmı doksan yedi bölümde tamamlanmıştır. Ayrıca /كتاب / kısmını kendi içinde /أبنية الأفعال/ fiil yapıları, /معاني أبنية الأفعال/ fiil yapılarının manaları ve /أبنية الأسماء/ isim yapıları, /معاني أبنية الأسماء/ isim yapılarının manaları şeklinde dört alt kısma ayırdığı görülmüştür. Kısımlardan /أبنية الأفعال/ fiillerin yapıları alt kısmı, on altı bölüm, /معاني / isimlerin yapılarının manaları alt kısmı yirmi dokuz bölüm, /أبنية الأسماء/ isimlerin yapılarının manaları alt kısmı kırk iki bölüm, /معاني أبنية الأسماء/ isimlerin yapılarının manaları, alt kısmı on bölüm olmak üzere toplam doksan yedi bölümde tamamlanmıştır.¹²² Konu başlığından da anlaşılacağı üzere çalışmanın bu aşamasında, eserde geçen dört kısımdan her birinin içerdiği bölümlerinin ayrı ayrı genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

¹¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 14.

¹²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 15.

¹²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 15.

¹²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 439-448.

Eserin genel kültür diye çevirdiğimiz /كتاب المعرفة/ birinci bölümünde altmış beş konu başlığı bulunmaktadır.¹²³ Bu konu başlıklarında ele alınan konulara baktığımızda başlığında ima ettiği üzere çok geniş bir konu yelpazesine sahip olduğu görülmektedir. İnsanların dildeki sözcükleri yanlış kullanımından, farklı manalar için konulmuş ikil formundaki kelimelerden, farklı yapılarda olup birlikte kullanılan ikilemeli kelimelerden, kendine yönelik dua ve beddua anlamı taşıyan söz öbeklerinden, çeşitli durumları ifade etmek için kullanılan deyimlerden bahsedilmektedir. Yine insan isimlerinin kökeninin bitki, kuş, börtü böcek, yırtıcı hayvanlar ve çeşitli sıfatlardan esinlenerek konulmasından, insanlara has çeşitli sıfatlar ile bu sıfatların kökeninin nerden geldiğine dair bilgiler verilmektedir. Genel kültür bölümünde ele alınan konu başlıkları arasında astronomiden, bitkilerin isimlerine, çeşitlerine, hallerine; çeşitli canlı isimlerinden eril olanlarıyla dişil olanlarına ve bunların hangilerinin daha yaygın olarak kullanıldığına dair bilgiler sunulmaktadır. Bunların haricinde bazı isimlerin müfret ve cemilerinin bilinmesindeki zorluklara da değinilmesi, Arap kültürünün ayrılmaz bir parçası olan atların sevilen özellikleri, kusur olarak görülen özellikleri, üzerlerindeki alacaları, renkleri ve yarışlardaki sıralarına göre aldıkları isimlere de yer verme gibi daha birçok konulara uzanan ansiklopedik bilgiler verilmektedir.¹²⁴

Eserin /كتاب تقويم اليدين/ eli güçlendirme diye isimlendirilen ikinci bölümünün kırk altı konu başlığından oluştuğunu belirtmiştik.¹²⁵ Bu bölümde bulunan konu başlıkları ana hatlarıyla; yazının doğru bir şekilde yazılması için kâtibin bilmesi gereken imlâ kurallarından söz edilmektedir. Konu başlıklarında yer verilen konuların başında elifinin isimlerde nasıl yazıldığı, yazılırken uğradığı değişiklikler, soru harfi olan “elif” ile bulunduğu aldığı hallere değinilmektedir. Lam-ı tarifli kelimede soru elifinin nasıl yazıldığı, katı’ elifinin soru elifi ile yazımı, birden çok elifin art arda gelmesindeki durumlar, elifin isimlerden hazfedilmesi veya sabit kalması, çoğul isimlerden elifin hazfedilmesi gibi konulara yer verilmektedir. Bazı /ي, و, ا/ gibi edatlara bitişen harfler ve bunların yazımları /لا, من, ما/ gibi edatlara bitişen harfler ve bunların yazımları /ي, و, ا/ illet harflerinin hazif edildiği ve yazıldığı yerlerle ilgili konular hakkında bilgiler verilmektedir. İlet harflerinin isim ve fiillerdeki yazımlarına değinilmektedir. Çeşitli manalar için getirilen harf-i cerler ve zarfların yazımları; hemzenin bir kelimenin başında, ortasında, sonunda bulunması ve hemzeden önceki harflerin illet harfi olması durumunda nasıl yazılacağına dair bilgiler yer almaktadır. Sayıların yazımından, müzekkerlik ve müennesliğinden, temyizinin nasıllığından bahseden konuları görmekteyiz. Bazı kelimelerin ikil sığalarının nasıl gelmesi gerektiğinden, nasıl nisbet yapılmasından, gayri munsarıflıklarından, semâî müennes

¹²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 439-441.

¹²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23-161.

¹²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 441-443.

oluşundan, müenneslik alameti olmasına rağmen müzekker ve müennesi aynı olan kelimelerden bahsedilmektedir. Müenneslik alameti almadan müennes olan sıfatlardan, maksûr-memduh isimler ve bu isimlerin manalarından, lafızları aynı manaları farklı olan kelimelerin durumlarına yer verilmektedir.¹²⁶ Eserin /كتاب تقويم اليد/ eli güçlendirme adı verilen ikinci bölümünde verilen bilgilerden yazının doğru resmedilmesinin nasıl olması gerektiğinin öğretilmesinin hedeflendiğini düşünmekteyiz. Çünkü harflerin resmedilmesinde görülen hatalar yazılan metnin manasını değiştirecek türdendir.¹²⁷

Eserin /كتاب تقويم اللسان/ dili güçlendirme adı altındaki üçüncü bölümünün otuz beş konu başlığından oluştuğunu belirtmiştir.¹²⁸ Bu konu başlıklarında ele alınan konular genelde ses ve mahreç meseleleri ile ilgili konuları olmak üzere, önceki bölümde olduğu gibi çok çeşitli konuları içermektedir. Lafızları birbirine yakın, manaları birbirinden farklı kelimelerin halk arasında kullanımına, kelimenin yapısındaki bir harfin değişmesi ile manada görülen değişimlere değinilmektedir. Birden fazla mastarı gelen fiil, nakıs fiillerin “vav”lı ve “ya”lı gelişindeki anlam değişimi, hemzeli fiillerin hemzesinin değişimleri hakkında bilgi verilmektedir. Bazı şeddeli-şeddesiz, harakeli-harakesiz, kelimelerin kullanımına, kelimelerde görülen harf değişimlerine, damme, fetha ve kesra gibi hareke değişimlerine uğrayan kelimelerin kullanımına yer verilmektedir. Fiillerin köklerindeki orta harfte görülen değişimler ve kullanımları, bazı kelimelerdeki harflerin düşürülmesi, eklenmesi ve değiştirilmesi, geçişli-geçişsizlik halleri ile ilgili bilgiler aktarılmaktadır. İkil söylenilmesi gerektiği halde tekil kullanılan kelimelere, iki lehçeden en zayıf lehçe ile kullanılan kelimelere, bazı insan ve belde isimlerinde görülen değişikliklere yer verilmektedir.¹²⁹ Bu kısımlar ve bölümlerde verilen bilgilerle özel olarak kâtipleri genelde de bütün Arapça konuşanları lahından kurtarmak hedeflenmektedir.¹³⁰

Eserin /كتاب الأبنية/ yapılar denilen dördüncü bölümü ise genelde fiillerin yapılarında görülen hazif ve ziyade meselelerini ele alınmaktadır. Bu bölüm kendi içinde /أبنية الأفعال/ fiillerin yapıları, /معاني أبنية الأفعال/ fiillerin yapılarının manaları, /أبنية الأسماء/ isimlerin yapıları, /معاني أبنية الأسماء/ isimlerin yapılarının manaları olmak üzere dört alt kısma ayrıldığı ve her alt kısmında kendi içinde konu başlıklarına ayrıldığı görülmektedir.

Fiillerin yapıları /أبنية الأفعال/ alt kısmında bazı fiillerin mücerret ve mezt hallerinin manaya etkisi, lafızlardaki farklılıkların ele alındığı, fiilin mezt yapıda kullanılmasının delalet ettiği anlamlar gibi konulara değinilmektedir. Vezin ve lafızda aynı olmasına rağmen

¹²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 161-207.

¹²⁷ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 77.

¹²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 443-445.

¹²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 207-283.

¹³⁰ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, I/ 77.

zıt manalara gelen kelimelerin olduğuna ve farklı vezindeki fiillerin delalet ettikleri manalara yer verilmektedir.¹³¹ Fiillerin yapılarının manaları alt kısmında /معاني أبنية الأفعال/ yirmi dokuz farklı konu başlığı bulunmaktadır. Sülâsî ve rubâî fiil kalıplarının mezit yapıldıklarında delalet ettikleri manalara örnekler verilerek açıklanmaktadır. Fiilin orta harfi “vav” ve “ya” olan, ortası hemzelenen ve hemzelenmeyen, orta harfi dammeli, fethalı, kesralı olarak fiillerin farklı baplardan gelebileceğine dikkat çekilmekte, örnekler verilmektedir. Harfleri ibdâl edilmiş fiiller ve ibdâlin sebepleri açıklanmıştır. Konuşmalardaki bazı yabancı kelimeler ve kökenlerine dikkat çekilmektedir. Harf-i cerlerin ve zarfların birbiri yerine getirilmesi, bunların zait olarak geldiği yerler yani getirip getirilmemesinde bir farklılığın olmadığı durumlar örneklerle açıklaması yapılmaktadır.¹³²

Eserin /أبنية الأسماء/ isimlerin yapıları alt kısmında kırk iki farklı konu başlığı bulunmaktadır. Bu konu başlıklarında; iki farklı lehçeden gelen isim kalıplarına, bunların illetli olup olmamalarına, illet harflerinin asıllarına, isim kalıplarının hemzeli veya hemzesiz olmasına, orta harfin harekesinin tespitine, fiillerin mezit yapılarına ve isim kalıplarına değinilmektedir. Sülâsî yapıda olup da üç farklı lehçeden gelen isim kalıplarına, yapısı üçlü olmayıp da üç lehçeden gelen isim kalıplarına, dört, beş ve altı lehçede gelen isim yapılarına yer verilmektedir.¹³³

Yapılar bölümünün son alt kısmı olan /معاني أبنية الأسماء/ isimlerin yapılarının manaları alt kısmında on konu başlığına yer verilmektedir. Çeşitli isim kalıplarına ve bunların hangi manada kullanıldıklarına, çeşitli renkleri, kusurları, hastalıkları, ifade etmek için getirilen sıfat kalıplarına yer verilmiştir. Bazı isim kalıplarının şâz ve nadir olarak gelebileceğine, isim kalıplarının tasrifinde gelen şâz çekimlere, çoğulu ve tekili aynı gelen isim kalıplarına, çoğul yapısında olup da tekile sıfat olan yapılara örnekler verilmektedir. Müennes sıfat yapılarına, çeşitli bablardan gelen üçlü ve mezit fiillerin mastar yapılarının nasıl geldiğine dair bilgiler verilmektedir.¹³⁴ Bu genel değerlendirmede görüldüğü gibi araştırma konusu olan eser Arap dilinin sahip olduğu birçok yöne değinmektedir.

1.4. Konuların İşleniş Metodu

Edebî ürün veren her edebiyatçının, verdiği edebî ürününde ulaşmayı hedeflediği sonuca giderken hedefini muhatabına anlatabilmek ve onu ikna edebilmek için birtakım gayret ve çaba gösterdiği bilinen bir gerçektir. Edebiyatçının edebi ürününü verirken takip

¹³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283-300.

¹³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 300-349.

¹³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 349-387.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 387-422.

ettiği yol olarak¹³⁵ tanımlamanın mümkün olduğu metot ilk dönemlerden itibaren bishassa dil ilimleri araştırmalarında belirleyici olmuştur. Oluşum esnasında ortaya çıkan iki ana akımın dayandığı en önemli usul istiṣhattır. İstiṣhat “Arapçada bir kelime ya da cümlelerin kullanılış ve vaz’ının sıhhatini, bir kaidenin doğruluğunu, hafızası sağlam konuşması fasih olan bir Arap’tan sahih senetle gelen naklî bir delille ispat etmek”¹³⁶ şeklinde tanımlanır. İstiṣhat metodu erken dil çalışmalarından itibaren kullanılan bir metot olduğu bilinmektedir. İbn Kuteybe de istiṣhâd metodunu araştırma konusu olan eserinde kullanmıştır. İbn Kuteybe’nin kitabı bir el kitabı-rehber kitap mahiyetinde olmasına rağmen, istiṣhad, kıyas, atıfda bulunma ve ıstılahlar kullanma gibi çeşitli metotlara yer verilmiştir.

1.4.1. Ayetle İstiṣhâd

Bir Kaidenin doğruluğunu ispat etmek için yapılan istiṣhadın kaynağında doğru olması gerekir. Müslümanların hassasiyetle aktardıktan sonra yazıya geçirdiği Kur’an en güvenilir kaynaktır. İbn Kuteybe de doğal olarak öncelikle bu güvenilir kaynak ile istiṣhadda bulunmuştur.

Müellif araştırma konumuz olan eserinde tespitlerimize göre doksan yedi farklı yerde çeşitli konular için ayetlerle istiṣhâd yapmıştır.¹³⁷ Onun istiṣhâd ettiği ayetlerden ve bu ayetlerin hangi konuya delil olduğuna dair örnekleri zikretmek gerekmektedir.

Eserde, halkın¹³⁸ bazı kelimeleri, anlamları itibari ile yerli yerince kullanmayıp karıştırdıklarından bahsedilmektedir. Halkın hatalarının ele alındığı bir bölümde (وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا)¹³⁹ ayetiyle /تَصَدَّقْ/ kelimesinin, delalet ettiği doğru anlamı göstermek için istiṣhâd edilmektedir. İbn Kuteybe, halkın bu kelimeyi, bir şey istemek ve bir şey vermek, manası olmak üzere iki ayrı manaya delalet için kullandıklarını söyler. Kendisi ise bu kelimenin bir şey istemek manasına delaletini doğru bulmamakta ve verilen ayeti, bu kelimenin bir şey vermek manasına delalet etmek için kullanıldığının delili olarak takdim etmektedir.¹⁴⁰ Yine halk arasında (إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ)¹⁴¹ ayetinde geçen /المسكين-الفقير/

¹³⁵ Mahmut Erol Kılıç, Bir Metodun Metodolojisi: Dini İlimler Metodu Olarak Tasavvufa Mukayeseli Bir Bakış”, *Usul Dergisi*, 2014, I/ 91.

¹³⁶ Mehmet Reşit Özbalıkcı, *Kur’an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, İzmir 2006, 41.

¹³⁷ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 16, 20, 27, 29, 30, 34, 35, 42, 54, 55, 64, 69, 70, 72, 73, 78, 121, 127, 134, 150, 151, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 172, 173, 175, 194, 200, 201, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 222, 225, 231, 232, 233, 234, 235, 226, 236, 238, 244, 253, 258, 263, 264, 270, 273, 276, 283, 284, 285, 289, 294, 300, 309, 310, 313, 318, 319, 331, 333, 335, 339, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 359, 367, 370, 411, 412, 413, 415, 419, 421.

¹³⁸ İbn Kuteybe eserini kâtipler için yazmış olmasına rağmen halkın yanlış kullanımlarından bahsediyor olması bir çelişki gibi görüne de sanki kâtiplere siz de halkın bu yanlışlarını yapıyorsunuz bunu yapmayın demek istediği düşünülmektedir.

¹³⁹ Yusuf 12/88.

¹⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 27.

¹⁴¹ Tevbe 9/60.

kelimeleri arasında mana farkı gözetilmediğini yani bir birinin yerine kullanıldığını bildirdikten sonra bu iki kelimenin delalet ettikleri mananın ayrı olduğu fikrini desteklemek için verilen ayetle istişhâd etmektedir. Ayette geçen her grup için zekattan bir payın ayrılması ve bunların bir birinden farklı gruplar olduğu dolayısı ile kelimelerin anlamlarının farklılığı sonucuna ulaşmaktadır. İbn Kuteybe'ye göre /الفقير/ azda olsa yiyecek içecek cinsinden bir şeyleri bulunan, /المسكين/ yiyecek içecek cinsinden hiç bir şey bulunmayan manasına delalet etmektedir.¹⁴²

Müellif'in ayetlerle istişhâd ettiği konular arasında kelimelerin imlâsı ile ilgili konular da yer almaktadır. Örneğin /اسم/ kelimesinin başında bulunan vasıl elifinin // lafzatullah /الله/ ile beraber söze başlarken kullandığı besmelede /بسم الله/ şeklinde elifin // hazfî ile yazılması gerektiğini bu iki durumun dışındaki hallerde ise /اسم/ kelimesinin başında bulunan vasıl elifinin // resimde sabit kalması gerektiğini bildirir. Şayet lafzatullah yerine /رب/ kelimesi gibi başka isimler kullanılırsa /اسم/ kelimesinin başında vasıl elifinin imlâda sabit kalması gerektiğine dair ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾¹⁴³ ve ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾¹⁴⁴ ayetleri ile istişhâd etmektedir. Her iki ayette de /اسم/ kelimesinin /باسم/ şeklinde elif hazif edilmeden yazılmıştır.¹⁴⁵ Yine /ابن/ kelimesinin başında bulunan hemzenin //, /ابن/ kelimesi sıfat konumunda gelirse “ هذا محمد بن ” cümlesinde görüldüğü gibi- hemzenin yazılmaması, haber konumunda gelirse, “ كان زيد ابن عمرو ” Zeyd Amrın oğlu idi” cümlesinde görüldüğü gibi hemzenin yazılması gerektiğini bildirmektedir. Söz konusu kelimenin cümlede haber konumunda geldiğinde hemzenin sübutu ile yazılması gerektiğine dair görüşünü ﴿وقالت اليهود﴾¹⁴⁶ ayetiyle istişhâd ederek desteklemektedir. Bu ayette geçen /ابن/ kelimesinin cümle içinde haber konumunda geldiği ve hemzenin sabit kalarak yazılmış olduğundan hareket ile diğer yerlerde de söz konusu kelime haber konumunda gelirse hemzenin sübutu ile yazılması gerektiği görüşüne varılmıştır.¹⁴⁷

Arapçada bazı kelimelerin müzekkerlik ve müenneslikleri ortak olabilmektedir. İbn Kuteybe müzekkerlik ve müenneslik yönünden ortak olan kelimeler için /زوج/ kelimesinin müzekkerlik ve müenneslikte ortak kullanımına dair ﴿اسكن أنت وزوجك الجنة﴾¹⁴⁸ ayeti ile istişhâd etmektedir. Ayette /زوج/ kelimesi ile Hz. Âdem'in eşi kastedilmektedir. Hz. Âdem'in eşi

¹⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 34.

¹⁴³ Alak 96/1.

¹⁴⁴ Vâkıa 56/74.

¹⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162.

¹⁴⁶ Tevbe 9/30.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163.

¹⁴⁸ Bakara 2/35.

müennes olduğu için kelime kıyas gereği /زوجة/ şeklinde müennes gelmesi gerekirken /زوج/ şeklinde müzekker kullanılmıştır.¹⁴⁹

Bir başka istişhâd konusu ise biçimi değişen fiillerde görülen anlam-biçim ilişkisidir. Kelimenin yapısının anlam ile ilişkisi olduğuna dair /ب, ع, د/ harflerinden oluşan /يعد/ fiil yapısının mazide /يُعد/ (orta harf damme) muzaride /يُعد/ (orta harf damme) mastarda /يُعد/ (orta harf sükun) şeklinde geldiğinde uzak olmak anlamına delalet etmektedir. Aynı kelimenin mazide (orta harf kesra) /يُعد/ muzaride (orta harf fetha) /يُعد/ mastarda /يُعد/ (orta harf fetha) şeklinde gelmesi halinde fiilin, yok olmak veya helak olmak manasına delalet ettiğine dair ﴿كَمَا بَعْدَتْ ثُمُودُ﴾¹⁵⁰ ayeti ile istişhâd etmektedir. Bu ayette fiil /يُعد/ şeklinde mazide (orta harf kesra) ile geldiğinden delalet ettiği anlam yok olmak-helak olmaktır.¹⁵¹ Yapı-anlam ilişkisine dair istişhâd edilen diğer bir ayette ﴿فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حَجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ﴾¹⁵² ayetidir. Ayette geçen /أَمْطِرْ/ yağdır emir fiili sülâsinin üzerine ekleme yapılarak elde edilen أَفْعَلَ yapısında olup /أَمْطِرْ/ azap ve ceza vermek anlamına delalet etmektedir. Kelimenin sülâsi formu /مَطَرَ/ şeklinde ise kelime, yağmur yağmak, rahmet ve yardım etmek manasına delalet etmek için kullanılmaktadır.¹⁵³

İbn Kuteybe'nin kelimelerin delalet ettikleri anlamda harf-i cerlerin etkisi ile ilgili olarak her harf-i cerrin her kelime ile birlikte kullanılamayacağına dair yaptığı açıklamalarından sonra ﴿إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾¹⁵⁴ ve ﴿سَخَّرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾¹⁵⁵ ayetleri ile istişhâd etmektedir. Ayette geçen /سَخَرَ/ fiili /من/ harf-i ceri ile kullanılır başka harf-i cerle kullanılmaz.¹⁵⁶ Harf-i cerlerin birbirlerinin yerine kullanılmasının caiz olduğuna dair ﴿فَرَدُوا﴾¹⁵⁷ ayetiyle istişhâd edilmektedir. Ayette geçen /فِي/ harf-i cerri burada /إِلَى/ harf-i cerri manasına delalet etmek için kullanılmıştır. Ayetteki bu kullanım harf-i cerlerin birbirlerinin yerlerinde kullanılabileceğinin delili sayılmıştır.¹⁵⁸

İbn Kuteybe muda'af yapılar da tekrardan harflerden birinin bazı kelimelerde /ي/ harfine ibdâlinin caiz olduğuna dair ﴿وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مَكَاءَ وَتَصَدِيَّةٍ﴾¹⁵⁹ ve ﴿إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُمْ﴾¹⁶⁰ ayetleriyle istişhâd etmektedir. Ayette geçen /تَصَدِيَّةٍ/ alkış yapmak, kelimesinin yapısında bulunan /ي/ harfi söz konusu kelimenin aslında bulunmamaktadır. Kelimenin

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 201.

¹⁵⁰ Hud 11/95.

¹⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 226.

¹⁵² Enfal 8/32.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 231.

¹⁵⁴ Hud 11/38.

¹⁵⁵ Tevbe 9/79.

¹⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 273.

¹⁵⁷ İbrahim 14/9.

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 335.

¹⁵⁹ Enfal 8/35.

¹⁶⁰ Zuhuruf 43/57.

aslının /صَدَّ-صَدَد/ şeklinde muza'af olduğunun delili ikinci ayette geçen /يَصِدُّونَ/ alkışlıyorlar kelimesidir. İki ayrı harf olan /د/ ve /ذ/ harfleri birinci ayette kıyas gereği /تَصَدَّدَ/ şeklinde olması gerekirken kelimenin ikinci /د/ harfi /ي/ harfine ibdâl edilerek /تَصَدَّى/ şeklini almıştır.¹⁶¹ Buda bazı muzaf kelimelerde bu tür ibdallerin yapılabileceğinin caiz olduğunun delilidir.

Müellif ism-i fâil yapısı olan /مَفْعِلٌ/ yapısının bazı kelimelerde mastar anlamına delalet etmek için kullanıldığına dair ¹⁶² (إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ) ayeti ile istişhâd etmektedir. Ayette geçen /مَرْجِعُ/ kelimesi bu yapısı ile ism-i fâil olup anlam itibari ile mastar /رَجوع/ dönmek, dönüş anlamına delalet etmektedir.¹⁶³

Müellif, mef'ûl-ü mutlak konumundaki mastarın cümlede kullanılan fiil yapısının dışında, başka bir şekilde gelebileceğine dair ¹⁶⁴ (وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا) ayetiyle istişhâd etmektedir. Ayette geçen /أَنْبَتَ/ bitirdi kelimesi /أَفْعَلَ/ mezid yapısında olup mastarının kıyas gereği /أَنْبَتًا/ şeklinde gelmesi gerekirken kök harfi üçlü olan fiil yapısının sema gereği duyulan mastarı ile /نَبَاتًا/ şeklinde gelmiştir. Zikredilen ayeti delil getirilerek meful-u mutlak konumundaki mastarın mezit yapıdan gelmeyip sülasi yapıdaki mastarının gelebileceği ifade edilmektedir.¹⁶⁵ Zikredilen ayetlerden de anlaşıldığı üzere müellif, imlâdan, cinsiyette müşterk olan kelimelere ve mastarların kullanımlarına kadar birçok farklı konularda ayetlerle istişhâd etmiştir.

İbn Kuteybe, Kur'an ile istişhada, kıraat farklılıklarını da dahil etmiş, tespitlerimize göre on dört farklı yerde,¹⁶⁶ kıraat farklılıklarına¹⁶⁷ dayanarak istişhad yapmıştır.

Eserde, lafız ve manada birbirlerine yakın olan kelimeler açıklanırken /الْقَبْصُ/ bir şeyi parmak uçları ile alma ve /الْقَبْضُ/ bir şeyi avuç içinin tamamıyla alma, kelimelerinin delalet ettiği anlam farkı için ¹⁶⁸ (فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ) ayetinin (فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ) şeklindeki kıraatıyla istişhâd edilmektedir. Ayetin /فَقَبَضْتُ قَبْضَةً/ şeklindeki okunuşunda delalet ettiği anlam bir avuç aldım, /فَقَبَضْتُ قَبْضَةً/ şeklindeki okunuşunda delalet ettiği anlam ise parmak uçlarıyla bir tutam aldım olmaktadır.¹⁶⁹ İstişhad edilen diğer bir kıraat farkı da (وَالَّذِينَ جَاهَدَهُمْ) ¹⁷⁰ (لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ) ayetinde geçen /جُهْدَ/ kelimesinin /ج/ harfinin fethalı hali olan /جَهْدَهُمْ/ okunuşudur. Kelimenin /الْجُهْدُ-الْجُهْدُ/ şeklinde /ج/ harfinin dammeli ve fethalı olmak üzere iki

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 318.

¹⁶² Hud 11/4.

¹⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367.

¹⁶⁴ Nuh 71/17.

¹⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 421.

¹⁶⁶ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151, 181, 207, 284, 285, 309, 313, 349, 354, 356, 357, 359, 367, 370.

¹⁶⁷ Bkz. Celâlettin Karakılıç, *Tecvit İlmi*, Kalkan Matbacılık, Ankara 2012, 171 vd.

¹⁶⁸ Taha 20/96.

¹⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151.

¹⁷⁰ Tövbe 9/79.

ayrı biçimi olup farklı manalara delalet etmektedirler. Dammeli hali ile /الجُهد/ şeklinde geldiğinde güç, enerji; fethalı hali olan /الجهد/ şeklinde geldiğinde meşakkat, zorluk anlamlarına delalet etmektedir. İbn Kuteybe, Araplardan bazılarının, ayetin /جَهْدَهُمْ/ şeklinde fethalı okunuşu ile dammeli okunuşu arasında delalet ettiği anlam bakımından fark olmadığını her iki şekilde güç, enerji anlamına delalet ettiğini savunduklarını bildirmektedir.¹⁷¹

İbn Kuteybe, fiil yapılarının değişmesiyle, yapının delalet ettiği anlamında değişmesini, esas kabul etmekle birlikte, bazı fiillerde böyle bir değişimin görülmediğini açıklarken ¹⁷²﴿فَيَسْجُتْكُمْ﴾ ayetinin ﴿فَيَسْجُتْكُمْ﴾ şeklindeki kıraati ile istişhad etmektedir. Ayette geçen kelime birinci okuyuşta /أَسَحَتْ/ mazi mezt fiil yapısının muzari hali iken ikinci okuyuşta سَحَتْ fiilinin sülasi mazi mücerret halidir. Aynı fiil kökünden türeyen iki farklı çekim şeklinde görülen kıraat farkı kelimenin delalet ettiği anlama etki etmemiştir. Kelime her iki kıraatte de /اسْتَأْصَلَ/ helak etti, kökünü kazıdı anlamlarına delalet etmektedir.¹⁷³ Kıraat farklılıklarıyla istişhad edilen konulardan bir diğeri de bazı isim yapılarında kelimenin orta harfinin harekesinin fetha olmasıyla kesra olması arasında, delalet ettikleri anlam itibariyle bir farklılığın olmadığına dair ¹⁷⁴﴿يَجْعَلْ صَدْرَهُ حَرْجًا ضَيْقًا﴾ ayetinin /حَرْجًا/ şeklinde gelen kıraati ile istişhad edilmesidir. Ayette geçen söz konusu kelimenin mastarının /حَرْجًا/ şeklinde /ر/ harfinin fetha olmasıyla /حَرْجًا/ şeklinde /ر/ harfinin kesra olması arasında delalet ettikleri anlam itibariyle bir fark yoktur.¹⁷⁵ İbn Kuteybe bazı kelimelerin orta harfinin harekesinin değişmesi ile kelimenin delalet ettiği anlamın da değişeceğine dair ¹⁷⁶﴿أَيْنَ الْمَفَرِّ﴾ ayetinin /الْمَفَرِّ/ şeklindeki kıraatiyle istişhad etmektedir. Ayette geçen /الْمَفَرِّ/ kelimesi bu şekilde -ortada bulunan /ف/ harfin fetha olması ile- kıraat edildiğinde mastar anlamında kaçış, kaçmak anlamına delalet ederken /الْمَفَرِّ/ şeklinde -ortada bulunan /ف/ harfin kesra olması ile- kıraat edildiğinde ism-i mekan anlamında kaçış yeri anlamına delalet etmektedir.¹⁷⁷ Bu konudaki diğer örnekler için 164 nolu dipnottaki yerlere bakılmalıdır.

1.4.2. Hadisle İstişhād

Arab dili gramerinin tespitine kaynaklık eden diğer bir söz varlığı kümesi de Hz. Peygamberin hadisleridir. İbn Kuteybe'nin tespitlerimize göre yirmi üç yerde¹⁷⁸ hadislerle istişhad ettiği görülmüştür. İbn Kuteybe /الْعَرْضُ/ kelimesinin delalet ettiği anlamda hata

¹⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 207.

¹⁷² Taha 20/61.

¹⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 284.

¹⁷⁴ Enam 6/125.

¹⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 354.

¹⁷⁶ Kıyame 75/10.

¹⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367.

¹⁷⁸ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 16, 18, 31, 32, 37, 50, 55, 69,79, 108, 111, 112, 113, 114, 136, 150, 228, 229, 243, 252, 254, 280,281, 384,385, 402.

yapıldığını düşünmekte, kelimenin delalet ettiği doğru anlama işaret etmek için Hz. Peygamberin “لا يبولون ولا يتغوطون إنما هو عرق يخرج من أعراضهم مثل المسك” küçük ve büyük abdest bozmazlar bedenlerinden misk gibi çıkan bir terdir” hadisi ile istiṣhâd etmektedir. İbn Kuteybe /العَرْضُ/ kelimesi ile kişinin anne ve baba tarafından akrabalarının kastedildiğini söyler ve bu konuda hata edildiğini düşünür. Söz konusu /العَرْضُ/ kelimesinin kişinin bizzat kendisine delalet ettiğine verilen hadisteki /أعراض/ kelimesinin delalet ettiği anlama dayandırır. Hadiste geçen /أعراض/ kelimesi /عَرْضُ/ kelimesinin çoğulu olup kişiler, şahıslar ya da şahısların bedenleri anlamına delalet etmektedir. Hadiste, cennet ehlinin büyük ve küçük abdestlerini nasıl gidereceklerine dair açıklama yapılırken büyük ve küçük abdestin, vücuttan misk gibi güzel kokan bir gaz şeklinde atılacağı haber verilmektedir. Hadiste geçen /أعراض/ (çoğul) kelimesi ile vücut-beden anlamı kastedildiğinden onun tekili olan /العَرْضُ/ kelimesinin de soya, akrabaya değil; kişiye delalet edeceği çıkarımı yapılmakta ve bu mana benimsenmektedir. Kelimenin soya, akrabaya delalet ettiği yönündeki eğilim kabul edilmektedir.¹⁷⁹ İbn Kuteybe, bir tür anlam değişmesi olarak da değerlendirmenin mümkün olduğu /العِزَّةُ/ kelimesinin delalet ettiği anlamdan bahsettiği yerde “اليهود أنتن خلق الله عِزَّةً” hadisi ile istiṣhâd etmektedir. Hadiste geçen /العِزَّةُ/ pislik kelimesi önceleri evin bahçesi anlamına delalet etmekteydi. İnsanlar çöplerini, pisliklerini bahçeye attıklarından zaman içinde kelime çöp, pislik anlamına delalet eder hale geldi. Hz. Peygamber söz konusu hadiste Yahudileri bahçeleri en pis yaratıklar olarak nitelemektedir. İbn Kuteybe hadiste geçen /عِزَّةُ/ kelimesinin delalet ettiği bu anlamdan hareketle söz konusu kelimenin önceleri evin bahçesine delalet ederken sonra anlam değişimine uğrayarak çöp-pislik manasına delalet eder olduğu yorumunu yapmaktadır.¹⁸⁰

İbn Kuteybe insanların bünyelerinde görülen hastalık ve özürlerine delalet eden kelimelerin bilinmesi üzerine yaptığı değerlendirmelerde /الْكِبَادُ/ kelimesinin delalet ettiği anlamı açıklamak için “الْكِبَادُ مِنَ الْعَبِّ” hadisi ile istiṣhâd etmektedir. Hadiste geçen /الْعَبُّ/ kelimesi suyun hayvanlar gibi kesintisiz içilmesine bağlı, karaciğerde görülen bir tür hastalık anlamına delalet ettiğinden hadiste /الْكِبَادُ/ hastalığı, /الْعَبُّ/ siroz hastalığından sayılmış ve böylelikle /الْكِبَادُ/ kelimesi /الْعَبُّ/ kelimesi ile açıklanmıştır.¹⁸¹ İnsanların kullandığı aletlere delalet eden kelimelerin bilinmesi ile ilgili açıklamanın yapıldığı bölümde /الْعَلَاءُ/ kelimesinin delalet ettiği anlamın bilinmesi ile ilgili “إِنَّ أَدَمَ هِطَ مَعَهُ الْعَلَاءُ” hadisiyle istiṣhâd edilmektedir. Söz konusu kelime hadiste, üzerinde demir dövülen alet (örs) anlamına delalet etmektedir.¹⁸²

¹⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 31-32.

¹⁸⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55.

¹⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 112.

¹⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 136.

Yaşlanmak ile kilo almak manalarına delalet eden kelime arasındaki ses değişimine bağlı açıklamalarda bulunurken /بَدُنَ/ kelimesinin yaşlanma anlama delalet ettiğine dair “إني قد بدنتُ” hadisiyle istişhâd edilmektedir. Hz. Peygamber; yaşının ilerleyip, buna bağlı olarak hareketinin kısıtlandığını bundan dolayı, sahabîlerin rükû ve secdelerde acele edip kendinden öne geçmemeleri gerektiği uyarısını yaparken yaşlandığını ifade etmek için /بَدُنَ/ kelimesini kullanmıştır.¹⁸³ Daha fazla örnek için 176 nolu dipnotta belirtilen yerlere bakılabilir.

1.4.3. Şiirle İstişhâd

Bilindiği üzere şiir Arab’ın divanı sayılmış ve Arap dili gramerinin belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. İbn Kuteybe araştırma konumuz olan eserinde tespitlerimize göre 234 yerde, çok farklı konularda şiir ile istişhâd etmiştir.¹⁸⁴ Araştırmanın bu aşamasında onun şiirden yaptığı istişhâdlardan bazılarına örnek olması açısından zikretmek gerekmektedir.

Örneğin İbn Kuteybe, /زَكِنَ/ fiilinin delalet ettiği anlamın zan /ظَنَّ/ ve vehim /تَوَهَّمَ/ (kesin olmayan bilme) olduğunu söyleyenlerin hata ettiklerini düşünür. Kelimenin doğru delaletinin mutlak bilme /عَلِمَ/ anlamı olduğuna dair “لَنْ يَرِاجِعَ قَلْبِي وَدَهَمَ أَبَدًا. زَكِنْتُ مِنْهُمْ عَلَى مَثَلِ” beytiyle istişhâd eder. Verilen beytin ikinci şatırında geçen /زَكِنُوا - زَكِنْتُ/ yapısının söz konusu fiilin çekim yapılmış hali olduğunu ve mutlak bilmek manasına delalet ettiğini söyler.¹⁸⁵

Diğer bir örnekte yine müellif, gökyüzü cisimleri ve olayları ile ilgili görüşlerini açıklarken Arapların /النجم/ yıldız kelimesi için /الطارق/ kelimesini de kullandıklarını ifade etmektedir. Bu duruma “نحن بنات طارق. نمشي على النمارق” beyti ile istişhâd etmektedir. Beyitte geçen /بنات طارق/ terkihi “yıldızın kızları” anlamına delalet etmektedir. Yani bu beyitte geçen /طارق/ kelimesi ile kastedilen anlam /نجم/ yıldız anlamıdır.¹⁸⁶

Araştırma konusu eserin “el-marife” bölümünün yiyecekler-içecekler konu başlığı içerisinde verilen örneklerde, halka açık herkesin davet edildiği yemek anlamında /الجفلى/ ya da /الأجفلى/ kelimesinin kullanıldığına dair “نحن في المشتاة ندعو الجفلى. لا ترى الأدب فينا ينتقر”

¹⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 228.

¹⁸⁴ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 17, 24, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 66, 67, 68, 72, 74, 78, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 104, 108, 111, 112, 115, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 128, 132, 134, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 162, 170, 175, 179, 180, 183, 191, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 216, 218, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 252, 254, 256, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 304, 305, 307, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 357, 358, 369, 374, 375, 378, 379, 380, 382, 384, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 400, 401, 402, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 416, 421.

¹⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 26.

¹⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 72.

beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte şair kış günlerinden birinde hiç kimseyi ayırt etmeden herkesi yemeğe davet edecek kadar cömert olduklarını ifade etmektedir. Beyitte geçen /الجفلى/ kelimesi herkesin davet edildiği yemek anlamına delalet etmektedir.¹⁸⁷ Yine aynı bölümde /هي الخمر تكنى الطلاء / kelimesi ile /الخمر/ şarap anlamı kastedildiğine dair “كما يكنى الذئب أبا” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte nasıl kurda (yırtıcı hayvan) /أبا جعدة/ deniyor ise şaraba da /الطلاء/ denildiği ifade edilmektedir.¹⁸⁸

İbn Kuteybe, araştırma konusu eserin el becerisini geliştirmeye tahsis ettiği /كتاب تقويم/ kısmında Arap yazısının nasıl resmedilmesi gerektiğine dair açıklamalar yaparken diğer konularda da metot olarak benimsediği şiir ile istiṣhâd etmeyi bu konularda da devam ettirmiştir. Sekiz sayısının ifadesi için kullanılan lafzın /ثمنية/ şekilde /م/ harfinden sonra // harfi olmadan veya /ثمان/ şeklinde /م/ harfinden sonra // harfi konularak yazılmasının ve /ثمان/ şeklinde muzaf olma durumunda lafzın sonundaki ي harfinin atılarak yazılmasının caiz olduğuna dair “ولقد شربت ثمانيا وثمانيا .: وثمان عشرة واثنين وأربعا” beyti ile istiṣhâd eder. Bu beytin birinci şatırında söz konusu kelime ثمانيا şeklinde /م/ harfinden sonra // harfi konularak ikinci şatırında da lafız /عشرة/ lafzına muzaf olduğu için lafzın sonundaki /ي/ harfi atılarak yazılmıştır.¹⁸⁹ Sonu /رجا/ (kuyunun) etrafı, kenarı ve /هوى/ sevgi, aşk isimlerinde görüldüğü gibi- elif-i maksûre ile biten isimlerin yazımında, kelimenin sonundaki elif-i maksûrenin aslının /و/ veya /ي/ harfi olmasına bağlı yazım farklılıkları vardır. Bu tür kelimelerin sonundaki elif-i maksûrenin aslının /و/ veya /ي/ harfi olduğu, kelimelerin ikilleri getirilerek ya da ismin alındığı fiile bakılarak anlaşılır. İbn Kuteybe, /رجا/ kelimesinin aslını bulmak için fiili olmadığından aslının ancak kelimenin ikilinden bilinebileceğine dair “فلا يرمى بي الرجوان” beyti ile istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /الرجوان/ kelimesi /رجا/ kelimesinin ikilidir. Görüldüğü gibi /رجا/ kelimesinin sonundaki maksûre elifinin aslının /و/ olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ İbn Kuteybe, abartı ifade eden /فَعَال/ yapısının /فَاعَال/ şeklinde de kullanıldığını ancak /فَاعَال/ yapısının kullanımının yanlış olduğunu bildirir. O bu konuda /مَصْ emdi, sömürdü kelimesinin mübalağalı ism-i fâil için hatalı şekilde /ماصَّان/ yapısını kullandığına ve doğrusunun /مَصَّان/ yapısı olduğuna dair “فإن تكن الموسيقى جرت فوق بظرها .: فما” beytiyle istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /مَصْ kelimesinin mübalağa ism-i fâil için /مَصَّان/ yapısı getirilmiş olduğundan /مَصْ kelimesinin mübalağa ism-i fâil için kullanılan /ماصَّان/ yapısını kullanmayı yanlış saymaktadır.¹⁹¹

¹⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 125.

¹⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 128.

¹⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170.

¹⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 179.

¹⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 266.

Eserde Arap dili gramer konularından biri olan isimlerin gayr-i munsarif olmaları ile ilgili olarak üç harften oluşup orta harfi sükun olan /دَعْدُ/ ve /هِنْدُ/ gibi bayan isimlerinin munsarif ve gayr-i munsarif olmalarının caiz olduğuna dair “دَعْدُ ولم تسق” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /دَعْدُ/ kelimesi üç harften oluşup orta harfi sükun olan bir bayan ismi olup beyitte iki defa geçmektedir. Birinci geçtiği yerde /دَعْدُ/ şeklinde son harf olan /د/ tenvin alarak munsarif, ikinci geçtiği yerde /دَعْدُ/ şeklinde son harf olan /د/ tenvin almadan gayr-i munsarif sayılmıştır.¹⁹² Bazı kelimelerin dişilik işareti /ة/ taşımalarına rağmen, dişil ve eril olmada ortak olduğuna dair “فلما أضاء الصباح قام مبادرا .: وكان” beytiyle istiṣhâd edilmiştir. Beyitte geçen /الشاة/ kelimesi erkek ve dişil koyun anlamında ortak kullanılmaktadır.¹⁹³ Yine bazı kelimelerin yapılarında da dişilik işareti bulunmamasına rağmen eril ve dişiller için ortak kullanılabileceğine dair “أرب يبول الثعلبان برأسه” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. İbn Kuteybe bu beyitte kırık çoğul formunda geçen /الثعلب/ kelimesinin /الثعلب/ erkek ve dişil tilkiyi kapsayan bir anlama delalet ettiğini bildirmektedir. Ayrıca beyitte geçen /الثعلبان/ kelimesinin sadece erkek tilkiyi ifade etmek için kullanıldığını eklemektedir.¹⁹⁴

İbn Kuteybe, lafızları aynı olup delalet ettikleri anlamların farklı olduğu kelimelerle ilgili açtığı konu başlığında, maksûr (sonu elifle biten) /الفتى/ delikanlı-genç kelimesinin delalet ettiği anlam ile memdûd (sonu elif ve hemze ile biten) /الفتاء/ gençlik-dinamiklik kelimesinin delalet ettiği anlam farkını göstermek için “إذا عاش الفتى مائتين عاما .: فقد ذهب اللذاة” ile istiṣhâd etmektedir. Beytin birinci şatırında geçen maksûr /الفتى/ kelimesi delikanlı anlamına delalet ederken ikinci şatırda geçen memdûd /الفتاء/ kelimesi dinamik olmak anlamına delalet etmektedir.¹⁹⁵ Hareke değişimine bağlı olarak görülen anlam farklarını /العزّ/ uyuz hastalığı, /العزّ/ devenin ayak ve dudaklarında görülen yara-çıban ve /العزّ/ hörgücün kısa olması kelimeleri örnek verilirken /العزّ/ kelimesinin delalet ettiği anlam için “فحملتني ذنب امريء” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /العزّ/ kelimesi devenin ayak ve dudaklarında görülen yara-çıban anlamına delalet etmektedir.¹⁹⁶

Eserde, fiil yapılarının mezt ve mücerret olmasına göre delalet ettikleri anlamlardaki farklarla ilgili açıklamalarda bulunulurken /أشَرّ/ açtı, yaydı, kurumaya bıraktı anlamındaki sülasi mücerret fiilin /أشَرّ/ açığa çıkardı, görünür yaptı mezid fiiline dönüştüğünde delalet ettiği farklı anlamlar için “فما برحوا حتّى قضى الله صبرهم .: وحتّى أُشِرَّتْ بالأكف المصاحف” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /أشَرَّتْ/ fiili açığa çıkarıldı-gösterildi anlamında

¹⁹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 194.

¹⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 197.

¹⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 198.

¹⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 202.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 209.

kullanılmıştır.¹⁹⁷ Kelimelerin kullanımlarında sarf açısından görülen hataları belirtmek amacı ile farklı bölümlerde pek çok şiir ile istiṣhâd edilmiştir. Örneğin, küfe-sepet anlamına delalet eden /الْقَوْصَرَةَ/ kelimesinin bu şeklinde /ر/ harfini şeddelemeden kullanımının yanlış, kelimenin doğru kullsnımının /الْقَوْصَرَةَ/ şeklinde /ر/ harfinin şeddelenmesi ile olduğuna dair “أفلح من كانت /أفلح من كانت/ beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Söz konusu kelimenin bu beyitte /ر/ şeklinde /ر/ harfinin şeddelenmesi ile geldiği görülmektedir.¹⁹⁸ Bu durumun tam tersi olan; kelimenin aslının şeddesiz olmasına rağmen kelimenin şeddeli olarak yanlış kullanıldığına dair “ومن تعاجيب خلق الله غاطية .: يعصر منها ملاحي وغريب” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte beyaz üzüm anlamına delalet etmek için kullanılan /ملاحي/ kelimesi görüldüğü gibi /ل/ harfinin şeddesiz hali ile gelmiştir. Halk ise bu kelimeyi /ملاحي/ şeklinde /ل/ harfinin şeddelenmesiyle kullanmaktadır.¹⁹⁹ Yine yanlış kullanımlara değinilen bir başka yerde Zühre Yıldızı anlamına delalet eden /الزهرة/ kelimesinin yapısında bulunan /ه/ harfinin fetha ile harekelenmesi gerektiğine dair “قد وگلنتي طلتي بالسمره .: وأيقظتني لطلوع الزهرة” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Bu beyitte kelime /الزهرة/ şeklinde /ه/ harfî fetha harekesi almış olmasına rağmen kelime yanlış olarak /الزهرة/ şeklinde /ه/ harfinin sükunlu haliyle kullanmaktadır.²⁰⁰

İbn Kuteybe, bazı fiillerin sadece meçhul yapılarının kullanıldığına dair yaptığı değerlendirmelerinde /عني/ uğraştı, meşgul oldu fiilinin malum yapısının kullanılmayıp meçhul yapısının kullanıldığına dair “وأنا عن الأرقام أنبا .: ء وخطب نغنى به ونساء” beytiyle istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /نغنى/ fiili muzari meçhul yapıda kullanılmıştır.²⁰¹

Müellif /عير/ kınadı, ayıpladı fiilinin mef'ul alması için harf-i cere gerek olmadığı, doğrudan mef'ul alabileceğine dair “وعيرتني بنو ذبيان رهبة .: وهل علي بأن أخشاك من عار” beytiyle istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /عير/ fiili mef'ulünü doğrudan almıştır.²⁰² Ayrıca /نصح/ nasihat etti, öğüt verdi ve /شكر/ teşekkür etti fiillerinin mef'ul alması hususunda iki farklı lehçenin olduğunu haber vermektedir. Güçlü ve yaygın olan lehçeye göre bu fiiller mef'ullerini /نصحت لك/ ve /شكرت لك/ cümlelerinde görüldüğü gibi harf-i cer /ل/ ile almaktadır. Zayıf ve yaygın olmayan lehçeye göre bu fiiller mef'ullerini /شكرتك-نصحتك/ cümlelerinde görüldüğü gibi harf-i cer olmadan doğrudan almaktadırlar. İbn Kuteybe, zayıf lehçe olarak değerlendirdiği lehçe sahiplerinin görüşlerini desteklemek için “نصحت بني عوف فلم يتقبلوا .: ” beytiyle istiṣhâd ettiklerini haber vermektedir. Beyitte geçen /نصح/

¹⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 236.

¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 247.

¹⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 249.

²⁰⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 252.

²⁰¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262.

²⁰² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 273.

fiili mef'ulünü harf-i cersiz aldığından, bu fiillerin mef'ullerinin harf-i cersiz gelebileceğinin delili sayılmıştır.²⁰³

Eserde, kelimelerin yapı değişimlerinin her kelimedede anlam değişimine sebep olmadığına dair “انت لما ظهرت أشرق الأرق. ض وضاءت بنورك الأفق” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /أضاء/ fiilin delalet ettiği anlam (doğdu, aydınlattı) ile aynıdır.²⁰⁴ Yine bazı kelimelerde /أفعل/ yapısı ile /فعل/ yapısının delalet ettiği anlamın farklı olmayıp aynı olduğuna dair “وأُسقيهِ حتى كاد مما أبته. تجاوبني أحجاره” beytiyle istiṣhâd edilmiştir. Beyitte geçen /أُسقي/ su vermek fiili /أفعل/ yapısında olup /فعل/ yapısının delalet ettiği anlamda delalet etmektedir.²⁰⁵ İbn Kuteybe, /أفَعْوَعَلَ/ yapısında gelen fiillerin genelde abartı ve pekiştirme anlamlarına delalet ettiğini bildirir. Bu yapının nadir de olsa bazı fiillerde teadî/geçişlilik anlamına da delalet ettiğine dair “فلما أتى عامان بعد” beytiyle istiṣhâd eder. Beyitte geçen /أفَعْوَعَلَ/ güzelleşti, engebesiz oldu fiili, pekiştirme ve abartı ifade etmek için kullanılan /أفَعْوَعَلَ/ yapısında gelmesine rağmen burada teadî (geçişlilik) anlamına delalet etmektedir.²⁰⁶

Müellif, bazı kelimelerde görülen ibdâl yani bazı harf ve harekelerin bir biriyle değişimleri olayında kelimenin delalet ettiği anlamda bir farklılık oluşturmadığına /وصى/ ve /نصي الليل بالأيام حتى صلاتنا. مقاسمة/ fiillerinin delalet ettiği anlamın aynı olduğuna dair “يشق أنصافها السفر” beytiyle istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /وصى/ fiilinin aslı /وصى/ olup bir harf değişimiyle elde edilen /وصل/ fiilinin delalet ettiği anlamla aynıdır.²⁰⁷ Yine aynı cinsten iki harfin yan yana gelmesi durumunda sonda gelen harfin /ي/ harfine ibdâl edilebileceğine dair “تَقْضِي البازي إذا البازي كسر” şatriyla istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /تَقْضِي/ ava saldırmak fiilinin aslı /تَقْضَضَ/ olup kelimenin sonunda bulunan /ض/ harfi /ي/ harfiyle değiştirilerek /تَقْضِي/ yapısı elde edilmiştir.²⁰⁸

İbn Kuteybe Arapçada yabancı kelimelerin kullanıldığına dair “قد علمت فارسا وحمير وال. ض وضاءت بنورك الأفق” beytiyle istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen ve çöl anlamına delalet eden /الدست/ kelimesi Farsçadan Arapçaya geçmiş yabancı bir kelime olmasına rağmen Arap şiirinde kullanılmıştır.²⁰⁹ Bir başka yabancı kelime olan /سِفْسِير/ için “وقارفت وهي لم تجرب وباع لها” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /سِفْسِير/ hizmetçi, çoban kelimesi Farsça olup Arapçada kullanılan kelimelerdendir.²¹⁰ Dolaşmış, düğüm düğüm olmuş

²⁰³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 276.

²⁰⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283.

²⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 301.

²⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 307.

²⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316.

²⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 318.

²⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 324.

²¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 326.

ip anlamına delalet eden /الجداد/ kelimesinin Nebatçadan Arapçaya geçip Arap şiirinde yerini aldığını göstermek için “أضاء مظلتها بالسرا .: ج والليل غامر جُذَاهَا” beytiyle istiṣhâd edilmektedir.²¹¹

İbn Kuteybe, Arapçada harf-i cerler diye bilinen kelime grubundaki kelimelerin delalet ettikleri anlam bakımından farklı olsalar da bazı yerlerde birbirleri yerine kullanılabildiklerine dair açıklamalar yaparken istiṣhâd ettiği beyitlerden biri “هم صلبوا العبدِي في جذع نخلة .: فلا عطست” şeklindeki beyittir. Beyitte geçen /في جذع نخلة/ hurma kökünün üzerinde terkinde geçen /في/ harf-i cerri /على/ harf-i cerrinin delalet ettiği, bir şeyin üzerinde olmak, üzerinde bulunmak anlamına delalet etmek için kullanıldığından, bu beyitte /في/ harf-i cerri anlam yönünden /على/ harf-i cerrinin yerini tutmaktadır.²¹²

Genellikle isimlerde görülen tahfif²¹³ durumları ile ilgili açıklamalar yaparken /فَعِلَ/ لوُعْصِرَ منه البان والمسك “لوُعْصِرَ” şatriyla istiṣhâd edilmektedir. Şatırda geçen /عُصِرَ/ sıkamak-suyunu çıkarmak kelimesi /عُصِرَ/ meçhul kelimesinin tahfif edilmiş halidir.²¹⁴ İbn Kuteybe, şayet fiil /فَعِلَ/ yapısında ise tahfife gerek olmadığını düşünmekte ve “وما كل مغبون ولو سَلَفَ صفقه .: تراجع ما قد فاته برداد” beytindeki kullanımı şaz olarak yorumlamaktadır. Beyitte geçen /سَلَفَ/ geçti-önden gitti kelimesi aslında /فَعِلَ/ yapısındaki /سَلَفَ/ malum fiilinden tahfif edilmiştir.²¹⁵ İbn Kuteybe, ilk harfi /و/ ile başlayan /وعد/ gibi misal fiillerin genelde, ism-i mekanlarının ve mastarlarının /المؤعد/ şeklinde orta harf olan /ع/ harfinin kesre alması ile geleceğini bildirir. Ancak nadir de olsa bu yapıdaki fiillerin bazılarında orta harfin fetha almasıyla /مَفْعَلٌ/ yapısında da ism-i mekanlarının ve mastarlarının gelebileceğine dair “أصبح العين ركودا على ال .: أوشاز أن يرسخن في” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Beyitte geçen /موحل/ bataklık, bataklığa düşmek kelimesinin orta harf /ح/ ın fetha alması /مَوْحَلْ/ şeklinde ve orta harf /ح/ ın kesre alması ile /مَوْحِلْ/ şeklinde iki rivayeti gelmektedir. Söz konusu kelimenin yapısı, ilk harfi /و/ ile başlayan /وحل/ fiilinden geldiği anlaşılmakta olup, ism-i mekan ve mastarının /مَوْحِلْ/ yapısında -orta harfin kesre almasıyla- gelmesi ve beyitin ikinci rivayetinin orta harf /ح/ ın fetha almasıyla /مَوْحَلْ/ şeklinde de gelmesinin caiz olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶

İbn Kuteybe, aslî yapısı değişen (mâdûl)²¹⁷ isimlerin gayr-i munsarif olduklarına dair “مَثْنَى وَلَكِنَّمَا أَهْلِي بَوَادِ أَنْيَسَه .: ذَنَابُ تَبَغَّى النَّاسِ مَثْنَى وَمَوْحَدٌ” beyti ile istiṣhâd etmektedir. Beyitte geçen /مَثْنَى/ iki-ikişer kelimesi /اثنان/ kelimesinin ve /مَوْحَدٌ/ bir, birer kelimesi /واحد/ kelimesinin aslî yapısı

²¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 327.

²¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 331. Diğer bazı örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 333, 343, 345

²¹³ Geniş bilgi için bkz. Âmine Buhayt, *es-Sikal ve't-tahfif fi'n-nahvi'l-arabiyyi*, (Yüksek lisans tezi) Câmiatu's-Sûdân 2017, 9 vd.

²¹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 357.

²¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 358.

²¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 369.

²¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Semîra Dahîlullah, *el-Adlu fi'n-nahvi'l-arabî*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Câmiatu Ummu'l-Kurâ 2006, 19 vd.

değiştirilerek elde edilmiş hali olup gayr-i munsarif olarak değerlendirilmiştir.²¹⁸ Yine /فَعْلَاءَ/ yapısının genelde isimler için olduğu belirtildikten sonra aynı yapının şaz olarak sıfatlarda da kullanıldığına dair “رَحَلْتُ إِلَيْكَ مِنْ جَنْفَاءَ حَتَّى .: أَنْخَتَ فَنَاءَ بَيْتِكَ بِالْمَطَالِي” ve “وَمَنْ كُنَّا بَنِي ثُدَّاءَ لَمَّا .: شَفِينَا” ve “رَحَلْتُ إِلَيْكَ مِنْ جَنْفَاءَ حَتَّى .: أَنْخَتَ فَنَاءَ بَيْتِكَ بِالْمَطَالِي” beytiyle istiṣhâd edilmektedir. Birinci beyitte geçen /جَنْفَاءَ/ (yer ismi) kelimesi /فَعْلَاءَ/ yapısında olup özel isim olarak kullanılmaktadır. İkinci beyitte geçen /ثُدَّاءَ/ (ahmak, kadın köle) kelimesi /فَعْلَاءَ/ yapısında olup sıfat olarak kullanılmaktadır.²¹⁹

1.4.4. Deyimlerle İstiṣhâd

Deyimler; bir dilin imkanlarını göstermesi bakımından önemli unsurlardır. Arap dilcilerinin Arap dili gramerini tespit ederken Arap dilinin deyimlerinden de istifade etmişlerdir. İbn Kuteybe de araştırma konumuz olan eserinde çeşitli konulara dair -tespitlerimize göre- otuz beş farklı yerde²²⁰ deyimlerle istiṣhâd etmiştir. Onun istiṣhâd ettiği deyimlerin birkaçını burada zikretmek gerekmektedir.

İbn Kuteybe, canlıların dişlerinin bilinmesindeki farklılıkları genel kültür bölümünde açıklarken kertenkele yavrusunun dişinin ömür boyu sabit kalıp düşmediğini açıklamak için “لَا آتِيكَ سَنَ الْحَسَلِ” şeklindeki deyimle istiṣhâd etmektedir. Deyimde geçen /الحسل/ kelimesi kertenkele yavrusu anlamına delalet etmektedir. Kertenkele yavrusunun dişinin ömür boyu sabit kalıp düşmediği için bir kişinin yaptıkları kötü şeylerden dolayı ona olan kırgınlığın büyüklüğünü ifade etmede “Kertenkelenin yavrusunun dişi düşünceye kadar sana gelmem, seninle görüşmem” diye Türkçeye çevrilebilecek deyim kullanıldığını bildirir.²²¹ Yine tırtıl, ipek böceği, yaprak kurdu anlamına delalet etmek için /السُّرْفَةُ/ kelimesinin kullanıldığına dair /أَصْنَعُ مِنْ سُرْفَةٍ/ deymi ile istiṣhâd etmektedir. Deyimde geçen /سُرْفَةٍ/ kelimesi tırtıl-ipek böceği-yaprak kurdu anlamına delalet etmekte olup işinde tırtıl böceğinden daha mahir, becerikli olup aynı zamanda da -sürüngen- benzetildiği için- sevilmeyen kimseler için kullanıldığı söylenebilir.²²² İbn Kuteybe, /الْخَلْفُ/ kötü söz kelimesinin bu anlama delalet ettiğine dair /سَكَتَ / ألفًا وناطقًا خلفًا/ deymi ile istiṣhâd etmektedir.²²³ Deyimde geçen /خلفًا/ kelimesi kötü söz anlamına delalet etmekte olup deymi “Binlerce (güzel) sözü geçip sözün (en) kötüsü ile konuştu” şeklinde Türkçeye çevirmek mümkündür.

²¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 379.

²¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 396. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401, 421.

²²⁰ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 119, 126, 131, 139, 146, 147, 148, 149, 211, 213, 215, 225, 239, 244, 246, 249, 254, 255, 257, 259, 263, 266, 267, 270, 271, 275, 277, 279, 280, 323, 341, 350, 360, 364, 403

²²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 119.

²²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 146.

²²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 211.

İsim ve fiillerin yapısında hemze /ه/ bulunduğu halde yanlış kullanım olarak bu hemzenin isim ve fiilin yapısından kaldırılmaları veya başka bir harfe değiştirilmelerini açıkladığı konu başlığında /أشَبَ/ fiilini /أشَبَ اللهُ قَرْنَهُ/ deyiminin yardımıyla açıklamaktadır. Deyimde geçen /أشَبَ/ fiilini bu şekilde kullanımı doğru olup, yanlış olarak /شَبَ/ şeklinin de kullanıldığı haber verilmektedir. Söz konusu deymi “Allah onun ömrünü uzattı” şeklinde Türkçeye çevirmek mümkündür.²²⁴

İbn Kuteybe, Arap dilinde bazı yabancı kelimelerin kullanıldığını bildirdikten sonra bu kelimeleri verirken, Nebat’ça asıllı /الْبَرْئَسَاءَ/ kelimesine dair açıklamalarında “ما أدري أيَّ البرنساء” deymi ile istiṣhâd etmektedir. Deyimde geçen /الْبَرْئَسَاءَ/ kelimesi yaratık, insanoğlu, ırk anlamlarına delalet etmektedir. Söz konusu deymi, “Onun hangi yaratıktan (hangi ırktan) olduğunu bilmiyorum” şeklinde Türkçeye çevirmek mümkündür.²²⁵ Eserde deyimlerle istiṣhâd edilen bir diğer yer, isim yapılarına dair açıklamaların yapıldığı yerdir. İsimlerin yapıları /فَعْلٌ/ cinsinden belirlendiğinde bazı isim yapılarının /فَعْلٌ/ (ilk harf fetha) ve /فَعْلٌ/ (ilk harf kesre) yapılarında gelebileceğine dair “إِما سِلْمٌ مُخْزِيَّةٌ وإِما حَرْبٌ مُجْلِيَّةٌ” deymi ile istiṣhâd edilmektedir. Deyimde geçen /سِلْمٌ/ barış ve /حَرْبٌ/ savaş kelimelerinin yapılarına bakıldığında /سِلْمٌ/ kelimesi, /فَعْلٌ/ yapısında ve /حَرْبٌ/ kelimesi /فَعْلٌ/ yapısında gelmiştir.²²⁶ Söz konusu deymi, “Ya zillet içinde bir barış ya da bütün sahip olunanları kaybetmek de olsa savaş” diye Türkçeye çevirmek mümkündür.

İbn Kuteybe, gelenekten ayrılmayıp Kur’an ve kıraatleri, hadisler, şiirler ve deyimlerle istiṣhâd etmiştir. İstiṣhâd ettiği konular arasında, doksan yedi farklı yerde ayetlerle, yirmi üç yerde hadislerle, iki yüz otuz dört yerde şiirlerle ve otuz beş farklı yerde de deyimlerle istiṣhâd etmiştir. Kur’an ve kıraatleri ile ilgili seçilen örneklerde anlambilim, imlâ, sarf gibi konulara daha ağırlık verdiği görülmektedir. Hadisle istiṣhâdına verilen örneklerin tamamının anlambilimle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Şiir ile istiṣhâdından seçilen örneklerde anlambilim başta olmak üzere imlâ, sarf ve nahiv konularına yer verdiği olmuştur.

1.4.5. Kıyas

Arap dili gramerinin tespitinde önemli bir yeri olan kıyası; “Söylenilmemiş sözü söylenilmiş söze hamletmek”²²⁷ şeklinde tanımlamak mümkündür. İbn Kuteybe, araştırma

²²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 244.

²²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 323.

²²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 350.

²²⁷ es-Suyûtî, *el-Iktirâh fî İlmi Usuli’n-Nahv*, Tah. Abdulhalim Atıyye, Beyrut 2006, 79.

konumuz olan eserinde tespitlerimize göre yirmi iki yerde²²⁸ kıyasa yer vermiştir. Onun kıyasa yer verdiği konulardan birkaçını örnek olması açısından zikretmek gerekmektedir.

İbn Kuteybe, tekili bilinip çoğulunun bilinmesinde şüphe olan kelimeler başlığında /الْحَظَّ/ nasip, pay, şans kelimesinin çoğulunun bilinmesinde şüphe oluştuğunu, söz konusu kelimenin kıyasa dayanılarak ve kıyas dışı (sem'a/Araplardan duymak) olmak üzere iki farklı metotla çoğulunun gelebileceğini haber verdikten sonra “الْحَظَّ جَمْعُهُ حُطُوطٌ وَأَحْظُّ عَلَى الْقِيَاسِ وَأَحْظُّ”²²⁹ şeklindeki ifadesinde bu duruma açıklık getirmektedir. Bu ifadeye göre söz konusu kelimenin çoğulunun kıyas gereği /أَحْظُّ-حُطُوطٌ/ olması gerektiği ancak kelimenin semaya göre çoğulunun /أَحَظُّ-أَحْظُّ/ şeklinde olduğu haber verilmektedir. İbn Kuteybe konuyla ilgili herhangi bir yorum yapmadan olayı nakletmekle yetinmektedir. Başka bir deyişle makisun aleyh olan kelime veya kelime grubunu açıklamamıştır.

Müellif, kitaplarda ve telaffuzda nesep olarak çok kullanılanlar başlığında, tasğîr yapılmış /مُرْنِي، جُهْنِي/ gibi kabile adlarının nisbet yapımının kıyas gereği /مُرْنِي، جُهْنِي/ şeklinde olması gerektiğini bildirmektedir. Yine ona göre /بَهْرَاء-صَنْعَاء/ kelimelerinin kıyas gereği nispetlerinin /بَهْرَاوِي-صَنْعَاوِي/ şeklinde gelmeleri gerekmektedir. Ancak söz konusu kelimelerin nispetlerinin yapılarında bulunan /و/ harfinin /ن/ harfine dönüşmesiyle /بَهْرَانِي-صَنْعَانِي/ şeklinde gelmesinin daha yaygın olduğunu belirtmektedir.²³⁰

Eserde, bazı fiillerin yapılarının /فَعَلَ/ şeklinde üç harfli ve /أَفْعَلَ/ şeklinde dört harfli olmasındaki delalet ettikleri anlamlar arasındaki farkları belirtirken “فقس على هذا كل ما ورد عليك”²³¹ ve “فقس على هذا ما ورد عليك”²³² karşılaştığın bütün durumları buna kıyas et” şeklinde kullanılan ifadelerden kıyasın okuyucuya önerildiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe /أَفْعَلَ/ fiil yapısının delalet ettiği anlamlardan olan bir şeyin yapılması ve gerçekleşmesi için ortaya çıkarmak, sunmak olduğunu belirtmek için yaptığı açıklaması “أَبْعَثُ الْخَيْلَ إِذَا أُرِدْتُ أَنْكُ أَمْسَكْتُهَا لِلتَّجَارَةِ وَالْبَيْعِ فَإِنْ أُرِدْتُ أَنْكُ أَخْرَجْتُهَا مِنْ يَدِكَ قُلْتُ بَعْتُهَا... فقس على /فَعَلَ/”²³³ şeklindedir. Bu açıklamada geçen /أَبْعَثُ/ terkiibi, üç harften oluşan /فَعَلَ/ yapısındaki /بَاعَ/ satı fiilinin /أَفْعَلَ/ yapısındaki /أَبَاعَ/ satışa ayırdı fiilinin birinci tekil şahıs sıgasına çekim hali olup (atı) satışa ayırdım anlamına delalet etmektedir. Yine o /أَفْعَلَ/ fiil yapısının delalet ettiği anlamlardan bir diğeri olan “yardım istemek” için yaptığı açıklamada “أَحْلَبَنِي يَرِيدُ أَحْلَبَ لِي وَأَحْلَبَنِي أَعْنَى عَلَيْهِ... فقس على هذا ما ورد عليك”²³⁴ şeklindedir. Açıklamada geçen /

²²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83, 168, 169, 174, 180, 181, 189, 193, 291, 295, 297, 298, 367, 368, 388, 393, 402, 403, 405, 406, 407, 418.

²²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83.

²³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

²³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291.

²³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

²³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291.

²³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

/أُخْلِئِي/ terki bindeki /أُخْلِئِي/ kelimesi /فَعَلْ/ yapısındaki /خَلَبَ/ sût sağdı fiilinin emir sıgası olup (sût) sağ anlamına delalet etmektedir. Yine aynı açıklamada geçen /أُخْلِئِي/ terki bindeki /أُخْلِئِي/ kelimesi /أَفْعَلْ/ yapısındaki /أُخْلِئِي/ sût sağmaya yardım talep etti” fiilinin emir sıgası olup “ benim için, benim adıma, benim yerime sût sağ” anlamına gelmektedir. Söz konusu açıklamanın sonunda diğer durumların bunlara kıyas edilmesi önerilmektedir. Yine /مَفْعَلْ/ sıgasının kullanımında /مَفْعَلْ-مَفْعَلْ/ şeklinde iki lehçenin olduğunu belirttikten sonra mazisi /فَعَلْ/ muzarisi /يَفْعَلْ/ şeklinde (ع harfinin kesra alması) gelen fiillerin, ism-i mekanlarının /مَفْعَلْ/ sıgasında, mastarlarının da /مَفْعَلْ/ sıgasında geleceğini bildirmektedir. Bununla birlikte mazisi /فَعَلْ/ muzarisi /يَفْعَلْ/ şeklinde olan fiil sıgalarının mastarlarının /مَفْعَلْ/ sıgasında da gelebileceğini ekler. Bu yapıdaki fiillerin mastarlarının /مَفْعَلْ/ yapısında gelmesini kıyasa daha uygun saymakta, /مَفْعَلْ/ şeklinde gelmesini nadir saymaktadır.²³⁵ İbn Kuteybe, fiilin mazi sıgası /فَعَلْ/ muzari sıhası /يَفْعَلْ/ şeklinde (ع harfinin damme alması durumunda) /الْمَدْخَلْ/ girmek ve giriş yeri ve /الْمَخْرَجْ/ çıkmak ve çıkış yeri kelimelerinde görüldüğü gibi /الْمَغْرَبْ/ batmak-batış yeri ve /الْمَشْرِقْ/ doğmak-doğuş yeri gibi bazı kelimeler hariç, ism-i mekanlarının ve mastarlarının /مَفْعَلْ/ sıgasında geleceğini bildirir. Bir grup dilci /الْمَشْرِقْ-الْمَغْرَبْ/ kelimelerinde olduğu gibi- bu yapıdaki /فَعَلْ/ fiillerin, ism-i mekanların /مَفْعَلْ/ yapısında (ع harfinin kesra alması ile) gelmesi yerine, kıyasa uymak adına, mastarları ile ortak olan /مَفْعَلْ/ yapısında /ع/ harfinin fetha alması ile gelmesini savunurlar.²³⁶

İbn Kuteybe, bazı durumlarda kelimelerin kıyasa aykırı yapılarda kullanıldığına dair “أَرْضٌ مَسْنِيَّةٌ مِنْ يَسْنُوهَا الْمَطَرُ وَالْقِيَّاسُ مَسْنُوءَةٌ...”²³⁷ ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeye göre /سَنَا/ ıslattı-yaşarttı kelimesinin sonunda bulunan /و/ harfinin, aslı /و/ harfi olup sonradan /و/ harfine çevrildiği, bu fiilin muzari yapısının /يَسْنُو/ şeklinde, son harfinin /و/ harfi olmasından anlaşılmaktadır. Buradan hareketle /أَرْضٌ مَسْنِيَّةٌ/ ıslak-yaş yer tamlamasının -kelimenin aslındaki /و/ harfi temel alınarak /أَرْضٌ مَسْنُوءَةٌ/ şeklinde olması gerekirken /مَسْنِيَّةٌ/ şeklinde /ي/ harfinden dönüşen /و/ harfinde olduğu gibi /مَسْنِيَّةٌ/ şeklinde kullanılmıştır. Kıyasın gramer bilgisi tespit metodu olarak kullanıldığı yerler hakkında daha çok örnek için 226 nolu dipnotta belirtilen yerlere bakılabilir.

1.4.6. Atıflar

Bilindiği üzere ilmî çalışmalarda bilginin alındığı kaynağa atıfta (gönderme) bulunmak o çalışmanın güvenilirliğini ve bilimsel verilere dayandığını göstermesi bakımından önemli bir unsurdur. İbn Kuteybe, çalışma konumuz olan eserinde; tespitlerimize

²³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367.

²³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 368.

²³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 402.

göre otuz kişi,²³⁸ üç dil ekolü,²³⁹ bazen de kişi ve ekol zikretmeden,²⁴⁰ onların sözleri, dediler/denildi vb. genel ifadelerle ve bir yerde de kendi eseri “*Karîbü'l-hadîs*”²⁴¹ olmak üzere toplam üç yüz yirmi beş yerde atıfta bulunmuştur. İbn Kuteybe'nin bazı kişilere bir defa, bazen de bir kişiye onlarca yerde atıf yaptığı görülmüştür.

Yukarıda yer verilen tespitlerden anlaşıldığı gibi İbn Kuteybe'nin atıflarını, eserlere değil de kişilere yaptığı görülmektedir. Bu durumu eskiden beri Arapların bilgi ve kültürlerini hıfza dayalı olarak aktarmaları ya da henüz eserlerin yazım ve yayımlanmasının yaygınlaşmamış olması olmak üzere iki sebebe bağlamak mümkündür.

İbn Kuteybe, araştırma konumuz olan eserinde tespitlerimize göre, kırk sekiz yerde Asmaî'ye (ö. 216/831), otuz dokuz yerde Ferra'ya (ö. 207/822) atıf yapmıştır. Sonra otuz beş yerde Ebu Zeyd'e (ö. 215/830), yirmi dokuz yerde Ebu Ubeyde'ye (ö. 209/824), yirmi üç yerde Sîbeveyh'e (ö. 180/796) ve yirmi yerde Kisâî'ye (ö. 189/805) atıfta bulunmaktadır. Bu kişilerin dışında da yukarıda belirtildiği üzere birçok yerde birçok kişiye atıfta bulunmuştur. Çalışmanın bu aşamasında onun en çok atıfta bulunduğu bu altı kişiye yaptığı atıflardan seçilen bazı örnekler burada yer vermek gerekmektedir.

Müellif, Asmaî'ye atıfta bulunarak /زَكَيْنَ/ bildi fiilinin anlamında görülen yanlış anlaşılmayı gidermektedir.²⁴² Bazı kişiler söz konusu fiilin delalet ettiği anlamın “şüphe etmek” olduğunu düşünmektedirler. Ancak bunun yanlış olduğunu, doğrusunun Asmaî'nin dediği “bilmek” olduğu bildirilmektedir. Asmaî'ye yapılan bir başka atıf, varlık gruplarının sayıları bildirilirken elli ile yüz arasındaki varlıkların bir araya gelip oluşturdukları gruba /العُكْرَمَة/ denildiği ile ilgilidir. Asmaî, söz konusu kelimenin elli ile yüz arasındaki varlıkların

²³⁸ Bu kişi ve yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Asmaî, 25, 27, 43, 45, 47, 50, 52, 53, 63, 112, 117, 122, 128, 133, 152, 154, 198, 213, 214, 248, 249, 251, 253, 258, 260, 263, 265, 267, 268, 270, 271, 277, 278, 280, 286, 309, 312, 323, 326, 353, 356, 366, 382, 384, 388, 398, 411, Ahfeş, 239, 240, Ali İbn. Ebu Tâlib, 324, Amr İbn. Madikerb, 292, Ebu Amr, 110, Ebu Amr eş-Şeybani, 251, 258, 314, 350, 388, Ebu Hatim, 267, Ebu Muhammed, 392, 393, Ebu Muhammed Abdullah, 47, Ebu Ubeyde, 37, 39, 50, 52, 103, 115, 119, 124, 133, 155, 159, 232, 259, 268, 278, 284, 287, 294, 315, 318, 324, 325, 326, 342, 349, 364, 365, 398, 415, Ebu Umeysil el Ârabi, 50, Ebu Zeyd, 49, 53, 54, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 131, 134, 135, 136, 137, 150, 220, 222, 228, 246, 248, 251, 253, 259, 260, 265, 268, 290, 347, 358, 359, 364, 378, 380, 383, El-Ahmar, 406, Ferrâ, 47, 50, 52, 53, 159, 218, 232, 234, 239, 240, 259, 283, 289, 291, 295, 311, 312, 316, 317, 319, 320, 330, 350, 354, 364, 369, 372, 378, 381, 389, 394, 395, 396, 401, 409, 411, 412, 414, Gurratî İbn. Halid, 277, Halil, 402, 407, 411, Hicâzî, 40, İbn. Abbas, 324, 410, İbn Ahmar, 112, İbn Arabî, 41, 42, 43, 52, 110, 236, 289, 290, 296, 320, 322, 350, 359, 362, 377, 416, İsa B. Ömer, 215, İbn. El-Kelbî, 47, 134, 278, İbn Mufarrağ el- Himyerî, 271, İbn Kelbi, 47, İbn Sirin, 16, 23, Kisâî, 118, 197, 214, 232, 234, 237, 263, 275, 300, 322, 330, 349, 362, 363, 366, 370, 382, 393, 413, 415, Sîbeveyh, 53, 197, 267, 299, 310, 311, 315, 330, 386, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 406, 407, 408, 413, 414, 419, Umara, 388, Yunus, 42, 153, 215, 308, 310, 360, 383, Yezidi, 237.

²³⁹ Bu ekoller ve yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, Basriyyun, 190, 240, 258, 261, 314, 401, 404, 408, 410, 412, Bağdadiyyun, 240, 314, 410, Ehl-i Hicâzî, 409, 414, 416, 419.

²⁴⁰ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 201, 169, 177, 214, 215, 239, 260, 264, 283, 289, 291, 310, 312, 314, 319, 321, 325, 326, 368, 370, 371, 389, 394, 397, 398, 400, 402, 403.

²⁴¹ Bu yer için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 58.

²⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 25.

sayısını bildirmek için kullanıldığı görüşünde, diğer bazı dilciler kelimenin elli ile yetmiş arasındaki varlık gruplarına delalet edeceğini söylemektedir.²⁴³

Eserde, sarf konularından sayılan kelimelerin sığıları ile ilgili olarak bazı kelime sığılarının /فَعَلَ/ şeklinde şeddeli halinin kullanılması gerektiği halde, halkın /فَعَلَ/ şeklinde yanlış kullanımlarına dair yapılan açıklamalar esnasında, /عَنَّ/ evde kaldı-evlenemedi ve /وَعَزَّ/ vaaz etti-yol gösterdi fiillerinin /وَعَزَّ-عَنَّ/ şeklinde şeddesiz yapılarının kullanılmayacağı düşüncesi Asmaî'ye yapılan atıfla temellendirilmeye çalışılmaktadır.²⁴⁴

Yapıları /فَعَلَ/ şeklinde üç harfli ve /أَفْعَلَ/ şeklinde dört harfli olan fiillerin delalet ettikleri anlamın, bazı fiillerde aynı olduğu, bazı fiillerde değiştiğine dair farklı görüşleri dile getirirken Asmaî'ye “وقال الأصمعي أمضني بالالف ولم يعرف غيره”²⁴⁵ şeklinde atıf yapılmaktadır.

Yapılan bu atıfla /مَضَّنَ/ acıttı, ağırı verdi kelimesinin bu şekilde üç harfli yapısında kullanılmayacağına, tam aksine /أَمَضَّنَ/ şeklindeki dört harfli yapısının kullanılacağına işaret edilmektedir. Bir başka atıf bazı isimlerin /فِعَالَةً/ şeklinde /ف/ harfinin kesra alması ve /فُعَالَةً/ şeklinde /ف/ harfinin damme almasına dair açıklamalarda müjde, müjdelemek anlamına delalet eden kelimenin /بِشَارَةً/ şeklinde /ب/ harfinin kesra alarak ve /بُشَارَةً/ şeklinde /ب/ harfinin damme alarak geldiği bildirilmektedir. Asmaî'nin müjde-müjdelemek anlamına delalet eden kelimenin sadece /بِشَارَةً/ şeklinde /ب/ harfinin kesra almasıyla kullanılacağını diğer yapı olan /بُشَارَةً/ şeklinde /ب/ harfinin damme almasıyla olan yapısının kullanılmayacağını söylediği belirtilmektedir.²⁴⁶ İsim sığılarına dair açıklamalarda bulunulurken Asmaî'ye yapılan atıfta,

isimlerde /فَعَّلُ/ yapısının şaz bir yapı olduğu ve bu yapıda sadece /دِرْهَمُ/ para birimi ve /هَجْرُ ع/ aşırı uzun kelimelerinin geldiği belirtilmektedir.²⁴⁷ İbn Kuteybe'nin Asmaî'ye yaptığı atıflardan seçilen örnek atıf “قال الأصمعي وقولهم تَسْرَيْتُ أصله تَسَرَّرْتُ...فأبدل من الراء ياء كما قالوا تَطَنَّنْتُ”²⁴⁸ şeklinde olup bazı kelimelerin harflerinin başka bir harfe değiştirilmesinin şaz olarak geleceğine dair yaptığı atıftır. Bu atıfta /تَسْرَيْتُ/ terkinin aslının /تَسَرَّرْتُ/ şeklinde olduğu, /تَسْرَيْتُ/ nikahladım, evlendim terkinde bulunan /ي/ harfinin, kelimenin aslında bulunan /ر/ harfinin şaz olarak evrilmesinden kaynaklandığı ve aynı durumun aslı /تَطَنَّنْتُ/ olan /تَطَنَّنْتُ/ zannettim-bildim terkihi içinde geçerli olduğunu belirtilmektedir. Çekim sığısı /تَطَنَّنْتُ/ şeklinde olan terkipteki /ي/ harfi kelimenin aslında bulunan /ن/ harfinin evrilmesi sonucunda oluşmuş olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe, halkın

²⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 133.

²⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 248.

²⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 286.

²⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 366.

²⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 398.

²⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 411.

kullandığı yabancı kelimelerin kökeni ile ilgili açıklamalarda /الزرجون/ içki türü²⁴⁹ kelimesinin, Farsça olup altın rengi anlamına delalet eden /زرگون/ kelimesinin, Arapçaya geçmiş hali olduğu hususunda Asmaî'ye atıf yapmaktadır.

İbn Kuteybe, anlambilim konuları arasında değerlendirmenini mümkün olduğu, halkın kullandığı sözlerin tevili konusunda “ما به قَلْبُهُ” onun hastalığı yoktur, sağlığı yerindedir” sözünün teviliinde Ferra'ya “²⁵⁰قال الفراء أصله من القَلَاب وهو داء يصيب الإبل” şeklinde atıfta bulunmaktadır. Yapılan bu atıfta, Ferrâ “ما به قَلْبُهُ” sözünde geçen /قَلْبُهُ/ hastalık kelimesinin aslının develerde görülen bir tür hastalığa delalet eden /القَلَاب/ kelimesi olduğunu bildirir. Sonraları söz konusu kelime genel hastalık haline delalet etmek için kulanır olmuştur. Yine Ferra'ya yapılan atıflardan birinin sığa değişimine bağlı anlam ilişkisi konusunda görülmektedir. Atıfta /تَمَر/ hurma kelimesinin yapısında görülen /تَمَرِي/ şeklindeki değişikliklerin her birinin yeni bir anlama delalet ettiği belirtilmektedir. Buna göre hurma yemeyi seven kişiye /تَمَرِي/ hurma ticareti yapana /تَمَار/ ticaretini yapmadığı halde yanında çok hurma bulunan kişiye /مُتَمَر/ ve insanlara hurma ikram eden kişiye /تَامِر/ denilmektedir.²⁵¹ Ferra'ya yapılan atıfların genellikle sığa ve hareke değişimine bağlı anlam ilişkileri konusunda olduğu görülmektedir.

Müellif'in çokça atıf yaptığı âlimlerden biri olan Ebu Zeyd'e (tespitlerimize göre) otuz beş yerde atıfta bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Anlambilim konuları ile alakalı olduğunu düşündüğümüz, “halkın kullandığı deyimlerin tevili” bölümünde fakirlikten kinaye olarak kullanılan “ما له دار ولا عَقَار” onun evi ve akarı yoktur” deyiminde geçen /عَقَار/ kelimesinin delalet ettiği anlamı bilmek için Ebu Zeyd'e “وقال أبو زيد الأثاث المال أجمع الإبل والغنم”²⁵² şeklinde atıfta bulunmaktadır. Yapılan bu atıfta söz konusu deyimde geçen /عَقَار/ kelimesini Ebu Zeyd, deve, koyun, köle gibi sahip olunan bütün diğer varlıklar olarak tevil etmektedir. Ebu Zeyd'e yapılan atıflarda sığa-anlam ilişkisi yanısıra nahiv konularında da atıfta bulunulduğu olmuştur. Deve yavrularının yaşlarına göre isimlendirilmesini verildiği yerde Ebu Zeyd'e yapılan atıfta²⁵³ /حوار/ yeni doğmuş deve yavrusu, /مخاض/ iki yaşına girmiş yavru /لَبُون/ üç yaşına girmiş yavru isimlerinin sonlarına /لَبُونَة/حوارة/ şeklinde tâ-i marbuta /ة/ eklenilerek müennes yapılacağı dile getirilmektedir. Ebu Zeyd'e sarf konuları arasında sayılan fiillerin mezid sıgaları ile ilgili atıflar da olmuştur.²⁵⁴ Yapılan bu atıflarda kadının yaşlandığı halde evlenmediğini ifade etmek için fiilin /عُتِسَ/ şeklinde -orta harfin

²⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323.

²⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 47.

²⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 218.

²⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 53.

²⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 118.

²⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 248.

şeddelenmesi ile- kullanılması gerektiği belirtildikten sonra, fiilin /عَنَّ/ şeklinin de -orta harfin şeddesiz- kullanımının caiz görüldüğü bildirilmektedir. İbn Kuteybe, sıfat-ı müşebbehe yapısı olan /فَعِيل/ ve /فُعَال/ yapılarının birbirlerinin yerine kullanılabileceğine dair açıklamalar yapıp örnekler verirken “وحكى أبو زيد رجل عظام وجسام وضخام... ولم يقل في ضخام ضخيم إنما هو”²⁵⁵ şeklinde Ebu Zeyd’e atıfta bulunmaktadır. Yaptığı bu atıfta sıfat-ı müşebbehe yapılarının bazı kelimelerde /عُظَام-عَظِيم/ büyük-güçlü ve /جُسام-جَسيم/ iri-cüsseli şeklinde /فَعِيل/ ve /فُعَال/ yapılarında gelebileceğini bildirdikten sonra /ضَخَام/ kalın-şişman kelimesinin ikinci kullanımının benzerleri gibi /فَعِيل/ yapısında /ضخيم/ şeklinde gelmediğini; onun yerine kelimenin /ضَخْم/ şeklinde bir başka sıfat-ı müşebbehe yapısı olan /فُعَل/ yapısında geldiğini Ebu Zeyd’e dayandırmaktadır. Ebu Zeyd’e yapılan atıflardan seçilen örneklerden bir diğer örnek²⁵⁶ “قال أبو زيد عَنَّا ثُخْلَبَةٌ وَتُخْلَبَةٌ وَتُخْلَبَةٌ...” şeklindedir. Yapılan bu atıfta bazı kelimelerin okunuşlarında lehçe farklılığına bağlı görülen hareke değişimlerine dikkat çekilmektedir. Atıfta geçen “sütlü, sağıma hazır” anlamına delalet eden /تُخْلَبَةٌ/ kelimesinin atıfta olduğu gibi lehçeye bağlı /تُخْلَبَةٌ/ /تُخْلَبَةٌ/ /تُخْلَبَةٌ/ şeklinde üç farklı okunuşu caiz sayılmıştır.

İbn Kuteybe’nin çalışma konumuz olan eserinde, yirmi dokuz yerde yaptığı atıfla en çok atıfta bulunduğu bir diğer âlim Ebu Ubeyde’dır. Anlambilimle ilgili olduğunu düşündüğümüz, halkın bazı kelimeleri yanlış yerde kullandığının belirtildiği konu bahsinde²⁵⁷ “وقال أبو عبيدة العبير عند العرب الزعفران وحده...” şeklinde Ebu Ubeyde’ye atıf yapılmaktadır. Yapılan bu atıfta /العبير/ zaferan (safran)-zaferanlı karışım kelimesinin delalet ettiği anlamdaki görüş farklılıkları belirtildikten sonra Ebu Ubeyde’nin görüşüne yer verilmektedir. Ebu Ubeyde’ye göre söz konusu kelime “safran” anlamına delalet etmek için kullanılırken diğer bazı âlimlere göre “içinde safranın da bulunduğu bitki karışımı” ya da “sümbül bitkisi” anlamına delalet etmek için kullanılmaktadır. Eserde seçilen bazı deyimlerin açıklamaları yapılırken “هو في أمر لا ينادى وليده” o akılları baştan alan çok ağır bir iştir.” Deyiminin yorumu için²⁵⁸ “وقال أبو عبيدة هو أمر عظيم لا ينادى فيه الصغار وإنما ينادى فيه الجلة الكبار” şeklindeki ifadeyle Ebu Ubeyde’ye atıfta bulunmaktadır. Yapılan bu atıfta Ebu Ubeyde’nin söz konusu deyme, yaptığı açıklama verilmektedir. Ebu Ubeyde’nin yaptığı açıklamaya göre deyim anlamı “O; küçüklerin çağrılmadığı sadece toplumun önde gelen büyüklerinin çağrıldığı öyle büyük bir iştir.” şeklinde olmalıdır. Yine bazı kelimelerin okunuşunda kelimenin aslından uzaklaşılması,²⁵⁹ fiil sıgalarının delalet ettiği anlamlar,²⁶⁰ bazı kelimelerin harflerinde

²⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 364.

²⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 383.

²⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 37.

²⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 50.

²⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 259.

²⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 294.

değişimlerin (ibdâl) olabileceğine dair açıklamalar yapılırken,²⁶¹ harf-i cerlerin birbirleri yerine kullanılmaları²⁶² ve buna benzer daha birçok yerde Ebu Ubeyde'ye atıfta bulunmuştur.

Eserde, isim yapılarına dair bilgiler verilirken bazı isimlerin /فَعْلٌ/ şeklinde orta harfin fetha alması ile ve /فَعْلٌ/ şeklinde orta harfin sükun alması ile geldiğini göstermek için “ قال أبو ”²⁶³ şeklinde Ebu Ubeyde'ye atıfta bulunmaktadır. Yapılan bu atıfta /يَبْسُ/ kuru, verimsiz kelimesinin /يَبْسُ/ şeklinde orta harfin sükun alması ile ve /يَبْسُ/ şeklinde orta harfin fetha alması ile iki farklı yapıda okunmasının caiz olduğu bildirilmektedir. Ebu Ubeyde'ye yapılan “ قال أبو عبدة ولم يأت مُفْعِلٌ في غير التصغير إلا ”²⁶⁴ şeklindeki bir başka atıfta /مُسَيِّطِرُ/ egemen-hükümran ve /مُيَيْطِرُ/ veteriner kelimelerinin dışındaki kelimelerin ism-i tasğır yapıları için kullanıldığı bildirilmektedir. Ebu Ubeyde'nin dışındaki âlimler /مُسَيِّطِرُ/ kelimesi ile eş anlamlı olan /مُهَيِّمٌ/ kelimesini de ekleyerek ism-i tasğır olmadığı halde ism-i tasğır yapısında gelen kelime sayısını üçe çıkarmışlardır.²⁶⁵ Ebu Ubeyde'ye yapılan diğer atıflar için yukarıda belirtilen yerlere bakılabilir.

Müellif'in çalışma konumuz olan eserinde, yirmi iki yerde yaptığı atıfla en çok atıfta bulunduğu bir diğer âlim Sîbeveyh'tir. Çalışmamızda izlediğimiz metot gereği İbn Kuteybe'nin Sîbeveyh'e yaptığı atıflardan birkaç örnek zikretmek gerekmektedir.

Nahiv ilmi konuları arasında anılan müzekker ve müennes yapıları aynı olan kelimeler ile ilgili açıklamaların bulunduğu bölümde /الذراع/ kol kelimesi müzekker ve müennesi aynı olan kelimelerden sayılmaktadır. Bu kelime ile ilgili “ قال سيويه الذراع مؤنثة... ”²⁶⁶ şeklinde Sîbeveyh'e atıf yapımakta, yapılan bu atıfta /الذراع/ kelimesinin semâî olarak müennes olduğu belirtilmektedir. Fiil yapılarının delalet ettikleri anlamlar ile ilgili açıklamalarda bulunulan bölümde /فَعْلٌ/ fiil sığasının mutâvaat (fail ve mefulün aynı olması durumu) anlamına delalet etmesi için /انْفَعْلٌ/ ve /اِفْتَعْلٌ/ sığasına dönüşmesi gerektiği anlatılırken “ قال سيويه وليس هذا مطردا في ”²⁶⁷ şeklinde Sîbeveyh'e atıfta bulunmaktadır. Ona yapılan bu atıfta /فَعْلٌ/ sığasındaki bütün fiillerin mutâvaat anlamına delalet etmek için /اِفْتَعْلٌ/ sığasına dönüşmesi gerekmediği, eş anlamlı başka bir fiil getirilerek ya da /تَفَعْلٌ/ sığasına dönüştürülerek de mutâva'at anlamına delalet edilebileceği belirtilmektedir. Yine atıfta geçen, /فَعْلٌ/ sığasındaki /طرد/ kovdu-uzaklaştırdı fiilinin mutâva'at anlamına delalet etmesi için /طرد/ fiili ile eş anlam içeren ذهاب/gitti, uzaklaştı fiili getirilmiştir.

²⁶¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 318.

²⁶² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 342.

²⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 349.

²⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 398.

²⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 398.

²⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 197.

²⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 299.

Yine aynı atıfta geçen /فَعَلَ/ sığasındaki /كسر/ kırdı-ezdi fiilinin mutâvaat anlamına delalet etmesi için söz konusu fiilin /تَفَعَّلَ/ sığına dönüştürülerek /تَكَسَّرَ/ şeklinde kullanılması önerilmiştir. Eserde harf-i cerlerin ve zarfların peş peşe gelmesi,²⁶⁸ Arapçanın kullanımında şaz sığaların bulunması,²⁶⁹ kelimelerin tekil ve çoğullukları, akılsız varlıkların sıfatları²⁷⁰ gibi birçok konuda Sîbeveyh'e atıfta bulunmaktadır.

İbn Kuteybe'nin çalışma konumuz olan eserinde, yirmi yerde yaptığı atıfla en çok atıfta bulunduğu bir diğer âlim Kisâî'dir. Develerin yaşlarına göre aldıkları isimlerin müzekker ve müennes sığalarının açıklandığı bölümde Kisâî'ye “ قال الكسائي الناقة مُخْلِفٌ أيضا بغير ” şeklinde atıf yapılmaktadır. Yapılan bu atıfta /مُخْلِفٌ/ on yaşına girmiş deve kelimesinin müzekker ve müennesinin aynı sığada geldiği diğer kelimelerde görülen, bir kelimenin müennes olduğuna delalet etmek için getirilen tâ-i marbûta /ة/ getirilmediği vurgulanmaktadır. On yaşına girmiş erkek deve için kullanılan /مُخْلِفٌ/ kelimesi yine on yaşına girmiş dişi deve anlamına delalet etmek için de kullanılmaktadır. Eserde fiil sığalarının delalet ettikleri anlamlar,²⁷² harf-i cerlerin peş peşe bulunabilmeleri,²⁷³ ses değişimine bağlı anlam ilişkileri,²⁷⁴ tekil ve çoğul isim sığalarının bazı kelimelerde aynı gelmeleri²⁷⁵ ve akılsız varlıklarda tekil mevsufa çoğul sığada sıfatın gelebilmesi,²⁷⁶ gibi birçok konuda Kisâî'ye atıfta bulunulmuştur.

Müellif Arapçanın çeşitli gramer konularıyla ilgili dil âlimlerinin kendi aralarında yaptıkları tartışmaları atıflar yaparak verdiği görülmektedir. Yer yer âlimler arasında geçen bu tartışmaların verilmesinin bir metot olduğu düşüncesinden hareket ederek birkaç örnek zikretmenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

İbn Kuteybe, Ebu Ubeyde'ye yaptığı atıflarda yer alan “هو في أمر لا ينادى وليده” deyiminin tevili ile ilgili olarak üç farklı tevilden bahsetmektedir. Kendisi ve Ebu Ubeyde'nin içinde bulunduğu gruba göre deyim; aşılması zor, büyük işlerin olduğunu ifade etmek için kullanılır. Ebu Amaysel'e (ö. 240/854) göre “iyi ya da kötü olsun insanı şaşırtan işleri” ifade etmek için kullanılır. Bu iki grubun dışında kalan bir başka üçüncü gruba göre deyim “bolluk ve genişlik içinde olma” durumunu ifade etmek için kullanılmaktadır.²⁷⁷ Bir başka tartışma, hayvan gruplarının isimlendirilmesinde geçen /العُكْرَةَ/ kelimesinin delalet ettiği anlam üzerinden geçmektedir. Asmaî ile Ebu Ubeyde bu kelimenin delalet ettiği anlam hakkında

²⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 330.

²⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 393.

²⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 413.

²⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 118.

²⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 232.

²⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 330.

²⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 363.

²⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 413.

²⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

²⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 50.

ihtilafa düşmüşledir. Ebu Ubeyde, /العُكْرَة/ kelimesinin sayısı elli ile yüz arasındaki deve grubunu ifade etmek için kullanıldığını; Asmaî ise kelimenin, sayıları elli ile yetmiş arasında olan deve sürüsünü ifade etmek için kullanıldığını ileri sürmektedir.²⁷⁸ Bir diğer tartışma bir bitki türünü ifade etmek için kullanılan /البَلاب/ kelimesi etrafında Ebu Hâtim, (ö. 255/869) Sîbeveyh ve Asmaî arasında geçmektedir. Ebu Hâtim kelimenin aslının /الجَلْبَاب/ olduğunu, Sîbeveyh ve Asmaî ise /الحَلْب/ olduğunu ileri sürmektedirler.²⁷⁹

1.5. Farklı Dilbilim Konularına Yaklaşımı

İbn Kuteybe, çalışma konumuz olan eserinde dilbilime dair çeşitli konuları açıklarken, açıklanan konular hakkında yer yer bu hatadır, bu şazdır, böyle bir şey duymadım, bu bana daha güzel geldi, bu bana daha sevimli geldi vb. sözlerle değerlendirme ve tercihlerde bulunmaktadır.²⁸⁰ Bu tür değerlendirme ve tercihleri, eserin başından sonuna kadar, tespitlerimize göre toplam altmışaltı yerde tekrarlaması, onun kendine has bir dilbilim sentezi oluşturduğunu düşündürmektedir. Bu sentezci yöntem daha sonra Bağdat dil ekolünün kurulmasına öncülük etmiştir denilebilir. Onun yaptığı, dilbilimin çeşitli alanlarına dair değerlendirme ve tercihlerden seçilen birkaç değerlendirme ve tercihi burada zikretmenin onun düşüncelerini kavrama bakımından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Müellif, /أشفار/ göz kapağının uç kısmı kelimesinin delalet ettiği anlamı “وذلك غلط” şeklinde kendi ifadesiyle yanlış olduğunu vurguladıktan sonra “إنما الأشفار حروف العين التي ينبت” şeklinde ifadesiyle kendi tercih ettiği anlamı belirlemektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere İbn Kuteybe /الأشفار/ kelimesinin delalet ettiği anlamın, bildiği gibi olmayıp göz kapağının uç kısmı, kipriklerin büyüdüğü yer olduğunu savunmaktadır. Onun bir başka tercihi “الأري يذهب الناس إلى أنه المغلف وذلك غلط إنما الأري الأخيّة التي تشد بها الدواب”²⁸² şeklindeki ifadesinde yer almaktadır. Bu ifadeye göre /الأري/ kelimesinin delalet ettiği anlam, hayvanların yiyeceklerinin konulduğu yer (batma) olarak bilinmektedir. İbn Kuteybe, /الأري/ kelimesinin delalet ettiği anlamı, hayvanları bağlamak için duvara ya da yere sabitlenen mekanizma olarak tercih etmektedir. Benzer bir tercihi /إشلاء/ kelimesi içinde yapar. Ona göre /إشلاء/ kelimesinin anlamı “köpeği ava teşvik etmek” olarak bilinmekte; kendisi ise “kişinin köpeği kendisine

²⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 133.

²⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 267.

²⁸⁰ Bu değerlendirme ve tercihler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23, 24, 26, 27, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 50, 136, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 233, 245, 257, 258, 264, 272, 274, 275, 276, 277, 291, 298, 300, 310, 313, 315, 324, 350, 351, 353, 357, 358, 361, 362, 363, 366, 370, 371, 377, 378, 379, 382, 385, 397, 399, 404.

²⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23.

²⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 36.

gelmesi için çağırması” olduğunu savunmaktadır. Köpeğin av yakalamak için teşvik edilmesi anlamına delalet eden kelimenin ise /الإيساد/ kelimesi olduğunu belirtmektedir.²⁸³

İbn Kuteybe, dilbilim alanlarından Arap imlâsı ile ilgili açıklamalarda bulunurken /فاعل/ yapısında gelip /مالك, خالد, صالح/ gibi çok kullanılan isimlerin yazımında bulunan /ا/ harfinin atılarak /ملك, خلد, صلح/ şeklinde yazılmasını güzel bulduğunu “فإن حذف الألف منه حسن”²⁸⁴ şeklindeki ifadesinde dile getirmektedir. Yine aynı yapıda olub da /حاتم, جابر/ isimleri gibi çok kullanılmayan isimlerde ise /ا/ harfinin atılmasını “فلا يجوز حذف”²⁸⁵ şeklindeki ifadesinde belirttiği üzere güzel bulmamaktadır. Yine aynı kısımda /ما/ edatının, övgü fiili /نعم/ ve yergi fiili /يُس/ fiilleri ile birlikte bulunması gerektiğinde yazımının /يُس/ ve /نعم/ şeklinde /ما/ edatının fiillere bitiştilerle ya da /يُس/ ve /نعم/ şeklinde ayırarak yazmanın caiz olduğunu belirttikten sonra “أحب إلي أن تصل” şeklindeki ifadesiyle tercihte bulunmaktadır. Yapılan bu tercihte /ما/ edatının övgü fiili /نعم/ ve yergi fiili /يُس/ ile birlikte bulunmaları durumunda /يُسَمَـنعمَ/ şeklinde bitişik yazılmalarını, diğer yazım olan /نعم /يُس/ şeklinde bitişik yazılmalarını, diğer yazım olan /نعم /يُس/ şeklindeki ayrı yazımından daha güzel bulduğunu ifade etmektedir.²⁸⁶ Çoğul yapıları /رأس, أفؤس/ baş kelimesinin çoğulu /رأس, أفؤس/ balta kelimesinin çoğulu /أسوق/ kelimelerinin çoğulları bu şekilde tek /و/ harfi ile yazılabileceği gibi /أسق, رأس, أفؤس/ şeklinde /و/ harfinin atılması ile de yazılabileceğini bildirmektedir. Kendisi “فأحب إلي أن يكتب ذلك كله بواو واحدة...” şeklindeki ifadesiyle kelimelerin /أسوق, رأس, أفؤس/ şeklinde tek /و/ harfi ile yazımını daha güzel bulduğunu bildirmektedir.²⁸⁷ Bir başka konuda tercihini “شحب لونه...” şeklinde ki ifadeleriyle ortaya koymaktadır.²⁸⁸ Yaptığı bu tercihte bazı fiillerin yapılarının /فعل/ şeklinde orta harfin fetha alması ya da /فعل/ şeklinde kesre alması veya /فعل/ şeklinde orta harfin damme ile gelebileceğini bu yapıların hangisinin daha iyi olduğunu belirtmektedir. Yukarıda geçen ifade de “kurudu” anlamına delalet etmek için kullanılan /قحل/ şeklindeki dizilmesinden oluşan yapının /قحل-قحل/ şeklinde orta harfin kesre ve fetha alması ile olmak üzere iki farklı yapısının olduğu, iyi olan yapının /قحل/ şeklindeki orta harfi fethalı gelenin olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde dokunmak-üzerini sıvazlamak anlamına delalet eden fiilin /ميسن-ميسن/ şeklinde iki farklı sığadan iyi olanın /ميسن/ şekli olduğunu vurgular. Rengi soldu, değişti anlamına delalet eden fiilin /شحب-شحب/ şeklinde iki farklı sığadan iyi olanın /شحب/ şeklinde gelenin olduğu belirtilmektedir. Fiil yapılarında görülen bu duruma

²⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 38-39.

²⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169.

²⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169.

²⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 172.

²⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

²⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274.

benzer durumlar, isim yapılarında da görülmekte; İbn Kuteybe isim yapılar arasında da tercihler yapmaktadır.

Onun isim yapılarına dair yaptığı tercihlere “بفيه حَفَرٌ وَحَفَرٌ والأجود حَفَرٌ بالسكون”²⁸⁹ şeklindeki ifadesi örnek olarak verilebilir. Yapılan bu tercihte, ağız yarısı anlamına delalet eden kelimenin /حَفَرٌ/ şeklinde orta harf /ف/ nin sükun ve /حَفَرٌ/ şeklinde orta harf /ف/ nin fetha alması ile iki farklı sığadan, iyi olanın /حَفَرٌ/ şeklinde orta harf /ف/ nin sükun alan yapısı olduğu belirtilmektedir. Yine bazı isim sığalarının /أَفْعَلَاءَ/ şeklinde /ع/ harfinin kesre alması ve /أَفْعَلَاءَ/ şeklinde /ع/ harfinin fetha alması ile iki farklı sığada gelebileceği iyi olan sığanın /أَفْعَلَاءَ/ şeklinde /ع/ harfinin kesre alması ile gelen yapının olduğu “ويوم الأَرْبَعَاءِ بكسر الباء...وهي”²⁹⁰ şeklindeki ifadede anlaşılmaktadır. Bu tercihde, haftanın günlerinden Çarşamba günü anlamına delalet eden /الأَرْبَعَاءِ/ kelimesi bu şekilde /ب/ harfinin kesre alması ve /الأَرْبَعَاءِ/ şeklinde /ب/ harfinin fetha almasıyla iki farklı sığasının bulunduğu iyi olan sığanın /الأَرْبَعَاءِ/ şeklinde /ب/ harfinin kesre almasıyla gelenin olduğu belirtilmektedir. İbn Kuteybe bir başka tercihini “...قولهم بَنَى بِنْيَانًا بالضم أصله الكسر مثل العَصِيَّانِ والغُثَيَّانِ...وسمعت”²⁹¹ şeklindeki ifadesinde dile getirir. Bu ifade de /الطُّغَيَّانِ والطُّغَيَّانِ والغُثَيَّانِ والكسر أحبَّ إليّ/ fiillerinde olduğu gibi son harfleri /ي/ olan fiil yapılarının mastarlarında birinci harflerin /بِنْيَانًا/ عَصِيَّانًا, غُثَيَّانًا şeklinde kesre ile gelmesi esas olup /بِنْيَانًا/ غُثَيَّانًا, عَصِيَّانًا şeklinde damme alarak gelmeleri de Araplardan duyulmuştur. İbn Kuteybe bu tür yapılarda /بِنْيَانًا/ عَصِيَّانًا, غُثَيَّانًا şeklinde birinci harfin kesre alması ile gelen yapıları daha iyi bulduğunu belirtmektedir.

1.6. Kullanılan İstilahlar

Bir eserin anlaşılması için o eserde kullanılan ıstılahların²⁹² delalet ettiği anlamların bilinmesinin önemli olduğu bilinen bir durumdur. Araştırma konumuz olan eserin dilbilgisi bağlantılı bir eser olması hasebiyle bu alanın ıstılahlarını kullanacaktır. Eserde günümüzde kullanılan ya da kullanılmayan ıstılahlar kullandığı görülmüştür. Arap ıstılah bilimine sağladığı katkıyı da görmek açısından eserde kullanılan bu ıstılahlara yer vermek gerekmektedir. Eserde görülen genel itibarıyla dilbilgisi ıstılahları olan bu kelimeleri; fiil yapıları ile ilgili olanlar, isim yapıları ile ilgili olanlar, harf yapısı ile ilgili olanlar ve usul konuları ve diğer konularla ilgili olanlar olmak üzere beş kategoriye ayırdık. Bu kategoriler içinde yeri geldikçe ıstılahların günümüzde yaygın olarak kullanılıp kullanılmadığına dair açıklayıcı ifadelerde bulunmaya çalıştık.

²⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 350.

²⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 377.

²⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 404.

²⁹² Bu kavram için bkz. Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, Ankara 2015, 267 vd.

1.6.1. İsim İstılahları

İbn Kuteybe belirli isimleri ifade etmek için ²⁹³/معرفة/ belirsiz isimleri ifade etmek için ²⁹⁴/نكرة/ ıstılahını kullanmaktadır. Bu iki ıstılah günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Alem isimleri ifade etmek için marife kavramının başına /ال/ ekleyerek ²⁹⁵/المعرفة/ şeklinde, cins isimleri ifade etmek için nekre kavramının başına /ال/ ekleyerek ²⁹⁶/النكرة/ şeklinde ıstılahlar kullanmaktadır. Ayrıca cins isim için ²⁹⁷/الحروف/ şeklinde ikinci bir ıstılah daha kullandığı görülmektedir.

Günümüzde ²⁹⁸/جمع ثالثا/ denilen kuralsız çoğul isimleri ifade etmek için ²⁹⁹/ألف/ şeklinde ıstılah kullandığı görülmektedir. Söz konusu ıstılahın kullanımının günümüzde yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Açık ismin yerine kullanılan zamirleri ifade etmek için ³⁰⁰/مَكْنِي/ , ²⁹⁹/المُضْمَر/ şeklinde iki farklı ıstılah kullandığı görülmekte olup bu iki ıstılahın da günümüzde yaygın olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca İsm-i işaretler diye bilinen isimler için ³⁰¹/المُبْتَم/ ıstılahını kullanmaktadır. İsm-i fail yapıları için ³⁰²/الاسم/ kelimesini ve ³⁰³”فَاعِلٌ مِمَّا جَاءَ الْاسْمُ مِنْهُ عَلَى فَاعِلٍ“ şeklinde bir ıstılahın tanımı olarak düşünülebilecek ifade kullanmaktadır. İsm-i fail ve ism-i meful yapılarının her ikisi için ³⁰⁴/الصفات/ ıstılahını kullandığı görülmektedir. İsm-i hey’et (şekil-biçim) bildiren sıgalar için ³⁰⁵/الضَرْبُ/ kelimesini, ism-i merra (bir fiilin sayısını bildirme) yapısı için ³⁰⁶/المرّة الواحدة/ kelimesini kullanmaktadır. Kelimenin türü anlamında (genel) isimler için ³⁰⁷/الأحرف/ , ³⁰⁸/الاسم/ şeklinde iki farklı kelime kullanmakta günümüzde yaygın olarak ³⁰⁹/الموضع/ , ³⁰⁸/الاسم/ kelimesi kullanılmaktadır. İsm-i zaman ve mekan yapıları için ³¹⁰/الاسم/ kelimesini kullanmaktadır. Yukarıda verilen ³¹⁰/الاسم/ kelimesi, kelimenin türü anlamında genel isim, ism-i zaman, ism-i mekan ve ism-i mevsuller için ortak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum henüz bu ıstılahların yerli yerince oturmadığını göstermektedir.

²⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

²⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

²⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193, 195, 196.

²⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193, 195.

²⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 201, 221.

²⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182, 195.

²⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177, 187, 188.

³⁰⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176, 177, 181, 182.

³⁰¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191.

³⁰² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 368, 409.

³⁰³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 409.

³⁰⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392.

³⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 358.

³⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 358.

³⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 368, 377, 383, 384, 385, 393, 397, 398, 399, 409.

³⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367.

³⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 368.

³¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 171, 172, 173.

Bazı kelimelerin son harflerinin harekelerinin değişmemesi (mebni) hallerini açıklamak için ³¹¹“منصوب أبدا، مرفوع أبدا، مخفوض أبدا” ifadeleri kullanılmaktadır. Bu ifadeler ıstılah olan kelime yerine o kelimenin tanımını ifade etmektedir. İsimlerden fiil yapısında /صيغة الفعل/ gelenler için ³¹²“كل اسم في أوله زيادة” şeklinde açıklama niteliğindeki ifade kullanılmaktadır. İsimlerde kuralsız çoğul yapıların, delalet ettikleri anlam itibariyle sayıları üç ile on arasında olan varlıkları ifade etmek için /الجمع القليل/ sayıları on ve üzeri olan varlıkları ifade etmek için /الجمع/ ıstılahı kullanılmaktadır.³¹³ Günümüzde de bu ıstılahların kullanıldığı görülmektedir. İsim türlerinden, sonunda /سماء/ kelimesinde görüldüğü gibi /ء/ harfleri bulunan isimleri ifade etmek için /ممدود/ kelimesi,³¹⁴ /سيماء/ kelimesinde görüldüğü gibi // harfi bulunana isimleri ifade etmek için /مقصود/ kelimelerini kullanmaktadır.³¹⁵ Belli bir yapıdaki isimden, mevcut yapısını değiştirerek /عمر/ isminin yapısını değiştirerek /عمر/ ismini elde etmek gibi- başka bir yapıda, başka bir isim elde etme durumunu ifade etmek için /معدول/ kelimesini kullanmaktadır.³¹⁶ Bu kelime günümüzde de aynı durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Munsarif isim yapılarını ifade etmek için ³¹⁷/الاجزاء/ ismi niteleyen kelimeler için /النعت/ kelimeleri kullanılmaktadır.³¹⁸ Günümüzde bu anlam için /الاجزاء/ kelimesi kullanılmamakla birlikte /النعت/ kelimesi /النعت/ şeklinde müfret olarak nadirde olsa bazı kitaplarda kullanılmaktadır. Kurallı eril çoğul isimlerde irap alameti olan /ي/ harfi için /ياء الجمع/ tamlaması kullanılmaktadır.³¹⁹ Fiil çekiminde dişil ikinci şahıs zamiri olan /أنتِ/ zamirini fiile bitişen hali olan /ي/ harfini ifade etmek için /ياء المؤنث/ tamlaması kullanılmaktadır.³²⁰ Günümüzde bu durumu ifade etmek için /ياء المخاطبة/ tamlamasının kullanıldığı görülmektedir. Bünyelerinde /ي و / harflerinden biri olan isim yapıları için /السقيم-المعتل/ kelimeleri kullanılmaktadır.³²¹ Günümüzde /السقيم/ kelimesi kullanılmamaktadır. Bünyelerinde /ي و / harflerinden biri bulunmayan isim yapıları için /السالم-الصحيح/ şeklinde iki farklı kelime kullanılmaktadır.³²² Eserde bazen bir durumu ifade etmek için birden fazla kelime kullanıldığı görülmüştür. Bu durum henüz ıstılahlaşmanın tam olarak yerleşmediğinin göstergesi sayılabilir. Varlıkların eril (müzekker) olanları için /ما له ذكر/ cinsel organı olan ifadesini dişil (müennes) olanları ifade etmek için /ليس له ذكر/ cinsel organı olmayan şeklinde tanımlama

³¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

³¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196.

³¹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 268.

³¹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 383.

³¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 383.

³¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196, 379.

³¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 412, 413.

³¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

³¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 185.

³²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 185.

³²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 350, 352, 400, 401, 409, 412.

³²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401, 409, 412.

ifadeleri kullanılmakta bir başka yerde de /المؤنث-المذكر/ şeklinde günümüzde de kullanılan ıstılahlara yer verilmektedir.

1.6.2. Fiil İstılahları

İbn Kuteybe isimler ve isimlerin bazı durumlarını ifade etmek için birtakım ıstılahlar kullandığı gibi fiiller ve fiillerin bazı durumlarını ifade etmek için de ıstılahlar kullanmıştır. Bu ıstılahların bir kısmı isimlerde olduğu gibi günümüzde kullanılmakta bir kısmı kullanılmamaktadır.

Müellif mazi fiili ifade etmek için günümüzde kullanılan /الماضي/³²³ kelimesinin yanı sıra, bir tür ıstılah tanımı sayılabilecek “الفعل على ثلاثة أحرف”³²⁴ ve /فَعَلَ/³²⁵ şeklinde fiilin veznini vermek olmak üzere üç farklı ifade kullanmaktadır. Muzari fiil için günümüzde de kullanılan /المضارع/³²⁶ kelimesini, fiilin bizzat /يَفْعَلُ/³²⁷ şeklinde yapısını ve /مُسْتَقْبَل/³²⁸ şeklinde üç farklı kelime kullanmaktadır. Mazi, muzari ayrımı yapmaksızın fiil için günümüzde kullanılan /الأفعال, الفعل/³²⁹ ve günümüzde kullanımı görülmeyen /الصدر/³³⁰ ve /الحرف/³³¹ şeklinde üç farklı kelime kullanmaktadır. Burada /الصدر/ kelimesinin fiil ve asıl/kök anlamlarında kullandığı anlaşılmaktadır. Bünyelerindeki asli harflerden biri /ي, و, ا/ olan fiiller için /المعتل/³³² kelimesi -bu kelime günümüzde de kullanılmaktadır- “ذوات الياء أو ذوات الواو” yâ ve vav sahibi”³³³, /ذوات الواو والألف/ vav ve elif sahibi” veya “ذوات الياء والواو” yâ ve vav vezinliler/³³⁴ şeklinde, bir kelime ve üç farklı terkip kullanılmaktadır. Bünyelerindeki asli harfler arasında /ي, و, ا/ harfleri bulunmayan fiiller için /غير المعتل/³³⁵ ve /السالمة/³³⁶ şeklinde iki farklı kelime kullanılmaktadır. Günümüzde bu tür fiillerin bir alt sınıfı için /السالمة/ kelimesi kullanılmaktadır. Fiil baplarını ifade etmek için fiillerin bizzat /فَعَلَ-فَعْلَ/³³⁷ şeklindeki yazımlarını ya da bu yazımların söz cinsinden ifadesi olan /مكسور العين/ aynı (orta harf) kesreli/³³⁸, /مفتوح العين/ aynı (orta harf/ fethalı ve /مضموم العين/ aynı (orta harf) dammeli/³³⁹

³²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 314,315.

³²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

³²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 187.

³²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 315.

³²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186, 187, 312.

³²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 314, 315.

³²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178,196, 314, 315,358, 368, 392, 403.

³³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221. “وفي صدر فلان علي إحنة.” sözünde bu kavramı kalp anlamında da kullanmaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 243.

³³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188, 315, 409.

³³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 315, 352, 358, 417.

³³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170, 178, 179, 368.

³³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 313, 420.

³³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

³³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 315.

³³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 310.

³³⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 312.

terkiplerini, ayrıca fiilin son harfini ifade etmek için de /لام الفعل/ fiilin lamı³⁴⁰ ifadesi kullanılmaktadır. İbn Kuteybe günümüzde meful alan fiilleri ifade etmek için kullanılan müteaddî ıstılahı yerine bu ıstılahın türetildiği fiilin bizzat kendisini /يتعدى/³⁴¹ şeklini kullanmaktadır. Lazım (meful almayan) fiilleri ifade etmek için ise aynı fiili olumsuzluk eki ile /لا يتعدى/³⁴² şeklinde kullanmaktadır. Bünyelerinde aynı harften iki tane bulunan (mudaaf) fiilleri ifade etmek için /ذوات التضعيف/ tad'ıf sahibi/³⁴³ tamlamasını kullanmaktadır. Günümüzde kullanılan mehmûz fiil ıstılahı /فإذا أمرت بالمهموز من الأفعال/ mehmuz fiillerden emir yaptığında³⁴⁴ şeklindeki ifadede geçmektedir. Mezit fiil yapılarını ifade etmek için /ذوات الأربعة/ dört harf sahibi/³⁴⁵ terkiibini kullanmaktadır. Günümüzde meçhul fiil diye bilinen fiilleri ifade etmek için /ما لم يسم فاعله/ faili söylenmeyen/³⁴⁶ ifadelerini kullanmaktadır.

1.6.3. Harf İstılahları

İbn Kuteybe, günümüzde, bazı harflerin bir terkipte bulunmasına rağmen anlam yönünden bir katkısının olmadığını ifade etmek için kullanılan zaid (etkisiz) harf anlamına delalet etmek için /الصلة/³⁴⁷ kelimesini kullanmaktadır. Günümüzde harf-i cerler diye bilinen harf grupları için /حرف الصفة/الإضافة/الحرف/³⁴⁸ diye üç farklı kavram kullanmaktadır. Onun kullandığı üç ifade de günümüzde bu harf grubu için kullanılmamaktadır. Günümüzde isimlerin sonuna müenneslik alameti olarak yazılan /ة/ şeklindeki tâ-i marbuta diye ıstılahlaşan harf için /هاء التأنيث, الهاء/³⁴⁹ diye üç farklı tabir kullanmaktadır. Bir fiilin orta harfi için /العين/³⁵⁰ kelimesini, atıf harfleri için /النَّسَق/³⁵¹ kelimesini kullanmaktadır. Bu ıstılah günümüzde az da olsa kullanılmaktadır. Bir kelimededen atılan harfin yerine getirilen başka bir harf veya harekeyi ifade etmek için günümüzde de kullanılan /العوض/التعويض/³⁵² kelimesini kullanmaktadır.

³³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 368.

³⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 312.

³⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306.

³⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306.

³⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 312,406.

³⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 183.

³⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 398.

³⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262.

³⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 171, 172.

³⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163, 164, 171,176, 272, 329, 331, 397.

³⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163,187, 188, 195, 197, 198, 199, 374, 397, 406, 412, 417, 419.

³⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 406, 419.

³⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 167.

³⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 419.

1.6.4. Usulü'n-Nahiv İstılahları

Müellif, âlimlerin bir konu üzerinde görüş birliğine (icma) vardıklarını ifade etmek için ³⁵³كل العرب/جماعتهم/مجموعون/اجتمعوا/أجمعوا şeklinde beş ayrı ifade kullanmaktadır. Bu ifadelerden كل العرب/ ifadeyi ile badiyede yaşayan Arapları da kasdetmiş olabilir. Hükmü bilinenlerden hareketle hükmü bilinmeyenlere ulaşmak olarak bilinen kıyas ıstılahı için على/ ³⁵⁴قس على / كان القياس/القياس/على غير قياس/القياس şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Günümüzde de kıyas için aynı kelime kullanılmaktadır. Gramer kurallarını Araplardan duyarak (sema) öğrenmeyi ifade etmek için لا تكاد العرب تقول/ لم يسمع غير ذلك/ bunun dışında duyulmadı, /المسموع/ Araplar neredeyse bunu demezler, /قالوا-يقولون/ Araplar dediler-diyorlar ve ³⁵⁵duyulmuş şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Gramer kurallarının farklı yönlerinin olduğunu ifade etmek için ³⁵⁶يجوز/لم يجوز/أجازوا/جائز/ şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Gramer kurallarının yaygın kullanılmadığını, kıyas dışında kullanıldığını ifade etmek için ³⁵⁷شَوَّاذُ/الشاذ/شَادَّ/يَشُدُّ/شَدَّ/شَادَّةَ/ şeklinde aynı kelimenin fiil ve mustaklarını kullanmaktadır. Gramer kurallarının az kullanılmasını ifade etmek için ³⁵⁸نادر/نادرة/ ifadesini yanı sıra / ليس يكثر / çok değil / ليس بالكثير / kullanımı çok değildir / استعمالها yaygın kullanımlar için de ³⁶⁰يستعمل كثيرًا/ çokça kullanılıyor ifadesini kullanmaktadır.

1.6.5. Diğer İstılahlar

Eserde, usulü'n-nahve dair olmasa da dilbilimin çeşitli disiplinlerine dair birtakım anlatım üsluplarını ifade etmek için bazı ıstılahlar kullanılmaktadır. Bir kelimedede aynı harften iki tane bulunup bu iki harfin şedde ile tek harf şeklini almasını ifade etmek için -الإدغام/ ³⁶¹مدغمة kelimesini kullanmaktadır. Bu ifade günümüzde de kullanılmaktadır. Bir dilde sözü güzelleştirmek ve güçlendirmek başta olmak üzere çeşitli amaçlara ³⁶²yönelik kullanılan ikilemeleri ifade etmek için /إتباع-مزدوج الكلام/ tabirleri kullanılmaktadır. İbn Kuteybe'nin bu tabirler için yaptığı açıklamalardan, bu iki ıstılah arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. İkilemede kullanılan her iki kelimenin de delalet ettiği bir anlam var ise /مزدوج الكلام/ ikilemedeki kelimelerden biri bir anlama delalet ediyor diğeri, herhangi bir anlama delalet

³⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 169, 176, 177, 180, 192.

³⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83,168, 169, 174, 180, 181, 189, 193, 291, 295, 297, 298, 367, 368, 388, 393, 402, 403, 405, 407, 418.

³⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 183, 201, 269, 270, 271, 368, 379, 391, 402, 406, 416. Eserde kullanılan sema lafızları çok olduğu için tamamı burada zikredilmemiştir. Eserin farklı yerlerine bakılmalıdır.

³⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 300, 364, 401.

³⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 199, 308, 311, 312, 315, 358, 368, 385, 388, 392, 400, 401, 403, 405, 420.

³⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 314, 368, 393, 395, 397, 398, 403, 409.

³⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169, 368.

³⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169, 368.

³⁶¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 172, 173.

³⁶² Geniş bilgi için bkz. Emine Bağmancı, *Arap Dilinde İkilemeler ve Öğretimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2012, 1 vd.

etmiyorsa bu anlama delalet etmeyen seci için getirilen kelimeye /إتباع/ denildiği anlaşılmaktadır.³⁶³ Bir kelimedede bulunan \\\ harfini /ي/ harfi mahrecine yakın bir mahreç ile fetha harekesini de kesre harekesine yakın bir ses ile okumayı ifade etmek için /الإمالة/ kelimesini kullanmaktadır.³⁶⁴ İmalenin zıttı olarak da değerlendirmenin mümkün olduğu harekesiz ya da fetha harekesi almış /ظ/ط/ص/ harflerinden sonra bulunan fetha almış /ل/ harfinin kalın okunmasını ifade etmek için /التفخيم/ kelimesi kullanılmaktadır.³⁶⁵ İmale ve tefhım kavramları günümüzde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Kelimenin son harfini nasb okuyabilmenin sebeplerinden birini ifade etmek için /الإغراء/ kelimesi kullanılmaktadır.³⁶⁶ Kelimenin son harfinin harekesinin değişimine etki eden faktörleri ifade etmek için /عامل-عاملة/ ıstılahı kullanılmaktadır.³⁶⁷

Nahiv terimleri de denilebilecek; kelimenin aldığı irabın irab alameti, damme ya da dammeyi temsil eden /أو-و/ harfi olduğunu ifade etmek için /الرفع/ fetha ya da fethayı temsil eden /ي-ي/ harfi olduğunu ifade etmek için /النصب/ ve kesre ya da kesreyi temsil eden /ي/ harfi olduğunu ifade etmek için /الخفض/ kelimelerini kullanmaktadır. Aynı yerde bu ıstılahların söz konusu irabı almalarına sebep olan anlamında /الرافع, الناصب, الخافض/ kelimelerini kullanmaktadır.³⁶⁸ Kelimenin harfinin ya da harfin aldığı bir harekenin söylenilmesinin dile zor geldiğini veya harfin şeddeli olduğunu ifade etmek için /الثقل, الأستقال/ kelimelerini kullanmaktadır.³⁶⁹ Belirtilen kavramların tamamı günümüzde de kullanılmaktadır. Kelimenin harflerinin başka harflerle değişimini ifade etmek için /المبدل/³⁷⁰ kelimesini kullanmaktadır.

Yer yer belirtildiği gibi İbn Kuteybe, bazen bir durumu açıklamak için birden fazla kelime ve terkip kullanmakta, bazen de bir kelime ya da ifadeyi birden fazla durumu ifade etmek için kullanmaktadır. Bazen ise ıstılah kullanmadan bir ıstılahın tanımı olabilecek açıklama ifadelerine yer vermektedir. Bir ıstılahı fiil yapıları için kullanırken aynı ıstılahı isim yapıları için de kullandığı, bir yerde ıstılahın tanımı verilirken başka bir yerde ıstılahın kendisinin kullanıldığı görülmektedir. Bu tespitlerden hareketle İbn Kuteybe döneminde henüz bazı ıstılahların anlamlarının tam olarak yerleşmediği söylenebilir.

³⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41, 44.

³⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

³⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

³⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

³⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 173.

³⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182-188.

³⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182, 193, 392.

³⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316.

İKİNCİ BÖLÜM

EDEBÜ'L-KÂTİB'İN FİLOLOJİK İNCELEMESİ

Çalışmamızın bu bölümünde, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib* adlı eserinde en çok geçen dil bilimleri alt disiplinleri olarak tespit ettiğimiz, sarf, nahiv, anlambilim ve yazı ile ilgili meseleler İbn Kuteybe'nin bakış açısı ile sunulmaya çalışılacaktır. Sayılan bu temel disiplinlerin dışında kalan sesbilim, belagat, kökenbilim gibi burada zikredilmeyen diğer bazı disiplinlerle ilgili meselelere, bilimsel çalışmaların konularının ve süresinin sınırlandırılması genel ilkesi gereği, bu çalışmada yer verilmemiştir.

İbn Kuteybe'nin araştırma konumuz olan *Edebü'l-kâtib* adlı eserinin müstakil bir dilbilim kitabı olmadığı, genel kültür ve dilbilim karışımı ansiklopedik bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ansiklopedik bir eser olmasından dolayı, yukarıda belirtilen ve çalışmamıza esas olarak alınan sarf, nahiv, anlambilim ve yazı disiplinleri açısından da bu disiplinlerin bütün konularının tek tek ele alınmadığı görülmüştür. Örneğin, dilbilimin alt disiplini olan sarfın en önemli konuları arasında yer alan fâil ve mef'ul zamirlerinin fiile bitişmesi, sahih ve mu'tel fiillerin mazi ve muzâri çekim sığıları vb. konular ile ilgili meselelere değinilmemiştir. Nahiv konuları arasında yer alan haberin çeşitleri ve irabı, istisna vb. birçok konulara değinilmemiştir. Belagat konuları arasında değerlendirilen mecaz, istiare, kinaye, lafızların umumiliği ve hususiliği gibi konulara yer verilmemiştir. Yazı (imla) konuları açısından da durum farklı görünmemektedir. Örneğin, harflerin birbirleriyle bitişmesi konusunda bütün harflerin başta, ortada ve sonda yazılma şekilleri ve yazı tarzları ile ilgili meselelere değinilmediği görülmüştür.

Kanaatimize göre yukarıda belirtilen ve belirtilmeyen daha birçok konulara eserde değinilmemesinin sebebini iki noktada toplayabiliriz. Birincisi eserin yazılma amacında da belirtildiği gibi hitap edilen okuyucu kitlesinin temel dil becerilerini almış üst düzey dil becerileri olan kişilerden oluşması, ikincisi kullanımında dilciler arasında ihtilaflar olan ve hitap edilen kitlenin ihtiyaç duyduğu meseleler diyebiliriz. Bu genel değerlendirmeden sonra yukarıda bahsedilen disiplinler açısından eserin incelenmesine geçebiliriz.

2.1. Sarf

İbn Kuteybe'nin eserindeki sarf ilmine dair değerlendirmelerine geçmeden önce sarf ilminin sözlük ve ıstılah manasına değinerek, bu ilmin tarihî gelişimi hakkında genel bir bilgi vermenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Sözlükte /صرف/ kök harflerinden oluşan /صرف/ kelimesi kullanış biçimine ve yerine göre “bir şeyi asıl yönünden çevirmek, ayırmak, uzaklaşmak, dönmek, sapıtmak, hile, tuzak, bir yönden başka bir yöne dönmek, altının gümüş karşılığında satımı, fazlalık, değişim, ölçü, değer, kıymet, fide, meyletmek, tövbe etmek, nafile ve süslemek” gib birçok manalara gelir.³⁷¹ Terim olarak; Arapça kelimelerin irap olmayan hallerini (şekil-biçim yönünden) kendisiyle bilindiği, kendine has metodu olan ilim dalının adıdır.³⁷² Bu ilme ad olarak isim tamlaması şeklinde /علم الصرف/ ya da /علم التصريف/ denildiği görülmekte ve kelimenin yapısındaki değişim hallerini bilme ana unsuru sabit kalarak farklı tanımları yapılmaktadır.³⁷³

Sarf ilminin, nahiv içinde yer aldığı ve nahvin bir parçası sayıldığı ilk dönem ve bağımsız bir ilim dalı olduğu dönem olmak üzere iki döneminin olduğu bilinmektedir.³⁷⁴ İlk dönemlerde nahiv ilmi ile uğraşanların aynı zamanda sarf ilmi ile de uğraştıkları anlaşılmaktadır. Sarf ilmi nahiv ilmi içerisinde ele alınan nahvin bir bölümü gibi görülmektedir. İlk dönemde sarf ilminin nahvin içinde bir bölüm sayıldığına en güçlü kanıtı olarak Sibeveyh’in (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinde sarf konularını nahiv konuları ile birlikte ele almış olması gösterilebilir.³⁷⁵ Bu aşamada sarfa dair müstakil eserler bulmak oldukça güçtür hatta yoktur denilebilir. Sarf ilminin müstakil bir ilim dalı olarak kendine has metodunun bulunduğu ikinci aşamanın ne zaman başladığına dair kesin bir tarih vermenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu ilmin günümüze kadar ulaşan en eski yapının Ebu Osman el-Mâzinî’ye (ö. 248/662) ait *Kitâbü’t-tasrîf* adlı eser olduğu bilinmektedir.³⁷⁶ Mâzinî’den önce bu ilim dalında verilen eserlerin birçoğu, bu ilmin konuları arasından bazılarına yer vermiş, bazıları da bu ilmin konularını bir bütün olarak ele almıştır. Ancak el-

³⁷¹ İbn Manzur, *Lisânu’l-arab*, 2434-2437; Ali b. Mesud, *Merâhu’l-ervâh*, Tah. Ahmed Azv İnâye, Ali Muhammed Mustafa, Dâru lhyâi’t-Turâsi’l-Arabîy, Beyrut 2009, 12.

³⁷² Raduyiddin el-Esterabâzî, *Şerhu’s-Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, Tah. Muhammed Nur el- Hasan, Muhammed ez-Zagraf, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1982, 1; Ali Kuşcu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’s-sarf*, Tah. Ahmed Afif, Dâru’l-Kütübî ve’l-Vesâikî’l-Kavmiyye, Kahire 2001, 77, 167; Ahmed el-Hamlâvî, *Şezâ’l-urf fi fenni’s-sarf*, Dâru’l-Kiyân, b.y. ts. 49.

³⁷³ Farklı tanımlar için bkz. Abdullah el-Ukberî, *el-Lübâb fi ileli’l-binâi ve’l-irâb*, Tah. Abdu’l-İlâh Nebhân, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1995, 219; Ahmed Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-saâde*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 1985, I/ 127; İbrahim ez-Zencânî, *Tasrîfü’l-izzî*, Tah. Enver ed-Dağistânî, Dâru’l-Minhâc, Beyrut 2008, 49; Abdullatif Muhammed el-Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi’t-tasrîf*, yy. Kuveyt 2003, 35; Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî, *et-Tasrîfu’l-mulûkî*, Tah. Muhammed Sait Mustafa, yy. Mısır ts. 3.

³⁷⁴ Bkz. Esterabâzî, *Şerhu’s-Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 6; Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi’t-tasrîf*, 19; Musa Alak, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemleri*, yy. İstanbul 2015, 113, 155.

³⁷⁵ Esterabâzî, *Şerhu’s-Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 6; Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi’t-tasrîf*, 17 vd. Dayf, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, 34, Abdulhamid Muhyiddin, *Durûs’t-tasrîf*, el-Mektebetü’l-Asriyye Beyrut 1995, 8; Wildan Nafi’i, “İlmü’s-sarf: neş’etühü ve Tatavvuruh”, *el-Wasathiya: Jurnal Studi Agama*, Volume 4, Nomor 2, Desember 2016, 41-46.

³⁷⁶ Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-Saâde*, 128; Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi’t-tasrîf*, 21; Dayf, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, 161. el-Mâzinî’ye ait bu eser İbn Cinnî tarafından *el-Munsif* adı altında şerh edilmiştir. Bkz. Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi’t-tasrîf*, 21.

Mâzinî'den önce yazılan eserlerden günümüze ulaşan olmadığı anlaşılmaktadır.³⁷⁷ Sarf ilmi alanında yazılan eserlerin sayılması bu çalışmanın dışında kaldığı için bu alanda yazılan eserlere değinmeyeceğiz.

Sarf ilminin önemi hakkında; Arap dil ilimlerinin en şerefli, en nefisi,³⁷⁸ Arapçanın iki bölümünün en şerefli,³⁷⁹ konu bakımından Arap dil ilimlerinin en yücesi³⁸⁰ şeklinde sözlerin söylenildiği kaynaklarda geçmektedir. Bu sözlere bağlı olarak onun İslamî ilimlerle uğraşanlar tarafından mutlaka öğrenilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kaynaklarda Arap dil ilimlerinden nahiv mi önce öğrenilmeli yoksa sarf mı şeklinde bir tartışmaya yer verildiği görülmektedir. İlke olarak sarfın nahivden önce öğrenilmesi gerektiği kabul edilse de sarfın öğrenilmesinde karşılaşılan birtakım güçlüklerden dolayı uygulamada nahvin önce öğrenilmesi gerektiği böyle yapmakla zihinlerin sarf ilmini öğrenmeye hazırlandığı savunulmaktadır.³⁸¹ Sarf ilmini öğrenmek, Arapça kelimelerin yapılarını anlamada ve kelimelerin kalıplarının tespitinde yapılan hatalardan korumanın yanı sıra hitap çeşitlerinde kolaylık sağlamak ve kelimenin yapısındaki aslî harfleri zâid olanlardan ayırabilmek gibi amaçların gerçekleşmesini sağlar.³⁸²

Yazı yazma göreviyle mükellef eğitilmiş bir bireyin sarf ilmini iyi bilmesi gerektiği açıktır. İbn Kuteybe çalışma konumuzu teşkil eden eserinde yukarıda tanımlanan, konu ve gayesi belirtilen bu ilmin bütün konularına değinmemiştir. Çünkü onun gayesi sarf ilmine dair bir eser yazmak değildir. Onun gayesi eserinin mukaddimesinde belirttiği üzere kâtiplerin düştükleri dil hatalarından onları kurtaracak kadar konulara değinmektir. Değindiği konularda da ayrıntıya girmeden öz bilgiler verdiği görülmektedir. Sarfla ilgili değinilen konuların tamamına yakını eserin kitâbu takvîmu'l-lisân ve kitâbü'l-ebniye bölümünde yer aldığı görülmekte bu bölümlerin dışındaki yerlerde de yeri geldikçe sarf konularına değindiği

³⁷⁷ Bu alanda yazılmış eserler için bkz. Hatib, *el-Mustaksâ fî ilmi't-tasrîf*, 24 vd. Wildan Nafi'i, "İlmü's-sarf: neş'etühü ve Tatavvuruh", *el-Wasathiya: Jurnal Studi Agama*, 41 vd.

³⁷⁸ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Munsif şerhu li Kitâbi't- tasrif*, Tah. İbrahim Mustafa, Abdullah Emin, yy. , b.y. 1954, I/ 3

³⁷⁹ İbn Usfûr el-İşbilî, *el-Mumt'ı fi't-tasrîf*, Tah. Fahrudin Gabâve, Dâru'l-Marife, Beyrut 1987, I/ 27; Zencânî, *Tasrîfü'l- izzî*, 9.

³⁸⁰ Muhyiddin, *Durûs 't-tasrîf*, 7.

³⁸¹ İfadenin Arapçası, "كان من الواجب على من اراد معرفة النحو ان يبدأ بمعرفة التصريف لأن معرفة ذات الشئ الثابتة ينبغي أن يكون أصلاً لمعرفة حاله المنتقلة إلا أن هذا الضرب من العلم لما كان عويصاً صعباً بدئ قيل بمعرفة النحو ثم جئ به بعد ليكون الارتياض في النحو من غير أن يفتقد شيئاً من موطئ الدخول فيه و معينا على معرفة أغراضه ومعانيه وعلى تصرف الحال... önce o değişken şeyin aslını teşkil eden sabit şeyin zatını bilmek gerektiğinden nahivden önce sarfın öğrenilmesi gerekirdi. Ancak (sarf) ilminin yapısında görülen bir takım zorluklardan dolayı sarfın öğreniminden önce onun öğrenimine zihinleri hazırlamak, onda ki değişimlerin maksat ve manalarını bilmeye yardımcı olsun diye nahiv ilminin öğrenilmesine öncelik verilmiş sonra sarf öğrenimine başlanılmıştır" şeklindedir. Bkz. İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu li Kitâbi't- tasrif*, 4-5, benzer ifade için bkz. İşbilî, *el-Mumt'ı fi't-tasrîf*, I/ 30, 31.

³⁸² İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu li Kitâbi't- tasrif*, 5; İşbilî, *el-Mumt'ı fi't-tasrîf*, 30-31, Muhyiddin, *Durûs 't-tasrîf*, 6-7; Hatib, *el-Mustaksâ fî ilmi't-tasrîf*, 25.

olmuştur. Çalışmanın bu aşamasında onun hangi sarf konularına değindiğine ve bu konularla ilgili görüşleri ele alınacaktır.

2. 1. 1. Mastarların Tasnifi

İbn Kuteybe'nin mastarlar konusunu, /باب المصادر المختلفة من المصدر الواحد/ tek fiilden farklı mastarlar, /باب أبنية المصادر مصادر الثلاثي/ kök harfî üçlü olan fiillerin mastar yapıları, /باب ما جاء فيه/ kök harfî dört ve üzeri olan fiillerin mastar yapıları ve /باب ما جاء فيه/ fiilinin (kökünün) dışında gelen mastar yapıları adı altında dört farklı bapta ele aldığı görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde onun bu konu ile ilgili görüş ve örneklemelerine yer verilecektir. İbn Kuteybe'nin bu konulardaki görüşlerine geçmeden önce mastar kavramı üzerinde durmak gerekmektedir.

Fiil kökü olarak /صدر/ kelimesinden türemiş olan /مصدر/ kelimesi terim olarak; fiillerin kendisinden sudur ettiği kelimenin aslına mastar denir şeklinde tanımlanmaktadır.³⁸³ Bir başka tanım ise; zamana bağlı olmaksızın bir olaya ya da manaya delalet eden isme mastar denir şeklinde yapılmaktadır.³⁸⁴ Dilbilimciler mastarı, duymaya dayanan ve kıyasa dayanan, sarîh ve müevvel, harf sayısı üç olan fiillerin mastarları ve harf sayısı üçten fazla olan fiillerin mastarları olmak üzere kullanım ve biçimlerine göre tasnife tabi tutmuşlardır.³⁸⁵ Mastar kavramını yukarıda içerdiği ıstılah manası ile İbn Kuteybe'den önce ilk defa Halil b. Ahmed (ö. 170/786) tarafından kullanıldığına dair rivayetler verilmektedir.³⁸⁶ Günümüze ulaşan en eski gramer kitabı olan Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinde ise sözü edilen kavram için /الحدث/ çoğulu /المصدر-الأحداث/ kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında "...وَفَعَلَ يَفْعُلُ وَيَكُونُ الْمَصْدَرُ فَعْلًا وَالْأَسْمَاءُ...³⁸⁷ derken mastar kavramı için /الأحداث/ kelimesini kullanmış "vurmak, hamdetmek ve öldürmek gibi kelimeler mastardır"³⁸⁷ derken mastar kavramı için /الأحداث/ kelimesini kullanmış "وَفَعَلَ يَفْعُلُ وَيَكُونُ الْمَصْدَرُ فَعْلًا وَالْأَسْمَاءُ...³⁸⁸ derken /المصدر/ kavramını kullanmıştır.

Mastarla bağlantılı diğer bir konu ise kelimenin aslının fiil mi yoksa mastar mı olduğuna dair görüş farklılığının olduğudur. Basra dil ekolü bilginlerine göre kelimenin aslı

³⁸³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, Tah. Abdulhamid Handâvî, yy. Beyrut 2003, II/383; Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, Tah. Abdulalim el- Birûnî, Dâru'l-Kavmiyye, b.y. 1964, XII/135. Tanımın özgün ifadesi "المصدر أصل الكلمة التي تصدر عنها صوادر الأفعال" şeklindedir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, XII/135; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 2413, صدر madesi.

³⁸⁴ Hatib, *el-Mustaksâ fî ilmi't-tasrîf*, 389.

³⁸⁵ Bkz. Mustafa Kırkız, "Arap Dilinde Mastarlar ve Önemi", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2010, 219.

³⁸⁶ Muhammet b. Saîd el-Müeddib, *Dakâiku't-tasrîf*, Tah. Hâtim Sâlih, Dâru'l-Başâir, Dımaşk 2004, 60.

³⁸⁷ Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Tah. Muhammet Hârun, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988, I/12.

³⁸⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV/5.

mastar olup fiil mastardan türemiştir. Kûfe dil ekolü bilginlerine göre kelimenin aslı fiil olup mastar fiilden türemiştir.³⁸⁹

/بَرَأَ/ varlıkları Allah yarattı” ve /بَرَأَ/ için “بَرَأْتُ مِنْهُ بَرَاءً”/ondan uzak oldum”, /بَرَأَ/ için “بَرَأْتُ الْقَلَمَ أَبْرِيَهُ بَرَاءً”/ kalemi açtım” cümlesi zikredilmektedir.³⁹⁵ Aynı şekilde /قَطَعَ/ fiili için /قَطَعَا/قَطِيعَةً/ şeklinde üç farklı mastara yer verilmektedir. Sıgası /قَطَعَ/ için “قَطَعْتُ الْحَبْلَ قَطْعًا”/ ipi kestim” /قَطِيعَةً/ için “قَطَعَ رَحِمَهُ قَطِيعَةً”/ akrabalık ilişkisini kopardı” ve /قَطَعَا/ için “قَطَعْتُ الطَّيْرَ قَطْوَعًا”/ kuş göç etti” cümlesi zikredilmektedir.³⁹⁶

Yukarıda belirtildiği üzere İbn Kuteybe tek fiilden birden çok mastarının olduğuna dair -tespitlerimize göre- elli iki fiilden bahsetmiş ve her bir mastarın cümle içinde farklı manalara delalet ettiğini anlatan cümleler kullanmıştır. Burada bu fiillerin tamamını zikretmedik. Örnekleme yöntemi ile altı fiil ve onların mastar kalıplarını zikretmekle yetindik.³⁹⁷ Ayrıca bu çalışmanın 136. Sayfası “Anlambilim” bölümünde de bir fiilden farklı mastarların gelmesinin, kelimelerin delalet ettiği anlam açısından ilişkileri ele alınacaktır.

2. 1. 1. 2. Fiili Olmayan Mastarlar

Öğretim amaçlı sarf kitabı hazırlayan müelliflerin önemsemediğini³⁹⁸ düşündüğümüz ancak klasik dönem müelliflerince önemsenen ve eserlerde ayrı bir konu olarak yer alan “fiili olmayan mastarlar” sarf ilminin konuları arasında yer almaktadır. Fiili olmayan mastarlar konusu kâtipler için bir ihtiyaç olmalı ki İbn Kuteybe konuyla ilgili bilgilere yer vermiştir.

Eserde fiili olmayan mastarlar konusuna, /باب المصادر المختلفة عن الصدر الواحد/ tek fiilden farklı mastarlar, başlığı içinde yer verilmiştir. Bu bap içinde yukarıda belirttiğimiz mastarlara yer verildikten sonra /و/ atıf harfi ile cümleye başlayarak /ومن المصادر التي لا أفعال لها/ fiili olmayan mastarlardandır ki” diyerek fiili olmayan mastarlara değinilmektedir. Tespitlerimize göre eserde otuz iki fiili olmayan mastara yer verilmektedir. Burada örnek olarak /الرجولية/ ileri görüşlülüğü belirgin olmak, /الفراسة/ binicilik, /الفروسيّة/ güçlü olmak, /الرجلة/ adamlık, /الرجولة/ acemi olmak, /العمارة/ cömertliği belirgin olmak, /العمورة/ acemi olmak kelimelerini verebiliriz.³⁹⁹ Bu örneklere bakıldığında câmid isimlerden mastar türetmek için /فُعُولِيَّة-فُعُولَةٌ/ vezinlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

³⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 222.

³⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227.

³⁹⁷ Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221-227.

³⁹⁸ Bu fikrin bizde uyanmasına neden olarak modern dönem denilen günümüzde yazılan sarf kitaplarının içeriklerinde bu konuya değinilmemiş olmasını gösterebiliriz. Bu çalışmamız esnasında ulaştığımız, Abdullatif Muhammed el-Hatip, *el-Mustaksâf 'Ilmi't-Tasrîf* adlı Kuveyt'te 2003 te basılmış ve Abduh er-Râcîhî, *et-Tatbîku's-sarf* adlı Beyrut'ta 2014 de basılmış eserlerin fihristlerine bakıldığında bu konu yer almamaktadır.

³⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227. Örnek olarak verilen bu kelimeler hakkında İbn Kuteybe'nin özgün açıklaması “رجل بين الرجولة والرجولية ورجل بين الرجولة وفارس على الدابة بين الفروسة والفروسيّة” şeklindedir. Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227.

Arap dilbilimciler fiilinin dışında gelen mastarlara, fiilinden gelen ve genellikle duymaya dayalı öğrenilen asli mastardan ayırmak için bazen /اسم المصدر/ şeklinde marifeye izafet, bazen nekreye izafetle /اسم مصدر/ şeklinde, mastar isim diye Türkçeye çevirebileceğimiz terkiibi kullanmışlardır.⁴⁰⁹ Biz bu terimi Arapçadaki kullanım biçimi olan /اسم المصدر/ şeklinin Türkçe telaffuz edilişiyle ismü'l-mastar olarak kullanacağız.

İsmü'l-mastar konusunu, İbn Kuteybe'nin yanı sıra ondan daha sonra gelen Muhammet b. Saîd el-Müeddib, *Dakâiku't-tasrif* adlı eserinde “حكم آخر في المصادر التي تخالف /صورها/ diğer bir hükümde fiillerine aykırı gelen mastarlar içindir”⁴¹⁰ başlığı altında işlemektedir. Aynı şekilde İbn Kayyım el-Cevziyye, (ö. 751/1350) *Bedâiu'l-fevâid* adlı eserinde açtığı bir fasılda “هل السلام مصدر أو اسم” kelimesi mastar mıdır yoksa ismü'l-mastar mıdır” şeklinde bir soru ile başlayarak konuyu incelemektedir. Çağdaş dönemde de bu konuya gerek makalede gerek eserde konu başlığı açarak değinenlerin olduğu görülmektedir.⁴¹¹ İbn Kayyım el-Cevziyye ismü'l-mastar konusunu “وما الفرق بين المصدر والاسم” mastarla ismü'l-mastar arasındaki fark nedir.” şeklinde bir soru ile detaylandırdığı görülmektedir. Ona göre mastar ile ismü'l-mastar arasında lafzî ve manevî olmak üzere temelde iki fark vardır. Mastar, lafzî olarak manasını taşıdığı fiilin kök harflerini, kıyas gereği içermesi gerekirken, ismü'l-mastarda böyle bir gereklilik yoktur. Örneğin /أفعل/ mazi yapıdaki fiilinden kıyas gereği /إفعال/ yapısında, /فعل/ mazi yapıdaki fiilinden kıyas gereği /تفعيل/ yapısında, /انفعل/ mazi yapıdaki fiilinden kıyas gereği /انفعال/ yapısında mastar gelmesi gerekir. İsmü'l-mastarda ise kelimenin kıyas gereği gelmesi gereken yapıda gelmeyip farklı bir yapıda gelmesi söz konusudur. Örneğin /السلام-السلام/ kelimelerinin yapıları kıyas gereği olmaları gereken yapıda değildir. Bu kelimelerin kıyas gereği olmaları gereken yapı /سَلَّمَ/ mazi fiilinden /تَسْلِيم/ ve /كَلَّمَ/ mazi fiilinden /تَكْلِيم/ yapısıdır. Bu durumdan dolayı /السلام-السلام/ yapısındaki kelimelere yukarıda anlatılan farklılığı göstermek için mastar yerine ismü'l-mastar denilmiştir.⁴¹² Mastar, mana itibarıyla bir olaya ve olayın yapanına/failine delalet etmekte, ismü'l-mastar ise sadece olaya delalet etmekte, olayın failine delalet etmemektedir. Verilen örneklerde /تَسْلِيم/ kelimesi selam verme olayı ve selam veren kişiye /تَكْلِيم/ kelimesi, konuşmaya ve konuşan kişiye delalet ederken /السلام/ kelimesi sadece selam vermeye /السلام/ kelimesi

⁴⁰⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Bedâiu'l-fevâid*, Tah. Muhammed el-Umrân, Dâru Âlemu'l-Fevâid, b.y. ts. 606; Abdülâlî Sultan, Afâf Hâdî Şerif, “el-İhtimâlu's-sarfî fî ebniyeti'l-masâdiri fî tefsîri'l-Bahri'l-muhîr”, *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye/Câmiatü Bâbil*, Sayı:23, 2015, 377; Ahmed Fuat en-Nevrî, “el-Masdaru ve ismu'l-masdari ve'l-ismü ve'l-amelü'n-nahvî”, *Mecelletü'l-üstêz*, Sayı:206, 2013, 160.

⁴¹⁰ Müeddib, *Dakâigu't-tasrif*, 75.

⁴¹¹ Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1982, I/180; Sultan, Şerif, “el-İhtimâlu's-sarfî fî ebniyeti'l-masâdiri fî tefsîri'l-Bahri'l-muhîr”, 380; Nevrî, “el-Masdaru ve ismu'l-masdari ve'l-ismü ve'l-amelü'n-nahvî”, *Mecelletü'l-üstêz*, 360.

⁴¹² Cevziyye, *Bedâiu'l-fevâid*, 606.

sadece konuşmaya delalet etmektedir.⁴¹³ İlk zamanlardan itibaren Arap dilbilimcilerinin önemseyip eserlerinde yer verdiği yukarıda ayrıntıları anlatılan ismü'l-mastarı, olaya delalet etme bakımında asli mastarla aynı, fiilin bütün harflerini içermeme bakımından asli mastardan ayrılan kelime⁴¹⁴ diye tanımlamak mümkündür. Bu genel bilgilerden sonra İbn Kuteybe'nin konuyu ele almasına geçebiliriz.

Bu durumu eserin /كتاب الأبنية/ yapıların bölümleri kısmında /باب ما جاء فيه المصدر على غير / fiilinin dışında mastarı gelenler konu başlığında ele alınmaktadır. Tespitlerimize göre { وليس بأن / ve / تبتلًا / ayetindeki / وتبتل إليه تبتلا } / نباتا / ayetindeki ⁴¹⁵ { والله أنبتكم من الأرض نباتا } beytinde geçen /عَوَاد/ kelimesi beytinde geçen /وإن شئتم تعاودنا عوادا/ ve /إتباعا/ beytinde geçen /تتبعه إتباعا/ kelimesi, ayetin başında zikredilen /أنبت/ rubâ'î mezit fiilinin mastarı olmayıp /نبت/ sülâsi mücerret fiilinin mastarıdır. Şayet /إنباتا/ kelimesi /أنبت/ rubâ'î mezit fiilinin mastarı olsaydı kelime kıyas gereği /إنباتا/ şeklinde gelmesi gerekirdi. Aynı şekilde /تبتلا/ kelimesi ayetin başında geçen /تبتل/ humâsi fiilin mastarı olsaydı kıyas gereği kelimenin mastarı /تبتلا/ şeklinde gelmesi gerekirdi. Beyitlerde geçen /تتبع/ humâsi fiilin mastarı kıyas gereği /تتبع/ şeklinde /تعاود/ humâsi fiilin mastarının kıyas gereği /تعاود/ şeklinde gelmesi gerekirken bu kelimeler fiillerinin harflerinin dışına çıkarak işitmeye bağlı olarak /عوادا-إتباعا/ şeklinde gelmiştir.⁴¹⁷ İbn Kuteybe Arap dilinde bu tür durumların ola bileceğine “ وإنما تجئ هذه المصادر مخالفة للأفعال لأن الأفعال وإن اختلفت ” fiillerin yapıları farklı olsa da manaları aynı olduğu için bu tür mastarlar fiillerinin dışında gelmektedir.”⁴¹⁸ şeklindeki açıklamasıyla dikkat çekmektedir. İbn Kuteybe Arap dilinde mastarlar konusunu bir başka boyuttan ele alarak açıklamalarına devam etmektedir.

Arap dilinde fiillerin kök yapılarında bulundurdıkları harf sayılarına göre fiiler, sülâsi, rubâî, humâsi ve sūdâsi olmak üzere düzeylere ayrılarak incelenir. Fiillerde görülen bu düzey farklılıklarına bağlı olarak fiillerin mastarlarının yapıları da farklılık göstermektedir. Sarf ilminde mastar yapıları tasnif edilirken bu düzeyler gözetilerek harf sayısı üç olan fiillerin mastar yapıları ve üçten fazla olan fiillerin mastar yapıları şeklinde bir tasnif yapılmaktadır. İbn Kuteybe mastarlarla ilgili yukarıda ele alınan özel durumlardan sonra mastarları, bu ikili tasnifi temel alarak açıklamalarına devam ettiği görülmektedir. İbn Kuteybe /باب أبنية المصادر/ mastarların yapıları dediği bu başlık altında, harf sayısı üç olan

⁴¹³ Cevziyye, *Bedâiu'l-fevâid*, 606.

⁴¹⁴ Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/180.

⁴¹⁵ Nuh 71/17.

⁴¹⁶ Müzemmil 73/8.

⁴¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 421.

⁴¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 421.

fiillerin mastar yapıları şeklinde bir isimlendirmeye gitmemiştir. Biz onun konuyu /فَعَلَ يَفْعُلُ/ باب فَعَلَ يَفْعُلُ, باب فَعَلَ يَفْعُلُ, باب فَعَلَ يَفْعُلُ, باب فَعَلَ يَفْعُلُ/ şeklindeki sunuş tarzından, harf sayısı üç olan fiillerin mastar yapılarını orta harfin aldığı harekeye göre tasnif ettiğini anlamaktayız. Bu baplardan sonra gelen /باب مصادر بنات الأربعة فما فوقها/ harf sayısı dört ve üzeri olan fiillerin mastarları başlığından, harf sayısı üçten fazla olan fiillerin mastar yapılarını ele aldığını görmekteyiz.

2. 1. 1. 4. Harf Sayısı Üç Olan Fiil Mastarı

Yukarıda belirtildiği üzere fiillerin; yapılarında bulundurdıkları harf sayısına göre harf sayısı üçlü olanlar ve harf sayısı üçten fazla olanlar diye tasnifin yanı sıra fiilin doğrudan nesne/mef'ul alıp almama durumuna göre de lazım/geçişsiz ve müteaddî/geçişli olmak üzere de tasnif yapıldığı bilinen bir durumdur.

Harf sayısı üç olan fiillerin mastarlarının yapısı incelenirken fiillerin lazım ve müteaddî,⁴¹⁹ semaya ya da kıyasa⁴²⁰ bağlı oluşlarının yanı sıra delalet ettikleri manayı⁴²¹ önemseyen dilcilerin olduğuda görülmektedir.

İbn Kuteybe harf sayısı üç olan fiillerin mastar yapılarına değinirken lazım ve müteaddî, semaya ya da kıyasa bağlı veya içerdikleri manalara göre tasnif etmediği anlaşılmaktadır. Onun tasnifi fiillerin harf sayısı ve orta harfin aldığı harekeye göre mastarları tasnif ettiği anlaşılmaktadır. Harf sayısı üç olan fiilleri /فَعَلَ/ mazide (orta harfin fethası) muzaride /يَفْعُلُ/ (orta harfin kesresi) ve /يَفْعُلُ/ (orta harfin dammesi) ile gelebileceğini bildirir. Yine mazi /فَعَلَ/ (orta harfin kesresi) /يَفْعُلُ/ muzari (orta harfin fethası), /فَعَلَ/ mazi (orta harfin fethası) /يَفْعُلُ/ muzari (orta harfin fethası) ve /فَعَلَ/ mazi (orta harfin dammesi) /يَفْعُلُ/ muzari (orta harfin dammesi) şeklinde beş farklı kategoriye ayırmaktadır. Bu kategorilerin her bir yapısı için mastar kalıpları vermektedir.⁴²² Şimdi bu fiil yapıları ve zikredilen mastarlarını göstermeye çalışacağız.

⁴¹⁹ Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-Cümel li'z-Zeccâcî*, Tah. İbn Ebi Şetb, Hızântu'l-Kutubu'l-Arabiyye, Cezâir 1926, 354-355; Ahmed b. Muhammet el-Meydânî, *Kitâbu nüzhetü't-tarf fi ilmi's-sarf*, Matbaatü'l-Cevâib, Kostantiniyye 1299, 17; Abdullah b. Mâlik el-Endelûsî, *Teshîlü'l-fevâid ve tekmi'lü'l-makâsîd*, Tah. Muhammet Kâmil Berakât, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire 1967, 205; Esterabâzî, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 151; Ahmed el-Hamlâvi, *Şeze'l-Urf fi Fenni's-Sarf*, Dâru'l-Keyân ts. 114; Corci Şahin Atıyye, *Süllemü'l-lisân fi's-sarfî ve'n-nahvi ve'l-beyân*, Dâru Reyhânî, Beyrut ts. 36.

⁴²⁰ Bkz. Ebu Hayyân, el-Endelûsî, *İrtişâfü'd-darb min lisâni'l-arab*, Tah. Receb Osman Muhammed, yy. Kahire 1998, 489; Kuşcu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-sarf*, 359; Abdullah el-Ezherî, *Şerhut-Tasrîh ale't-Tavdîh*, Tah. Muhammed Bâsıl, Beyrut 2000, II/ 25; el-Hamlâvi, *Şeze'l-Urf fi Fenni's-Sarf*, 113; Atıyye, *Süllemü'l-lisân fi's-sarfî ve'n-nahvi ve'l-beyân*, 36; Ramazan Abdullah, *es-Sıyağus-sarfıyye fi'l-arabiyye fi dav'ı ilmi'l-lugati'l-muâsir*, Mektebetü Büstânâtü'l-Marife, İskenderiye 2006, 81; Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi't-tasrîf*, 389.

⁴²¹ Müeddib, *Dakâigu't-tasrîf*, 140; Endelûsî, *Teshîlü'l-fevâid ve tekmi'lü'l-makâsîd*, 205; Esterabâzî, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 151; Ahmed el-Hamlâvi, *Şeze'l-urf fi fenni's-sarf*, 114-115; Atıyye, *Süllemü'l-lisân fi's-sarfî ve'n-nahvi ve'l-seyân*, 36.

⁴²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 417-419.

harfin üzerine bir harf eklenen veya iki harf eklenen fiillerin mastarları şeklinde bir tasnif de görülmemektedir.⁴⁵² Eserin ilgili bölümünde “يَجِيءُ مصدر أَفْعَلْتُ عَلَى إِفْعَالٍ” fiil kalıbının mastarı /إِفْعَالٍ/ kalıbında gelir⁴⁵³ şeklindeki ifade ile başlanılarak konu ile ilgili yukarıda değindiğimiz hususlara dair herhangi bir açıklama yapılmadan doğrudan örneklemelere geçilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde eserde yer alan ve sözü edilen tasnifler doğrultusunda eserde geçen örneklerle değinilecektir.

Harf sayısı üçten fazla olan mastarları, önce asli harfi üç olup (sülâsi mücerred) bu üç asli harfin üzerine ekleme (sülâsi mezid) yapılp harf sayısı üçün üzerine çıkarılan fiillerin mastarları, diye tasnif yapak mümkündür. Sonra asli harfi dört olan (rubâ’î mücerred) fiillerin mastarları ve asli harfi dört olan fiil yapılarının üzerine harf ekleyerek (rubâ’î mezid) şeklinde üç ana sınıfa ayırmak mümkündür. Bu üç ana sınıfta kendi içinde sülâsi mezidler için üç asli harfe bir harf eklenenler, iki harf eklenenler üç harf eklenenler ve rubâ’î mezitler için dört asli harfe bir harf eklenenler, iki harf eklenenler diye tasnif edilebilir.⁴⁵⁴ Bu tasnifler doğrultusunda İbn Kuteybe’nin değerlendirme ve görüşlerini verebiliriz.

Eserde, asli üç harfin üzerine bir harf ekleyerek /فَعَّلَ, أَفْعَلَ, فَاعَلَ/ şeklinde elde edilen üç fiil yapısına /إِفْعَالٍ, إِفْعَالَةٍ, تَفْعِيلٍ, تَفْعِيلَةٍ, مِفَاعَلَةٍ, مِفَاعَلَةٍ, فِيعَالٍ, فِيعَالٍ/ şeklinde sekiz mastar kalıbı ve bu kalıpların her biri için örnekler verilmektedir. Yapısı /أَفْعَلَ/ olan fiiller için şayet fiil sahih ise mastarı /إِفْعَالٍ/ fiil mu’tel ise mastarının /إِفْعَالَةٍ/ kalıbında gelmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu görüş sahih fiil /أَكْرَمَ/ için /إِكْرَامٍ/ mastarı, mu’tel fiil /أَقَامَ/ için /إِقَامَةٍ/ mastarı örnek verilerek desteklenmektedir. Mu’tel fiilin mastar kalıbının sonuna eklenen kapalı /ة/ harfinin, fiilin aslında bulunan ve çekim gereği atılan harfin yerine getirildiği ayrıca belirtilmektedir. Aynı fiil yapısının mastarı cümle içinde muzaf konumunda gelirse, mastar yapının sonunda bulunan tâ-i marbutanın /ة/ düşeceğine dikkat çekilmektedir.⁴⁵⁵ Vezni /فَعَّلَ/ olan fiiller için /فَعَّلَ, تَفْعِيلٍ, تَفْعِيلَةٍ/ şeklinde üç mastar kalıbı verilmektedir. Vezni /فَعَّلَ/ olan fiillerin mastarlarının verilen kalıplardan hangi kalıpta geleceğini fiilin yapısının mu’tel olup olmamasının belirlediği anlaşılmaktadır. Fiil /كَلَّمَ/ gibi mu’tel değilse mastarları /كَلَامٍ-تَكْلِيمٍ/ şeklinde gelir. Bu yapıdaki fiillerin mastarlarının /فِعَالٍ/ kalıbında da /كَلَامٍ/ şeklinde gelebileceği konusunda İbn

⁴⁵² Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 419-420.

⁴⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 419.

⁴⁵⁴ Endelûsî, *İrtişâfü’l-d-darb min lisâni’l-arab*, s.483, Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fî’s-sarf*, 365, Ezherî, *Şerhut-tasrih ale’t-Tavdîh*, 31, Hatib, *el-Mustaksâ fî ilmi’t-tasrîf*, 402.

⁴⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 419. Yapısı أَفْعَلَ olan mütel fiillerin mastarların da kapalı (ة) tâ ’nin gelmesi ve izafet durumunda düşmesi ile ilgili özgün ifade “وإنما أدخلت الهاء فيه تعويضا مما ذهب منه والذاهب منه موضع العين من الفعل /فِعَالٍ/ fiilde(mütel) yazılmayan ortadaki harfinin yerine geçmesi için mastarın sonuna kapalı (ة) tâ katıldı ve izafet edilince de kapalı (ة) tâ atıldı” şeklindedir. Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 419.

fiilinin /تَجَمَّلَ/ şeklindeki mastarı örnek verilmektedir.⁴⁶⁶ Yine iki harf eklenerek elde edilen /تَفَعَّلَ/ fiil vezninin /تَفَعَّلَ/ şeklinde gelen mastar kalıbı için şaz olup olmadığına dair net bir değerlendirme yerine /يقولون/ söylüyorlar şeklinde esnek bir kelime kullanıldığı görülmektedir.⁴⁶⁷ Ebu Hayyan ve Abdullah el-Ezherî ise yukarıda sözü geçen eserlerinde bu vezinde gelen fiillerin mastarlarının /تَفَعَّلَ/ şeklinde gelmesini şaz saymışlardır.⁴⁶⁸ Vezni /تَفَاعَلَ/ şeklinde olan fiil yapısının kıyasa uygun olarak mastarının /تَفَاعَلَ/ şeklinde gelmesi gerekir. Ancak bu vezinde fiillerin, mastar kalıbının /تَفَاعَلَ-تَفَاعَلَ/ şeklinde iki şaz kalıbının bulunduğu haber verilmektedir. Vezni /تَفَاعَلَ/ olan fiil yapısının kıyasa uygun olarak /تَفَاعَلَ/ şeklindeki mastar kalıbı için /تَفَاعَلَ/ gaflet etti fiilinin /تَفَاعَلَ/ gaflet etmek şeklinde gelen mastarı, şaz olarak gelen /تَفَاعَلَ/ şeklindeki mastarı için /تَفَاوَتْ/ gelişme göstermek, /تَفَاعَلَ/ şeklindeki mastarı için aynı fiilin /تَفَاوَتْ/ şeklindeki mastarı örnek verilmektedir.⁴⁶⁹

Eserde, asli üç harfin üzerine üç harf ekleyerek elde edilen /أَفْعَلَ, اِفْعُول, اِسْتَفْعَلَ/ şeklindeki dört fiil yapısına /أَفْعِلَالٌ, اِفْعِوَالٌ, اِسْتَفْعِلَالٌ/ şeklinde dört mastar kalıbı ve bu fiil yapıları için verilen her bir mastar kalıbına örnekler verilmektedir. Fiilin vezni /أَفْعَلَ/ ise mastarı kıyasa uygun olarak /أَفْعِلَالٌ/ şeklinde gelmesi gerekir. Bu duruma /اِسْتَهَابَ/ sararıp soldu fiilinin /اِسْتَهَابَ/ sararıp solmak şeklindeki mastarı örnek verilir.⁴⁷⁰ Fiil sıgası /اِفْعُولُ/ ise kıyasa uygun olarak /اِفْعِوَالٌ/ şeklinde gelen mastar kalıbı için /اِجْلُودَ/ hızlı koştu fiilinin /اِجْلُودَ/ hızlı koşmak şeklindeki mastarı örnek verilmiştir.⁴⁷¹ Fiil sıgası /اِفْعُولُ/ ise kıyasa uygun olarak /اِفْعِوَالٌ/ şeklinde gelen mastar kalıbı için /اغْدِوَدَنْ/ ot yeşerdi fiilinin /اغْدِوَدَنْ/ ot yeşermek şeklindeki mastarını örnek olarak vermiştir.⁴⁷² Üç harf eklenerek elde edilen bir başka vezin /اِسْتَخْرَجَ/ için kıyasa uygun olarak /اِسْتَفْعِلَالٌ/ şeklinde gelmesi gereken mastarı için /اِسْتَخْرَجَ/ çıkarmak istedi fiilinin /اِسْتَخْرَجَ/ çıkarmak istemek şeklindeki mastarı örnek verilmiştir.⁴⁷³

İbn Kuteybe, asli harfî dört olan (rubâ'î) fiillerin mastarları ve rubâ'î mezit fiillerin mastarlar ile ilgili /اِفْعِلَالٌ/ vezni için /اِفْعِلَالٌ/ şeklindeki mastar kalıbını vermektedir. Bu duruma /اِفْعِنَسَسَ/ kambur oldu fiilinin /اِفْعِنَسَسَ/ kambur olmak şeklindeki mastarı örnek

⁴⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁶⁸ Karşılaştırma için bkz. Endelûsî, *İrtişâfû'd-darb min lisâni'l-arab*, 500, özgün ifade “..... /وشدَّ في كسرتيهما/” şeklindedir. Ezherî, *Şerhut-tasrih ale't-Tavdîh*, 36, özgün ifade “وما /كلمتين/ /تَفَعَّلَ/ şeklinde gelmesi şazdır” şeklindedir. Ezherî, *Şerhut-tasrih ale't-Tavdîh*, 36, özgün ifade “وما /كلمتين/ /تَفَعَّلَ/ şeklinde gelmesi şazdır” şeklindedir.

⁴⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420. İbn Kuteybe'nin özgün ifadesi “وقد شدَّ منه حرف يقولون بعض العرب بالكسر وبعضها /تَفَاعَلَ/ kalıbında şaz gelen kelime oldu. Bazı Araplar /تَفَاعَلَ/ şeklinde kesreli, bazıları da /تَفَاعَلَ/ şeklinde fethalı söylüyorlar onlar bu mastar kalıbını /تَفَاوَتْ/ iş gelişme gösterdi sözlerinde kullanmışlardır” şeklindedir.

⁴⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

verilmektedir.⁴⁷⁴ Belirtilen bu tek durum dışında rubâ'î mücerret fiillerin ve rubâ'î mezt fiillerin mastar kalıpları ile ilgili açıklamada bulunulmamaktadır.⁴⁷⁵ Rubâ'î mezt fiillerin iki harf eklemeli fiil vezinleri için /أَفْعَلَّ-أَفْعَلَّ/ şeklinde iki şeklinin olduğu /أَفْعَلَّ/ vezni için /أَفْعَلَّ/ mastar kalıbına /أَفْعَلَّ/ tüyleri ürperdi fiilinin /أَفْعَلَّ/ tüyleri ürpermek şeklindeki mastarı örnek verilmektedir.⁴⁷⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi İbn Kuteybe bu iki yapının sadece /أَفْعَلَّ/ şeklinde olanı ile ilgili açıklaması olmuştur.

İbn Kuteybe'nin harf sayısı üç ve üçten fazla olan fiillerin mastarları konusunu ele alırken konuları ayrıntılı anlatmadığı görülmektedir. Bunun sebebi, hitap ettiği kitlenin Arapçada başlangıç düzeyinde değil, ileri seviyede olduğu düşüncesi olabilir. Çünkü eserin adından da anlaşıldığı üzere o, kâtiplik düzeyine ulaşmış kişilere rehber olsun diye bu eserini yazmıştır. Eserin ansiklopedik tarzda olması da konunun ayrıntılarına girmeyi engellemiş olabilir. Mastarlar konusunu bitirmeden önce Arap dilinde bir olgu olarak bulunan ama İbn Kuteybe tarafından dillendirilmeyen ancak bazı sarf ilmi ile uğraşanların eserlerinde yer verdikleri mastarı olmayan fiiller konusuna kısaca değinmekte fayda olacağını düşünmekteyiz.

2.1.1.6. Mastarı Olmayan Fiiller

Muhammed b. Saîd el-Müeddib, *Dakâigu't-Tasrîf* adlı eserinde konuyu “حكم في الأفعال /عسى/ mastarı olmayan fiillerin hükmü”⁴⁷⁷ başlığı altında incelemektedir. Eserde /عسى/ umulur, /ذرى/ terketti, /هلم/ yaklaş, /هاك/ tut ve /هات/ getir gibi fiillerin mastarının olmadığı açıklanır. Konuya /عسى/ 478 ayeti delil getirilerek “عسى /ليس لعسى مصدر/ ذروا /لا مصدر لذروا/ 479 ayeti delil getirilerek “ذروا /لا مصدر له/ 480 ayeti delil getirilerek, /هاتوا/ fiili için /هاتوا/ onun mastarı yoktur” ifadeleri kullanılmaktadır. Diğer iki fiil içinde /هلم/ وهاك لامصدر لهما/ şeklinde önceki fiiller için kullanılan benzeri bir ifade /هاك-هلم/ fiilleri için de kullanıldığı görülmektedir.⁴⁸¹

⁴⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

⁴⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi't-tasrîf*, 410-411.

⁴⁷⁶ Hatib, *el-Mustaksâ fi ilmi't-tasrîf*, 411.

⁴⁷⁷ Müeddib, *Dakâigu't-tasrif*, 77.

⁴⁷⁸ Bakara 2/216.

⁴⁷⁹ Bakara 2/278.

⁴⁸⁰ Bakara 2/111.

⁴⁸¹ Müeddib, *Dakâigu't-tasrif*, 77.

Mastarı olmayan fiiller konusunun bazı eserlerde yer alması⁴⁸² bazılarında yer almaması⁴⁸³ yönüyle bakıldığında bu konunun sarfçılar arasında ihtilaflı bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Sarfçılar arasındaki ihtilaflara rağmen mastarı olmayan fiiller konusu bir olgu olarak varlığını korumaktadır. İbn Kuteybe incelediğimiz eserde ve kaynak olarak kullandığımız diğer eserlerin bazılarında⁴⁸⁴ konunun ele alınmamış olmasının günümüz sarfçıları açısından konunun ihtilaflı olduğunu bilme yönüyle önem arz ettiği düşüncesindeyiz. Mastarı olmayan fiilleri kendi arasında maklup olan, camit olan, Arapça ya da Arapçalaştırılmış eşya isimlerinden türetilmiş ve mastarı olmayan semai fiiller, olmak üzere dört türe ayırmak mümkündür.⁴⁸⁵ İbn Kuteybe söz konusu mastarlara eserde değinmediği için konuyu daha fazla uzatmanın çalışmaya bir katkısı olmayacağından bu kadarıyla yetinilmiştir.

Mastar konusundan sonra sarf ilminin önemli konuları arasında yer alan isim yapılarının, aralarındaki isim olma benzerliğinden dolayı hemen mastar konusunun hemen arkasından incelemenin uygun olacağı kanaati doğmuştur.

2. 1. 2. İsim Yapıları

Arapçada isim yapılarını bilmek dil yetisi açısından önemli görülmüş ve ilk dönemlerden itibaren konu eserlerde yerini almıştır. İsim olmakla beraber müştak olması bakımından isimlerden ayrılan sıfatlar konusuna da bu başlık içerisinde yeri geldikçe değerlendirilmiştir. Mastarlar ve sıfatlar bir asıldan müştak olmaları bakımından isimlerden ayrılırlar. İsimler ise her zaman bir asıldan müştak olmaları gerekmemektedir.

Konuyu Sîbeveyh, *el-Kitab'ın da* “هذا باب ما بنت العرب من الأسماء والصفات والأفعال” bu Arapların kullandığı isimlerden, sıfatlardan ve fiillerden kalıplardır”⁴⁸⁶ şeklindeki başlıkla ele alanlardandır. İbn Kattâ es-Sıkkîlî (ö. 515/1121) *Ebnîyetü'l-esmâ ve'l-ef'âl ve'l-masâdir* adlı

⁴⁸² Bkz. Müeddib, *Dakâigu't-tasrif*, 77; Abdulaziz Neccâr, *el-Ef'âl elletî lâ masâdirâ lehâ beyne'l-luğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, yy. Mısır 2013, 13-57 ve 73-83. Bu eser adından da anlaşıldığı üzere bu konuyu en ayrıntılı anlatan eserdir.

⁴⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420; Endelûsî, *İrtişâfü'd-darb min lisâni'l-arab*, 483 vd. ;Kuşcu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-sarf*, 359 vd. Ezherî, *Şerhut-tasrih ale't-Tavdîh*, 25 vd.

⁴⁸⁴ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420; Endelûsî, *İrtişâfü'd-darb min lisâni'l-arab*, 483 vd. ;Kuşcu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-sarf*, 359 vd. ;Ezherî, *Şerhut-tasrih ale't-Tavdîh*, 25 vd.

⁴⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Neccâr, *el-Ef'âl elletî lâ masâdirâ lehâ beyne'l-luğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, 20, 38, 21, 37, 38, 25, 26, 39 vd. 45 vd. 47, 48, 50, 52, 55,56, 56, 56, 57,73, 74, 75 bkz. Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lugati ve envâihâ*, 268; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Oriental Institute, Baroda 1938, 10 vd. ;İsmail Cerrahoğlu, “Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1, 1990, I/ 111; Bilal Gökçir, “Kur'an'da Yabancı Kelimeler Meselesine Oryantalist Bir Yaklaşım”, *Marife Dergisi*, Sayı. 3, Kış 2002, 135-142. Bu konuda en detaylı çalışmayı Mehmet Yavuz'un yaptığı kanaatindeyiz. Bkz. Mehmet Yavuz, “Mu'arreb Kelimeler Dâir Yazılan Eserler Sözlükler”, *Nüşa Dergisi*, 2001, 112-119; Ebu Heşîme Târik, *Usûlu'l-kelîmât*, yy. el-Cezîre 2007, 92.

⁴⁸⁶ Sîbeveyh, , *el-Kitâb*, IV/ 242-279.

eserinde birçok âlimin isim ve fiil yapıları ile ilgili eserler yazdığı bilgisini verdikten sonra konuyu ilk dillendirenin Sîbeveyh olduğunu ve onun *el-Kitâb* adlı eserinde üç yüz sekiz isim kalıbı zikrettiğini rivayet etmektedir. İbn Kattâ sözü geçen ve adından da anlaşıldığı üzere sadece bu konulara ayırdığı eserinde başta Sîbeveyh olmak üzere çalışma konumuz olan eserin yazarı İbn Kuteybe dâhil yirmi âlimin konuya değindiğini bildirmektedir.⁴⁸⁷

Sarf ilminde isim yapılarını bilmenin kişiye; kelimenin kök yapısının ne olduğunu, kök yapıya eklenen harflerin hangi harfler olduğunu,⁴⁸⁸ kelimenin Arapça asıllı mı yoksa yabancı asıllı mı olduğunu bilmek⁴⁸⁹ gibi faydalar sağladığı bir gerçektir.

İbn Kuteybe'nin konuyu, /أبنية الأسماء/ isimlerin yapıları bölümünde, isimleri /فعل/ cinsinden kalıba koyma, yapılarında görülen hareke ve harf değişimini gözeterek bir tasnif yaptığı görülmektedir. Kalıba dökme şeklindeki tasnifi kök harfi üç olan isim yapılarında, kök harfi üçten fazla olan isim yapılarında ise hareke değişimini esas alma şeklindeki tasnifi baz aldığı görülmektedir. İsim yapıları için kalıba dökme tasnifini /فَعْلٌ-فَعْلٌ/ şeklinde altmış sekiz farklı çiftleme vererek yapmaktadır. Onun verdiği bu çiftlemelerden her biri, bir isim yapısının kalıbı olarak düşünüldüğünde yüz otuz altı farklı isim yapısı elde etmek mümkün gözükmemektedir. İbn Kuteybe'nin hareke ve harf değişimini gözetme şeklinde on beş farklı isim yapısı verdiği ve bu yapıların bazı kelimelerinde harf ve hareke değişiminin tek bir isim yapısında olduğu görülebilmektedir.⁴⁹⁰ İbn Kuteybe bu yapıların her biri için onlarca örnek vermektedir. Konunun uzamaması için eserde zikredilen örneklere yer verilmemiştir. İbn Kuteybe'nin kalıba dökme şeklinde verdiği isim yapıları arasında sonraki dönemlerde ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i merra, ism-i hey'e ve ism-i alet diye ıstılahlar kullanarak tasnif yapılan isimler de görülmektedir. Çalışmanın bu aşamasında, isim yapılarını İbn Kuteybe'nin yaptığı tasnifle verilecek yeri gelince, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i merra, ism-i hey'e ve ism-i alet kalıplarına işaret edilecektir.

Eserde sözü edilen isim kalıplarıyla ilgili /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹¹ /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹² /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹³ /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹⁴ /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹⁵ ve /فَعْلٌ-فَعْلٌ/⁴⁹⁶ şeklinde yukarıda belirtildiği gibi altmış sekiz isim kalıbı çiftlemesi

⁴⁸⁷ İbn Katt'a es-Sıkillî, *Ebniyetü 'l-esmâ ve 'l-efâli ve 'l-masâdir*, Tah. Muhammed Abdudâim, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire 1999, 89-92. Eserde geçen özgün açıklama “فإنني رأيت العلماء قد صنفوا في أبنية الأسماء والأفعال /وأكثرها فيها المقال... على أن سيبيويه أول من ذكرها... وابن قتيبة... Şeklinde dir. bkz. aynı eser, 89, 90.

⁴⁸⁸ Sıkillî, *Ebniyetü 'l-esmâ ve 'l-efâli ve 'l-masâdir*, 109.

⁴⁸⁹ Meysiye Rafika, *Ebniyetü 's-Sarfiyye fî Sûrati Yusuf (as)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Câmiatu Mentûrâ Kostantina, Cezâir 2004, 25.

⁴⁹⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 349-385.

⁴⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 349.

⁴⁹² İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 350.

⁴⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 351.

⁴⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 352.

⁴⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 352.

oluşuna dikkat çekmektedir. Kelimelerin bazı mu'tel yapılarında ise kelimelerin yapılarında bulunan illet harfinin /وضع/ kelimesinin /ضِعَّةٌ-ضَعَّةٌ/ şeklinde gelen isim yapısında görüldüğü gibi düşürüldüğüne işaret etmektedir. Bu yapıda isim kalıbının kıyas gereği /وَضَعَةٌ-وَضْعَةٌ/ şeklinde olması gerekirken yukarıda belirtildiği üzere yapıda bulunan illet harfi /و/ yapıdan atılıp harekesi kendinden sonra gelen /ض/ harfine verilerek yapı /ضِعَّةٌ-ضَعَّةٌ/ şekline dönüştürülmüş ve Araplar tarafından bu şekilde kullanılır olmuştur.⁵⁰⁴

İbn Kuteybe /الياء-الواو/ yapısında gelen isimlerin bünyelerinde /الياء-الواو/ harfleri var ise kelimelerin yapılarını /جمُوءَ/ perhiz şeklinde /الواو/ harfi ile ya da /جَمِئَةً/ şeklinde /الياء/ harfi ile gelmesinde bir sakınca görmez.⁵⁰⁵ Yapısı /فُعْلَةٌ/ şeklinde olan isimlerin bünyelerinde aslı /الواو/ olan bir /الياء/ harfi bulunur ise /رُبُوءٌ/ faiz şeklinde /الياء/ ile söylenir. Bu kelimenin aslı /رُبُوءٌ/ şeklinde /الواو/ harfi iledir.⁵⁰⁶ Yapısı /مَفْعَلٌ-مَفْعِلٌ/ şeklinde gelen isimler, fiilin gerçekleştiği yeri ve zamanı belirtmek için kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰⁷ İbn Kuteybe tespitlerimize göre on bir farklı örnek verdikten sonra bu isim yapıları için ayrıntılar vermektedir. Ayrıntılarda bu yapılarla ilgili yaptığı açıklamalarında kullandığı "وإن أراد المكان/ mekân kastederse ve /تريد / تريد / konum-yer kastedersen"⁵⁰⁸ ibarelerinden bu yapıların mekân ismine delalet ettiğine işaret etmekte ancak zaman ismine delalet ettiklerine dair bir ifade kullanmamaktadır. Onun bu isim yapıları için zaman ismine delalet ettiklerine dair bir ifade kullanmaması bu yapıların zaman ismi için kullanılmadıkları anlamına gelmemelidir. Belki de o, bu iki yapının bu iki anlama gelmesini onların ayrılmaz iki halleri olduğu için birine işaret etmekle diğerrinin de anlaşıldığı düşüncesi ile zamana delalet etmesini zikretmemiş ya da kelimelerin ıstılahlaştırılması henüz yaygınlaşmamış olabilir. Bu iki isim kalıbı için verilen ayrıntılarda bu iki yapının aynı zamanda fiilin veznine göre mastara da delalet ettiği görülmektedir. Fiilin yapısı mazide /فَعَلٌ/ muzaride /يَفْعُلٌ/ şeklinde ise ism-i mekânları /مَفْعِلٌ/ kalıbında, mastarları ise /مَفْعَلٌ/ kalıbında gelmektedir. Bu görüşe ⁵⁰⁹﴿أَيْنَ الْمَفَرِّ﴾ ayeti delil getirilmektedir. Ayette geçen /الْمَفَرُّ/ kelimesinin bu okuyuşu okunuşula /الْفَرَارُ/ kaçış-kaçmak mastar, /الْمَفَرُّ/ şeklindeki okunuşuyla kaçış yeri (mekân) kastedilmiştir. İbn Kuteybe açıklamalarını "هذا مَضْرِبٌ فلان" cümlesi üzerinden devam ettirerek bu cümledeki /مَضْرِبٌ/ kelimesi için bu şekli ile ism-i mekân olduğunu /مَضْرِبٌ/ şekli ile mastar olduğunu söyleyerek devam etmektedir.⁵¹⁰ Aynı

⁵⁰⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 358.

⁵⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 361.

⁵⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 361.

⁵⁰⁷ Hamîlâvî, *Şezâ'l-urf fî fenni's-sarf*, 132.

⁵⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367.

⁵⁰⁹ Kıyame 75/10.

⁵¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 367. Eserdeki özgün açıklama "كل ما كان على فَعَلٍ يَفْعُلُ فالاسم منه مكسور والمصدر مفتوح قال الله جل ثناؤه (أَيْنَ الْمَفَرِّ) فمن قرأه بالفتحة أراد أين الفرار وإن أراد المكان الذئيفرُ إليه قال (الْمَفَرُّ) بالكسر وتقول هذا مَضْرِبٌ فلان تريد الموضع الذي ضرب إليه وبلغه فإن أردت المصدر قلت إن في ألف درهم لَمْضْرِباً أي ضَرْباً" mazisi فَعَلٌ muzarisi يَفْعُلُ kalıbında olan her fiilin mekân ismi مَفْعِلٌ şeklinde, mastarı مَفْعَلٌ şeklinde gelir Allah (c.c) ayette (أَيْنَ الْمَفَرِّ) kaçmak-kaçış

مَفْعَلَةٌ-مَفْعَلَةٌ, مَفْعَالٌ / isim yapılarının ism-i alet yapılar⁵¹⁶ olarak kullanıldığı görülmektedir. Eserde alet isimlerine tespitlerimize göre iki farklı kısımda yer verilmektedir. Konunun / كتاب تقويم / kesralı geldiği halde halkın dili güçlendirme kısmının /باب ما جاء مكسورا والعامّة تقتحه/ fethalı yaptığı kelimeler⁵¹⁷ ve /باب ما جاء على مفعّل فيه لغتان/ isimlerin yapılarının /أبنية الأسماء/ yapılar kısmının /باب ما جاء على مفعّل فيه لغتان/ kalıbında geldiği halde iki farklı şekilde kullanılanlar⁵¹⁸ başlıklarında zikredildiği görülmektedir. Eserin ilgili yerlerinde yukarıda zikredilen isim yapıları verilirken⁵¹⁹ alet isimleri için /اسم الآلة-الآلة/ şeklinde herhangi bir açıklayıcı kavram kullanılmadığı görülmektedir. İsm-i alet ismi yapıları ile ilgili diğer eserlerde görülen kıyasa bağlı ve işitmeye bağlı olarak gelenler⁵²⁰ şeklindeki ayrıntılara dair bilgiler, eserde görülmemekte olup isimler, kendi içinde tasnif edilmeden bir bütün olarak ele alındığı her kullanım için bir kalıp zikredildiği görülmektedir.⁵²¹

Hareke ve harf değişimi gözetilerek yapılan tasnif için eserde on beş farklı isim yapısına yer verilmektedir. Bu on beş farklı yapıdaki isimleri kendi içinde iki, üç, dört, beş ve altı farklı şekilde telaffuz edilenler /و/ ve /و-ي/ ve /ء/ veya /ي-ء/ ile telaffuz edilen isimler diye tasnif edilmektedir. İbn Kuteybe iki farklı şekilde telaffuz edilenlere /الْقُرْطُم/ bitki tohumu ve /الْقُرْطُم/ şeklinde (damme-kesra) /الْجَدْرِيّ/ hastalık-çiçek hastalığı ve /الْجَدْرِيّ/ şeklinde (damme-fetha) ve /مَنْجَنِيْق/ mancınık ve /مَنْجَنِيْق/ şeklinde (fetha-kesra) kelimelerini örnek vermektedir.⁵²² Üç farklı şekilde telaffuz edilenlere /العُمُر, العُمُر, العُمُر/ ömür,⁵²³ Dört farklı şekilde telaffuz edilenlere /عُنْوَان, عُنْوَان, عُنْوَان, عُنْوَان/ unvan kelimeleri örnek verilir.⁵²⁴ Beş farklı şekilde telaffuz edilenlere /أَفْرَة, أَفْرَة, أَفْرَة, أَفْرَة, أَفْرَة/ aşırı sıcak kelimeleri örnek verilir.⁵²⁵ Altı farklı şekilde telaffuz edilenlere /فُسْطَاط, فُسْطَاط, فُسْطَاط, فُسْطَاط, فُسْطَاط, فُسْطَاط/ kıl çadır kelimeleri örnek verilir.⁵²⁶ Telaffuzları /ي-و/ yapılabilenler için /سَبْرِيْت-سُبْرُوت/ değersiz /ء-و/ için /وَعَاء/ - وعاء/ tencere /ء-ي/ için /أَسْرُوع-يُسْرُوع/ tırtıl kelimeleri örnek verilir.⁵²⁷

İsim yapılarının bu şekilde ayrıntılı ve bol örnekli olarak işlenilmesi, bir kelimenin Arapça olup olmadığını belirlemeye yönelik bir ölçü verme gayreti olabilir. Muhatap kitle bu

⁵¹⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV/ 94; Hamîlâvî, *Şezâ 'l-urf fi fenni 's-sarf*, 135.

⁵¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 256.

⁵¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 371.

⁵¹⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 372. Eserde geçen özgün açıklama, “... وكذلك مَسْقَاةٌ وَمَسْقَاةٌ مِنْ جَعْلِهَا أَلَةً تَسْتَعْمَلُ / كَسْرٌ / durum مَسْقَاةٌ ve مَسْقَاةٌ kelimelerinde de aynı olup kim o ikisini (مَسْقَاةٌ ve مَسْقَاةٌ) kullanılan alet ismi yaparsa (مَسْقَاةٌ şeklinde) kesreler” şeklindedir.

⁵²⁰ Karşılaştırma için bkz. Hamîlâvî, *Şezâ 'l-urf fi fenni 's-sarf*, 135. مَفْعَلٌ, مَفْعَالٌ ve مَفْعَلَةٌ kalıpları kıyasa göre olan kalıplar olarak sayılmakta, “وقد أتى جامدا على أوزان شتى لا ضابط لها / camit olarak, kuralsız birçok kalıpta geldi” ifadesi ile semaya dayalı geldiğine işaret edilmektedir. Hamîlâvî, *Şezâ 'l-urf fi fenni 's-sarf*, 135.

⁵²¹ Karşılaştırma için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 256, 371 ilgili yerler.

⁵²² İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 377.

⁵²³ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 381-383.

⁵²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 384.

⁵²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 385.

⁵²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 385.

⁵²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 381.

yapıları iyi bilmeliki Arapça olan kelimeyle Arapça olmayan kelimeyi bir birinden ayırsın ve yazışmada en fasih kelimeyi kullanabilsin.

2. 1. 2. 1. Şazlık

Arapçada, yukarıda belirtilen alışlagelmiş kalıpların dışında genel yapıya uymayan (şaz) birtakım yapıların olduğu bilinmektedir. İbn Kuteybe bu yapıda olan isimlere / باب شواذ / (şaz) gelenler” bölümünde değinmiştir.⁵²⁸

İbn Kuteybe /باب شواذ البناء/ şaz yapılar bölümünde nahivciler arasındaki tartışmalı kırk beş şaz isim yapısına değinip bu yapılarla ilgili yer yer nahivciler arasındaki tartışmalara değinmektedir. Tartışmalı bu kırk beş yapı içinden seçilen, üç yapı hakkında yapılan tartışmalara yer verilecektir.

Müellif /فُعْلٌ/ kalıbının, isim kalıbı olup olmamasını tartışmalı gördüğü için bu kalıpta gelen /الدُّبْلُ/ kelimesini, bu kalıbın şaz kelimesine örnek vermiştir.⁵²⁹ Şaz /فُعْلَى/ kalıbı için /الصُّغْرَى/ küçük kelimesi örnek olarak verilmiştir.⁵³⁰ Bu kalıpta gelen isimlerin ancak müenneslik için geldikleri belirtildikten sonra söz konusu kalıbın, salt isim için kullanılırsa /الصُّغْرَى/ kelimesinde olduğu gibi /ل- / alması ya da izafetle kullanılması gerektiği belirtilmektedir. Örneğin, /فُعْلَى/ kalıbındaki /صُّغْرَى/ kelimesi cümle içinde /هذه صغرى/ şeklinde kullanılmayacağı şayet kelimenin cümlede kullanılması gerektiğinde /هذه الصُّغْرَى/ şeklinde /ل- / ile sıfat olarak kullanılması gerektiği belirtilmektedir.⁵³¹ Çünkü bu yapı aynı zamanda ism-i tafdıl için de kullanılmaktadır. Şayet bu ayırım yapılmazsa anlamda iltibas oluşur. İsm-i tafdıl bilindiği gibi iki şey arasındaki ortak sıfatın birinde diğerinden daha baskın olduğunu bildirmek için kullanılır. Şayet izafet ve lam-ı tariftten arındırılacak olur ise /أصغر منك/ şeklinde car-mecrur getirmek gerekir.⁵³² Bu konu başlığının giriş kısmında, yukarıda yer verilen yapıların çoğu hakkında şaz olup olmamaları ile ilgili tartışmaların olduğu bildirilmiş ve tartışmalı olan yapılar arasından seçilen üç yapı için tartışma örnekleri zikredileceği belirtilmiştir. Şimdi bu tartışmalardan seçilen yapıların örneklerini zikredebiliriz.

Eserde /فُعْلٌ/ yapısının isimlerde şaz yapı olması ile ilgili Sîbeveyh'ten yapılan rivayette bu yapının isim yapısı olmayıp fiil yapısı olduğu ve bu yapıda bir ismin bulunmadığı bildirilmektedir. Ebû Hâtim es-Sicistânî'den (ö. 255/869), onun da Ahfeş'ten (ö. 215/830)

⁵²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392, 401.

⁵²⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392. Diğer kalıplar ve örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401.

⁵³⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 397.

⁵³¹ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 397.

⁵³² el Galâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/199-206

naklettiğine göre bu yapıda sadece /الدُّنْيَ/ kelimesi isim olarak gelmiştir.⁵³³ Dipnotta özgün ifadesi verilen cümlelerden de anlaşıldığına göre /فُعِلَ/ yapısında isim gelip gelmemesi hususunda tartışma vardır. İbn Kuteybe bu tartışmayı sadece aktarmış kendisi tartışma ile ilgili herhangi bir tercih ve yorum yapmamıştır. Şaz isim yapıları ile ilgili yapılan tartışmalardan seçilen ikinci örnek /فَعْلَالِ/ yapısı hakkındadır. İbn Kuteybe Sîbeveyh'ten yaptığı rivayette /فَعْلَالِ/ yapısında sadece /الجرجار/ gök gürültüsü kelimesinin geldiğini bildirdikten sonra bu yapının mudaaf olan kelime yapıları için olduğunu belirtmiştir. Aynı yapı için Ferra'dan yaptığı nakilde ise /فَعْلَالِ/ yapısı için Ferrâ'nın da sadece /خَزَعَالِ/ topal kelimesinin şaz olarak geldiğini belirtir.⁵³⁴ İbn Kuteybe /فَعْلَالِ/ yapısı için bu şekli ile mudaaf yapıyla /الْقَلْقَالِ/ hareket ve /الزَّلْزَالِ/ deprem kelimelerinde de isim manasında olduğunu ifade eder. Şayet yapı /فَعْلَا/ kalıbında kullanılır ise mudaaf yapıyla /زَّلْزَالِ-قَلْقَالِ/ kelimeleri mastar manasına delalet edeceğine dikkat çeker.⁵³⁵ Şaz isim yapıları ile ilgili yapılan tartışmalardan seçilen üçüncü ve son örnek olarak /فَعْلَلِ/ yapısı üzerinde yapılan tartışmalardır. İbn Kuteybe'nin Asmaîden (ö. 216/831) yaptığı nakle göre /فَعْلَلِ/ kalıbında sadece /هَجَرَ-دِرْهَمَ/ aşırı uzun kelimelerinin bulunduğu Sîbeveyh'ten yaptığı diğer bir nakle göre ise /قَلْعَمَ/ yaşlı ve /هَبْلَعَ/ kınanmış kelimelerinin de bu vezinde olduğu tartışmasıdır. Sîbeveyh'e göre /قَلْعَمَ/ kelimesi isim, /هَبْلَعَ/ kelimesi sıfattır.⁵³⁶ Yine eserde /باب شواذ التصاريف/ bölümde isimlerin gelmesi gereken yapının dışında (şaz) gelmelerini bir önceki bölümde görüldüğü gibi bir kalıba değil de bir sebebe bağlı olarak şaz geldikleri açıklanmaktadır. Bu şekilde şaz gelen kelimelerin şaz gelmelerini, önce geçen kelimenin yapısını gözetmek, kelimenin anlamında bulunan, bir karışıklığı önlemek, bir yapıyı başka bir yapıya dayandırmak, kelimedeki kullanım güçlüğü gidermek gibi sebeplere bağlandığı görülmektedir. İbn Kuteybe'nin bir sebebe bağlı olarak şaz gelen kelimelerin yanı sıra herhangi bir sebebe bağlamadan da sema gereği şaz gelen kelimelere de yer verdiği görülmektedir.

İbn Kuteybe, bir cümlede, önce geçen kelimenin yapısını gözetip daha sonra gelen kelimenin yapısını öncekine uydurmak için sonra gelen kelimenin asıl gelmesi gereken

⁵³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392. Eserde geçen özgün ifadeler “ قال سيبويه ليس في الأسماء ولا في الصفات فُعِلَ ولا تكون “ هذه البنية إلا للفعل قال لي “، Ebu Hâtim es-Sicistânî bana Ahfeş'in فُعِلَ yapısında sadece gelincik böceğine benzeye küçük bir böcek olan الدنل kelimesinin geldiğini duyduğum dedi” şeklindedir.

⁵³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 395-396. Eserde geçen özgün açıklama “ وقال الفراء ليس في الكلام فعلا ففتح الفاء من “ Ferrâ deve topaldır ifadesinde geçen خزعال kelimesinden başka- mud'af yapıya has olan فعلا kalıbında- bir kelime gelmez dedi” şeklindedir.

⁵³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 396.

⁵³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 398. Eserde geçen özgün açıklama “ وقال الأصمعي ليس في كلام العرب فَعْلَل بكسر الفاء “ Asmaî Arapların sözünde فَعْلَل kalıbında درهم ve هجرع kelimelerinden başka هَبْلَع bir kelime yoktur dedi” ve “ وقال سيبويه وقْلَعَم وهو اسم و هَبْلَع وهو صفة “ kelimesi de bu kalıptandır dedi” şeklindedir.

yapının dışında gelebileceğini belirtmektedir. Bu değişim bazı cümlelerde de önceki kelimeyi sonraki yapıya uydurmak şeklinde gerçekleşebilir. İbn Kuteybe sonra gelen kelimeyi önce gelen kelimeye uydurma durumu için “إني لأتبه بالعشايا والغدايا”⁵³⁷ sabah akşam ona gelirim” cümlesinde geçen الغدايا kelimesinin gelmesi gereken yapının dışında gelişini örnek olarak vermektedir. Bu cümlede geçen العشايا/ kelimesi kendinden önce geçen الغدايا/ kelimesinin yapısına uysun diye الغدوات/ olması gereken kelime الغدايا/ olarak getirilmiştir. İfade de geçen الغدايا/ kelimesinin tekil yapısı الغداة/ şeklinde olup kıyas gereği gelmesi gereken çoğul yapı الغدوات/ şeklidir.⁵³⁸ İbn Kuteybe الغداة/ kelimesinin çoğulunun gelmesi gereken çoğul yapısının dışında gelmesini sarfin şazlarından saymaktadır.⁵³⁹ Önce gelen kelimeyi sonra gelen kelimeye uydurmaya örnek için “ارجعن مأزورات غير مأجورات” karşılık almadan eli boş döndünüz” cümlesinde geçen مأزورات/ kelimesi, kendinden sonra gelen مأجورات/ kelimesinin yapısına uyum olsun diye bu şekilde getirilmiş söz konusu kelime tek başına kullanılsaydı çoğul yapısı kıyas gereği موزورات/ şeklinde gelmesi gerekirdi.⁵⁴⁰ İbn Kuteybe vezin ve seci gereği yapılan bu tür uygulamaları sarf gereği şaz gelen yapılar olarak değerlendirmektedir.

Müellif kelimenin anlamında bulunun bir karışıklığı önlemek için kelimenin uğradığı yapı değişikliğine örnek olarak “هو أليط بقلبي منك” o bana senden daha sevimlidir” cümlesinde geçen أليط/ kelimesi ve “رجل نشيان للأخبار” her şeyden haberdar adam” ifadesinde geçen نشيان/ kelimesini verir. Örnek olarak verilen birinci cümlede geçen أليط/ kelimesinin aslı ألوط/ şeklinde /و/ ile olmasına rağmen sevimli gelmek manasını diğer mana olan Hz. Lut’un kavminin işlediği kötü işi yapma manasından ayırmak için ألوط/ şeklinde /و/ ile değil de أليط/ şeklinde /ي/ ile asla uymaksızın kullanılmıştır. İkinci örnekte geçen نشيان/ kelimesinin de aslı نشوان/ şeklinde /و/ ile olmasına rağmen kelime نشيان/ şeklinde /ي/ ile asla dikkat edilmeden şaz olarak getirilmiştir. Böyle yapmakla نشيان/ her şeyden haberdar olma manası ile نشوان/ sarhoşluk neşesi manası arasını ayırmışlar böylelikle iki mana birbiriyle karışmamıştır.⁵⁴¹ Aynı şekilde العود/ asa kelimesinin أعود/ şeklindeki çoğulu ile aslı /و/ olan العيد/ bayram

⁵³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401.

⁵³⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 3220.

⁵³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401. Eserde geçen özgün açıklama “العرب إذا ضمت حرفا إلى حرف فربما أجروه على... Araplar binnethe ولو أفردوا لتركوه على جهته الأولى من ذلك قولهم إني لأتبه بالعشايا والغدايا فجمعوا الغداة غدايا لما ضمت إلى العشايا” bazen bir kelimenin arkasından başka bir kelime getirdiklerinde ikinci kelimeyi birinci kelimenin yapısında getirirler. Şayet ikinci kelimeyi yalnız başına kullanırlarsa onu asli hali üzere bırakırlar. Onların إني لأتبه بالعشايا والغدايا ben ona akşamları sabahları gelirim sözleri böyledir. الغداة kelimesini العشايا kelimesinden sonra kullandıkları için kelimeyi غدايا şeklinde çoğul yapmışlardır” şeklindedir.

⁵⁴⁰ Başka örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 402.

⁵⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 403. Eserde geçen özgün açıklama “وإنما قالوا هو أليط بقلبي منك بالياء وأصله الواو ليفرقوا” و إنما قالوا هو أليط بقلبي منك بالياء وأصله الواو ليفرقوا” şeklinde. Diğer örneğin açıklaması için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 403.

kelimesinin gelmesi gereken /أعواد/ şeklinde çoğulu yerine birbiri ile karışmaması için /العيد/ kelimesinin çoğulunu /أعياد/ şeklinde kullanılmıştır.⁵⁴²

Yine müellif bir yapıyı başka bir yapıya dayandırma sebebi ile şaz olan kelimelere /الفتوة/ gençlik kelimesini örnek vermektedir. Aslı /ي/ olduğu için /الفتية/ şeklinde gelmesi gereken söz konusu kelime /الابوة/ babalık kelimesinin yapısına hamledildiği için sanki aslında /و/ var sayılarak /الفتوة/ şekilde /و/ ile getirilmiştir.⁵⁴³ Kelimedeki kullanım güçlüğüne gidermek için şaz olan kelimelere /أوائل/ kelimesi örnek verilmektedir. Söz konusu /أوائل/ kelimesinin olması gereken yapısı /أاول/ şeklindedir. Ancak Araplar, elifin iki vav arasına girmesinin teleffuz güçlüğü yarattığı için ikinci /و/ harfini hemzeye /أ/ çevirip kelimeyi /أاول/ şeklinde olması gerektiği gibi değil de /أوائل/ şeklinde şaz olarak getirmişlerdir.⁵⁴⁴

İbn Kuteybe, bazı kelimeleri, yukarıda anlatılan herhangi bir sebebe bağlanmadan - semaya bağlı olabileceğini tahmin ettiğimiz- şaz gelen kelimeler babında işlemektedir. İbn Kuteybe /أعق/ hırçınlaştı ve /أنتج/ üretti kelimelerinin ism-i fallerinin /مُنتَج-مُعَق/ şeklinde gelmesi gerekirken /نَّوَج-عَقوق/ şeklinde şaz olarak kullanıldığını söyler.⁵⁴⁵ İbn Kuteybe söz konusu olan /نَّوَج-عَقوق/ kelimelerinin bu şekilde şaz olarak gelmesiyle ilgili diğer kelimelerde yaptığı gibi bir sebebe bağlamamış sadece bu bapta zikretmiştir. İbn Kuteybe'nin herhangi bir sebebe bağlamadan şazlar başlığı altında zikrettiği kelimelerin tamamını burada zikretmek konuyu uzatacağından iki örnek kelime ile yetinilmiştir. Bu kelimelerin bu şekilde şaz gelmesini, Arapların kullanımına bağlamak da mümkün görünmektedir.

2. 1. 2. 2. Çoğulluk

İkiden daha çok şeye delalet eden kelimeler⁵⁴⁶ diye tanımlanan çoğulluk, Arap dilinin önemli konuları arasında yer alıp tasnifi konusunda tam ittifak sağlanamamış ancak genel kabul gören kategorileri olan bir konudur.

Arab dilciler tarafından kabul görmüş tasnifte sahih-sâlim/kurallı ve teksir/kuralsız olmak üzere iki ayrım esastır. Bu ayrımları da kendi aralarında müzekker/eril, müennes/dişi sâlim, semâ'î teksir ve kıyâsî teksir diye sınıflandırmak mümkündür.⁵⁴⁷ Müzekker sâlim isim; kelimenin tekilinin sonuna cümlede bulunduğu konuma göre /مسلمون/ kelimesinde görüldüğü

⁵⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 403. Eserde geçen özgün açıklama “ وجمعوا العيد وأصله الواو كراهة أن يوافقوا جمع “ أعياد العيد kelimesinin çoğulu ile aynı olmasını kerih gördükleri için aslı (و) olduğu halde العيد kelimesini أعياد şeklinde çoğul yaptılar” şeklindedir.

⁵⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 405.

⁵⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 408.

⁵⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 410.

⁵⁴⁶ Abdulmunim Abdülâlî, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-arabiyye*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire ts. 7; Abdurrahman el-Yazıcı, “Sıyağü'l-cumû fi'l-lugati'l-arabiyye ve'l-ingiliziyeye”, *el-Mecelletu'l-imiyye li Câmiati'l-Meliki Faysal* 2007, Sayı: 1, VIII/ 232.

⁵⁴⁷ Abdülâlî, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-arabiyye*, 2-8.

gibi irabına göre /ون/ ya da /مُسلمين/ kelimesinde görüldüğü gibi /ين/ ekleyerek tekili bozulmadan elde edilen kelimeler diye tanımlanmaktadır.⁵⁴⁸ Müennes sâlim isim; kelimenin tekilinin sonuna /مسلمات/ kelimesinde olduğu gibi /ات/ ekleyerek tekili bozulmadan elde edilen kelimeler diye tanımlanmaktadır.⁵⁴⁹ Teksir isim; ikiden çok varlığı ifade etmek için kelimenin tekilinin yapısına /رجل/ ve /رجال/ kelimesinde olduğu gibi ekleme, /تُخَمّ/ hazımsızlık kelimesinde olduğu gibi eksiltme ve /أسد/ arslan /أسد/ arslanlar kelimesinde görüldüğü gibi hareke değişimi yaparak getirilen yapılar diye tanımlamak mümkündür.⁵⁵⁰ Yukarıda belirtildiği üzere farklı tasnifleri ve kalıpları olan isimlerde çoğulluk konusu hakkında verilen bütün ayrıntılara bu çalışmada yer vermek mümkün değildir. İsimlerde çoğulluk konusu ile ilgili bu genel bilgilerden sonra araştırma başlığımız gereği İbn Kuteybe'nin konuyu nasıl işlediği incelenecektir.

İbn Kuteybe, müstakil bir başlık açmadan isimlerde çoğulluk konusunu eserinin on altı farklı babında⁵⁵¹ herhangi bir tanımlama yapmadan kelimenin çoğulu geçmiş ise tekilini, tekili geçmiş ise çoğulunu vererek ele almıştır. Örneğin tespitlerimize göre eserde çoğul isimlere değinilen ilk yerde “ثَمَامَة/ثَمَامَة واحدة الثمام” (bir tür ağaç) kelimesi /الثمام/ kelimesinin tekilidir⁵⁵² şeklinde ki ifade de geçen /ثَمَامَة/ kelimesi tekil geçtiği için bu kelimenin çoğulunun /الثمام/ olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde “نحن على أَوْفَاز جمع وفز” acelemiz var ifadesinde geçen /أَوْفَاز/ kelimesi /وفز/ kelimesinin çoğuludur⁵⁵³ derken İbn Kuteybe çoğul olan /أَوْفَاز/ kelimesinin tekilinin /وفز/ kelimesi olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Eserde isimlerde çoğulluk konusuna değinilirken, kelimenin yapısında gerçekleşen değişimin, kelimenin çoğul manaya delalet edip etmediğini de etkileyeceğine dikkat çekilmektedir. Örneğin, /أساس البنين/ binaların direkleri ifadesinde geçen /أساس/ kelimesi /ه/ harfinin bu şekilde uzatılarak yazılması ve okunması durumunda /أسس/ kelimesinin çoğulu, /ه/ harfi uzatılmadan

⁵⁴⁸ Abdülâlî, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-arabiyye*, 20; Yazıcı, “Sıyağü'l-cumû fi'l-lugati'l-arabiyyeti ve'l-ingiliziyiye”, Sayı: 1, VIII/ 237.

⁵⁴⁹ Abdülâlî, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-arabiyye*, 11; Yazıcı, “Sıyağü'l-cumû fi'l-lugati'l-arabiyyeti ve'l-ingiliziyiye”, Sayı: 1, VIII/ 239.

⁵⁵⁰ Abdülâlî, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-arabiyye*, 27; Yazıcı, “Sıyağü'l-cumû fi'l-lugati'l-arabiyyeti ve'l-ingiliziyiye”, Sayı: 1, VIII/ 233.

⁵⁵¹ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, “باب ما يعرف جمعه ويشكل جمعه 83, باب ما يعرف واحد ويشكل جمعه 84, باب ما يكون 197, باب تنبيه المبهم وجمعه 191, باب التنبيه 191, باب حذف الألف من الأسماء في الجمع 169, 170, واحد باب 248, 250, 251, 252, باب ما يهزم من الأفعال والأسماء والعوام تبدل الهزة فيه أو تسقطها 243, للذكور والإناث وفيه علم التأنيث, فُعَال فُعِيل, ابنية الأسماء فُعَل فُعِل 355, باب ما جاء مكسورا والعامة تفتح 257, 258, ما جاء خفيا والعامة تشده 364, aynı bap, 373, 377, 378, فُعِل فُعِل, aynı bap, 394, 399, باب ما يقال الياء وبالواو 381, باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبناء 377, 378, فُعِل فُعِل, aynı bap, 401, باب ما جاء على بنية الجمع 415, باب ما جمعه واحد سواء 413, باب شواذ التصريف 403, 405, 412, باب شواذ البناء 401, وهو وصف لواحد”

⁵⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 56.

⁵⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 242-243.

/أساس/ şeklinde yazılıp okunduğunda ise kelime tekil manaya delalet edeceği, bu durumda da kelimenin çoğulunun /أُسُسُ/ kelimesi olacağı belirtilmektedir.⁵⁵⁴

Eserde isimlerde çoğulluk konusunun ele alınış tarzından, önemli olanın kelimenin yapısındaki değişimlere göre çoğulları tasnif etmek değil, çoğul kelimelerin cümlede kullanılırken karşılaşılabilecek güçlükleri aşmak olduğu anlaşılmaktadır. Çoğul isimlere değinilen başlıklara bakıldığında bunu çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Örneğin “باب ما يعرف جمعه /باب ما يعرف جمعه/ tekili bilinen çoğulunun bilinmesinde zorluk olan ve /ما يعرف واحد ويشكل جمعه /ما يعرف واحد ويشكل جمعه/ çoğulu bilinen tekilinin bilinmesinde zorluk olan kelimeler”⁵⁵⁵ başlıklarına yer verilmiştir. Tekili bilinip çoğulunun bilinmesinde zorluk olan kelimelere verilen onlarca kelime arasından /نُقُصَاءُ/ lohusa /عُشْرَاءُ/ hamile deve /كُرُوان/ kuş türü kelimeleri seçilmiştir. Verilen örneklerinden seçilen bu kelimeler tekil olup çoğullarının bilinmesinde güçlük çekilen kelimelerdir. Kelimeler bu şekilleri ile her ne kadar kırık çoğul yapısında görülseler de aynı zamanda müennes tekil yapı özelliği de taşımaktadırlar. Bu kelimelerin çoğulları sırasıyla /نُقُصَاءُ, عُشْرَاءُ, كُرُوان/ kelimeleridir.⁵⁵⁶

Arapçada bazı kelimelerin çoğulu bilindiği halde tekillerinin bilinmesinde karışıklık olmaktadır. Bu kelimelere örnek olarak /مَصَارِين/ bağırsaklar, /أَفْوَاه/ dere kanal ağızları ve /غُرَانِيْق/ turna kuşları kelimeleri verilebilir. Bu kelimeler çoğul olup tekileri başka kelimelerin çoğulları ile karıştığı için kelimelerin tekillerinin bilinmesinde zorluk görülmektedir. Çoğulu /مَصَارِين/ kelimesinin tekili olan /مُصْرَان/ kelimesi aynı zamanda /مَصِير/ dönüş yeri kelimesinin çoğulu olduğu için tekil mi, çoğul mu, olduğunun anlaşılmasında güçlük oluşmaktadır. Çoğulu /أَفْوَاه/ olan bu kelime dere ve sokak ağzı anlamında kullanıldığı zaman tekili /فُوْهَة/ şeklinde gelmekte, şişe ve kavanoz ağzı için kullanıldığında tekili /فُوْه/ şeklinde gelmektedir.⁵⁵⁷ Turna kuşunun çoğulu /غُرَانِيْق/ kelimesi olarak kullanıldığında tekili /غُرْنِيْق/ şeklinde, yumuşak huylu anlamında kullanıldığında ise tekili /غُرْنُوْق-غُرْنُوْق/ şeklinde gelmektedir.⁵⁵⁸ Burada İbn Kuteybe çoğul yapılarının gelişinde kelimenin delalet ettiği anlamında rol oynadığını ima etmektedir. Yine Arapçada bazı kelimelerin çoğul ve tekillerinin aynı olabileceğini “باب ما جمعه وواحد سواء /باب ما جمعه وواحد سواء/ çoğulu ile tekili aynı olan (kelimeler)”⁵⁵⁹ başlığında ele alınmaktadır. İbn Kuteybe bu bapta -tespitlerimize göre- yirmi üç kelimenin tekil ve çoğullarının aynı olduğunu bildirip bunların her birine örnekler vermektedir. Bu örnek

⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 243. Eserde geçen özgün açıklama, “أساس البنيان بالمد جمع أُسُّ فإذا قصرت فهو واحد يقال “أساس وأُسُّ /أساس وأسُّ/ binaların direkleri ifadesinde geçen أساس kelimesinin (ا) harfinin uzatılması ile أُسُّ kelimesinin çoğulu, أساس şeklinde uzatılmaması durumunda ise أُسُّ kelimesinin tekili olur” şeklindedir.

⁵⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83-84.

⁵⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83. Başka örnek kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 83-84.

⁵⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 84.

⁵⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 85. Başka örnek kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 84-86.

⁵⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 413.

kelimelerin tamamını burada tek tek saymaya gerek olmadığı düşüncesiyle üç örnekle yetinmeyi düşündük. Bunları da ﴿ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ ﴾⁵⁶⁰ ve ﴿ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفَلَكِ وَجَرِينَ بِهِمْ ﴾⁵⁶¹ ayetlerinde geçen /الفلک/ kelimesi ﴿ وَالَّذِينَ اجْتَمَعُوا ﴾⁵⁶² ve ﴿ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَٰئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ ﴾⁵⁶³ ayetlerinde geçen /الطاغوت/ kelimesi ve /غلمان يفعة-غلام يفعة/ ibarelerinde geçen /الفلک/ kelimesinden sonra gelen /المشحون/ kelimesi tekil ism-i mef'ul olduğundan /الفلک/ kelimesinin tekil olduğu düşünülmektedir. Yunus suresindeki ayette ise aynı kelimedenden sonra gelen /جرين/ fiili çoğul müennes gâib zamriyle /هِنَّ/ zamirine çekimli geldiği için /الفلک/ kelimesinin bu ayette çoğul olduğu düşünülmektedir. Bakara suresindeki ayete geçen /الطاغوت/ kelimesinden sonra gelen /يخرجون/ fiili çoğul /هم/ zamirine çekimi geldiğinden /الطاغوت/ kelimesinin çoğul olduğu düşünülmekte, aynı kelime Zümer suresindeki ayette geçen /يعبدوها/ ibaresinde geçen /ها/ zamiri tekil zamir olup /الطاغوت/ kelimesine döndüğü için kelimenin tekil olduğu düşünülmüştür. Yine /غلام يفعة-غلام يفعة/ ibarelerinde geçen /يفعة/ kelimesi birinci ibarede /غلام/ tekil kelimesine sıfat geldiği için tekil, ikinci ibarede /غلمان/ çoğul kelimesine sıfat geldiği için kelimenin çoğul olduğu düşünülmüştür. İbn Kuteybe /يفعة, الطاغوت, الفلك/ kelimelerinin yapılarının, tekil ve çoğul geldikleri yerde değişmemesinden dolayı bu kelimeleri ve benzeri kelimeleri tekili ve çoğulu aynı olan kelimeler olarak değerlendirmiştir.⁵⁶⁴

İbn Kuteybe'nin çoğul isim yapılarının manasına yönelik değerlendirmeler yaptığı diğer bir yer de “باب ما جاء على بنية الجمع وهو وصف لواحد” çoğul yapısında olduğu halde tekil kelimelere sıfat olarak gelen kelimeler⁵⁶⁵ başlığıdır. Bu başlıkta /بومة أعشار/ büyük tüylü baykuş, /أسمال, أعشار/ yırtık elbise ve /نعل أسماط/ yamalı ayakkabı ibarelerinde geçen /أسمال, أعشار/ kelimelerini çoğul yapıda olduğu halde kelimelerin kendilerinden önce geçen ve tekil olan /نعل, ثوب, بومة/ kelimelerine sıfat olarak geldiğinden çoğul yapıları tekil kelimeler oldukları bildirilmektedir.⁵⁶⁶ Eserde çoğul isimler konusunda dikkat çekilen diğer bir husus ise salim çoğulların müfretlerine eklenen /ل/ harfinin imlâsıdır. İsm-i fâil kalıbında çoğul olarak gelen /شاكرون/ ve /خاسرون/ harflerinden sonra bulunan /ل/ harfinin atılıp /شكرون-خسرون/ şeklin de gelmeleri güzeldir. Bunun aksine bünyelerinde illet harfi bulunur ise /ل/ harflerinden sonra gelen /ق/ ve /ر/ harflerinde görüldüğü gibi /رامون/ ve /قاضون/- harfinin atılarak /رمون/ ve /قضون/ şeklinde yazımlarının doğru olmadığına dikkat çekilmektedir. Mu'tel fiillerin ism-i fâil kalıbında gelen çoğullarının yapılarındaki illet harfi

⁵⁶⁰ Şuara 26/119.

⁵⁶¹ Yunus 10/22.

⁵⁶² Bakara 2/257.

⁵⁶³ Zümer 39/17

⁵⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 413.

⁵⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

⁵⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

olanlarda, // harfinin yazıya yansıtılmamasını caiz görmemesinin sebebi şayet bu yapılarda // harfi atılacak olursa kelimenin kök yapısından uzaklaşma riski doğacaktır. Çünkü bu yapılar bünyeleri gereği önceden bir yapı değişikliğine uğramışlardır. Yukarıda bahsi geçen /قاضون/ - قاضون/ kelimelerinin aslı /زَامِيُون-قَاضِيُون/ şeklinde olup kesre harekesinden sonda damme almış bir /ي/ harfinin bulunması bir telaffuz güçlüğü yarattığı için /ي/ harfini sükûn yapmışlar sonrada iki sükûnun art arda gelmesi mümkün olmadığı için /ي/ harfi kelimedden atılmış ve kelime yukarıdaki yapısını almıştır. Bu aşamalardan geçen bu tür kelimelerin yapısından bir de // harfi atılacak olursa harfin kök yapısının bozulacağı düşünülmekte olduğundan // harfi atılmamış sabit kalmıştır.⁵⁶⁷ İbn Kuteybe, yukarıda anlatılan durumun ism-i fâil kalıbında gelen /عَادَيْن/ ve /زَادَيْن/ gibi mudaaf yapıların çoğulları için de geçerli olduğunu düşünmektedir.⁵⁶⁸

Müellif⁵⁶⁹ isimlerin çoğul yapılarında müennes sâlim içi düşündüklerini müzekker salimler için de sürdürmektedir. Yani kelimenin sonuna /ت-ا/ eklenerek müennes sâlim çoğul kelimenin nasıl elde edileceğinden ziyade kelimenin yapısında bulunan başka bir görev için gelen // harfinin kelimenin yapısında yazılıp yazılmaması ile ilgilenmektedir. Örneğin /الصلحات-السموات/ kelimelerinin /م/ ve /ص/ harflerinden sonra gelen // harfinin yazılmasının, kelimelerin /الصلحات-السموات/ şekillerinden daha güzel olduğu bildirilmektedir.⁵⁶⁹ Aynı şekilde onun, kuralsız çoğul isim yapısı olan üçüncü harfin // olup sonrada üç harf bulunan /الدكاكين/ ve /المصاييح/ gibi çoğul yapılardaki // harfinin yazılıp yazılmaması ile ilgili açıklamalarda bulunulduğu, bu yapıların nasıl gelmesi gerektiğine dair kalıplarla ilgilenmediği görülmektedir. İbn Kuteybe bu yapıdaki çoğul kelimelerde // harfinin atılmasını doğru bulmaz. Bu tür yapılardaki // harfi atılır ise kelimenin çoğulu ile tekili arasında bir fark kalmadığından karışıklığa neden olacağı düşünülmektedir. Kelimelerin tekili ile çoğulu arasında bir karışıklığa neden olan yerlerde bu yapıdaki kelimelerde // harfi sabit kamalı karışıklığın olmadığı yerlerde ise // harfinin atılmasının daha uygun olacağı yorumu yapılmaktadır.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169, 170.

⁵⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170. Eserde geçen özgün açıklama “والخاسرون والشاكرون...وما أشبه ذلك مما يكثر استعماله “ kelimleri ve benzerlerinde çok kullanıldığı için yapılarındaki (ا) atılması ya da atılmaması güzeldir, أما ما كان من ذوات الواو والياء فليس يجوز فيه إلا إثبات الألف ve القاضون harfi bulunduran القاضون ve الرامون kelimelerinde ise (ا) sabit kalmasından başkası caiz değildir, وإن حذفت منه الألف فحسن وإن أثبت الألف فيه فحسن وذلك لأنهم حذفوا الياء لالتقاء الساكنين لما اشتتقوا ضمة في الياء بعد الكسرة فسكنوا ثم حذفوا /الياء فكرهوا أن يحذفوا الألف أيضا فيجحفوا بالحرف (الرامون - القاضون) çünkü /الياء فكرهوا أن يحذفوا الألف أيضا فيجحفوا بالحرف (ي) harfinin üzerinde bulunan ötre yi ağır buldukları için (ي) harfini sükûn yaptıktan sonra harfi atıldılar sonrada kelimenin aslı bozulmasın diye (ا) atmayı kötü saydılar, وكذلك المضاعف aynı durum mud'af yapılar içinde geçerli” şeklindedir.

⁵⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170.

⁵⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170. Eserde geçen özgün açıklama “إثبات الألف فيها كلها أجود وكل جماعة ليس بينها وبين واحدتها إلا الألف فلا يجوز حذف الألف لئلا يشبه الجمع الواحد نحو مساكين لا يجوز أن تحذف الألف فيظن أنه مسكين...”

Eserde isimlerin çoğul yapılarına değinilen diğerk bir yer “ باب تثنية المبهمة وجمعه ” /ism-i işaretlerin ikil ve çoğul yapma” başlığıdır. Bu başlıkta bazı ism-i işaretlerin ikil yapıları verildikten sonra /ذالك/, /الأك/ kelimesinin çoğulunun /ذوات/, /ذات/ kelimesini çoğulunun /ذوا/ ve /ألو/ kelimesinin çoğulunun /أولئك/ kelimesinin çoğulunun olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁷¹

İbn Kuteybe’nin isimlerde çoğul yapılarına değindiğı bir diğerk yer “ باب ما يكون للذكور ” /dişil kelime alameti bulunup da eril ve dişil varlıklar için ortak kullanılan kelimeler” başlığıdır. Bu başlıkta isimlerde erilik ve dişilik konusunu işlenirken /بطة/ ördek, / / güvercin /نعام/ deve kuşu gibi dişil alameti olduğu halde eril ve dişil varlıklar için ortak kullanılan kelimelere örnekler vermektedir. Bu tür kelimelerin çoğul yapımının, kelimelerin bünyelerinde bulunan kapalı /ة/ harfinin atılması ile /بَطْ, نَعَام, حَمَام/ şeklinde olacağı bildirilmektedir. İbn Kuteybe aynı yapıda olmasına rağmen /حية/ yılan kelimesini diğerklerinden ayrı tutar. Bu kelimenin çoğulu diğerklerinde görüldüğü gibi kapalı /ة/ harfinin atılması ile değil, kapalı /ة/ atıldıktan sonra /ا/ ve açık /ت/ harfi getirilerek /حيوات-حيات/ şeklinde iki biçimde olduğunu, kelimenin /حي/ şeklinde bir çoğulunun bulunmadığını söylemektedir.⁵⁷² Aynı yapıda olan /الكمأة/ mantar kelimesinin çoğulunun /كمء/ şeklinde olacağını “باب ما يهزم من الأفعال والأسماء والعوام تبدل الهمزة فيه أو تسقطها” fiiller ve isimlerden hemzeli gelmesi gerektiğı halde halkın hemzeyi değıştirdiğı ya da hemzeyi attığı kelimeler”⁵⁷³ başlığında yer vermektedir. Yine aynı yapıda sokaç kelimesinin çoğulunun /خُمات/ şeklinde /القدوم/ keser kelimesinin çoğulunun /جَدِيّ/ şeklinde /مُكَارُون/ kiracı kelimesinin çoğulunun /جَدِيّ/ ya da /جَدِيّ/ şeklinde geleceğini “باب ما جاء خفيفا والعامّة تشدده” şeddesiz geldiğı halde halkın şeddelediğı kelimeler”⁵⁷⁴ başlığında vermektedir. Verilen bu örneklerde de görüldüğü gibi İbn Kuteybe çoğul isimler konusunu birbirinden bağımsız konular arasına serpiştirmiştir.⁵⁷⁵

Müellif farklı isim kalıplarını verdiğı başlıklar arasında /فُعَال/ kalıbının çoğul isim yapıları için çok kullanılmayan bir kalıp olduğuna dair rivayetler verdikten sonra bu kalıpta azda olsa gelen örnek kelimelere yer vermektedir. İbn Kuteybe’nin sözü geçen bu kalıp için yaptığı atıflardan kalıbın çoğul mana içeren bir isim kalıbı olduğuna dair ittifak sağlanamadığı

Tekili ile çoğulunu bir birinden ayırmak için (ا) harfinden başka bir ayıraç yok ise bu tür kelimelerde tekil ile çoğul yapı bir birine benzemesin diye (ا) harfin atılması caiz değildir.” Örneğın مساكين kelimesinde (ا) harfinin atılması caiz değildir. Bu kelime (ا) harfi atılır ise مسكين kelimesi ile karışırılır.

⁵⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 192.

⁵⁷² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 197. Eserde geçen özgün açıklama “ وكل هذا يجمع بطرح الهاء إلا حية فإنه لا يقال في جمعها ” وکل هذا یجمع بطرح الهاء إلا حية فإنه لا یقال فی جمعه ” kelimesi hariç bu yapıda olan (tekilinin sonu kapalı (ة) olan) bütün isimlerin çoğulları bünyelerinde bulunan kapalı (ة) harfinin atılması ile yapılır” şeklindedir.

⁵⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 243.

⁵⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 248, 250.

⁵⁷⁵ Benzeri örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 251, 252, 257, 258, 355, 373, 377, 378, 381, 394, 403, 405.

anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe Ferra'ya yaptığı atıfta /فُعَال/ kalıbında gelen /فُرَار/ oğlak-buzağı kelimesinin tekil, çoğulunun /فَرِير/ şeklinin de olduğunu bildirdikten sonra Ferrâ'nın dışındaki dilcilerin, kelimenin /فَرِير/ şeklinin tekil /فُرَار/ şeklinin çoğul olduğunu söylediklerini rivayet eder. İbn Kuteybe'nin Ebu Ubeyde'ye (ö. 224/838) yaptığı atıfta sözü geçen kalıp için Ebu Ubeyde'nin çok az sayıda da olsa bu kalıpta çoğul kelimelerin geldiğini bildirdiği haber verilmektedir. Ebu Ubeyde /فُعَال/ kalıbında gelen çoğul kelimeler için /تَوَام/ ikiz kelimesinin çoğulu /تَوَام/ /سُرُ/ sürü kelimesinin çoğulu /رُبَاب/ /ظُؤَار/ sütanne kelimesinin çoğulu /رُخَال/ kuzu kelimesinin çoğulu /عَرَق/ etsiz kemik kelimesinin çoğulu /غَرَق/ ve /رُخُل/ kuzu kelimesinin çoğulu /رُخَال/ kelimelerini saymış ve bu kelimeler ile bu kalıptan gelen çoğul kelimeleri sınırlamıştır.⁵⁷⁶ Sözü edilen kalıp için yapılan tartışmalar hakkında herhangi bir yorum yapmadığı sadece rivayetleri verdiği görülmektedir.

Müellif, çoğul isim kalıbı olarak verilen nadir kalıplar arasında yer alan /أَفْعِلَاء/ kalıbının sadece çoğul isim kalıbı olarak kullanılacağını bildirmektedir. Söz konusu /أَفْعِلَاء/ kalıbının sadece çoğul isim kalıbı olduğunu bildirilmesine rağmen /الأَرْبَعَاء/ çarşamba günü kelimesinin istisna olarak tekil manada olup bu kalıpta geldiği haber verilmektedir.⁵⁷⁷ Yine çoğul isim kalıbı olarak verilen /فُعَلَاء/ kalıbının sadece illetli isim yapılarının çoğulları için kullanılacağı bildirilmektedir. Bu duruma /قَاضٍ/ kelimesinin /قُضَاة/ kelimesinin /غَزَاة/ ve /غَزَاة/ kelimesinin /رَمَاة/ şeklindeki çoğulları örnek verilmektedir.⁵⁷⁸ İsimlerde çoğulluk ve diğer birçok bapta görüldüğü gibi İbn Kuteybe'nin bir konuyu birden çok başlıklara serpiştirerek ele aldığı görülmektedir. Eserin bu yönü ile çok kolay yararlanılabilecek klasik eserlerden olmadığını düşünmekteyiz. Yine konuya açıklayıcı ön bilgiler vermeden açıklamak istediği konunun doğrudan örneklerine geçmesini, yaşadığı dönem itibariyle henüz bilimlerin tam tanımlarının ve ıstılahlarının yerleşmemiş olması veya hitap ettiği kitlenin konunun tanım ve ıstılahlarını bilen üst düzey kişilerden olması gibi iki sebebi olduğu düşünülebilir.

2. 1. 2. 3. Mensubluk

Özel yöntemlerle bir şeyde bulunan anlaşılmazlığı başka bir şey aracılığıyla gidermek ya da isimde gerekli değişiklikleri yaparak sonuna nispet yâsı denilen şeddeli /ي/ harfi

⁵⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 364.

⁵⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 399. Eserde geçen özgün açıklama “أَفْعِلَاءٌ لَمْ يَأْتِ إِلَّا فِي الْجَمْعِ نَحْوَ أَصْدِقَاءٍ أَنْصِبَاءٍ إِلَّا /أَفْعِلَاء/ kalıbı arkadaşlar /أَصْدِقَاءُ/ hisseler kelimelerinde görüldüğü gibi sadece çoğul isimler için kullanılır. Ancak الأَرْبَعَاءُ kelimesi hariç bu kelimede tekil mana için kullanılmıştır” şeklindedir. Bu kalıpta gelen çoğul isimlerle ilgili tartışmalar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 412.

⁵⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401. Eserde geçen özgün açıklama “قَالُوا قُضَاةٌ وَغَزَاةٌ وَرَمَاةٌ فَجَمَعُوهُ عَلَى فَعْلَةٍ وَلَا يَجْمَعُونَ /قُضَاة/ ve /غَزَاة/ kelimelerinde olduğu gibi فَعْلَةٍ kalıbı illetli kelimelerin dışındakilerde çoğul kalıbı olarak kullanılmaz” şeklindedir. Bu kalıpta gelen çoğul isimlerle ilgili benzer tartışmalar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 412.

getirerek iyelik kazandırmak olarak tanımlamanın⁵⁷⁹ mümkün olduğu isimlerde mensupluk, sarf ilminin önemli konuları arasında yerini almaktadır. Bu araştırmanın hedefi gereği, sarf ilminde yer alan nispetle ilgili bütün ayrıntılara yerverilmeden konuya İbn Kuteybe'nin inceleme konumuz olan eserinde yer verdiği örnekler üzerinden değinilecektir.⁵⁸⁰ Eserde nispet konusunun sekiz farklı bapta ele aldığı görülmektedir.⁵⁸¹

Eserde nisbe konusuna ilk değinilen yer “باب تأويل كلام من كلام الناس مستعمل”⁵⁸² başlığıdır. Bu başlıkta /عنب ملاحي/ beyaz üzüm ibaresinde geçen /ملاحي/ kelimesinin beyaz anlamına gelen /الملحمة/ kelimesinin nisbe yapılmış hali olduğu bildirilirken nisbe nedir, bir kelime nasıl nisbe yapılır gibi konulara girmeden örnek kelime için /من المنسوب/ mensubdandır demekle yetinildiği görülmektedir.⁵⁸³ Söz konusu ibarade geçen /ملاحي/ kelimesi nisbe yapılmış isim yapısında olsa da aslında nisbe yapılmış bir ismin verdiği anlamı vermediği vurgulanmaktadır. Çünkü o /عنب ملاحي/ ibaresinden asıl maksadın /عنب أبيض/ beyaz üzüm manası olduğu, yoksa maksadın beyazlığa nisbe edilmiş üzüm demek olmadığı belirtilmektedir. Aynı durumun /عسل ماذي/ beyaz bal, /الدرع ماذية/ beyaz zırh /زيت ركابي/ Şamdan gelen yağ ve /القطا كذري/ siyah kata kuşu (güvercin türü) kelimeleri için de geçerli olup burada da kastedilen mananın nisbe değil sıfat olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁸⁴

Eserde nisbe için getirilen şeddeli /ي/ harfinin şeddesinin kaldırılıp, kaldırılan şeddenin yerine /// harfi getirilebileceği görüşü öne sürülmektedir. Bu görüşe göre /رَجُلٌ يَمَانٍ/ Yemenli adam terkinin aslı /رجل يَمَنِي/ şeklinde olup belirtilen durumdan dolayı /رَجُلٌ يَمَانٍ/ şeklinde kullanılmıştır.⁵⁸⁵ Yine aynı durumla ilgili olarak “تنسب إلى اليمن وإلى الشام وتهامة يمان وشام”⁵⁸⁶ Yine aynı durumla ilgili olarak “تنسب إلى اليمن وإلى الشام وتهامة يمان وشام”⁵⁸⁶ kelimelerine nisbe edildiğinde /يمان/ Yemenli, /شام/ Şamlı ve /تهام/ Tihâmeli şeklinde de nisbe yapılır” şeklinde açıklama yapılmaktadır.⁵⁸⁶ Eserin bir başka yerinde /الغصاة/ dişbudak (ağaç türü) kelimesinin nisbe edilmesi durumunda kelimenin yapısında bulunan /// harfinin aslına dönerek /غَضَوِي/ şeklini, /العصاه/ dikenli meşe ağaçları

⁵⁷⁹ Ebu Yakub Yusuf, es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Tah. Naim Zarzûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1987, 62; Râcihi, *et-Tatbîku's-sarf*, 134; Abdullah Derviş, *Dirâsetün fî ilmis-sarf*, Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmiî, Suudi Arabistan 1987, 147.

⁵⁸⁰ Nisbe konusu ile ilgili ayrıntıya bkz. Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 62-65; Ezherî, *Şerhut-Tasrih ale't-Tavdîh*, 587-614; Hamîlâvî, *Şezâ'l-arf fî fenni's-sarf*, 181-191; Râcihi, *et-Tatbîku's-sarf*, 134-145.

⁵⁸¹ Bu bablar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 56, 183, 192, 193, 219, 258, 277, 363, 392.

⁵⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 56.

⁵⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 56. Eserde geçen özgün açıklama “ومن المنسوب عنب ملاحي بتخفيف اللام مأخوذ من /الملحمة/ وهي البيضاء” şeklindedir.

⁵⁸⁴ Daha fazla örnek için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 56.

⁵⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 183. Eserde geçen özgün açıklama, “رجل يمان منسوب إلى اليمن خفت ياء النسب فيه”⁵⁸⁶ yemenli adam (رجل يمان) terkinde يمان kelimesi şeddesi alınmış, alınan bu şeddenin yerine elif getirilmiş mensup isimdir” şeklindedir.

⁵⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

olmasına rağmen /البحرين/ Bahreyn (yer ismi) /الحصنين/ yer ismi /النهرين/ yer ismi kelimelerinin nisbe yapımları, bu üç isme özel ikil formlarının ref hallerinin sonuna şeddeli nisbe /ي/ si getirilerek /نهراني, حصناني, بحراني/ şeklinde yapılması gerekmektedir. Şayet bahsi geçen kelimelerin nisbeleri bu şekilde yapılmaz ise bu kelimelerin tekili olan /البحر/ deniz, /الحصن/ kale ve /النهر/ nehir kelimelerine yapılan nisbeyle karışır. Bu durumda kelimelerden istenilen mana elde edilemeyeceğinden bu üç kelimenin nisbe yapımları diğer ikil kelimelerin nisbe yapımlarından ayrı tutulmuştur.⁵⁹⁶

İbn Kuteybe çoğul isimlerin nisbe yapımında kelimenin çoğul formu tekil formuna çevrilerek nisbe yapılması gerektiğini bildirir. Örneğin /المساجد/ camiler /العرفاء/ bilginler /القلانس/ taçlar kelimeleri /مسجد, عريف, قلنساء, قلنسوة/ şeklinde tekile çevrilip sonra kelimelerin sonuna nisbe /ي/ si eklenerek /مسجدي, عريفي, قلنسي/ şeklinde nisbe yapılırlar. Yukarıda örnek olarak verilen kelimeler çoğul formları ile bir varlığa isim olurlarsa kelimeler tekil formuna çevrilmeden sonlarına nisbe /ي/ si eklenerek /كلابي/ kabile adı ve /أنماري/ kabile adı şeklinde çoğul formlarında değişikliğe gidilmeden oldukları gibi nisbe yapılırlar. Ayrıca çoğul formunda olup da hem hayvan hem de kabile isimi olarak kullanılan /كلب/ çoğulu /كلاب/ /نمر/ /نمر/ kaplan çoğulu /أنمار/ kelimeleri Arap kabilelerinden iki kabileye isim olmalarından dolayı nisbe edildiklerinde tekil formuna çevrilmemişlerdir.⁵⁹⁷

Müellif, taşgır⁵⁹⁸ yapılmış isimlere nisbe yapılırken, ismi taşgır yapmak için getirilmiş şeddetsiz /ي/ harfinin atılması gerektiği görüşünün yaygın görüş olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin bünyelerinde /مُرَيْتَةُ جُهَيْنَةَ/ kelimelerinde olduğu gibi tâ-i marbuta /ة/ bulunduran /فُرَيْش/ /فُرَيْش/ kelimelerinde olduğu gibi tâ-i marbuta /ة/ bulundurmayan ve her biri bir kabile adı olan, taşgır kalıbındaki bu isimler, nisbe yapıldıklarında bünyelerine taşgır yapmak için getirilen şeddetsiz /ي/ harfî atılıp /هُذَلِي, فُرَشِي, مُرَنِي, جُهَنِي/ şeklinde nisbe edilmeleri gerekir.⁵⁹⁹ Ayrıca /فَعِيلَة فَعِيل/ kalıbında gelen isimler diye tasnif edilen isimlerin nisbe yapımlarının da yukarıda bahsi geçen isimler gibi olacağı bildirilmektedir. Kalıbı /فَعِيل/ olan /ثَقِيف/ kabile adı ve /عَتِيك/ kabile adı kelimeleri /عَتِكِي تَقْفِي/ şeklinde /فَعِيلَة/ kalıbında gelen /رَبِيعَة/ kabile adı ve /بَجِيلَة/ kabile adı kelimeleri /بَجَلِي رَبْعِي/ şeklinde nisbe yapılırlar. İbn Kuteybe yukarıda bildirilen kalıplarda gelen yer ve kabile adı olan bu kelimelerin bu şekilde nisbe yapılmaları için sözü geçen kelimelerin meşhur olmalarını şart kaşar. Şayet söz konusu kelimeler meşhur değilse

⁵⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 192.

⁵⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

⁵⁹⁸ Taşgır konusu bir sonraki alt başlık 2. 1. 2. 4. ayrıca incelenecektir. Bkz. Zeccâcî, *el-Cümel li'z-zeccâcî* 247; Esterabâzî, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 190; Ezherî, *Şerhut-tasrîh ale't-Tavdîh*, 559; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 58; Hamlâvî, *Şezâ'l-urf fi fenni's-sarf*, 173; Râcîhî, *et-Tatbiku's-sarf*, 125; Dervîş, *Dirâsetün fi ilmîs-sarf*, 143.

⁵⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

doğrultusunda kelimenin yapısında özel değişiklik yapmak⁶⁰⁶ diye tanımlanan tasğir Arap dilbiliminin konularından biridir.

Tasğir yapımı, kelimenin yapısına ve yapıda bulunan harf sayısına göre değişmesine rağmen, her yapıdaki kelimede ortak olan durum bulunmaktadır. Bu ortak durumu tasğir yapılacak kelimenin ilk harfine damme, ikinci harfine fetha harekesi verdikten sonra üçüncü harf olarak sâkin bir /ي/ harfi eklenmesi şeklinde açıklamak mümkündür. Bu genel kural gözetilerek harf sayısı üç olan kelimeler için /فُعِيلٌ/ formu türetilmiştir. Bu formda tasğir yapılan kelimeye /عَبْدٌ/ kul kelimesinin /عَبِيدٌ/ kulcağız şeklinde gelen tasğiri örnek verilmektedir. Harf sayısı dört ve üzeri olan kelimeler için /فُعَيْعِيلٌ-فُعَيْعِيلٌ/ formları türetilmiş ve bu formlardan /فُعَيْعِيلٌ/ formu için /جَعْفَرٌ/ şahıs ismi kelimesinin /جُعَيْفِرٌ/ Cafercik şeklindeki tasğiri, /فُعَيْعِيلٌ/ formu için /عَصْفُورٌ/ serçe kelimesinin /عُصَيْفِيرٌ/ serçecik şeklindeki tasğiri örnek olarak verilmektedir. Belirtilen üç ana unsur sabit kalmakla beraber /اغْتَسَلٌ/ yıkandı kelimesinin ism-i fâili olan /مُغْتَسِلٌ/ kelimesinin tasğirinin /مُغَيْسِلٌ/ şeklindeki yapıdaki /ت/ harfinin düşmesiyle geleceğini haber verilir. Aynı şekilde /مُغْدُودٌ/ siyah gür saçlı kelimesinin tasğiri /مُغَيْدٌ/ şeklinde yapıda görülen /دو- / harflerinin düşmesi ve /سُكْرَى/ sarhoş bayan kelimesinin tasğiri /سُكَيْرَى/ şeklinde, bulunduğu durum üzere kalma gibi kelimenin yapısında kısmi değişikliklerin de görüleceği haber verilmektedir. Ayrıca zaman, mekan zarfları, ism-i işâretler ve ism-i mevsullerin tasğirlerinde de farklılıklar görülmektedir.⁶⁰⁷

Arap dilinde önemli bir yeri olan tasğir konusuna, İbn Kuteybe, eserinin dört farklı yerinde değinmektedir.⁶⁰⁸ Konu başlığı açmadan farklı yerlerde konuya değinmesi, bir kelimenin nasıl tasğir yapıldığını, tasğir yapılırken kelimenin uğradığı değişim aşamalarını cümle içerisinde uygulamalı olarak vermek amacı taşımaktadır.

İbn Kuteybe'nin tasğir konusuna değindiği yerde, bir isim nasıl tasğir yapılır meselesinden ziyade tasğir konusunun bir başka konu olan nisbe konusuyla olan ilişkisi üzerinde durduğu görülmektedir. Tasğir yapılmış /مُرَيْنَّة-جُهَيْنَّة/ kelimeleri nisbe yapıldığında tasğir için getirilen /ي/ harfi hazfedilerek /مُرَيْنِي-جُهَيْنِي/ şeklini alır. Yine “ وإذا نسبت إلى اسم مصغر / kelimenin sonunda /ة/ harfi bulunsun ya da bulunmasın tasğir yapılmış bir kelimeye nispet yapıldığında bu nispet yapılan kelime meşhur

⁶⁰⁶ Zeccâcî, *el-Cümel li'z-zeccâcî*, 247; Esterabâzî, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 190; Endelûsî, *Teshîlü'l-fevâid ve tekmîlü'l-makâsîd*, 284; Ezherî, *Şerhut-Tasrîh ale't-Tavdîh*, 559; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 58; Hamîlâvî, *Şezâ'l-urf fi fenni's-sarf*, 172; Râcîhî, *et-Tatbîku's-sarf*, 125; Dervîş, *Dirâsâtün fi ilmîs-sarf*, 143.

⁶⁰⁷ Zeccâcî, *el-Cümel li'z-zeccâcî*, 247-253; Esterabâzî, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 190-233; Endelûsî, *Teshîlü'l-fevâid ve tekmîlü'l-Makâsîd*, 284-289; Ezherî, *Şerhut-tasrîh ale't-Tavdîh*, 55-5829; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 58-61; Hamîlâvî, *Şezâ'l-urf fi fenni's-sarf*, 173-180; Râcîhî, *et-Tatbîku's-sarf*, 125-133; Dervîş, *Dirâsâtün fi ilmîs-sarf*, 143-146.

⁶⁰⁸ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176, 177, 192, 193, 401, 410, 413, 414.

ise tasğir için getirilen /ي/ harfi hazfedilir”⁶⁰⁹ şeklindeki açıklamasında bu durumu dile getirmektedir.

Müellif tasğir konusuna değindiği diğer bir yerde /إنسان/ kelimesinin aslının bu şekilde mi yoksa /إنسيان/ şeklinde mi olduğu ve bu duruma bağlı olarak kelimenin kalıbının /فعلان/ mi yoksa /إفعلان/ mi olduğuna dair tartışmayı vermektedir. Yapılan açıklamalardan /إنسان/ kelimesinin aslının /إنسيان/ ve kalıbının da /إفعلان/ olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma göre /إنسان/ kelimesinin tasğiri, /أنيسيان/ şeklinde kelimenin aslında bulunan /ي/ harfinin geri getirilmesiyle olmalıdır.⁶¹⁰

Tespitlerimize göre İbn Kuteybe’nin tasğir konusuna değindiği bir başka yerde /الحلفاء/ / bitki türü kelimesinin tekilinin ve çoğulunun bu şekilde olduğu başka bir görüşe göre bu kelimenin tekilinin /حلفاء/ şeklinde olduğu açıklaması verildikten sonra delil olarak kelimenin tasğirinin /خليفة/ şeklinde gelmesi gösterilmektedir.⁶¹¹ Burada da görüldüğü gibi İbn Kuteybe tasğir konusunu, bir başka mesele olan kelimenin aslının ne olduğunu öğrenme aracı olarak kullanmakta olup bir sarf konusu olarak tasğiri bağımsız bir konu olarak işlememektedir.

İbn Kuteybe tespitlerimize göre tasğir konusunun imlâ ile ilişkilendirmekte ve /أخ/ kardeş kelimesinin tasğir yapımı üzerinden açıklamalarda bulunmaktadır. Söz konusu kelime münâdâ olunca /يَا أَخِي/ şeklinde, tasğir yapılmıca /يَاوُخِي/ şeklinde yazılır. Bu iki durumu birbirinden ayırmak için yazım esnasında, tasğir yapıldıktan sonraki haline /أ/ harfinden sonra /و/ harfinin eklenmesi gerektiği belirtilmektedir. Şayet /يَاوُخِي/ terkiibinden /و/ harfi hazfedilirse terkip /يَاخِي/ şekline döner. Bu durumda /يَا أَخِي/ terkiibiyle karışma olacağından /أخ/ kelimesinin tasğire uğramış halinin /أوُخِي/ şeklinde zait bir /و/ harfi ile yazılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶¹²

2.1.2.5. Müzekker ve Müennes

Arap dili müzekkerlik ve müenneslik ayrımı yapan özelliğe sahip dillerdendir. Dolayısıyla Arap dilbilgisi de bu konuyu ele almak durumundadır. Müzekker ve müennes konusu Arap dilinin önemli konularından olup ilk dönemlerden itibaren /المذكروالمؤنث/ başlığı taşıyan müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır.⁶¹³ Arap dilinde müzekkerlik ve müenneslik konusunun bilinmesinin önemini belirtmek için el-Enbârî (ö. 328/940) “اعلم أن من تمام معرفة النحو

⁶⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 193.

⁶¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 410.

⁶¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 414.

⁶¹² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 177. İbn Kuteybe konuya açıklık getirmek için “وتكتب ياوُخِي مصغرا بواو مزيدة ليفرق “ /يا أَخِي/ ibaresini, tasğir yapılmamış /يَاوُخِي/ ibaresinden ayırmak için /يا أَخِي/ ibaresi zait bir /و/ harfi ile yazılmıştır.” ifadelerine yer vermektedir.

⁶¹³ Nihat M. Çetin, “Arapçada Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler”, *Şarkiyat Mecmuası*, Ankara 1956, Sayı:1, 89-118.

Zikredilen bölümlerin ilkinde tespitlerimize göre /القوس/ yay /الحرب/ savaş, /الذود/ sürü, gibi on sekiz ismin müennes alameti olmadığı halde müennes manaya delalet ettiği bildirilmektedir. Bu başlıkta sayılan isimlerden /دِرْع/ kelimesi için kelimenin elbise manasında kullanıldığında müzekker olacağına zırh manasında kullanıldığında müennes olacağına dair açıklama yapılmaktadır.⁶²⁰ Konunun ele alındığı ikinci başlık olan hem müzekker hem müennes gelebilenler başlığında tespitlerimize göre /الموسى/ ustura, /الدلو/ kova, /الأضحى/ kurban gibi yirmi altı kelimenin müzekker ve müennes olarak kullanıldıkları bildirilmektedir.⁶²¹ Burada /الموسى/ kelimesinin kalıbının bir görüşe göre /فُعْلَى/ olduğu bir başka görüşe göre /مُفْعَل/ kalıbı üzere olduğu nakledilir. Bu kelimenin kalıbı /فُعْلَى/ şeklinde belirlenirse müzekker ve müenneslikte ortak olma durumunu kaybeder sadece müennes, aynı şekilde kalıbı /مُفْعَل/ şeklinde belirlenirse sadece müzekker için olacağı vurgulanmaktadır. Onun bu başlıkta dikkat çektiği diğer bir kelime /اللسان/ kelimesidir. Bu kelimeyi müennes olarak değerlendirenler kelimenin çoğulunun /اللسن/ olduğunu, müzekker olarak değerlendirenlerin kelimenin çoğulunun /السِّلَّة/ olduğunu söylemektedir.⁶²²

İbn Kuteybe'nin konuyu ele aldığı diğer bir başlık olan müenneslik alameti bulunduğu halde de müzekker ve müennes olanlar başlığında tespitlerimize göre /السخلة/ körpe /البهمة/ dilsiz, /الجدابة/ geyik yavrusu gibi dokuz kelime zikretmektedir. İbn Kuteybe bu başlıkta zikrettiği kelimelerin /الحية/ kelimesi hariç tamamının çoğul yapılabilmesi için sonlarında bulunan tâ-i marbutanın /ة/ hazif edilmesi gerektiğini vurgular. Yılan anlamına gelen /حية/ kelimesinin çoğulu için /حي/ denilemeyeceği yorumunu yaptıktan sonra bu kelimenin çoğulunun nasıl geleceği hususunda herhangi bir bilgi vermemektedir.⁶²³ Araştırmamız sonunda kelimenin çoğulunun /حَيَّات-حَيَّات/ şeklinde geldiği görülmüştür.⁶²⁴

Müellifin konuyu ele aldığı müzekker ve müennes için olup da müennes yapılmak istendiğinde müenneslik alameti bulunmayanlar başlığında, tespitlerimize göre /عقاب/ akbaba, /أفعى/ yılan, /ثعلب/ tilki gibi yedi kelimenin bu durumuna dikkat çekmektedir. Sayılan bu yedi kelimenin bazıları ile ilgili müzekker ve müennes olmada ortak olsalar da sadece müennes ya da sadece müzekker için kullanılmaları durumunda, alacakları yeni şekil hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Örneğin /عقاب/ kelimesinin sadece dişisi için /لقوة/ kelimesinin sadece erkeği için /ثعلب/ kelimesinin sadece erkeği için /ثعلبان/ ve sadece dişisi için /ثعلبة/

⁶²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196-197.

⁶²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 197.

⁶²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 197.

⁶²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 197.

⁶²⁴ İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 1081.

kelimesinin sadece erkeği için /عَقْرُبَان/ sadece dişisi için /عقربة/ kelimesinin sadece dişisi için /عصفورة/ şekillerinin kullanılacağı bildirilir.⁶²⁵

Eserde Asmaî'ye yapılan (ö. 216/831) “ قال الأصمعي هو بمنزلة الإنسان يقال للرجل هذا إنسان ” /إنسان/ (cins isim olan) ...o /وللمرأة هذه إنسان وحكى بعض العرب شربت من لبن بعيري/ kelimesi konumundadır. Adam için /هذا إنسان/ denildiği gibi kadın için de /هذه إنسان/ denir. Bazı Araplardan devemin sütünden içtim sözü duyulmuştur⁶²⁶ şeklindeki atıfta müzekkerlik ve müennesliğin belirlenmesi için yukarıda belirtilen kıstasların dışında başka bir karine ile de belirlemenin mümkün olduğu açıklanmaktadır. Bu ibareden bir kelimenin müzekker ve müennes diye ayrılabilmesi için, tâ-i marbûta, elifü'l-maksûra ve elifü'l-memdûdenin dışında /هذا/ ya da /هي, هو, هذه, هذا/ sût gibi dişil manaya dalalet eden bir karinenin kelimeye eklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen /هذا إنسان/ ve /هذه إنسان/ ifadelerinde /إنسان/ kelimesi kadın ve erkek için ortak kullanıldığı halde ism-i işaretler /هذا/ (erkek için) ve /هذه/ (kadın için) şeklinde ayrı kullanılmıştır. Yine “ شربت من لبن بعيري ” ifadesinde geçen /بعير/ kelimesi ile devenin cinsinin dişî olduğu anlaşılmaktadır. Burada /بعير/ kelimesinin salt yapısına bakarak devenin dişî ya da erkek olduğunu söylemek mümkün görülmemektedir. İfadenin içinde geçen /لبن/ kelimesi sayesinde devenin cinsiyetini anlamak mümkün olmuştur. Çünkü sût, dişî devenin özelliğidir. Müzekkerlik ve müenneslik konusu müennes isimlerin sıfatlarının müenneslik alameti alan tâ-i marbuta almadan gelmesi başlığında olduğu gibi, bazen kalıplar verildiği bazende kalıplar verilmeden doğrudan örnekler üzerinden de anlatıldığı görülmektedir.

Sıfat-ı müşebbehe /فعيل/ kalıbında olup da ism-i meful /مفعول/ manasına gelen müennes ismin sıfatları /كفت خضيب/ kına yakılmış avuç /مَلْحَفَة غَسِيل/ yıkanmış çarşaf /شاة ذبيح/ kesilmiş koyun /ناقة كسير/ ayağı kırılmış deve ifadelerinde olduğu gibi tâ-i marbuta almazlar. Bu ifadelerde müennes isim olan /كفت, مَلْحَفَة, شاة, ناقة/ kelimelerine sıfatı olan /خضيب, غَسِيل, ذبيح, كسير/ kelimelerinin tâ-i marbuta almadan gelmeleri bu durumun örneğidir. Sıfat-ı müşebbehe kalıbında olup da ism-i meful yorumu yapılan sıfatların bu durumlarını dikkate almadan, kelimeler salt sıfat olarak düşünüldüğünde /النطيحة/ leş (süsülerek ölmüş hayvan), /الذبيحة/ kurbanlık ve /الفريسة/ av hayvanı kelimelerinde olduğu gibi kelimelerin sonuna tâ-i marbutanın geleceği söylenir. Bu durumda fiilin mutlaka gerçekleşmiş olması gerekmez, fiilin gerçekleşmediği durumlar da da olur. Örneğin /هذه ذبيحتك/ bu senin (kestiğin) kurbanın ya da bu senin kurbanlığın ifadesindeki /ذبيحة/ kelimesi /ضحية/ kurbanlık (henüz kesilmemiş hayvan) manasında kullanılır ise söz konusu kelimelerde görüldüğü gibi sonuna tâ-i marbutanın

⁶²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 198.

⁶²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 198.

eklenmesi caizdir.⁶²⁷ Sıfat-ı müşebbehe yapısı olan /فعل/ kalıbındaki kelimelerin anlam itibariyle /مفعول/ ism-i meful olarak yorumlanması caiz olmayan durumlarda, kelimelerin sonuna tâ-i marbuta getirilmesi gerekir. Bu durum için /ظريفة, صغيرة, كبيرة, مريضة/ kelimeleri örnek gösterilir. İsm-i meful manasında yorumlanması caiz olamadığı halde /ناقة سديد/ altı yaşında dişi deve /ريح خريق/ dondurucu rüzgar ve /كتيبة خصيف/ siyahlı beyazlı(alacalı) deve sürüsü ifadelerinde geçen /سديد, خريق, خصيف/ kelimelerinin tâ-i marbuta almış olarak gelmeleri şaz olarak yorumlanmaktadır.⁶²⁸ Kelimelerin /فعل/ kalıbında olup da anlam olarak /فاعل/ ism-i fâil kalıbında yorumlanabilen /سعيدة, عتيقة, شريفة, كريمة, عليمه, رحيمه/ kelimeleri gibi olması durumunda, kelimelerin müenneslerinin sonlarına tâ-i marbuta getirilmesi gerekir.⁶²⁹ Sıfat-ı müşebbehe yapısı olan /فعل/ kalıbında olup da anlam itibariyle ism-i fâil yorumu mümkün ise kelimelerin sonuna müennes alameti /كنود, كفور, غدور, غفور, شكور, امرأة صبور/ kelimelerinde görüldüğü gibi- tâ-i marbuta almadan gelirler. Aynı şekilde kelimeler /فعل/ kalıbında olup da ism-i meful manada yorumlanabiliyorsa /الحلوبة, الركوبة, الحمولة/ kelimelerinde olduğu gibi sonlarına tâ-i marbuta alması gerekir.⁶³⁰ Kelimeler /مفعيل/ kalıbında /معطير/ ve /منشير/ /مفعال/ kalıbında /مطفل, مشدن, ملبن, مقرب, مرضع/ kalıbında /مفعول/ kalıbında /مفعول, متقال, مجبال, معطار/ kalıbında /مفعول/ kalıbında olduğu gibi sonlarına tâ-i marbuta almadan müennes bir kelimeye sıfat olarak gelebilirler. Bu kelimeler müennes varlıkların birer sıfatı olduğu için müzekker ile müennesin birbirine karışması mümkün görülmediğinden dolayı tâ-i marbuta almadan sıfat olarak gelmelerinde bir sakınca görülmez.⁶³¹ Sıfatlar /مفعول/ kalıbında gelirlerse ve fiilin gerçekleşmesi söz konusuysa /مرضعة/ kelimesinde olduğu gibi tâ-i marbuta alırlar. İbn Kuteybe bu durumla ilgili açıklamasını ⁶³²﴿تذهل كل مرضعة عما أرضعت﴾ ayetini delil getirerek yapar. O bu konu ile ilgili “... فإذا أرادوا الفعل قالوا مرضعة...” /fiilin gerçekleşmesini istediklerinde /وقال بعضهم امرأة مرضع إذا كان لها لبن رضاع ومرضعة إذا.../ şeklinde tâ-i marbuta ile söylediler... /بعضهم امرأة مرضع إذا كان لها لبن رضاع ومرضعة إذا.../ şeklinde (tâ-i marbuta almadan) bazıları da kadın çocuğunu emzirdiğinde /مرضعة/ şeklinde (tâ-i marbuta ekleyerek) söylediler⁶³³ açıklamasını getirmektedir. Emzirme işi gerçekleşir ise söz konusu kelimenin /مرضع/ şeklinde tâ-i marbuta almadan ve /مرضعة/ şeklinde tâ-i marbuta alarak gelmesi caiz sayılmaktadır.

İbn Kuteybe /فاعل/ kalıbında olup da erkeklere sıfat olması mümkün olmayan /طالق/ kelimelerine tâ-i marbuta eklenmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu kalıpta

⁶²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 198-199.

⁶²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 199.

⁶²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 199.

⁶³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 199.

⁶³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 200.

⁶³² Hac 22/2.

⁶³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 200.

olup da /امرأة عانس-رجل عانس, امرأة عاقر-رجل عاقر, امرأة عاشق-رجل عاشق, ناقة ضامر-جمل ضامر/ terkiplerinde geçen, /ضامر/ zayıf, /عاشق/ âşık, /عاقر/ kısır ve /انس/ dul kelimelerinde olduğu gibi müzekker ve müennes ayrımı yapmadan birçok kelimenin Araplar tarafından kullanıldığı tespiti yapılmaktadır. Yapılan bu tespitten kelimelerin fiil olarak gerçekleşmeleri durumunda sonlarına tâ-i marbutanın gelmesi gerektiği hususu vurgulanmaktadır.⁶³⁴ Yine bu konuda vurgulanılan diğer bir husus da bir kelimenin /فاعل/ kalıbında olup da, mana yönünden sadece kadınlara has bir sıfata delalet ettiği gibi, kadın ve erkeğin ortak olabileceği bir sıfat manasına da delalet etmesidir. Bu durumdaki kelimeler sadece kadınlara has sıfat manasına delalet ettiklerinde tâ-i marbuta almaz, kadın ve erkeğin ortak olabileceği bir sıfat manasına delalet ettiklerinde ise tâ-i marbuta alırlar. Örneğin /قاعد, حامل, طاهر/ kelimeleri /امرأة طاهر/ hayızdan kesilmiş kadın ifadesinde sadece kadınlara has bir sıfat manasında olduğu için tâ-i marbuta almadan, /امرأة طاهرة/ arınmış kadın ibaresinde kadın ve erkeğin ortak olabileceği bir sıfat olduğu için tâ-i marbuta alarak gelmiştir. Hamilelik sadece kadınlara has bir sıfat olduğu için /امرأة حامل/ hamile kadın ifadesinde /حامل/ kelimesi tâ-i marbuta almadan, /امرأة حاملة/ yük taşıyan kadın ifadesinde yük taşımak kadın ve erkeklerde müşterek bir sıfat olduğundan, müzekkeri müennesten ayırmak için kelimenin sonuna tâ-i marbuta eklenmiştir. Aynı durum /امرأة قاعد/ menopoza girmiş kadın ifadesinde, menopoza girmek sadece kadınlara has bir sıfat olduğu için kelime /قاعد/ şeklinde tâ-i marbuta almadan ve /امرأة قاعدة/ oturan kadın ifadelerinde, oturmak kadın ve erkekte müşterek bir sıfat olduğu için müzekker müennes ayrımı yapabilmek için kelime, /قاعدة/ şeklinde tâ-i marbuta alarak getirilmiştir.⁶³⁵ Müzekkerlik ve müenneslik konusunun, herhangi bir kalıp belirtmeden doğrudan örnekler üzerinden anlatılanlara /دول, /بكر-أيم/ bakire, /دور, /كُمَيْت/ özgürlük hakkı olmaya köle, /زوج eş, /جُنُب/ cünüp /شاهد/ şâhit /وصي/ vâsi /ضيف/ misafir /رسول/ elçi, /خصم/ düşman kelimeleri seçilmiştir. Seçilen bu kelimeler /امرأة ثيب/ dul kadın, /رجل ثيب/ dul erkek, /امرأة أيم-امرأة بكر/ bakire kadın, /رجل أيم-رجل بكر/ bakire erkek⁶³⁶ şeklindeki terkiplerde kullanılmıştır. Bu tür kullanımlarda müenneslik alameti olarak ifadenin başında geçen /المرأة/ kelimesi olduğu için sonra gelen kelimeye ikinci bir müenneslik alametine gerek duyulmamıştır.

Eserde müennes sıfatların yapıları başlığında müenneslik alameti olarak elifü'l-maksûra ve elifü'l-memdude alan kelimeleri konu edinmekte ve kelimelerin müzekker ve müennes ayrımı için /فعل/ kalıbı kullanılmaktadır. Müzekkeri /فَعْلَان/ kalıbında olan kelimenin

⁶³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 200.

⁶³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 200-201.

⁶³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 201. Diğer bazı örnekleri “ /دور فرس كُمَيْت/ doru erkek at, /هذه فرس كُمَيْت/ doru kancık at, /عبد قن/ özgürlük hakkı olmayan kadın köle, /قن/ özgürlük hakkı olmayan erkek köle, /زوجة المرأة/ kadının eşi, /زوجة الرجل/ erkeğin eşi, /رجل جُنُب/ cünüp erkek, /امرأة جُنُب/ cünüp kadın, /امرأة شاهدة/ ضيفي, وصي, المرأة شاهدة, /رسول/ elçimdir, düşmanımıdır” şeklindeki ibarelerinde kullanılmaktadır.

müennesi çoğunlukla /فَعْلَى/ bazen de /فَعْلَانَةَ/ kalıbında, müzekkeri /فُعْلَان/ kalıbında olan kelimenin müennesi /فُعْلَانَةَ/ kalıbında, müzekkeri /أَفْعَل/ kalıbında olan kelimenin müennesi /فَعْلَاءَ/ kalıbında geleceği söylenildikten sonra bu konudaki ihtilaflara da yer verildiği görülmektedir.⁶³⁷ Müzekkeri /فَعْلَان/ kalıbında olup da müennesi /فَعْلَى/ kalıbında gelenlere /سكران-غضبان/ (müzekker) /سكران (müennes) /سكرى (müennes) örnekleri verilir. Bu konudaki ihtilaflar “...وبعضهم يقول سكرانة وغضبانة...” (Arapların) bazıları /سكران-غضبان/ kelimelerinin müennes için (elifü’l-maksûra /سكرى-غضبان/ şeklinde değil de) /غضبانة-سكرانة/ şeklinde (tâ-i marbuta ile) söylüyorlar”⁶³⁸ ifadesiyle dile getirilmektedir. Özellikle /رجل سيفان/ çelimsiz adam /امرأة سيفانة/ çelimsiz kadın, /رجل موتان/ duyarsız adam ve /امرأة موتانة/ duyarsız kadın ifadelerindeki /موتانة-سيفانة/ kelimeleri için “لم يقولوا في هذين فَعْلَى” bu ikisini /فَعْلَى/ kalıbında kullanmadılar”⁶³⁹ ibaresi kullanılmaktadır. Bu ifadeyle müzekkeri /فَعْلَان/ kalıbında olan kelimelerin müenneslerinin /فَعْلَانَةَ-فَعْلَى/ şeklinde iki kalıpta da gelmesinin caiz olduğu ima edilmektedir. Şayet kelimenin müzekkeri /فُعْلَان/ kalıbında ise müennesi /فُعْلَانَةَ/ kalıbında gelmesi gerekir. Bu kalıptaki kelimelerin müenneslerinin /فَعْلَى/ kalıbında gelmeyeceği anlaşılmaktadır. Bu durumlar için /خُمْصَان/ (müzekker) /خُمْصَانَةَ/ (müennes), /عُرْيَان/ (müzekker) /عُرْيَانَةَ/ (müennes) kelimeleri örnek verilmektedir.⁶⁴⁰

Müzekkeri /أَفْعَل/ kalıbında olan kelimelerin müenneslerinin /فَعْلَاءَ/ kalıbında gelmesine dair /أَحْمَر/ (müzekker) /أَحْمَرَاءَ/ (müennes), /أَعشى/ (müzekker) /أَعشَاءَ/ (müennes) kelimeleri örnek verildikten sonra “bazen müzekkerler için /وربما قالوا في المذكر أفعَل ولم يقولوا في المأنث فعلاء” dedikleri halde müennesler için /فَعْلَاءَ/ demediler ya da tam tersi “وربما قالوا في المأنث فعلاء” dedikleri halde müzekkerler için /أَفْعَل/ demediler”⁶⁴¹ diye açıklamalar yapılarak bu konudaki ihtilaflara yer verilmektedir. Arapların müzekkerler için /أَفْعَل/ kalıbını kullandıkları halde müennesler için /فَعْلَاءَ/ demedikleri kelimelere, erkek ve dişi at /فرس/ için perçemi az anlamında /أسفى/ kelimesinin müşterek kullanımı örnek verilmektedir. Müennesler için /فَعْلَاءَ/ dedikleri halde müzekkerler için /أَفْعَل/ demedikleri kelimelere /بغل/ erkek katır ve /بغلة/ dişi katır için /سَفْوَءَ/ perçemi az /ناقة/ dişi deve /قَرَوَاءَ/ sırtı uzun /قَصَوَاءَ/ erkek deve için /قَصَوَاءَ/ kulak ucu kesilmiş, /رَوْعَاءَ/ dinç ve /قَرَوَاءَ/ sırtı uzun kelimelerinin müşterek kullanımı örnek verilir. Yine müşterek olarak kullanılan /قَصَوَاءَ/ müennes kelimesinin müzekkeri olan /أَقْصَى/ yapısı yerine /مُقْصَى, مَقْصَى/ yapıları /قَرَوَاءَ/ kelimesinin de müzekkeri için /أَقْرَى/ yapısının kullanılabileceğine dair görüşlerin aktarıldığı

⁶³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

⁶³⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

⁶³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

⁶⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 415.

⁶⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 416.

görülmektedir.⁶⁴² İbn Kuteybe'nin “لَمْ يَقُولُوا فِي الْمَذْكُرِ أَهْطَلْ إِنَّمَا يُقَالُ هَطَلْ” müzekker için /أَهْطَلْ/ demediler bilakis /هَطَلْ/ dediler”⁶⁴³ ifadesi ile dikkat çektiği diğer bir kelime /هَطَلَاءَ/ sağanak yağmur kelimesidir. İfadeden de anlaşıldığı üzere /هَطَلَاءَ/ kelimesinin müzekkeri için /أَهْطَلْ/ yerine /هَطَلْ/ kelimesi kullanılmıştır.⁶⁴⁴ Bu konuda yer verilen ihtilaflardan diğer biri de /كَلْتَا/ kelimesindeki müenneslik alametinin /كَلْتَا/ şeklinde kelimenin sonuna değilde /كَلْتَا/ şeklinde kelimenin son harfinden önce gelmesi olayıdır.⁶⁴⁵ Müenneslik alameti tâ-i marbuta /كَلْتَا/ kelimesi hariç bütün kelimelerde, kelimenin bütün harfleri tamamlandıktan sonra getirilir. Ancak /كَلْتَا/ kelimesinde bulunan /ت/ harfi müenneslik alameti olup kelimenin son harfinden önce gelmiştir. Bu konuda diğer bir özel durum /بِهَمَاءَ/ kelimesinde görülür. Söz konusu kelime /بِهَمِي/ kelimesinin müenneslik alameti tâ-i marbuta almış halidir. Bu durumda kendisi bizzat müenneslik kalıbı olan /فُعْلَى/ kalıbındaki bir kelimeye ikinci bir müenneslik alameti getirilmiş olmaktadır. İbn Kuteybe bu durumun Arapların kullanımında görüldüğünü belirtir.⁶⁴⁶

İbn Kuteybe'nin eseri esas alınarak incelenen Arapçada müzekkerlik ve müenneslik konusu içinde birçok ihtilaflı mesleleri barındıran, ittifakın sağlanamadığı bir konudur. Bu detaylar verilerek okur kitlesine bu konularda dikkatli olunması gerektiği vurgusu yapılmaktadır.

2. 1. 3. İlâl, İbdâl ve Kalb

İlk dönemlerde, illet harflerinden /ي، و، ء-/ birinde çeşitli sebeplerden kaynaklı meydana gelen değişiklikler diye tanımlanan ilâl, illet harflerinin dışındaki harflerde; bir harfin yerine başka bir harfin gelmesi şeklinde görülen değişiklikler diye tanımlanan ibdâl arasında bir ayrımın yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷ Araştırma konusu eserde de bu ıstılahlar aşağıda görüleceği gibi birbirinden ayrılmadan, değişiklik anlamına gelen /المبدل، إبدال، أبدل/ kelimeleri kullanılmıştır.

Araştırmamıza konu edindiğimiz İbn Kuteybe'nin esrinde konu “باب المبدل” ibdâl edilmişler، /باب إبدال الياء من أحد الحرفين المثليين إذا اجتمعا/ aynı cinsten iki /ي/ harfinin bir araya gelmesi sonucu yapılan ibdâl، /باب الإبدال من المشدد/ şeddeli kelimelerin ibdâli، /باب ما أبدل من / yabancı kelime olması nedeniyle /القوافي/ kafiye ibdâl ve /ما تكلم به العامة من الكلام الأعجمي/

⁶⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 416.

⁶⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 417.

⁶⁴⁴ Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 417.

⁶⁴⁵ Bu tartışmalar için bkz. Batalyevsî *el-İktûdâb fî şerhi Edebu'l-Kuttâb*, II/ 343-345; Mevhûb el-Cevâlikî, *Şerhu Edebi'l-kâtib*, Tah. Tayyibe Hamid Bûkây, Câmiatu Kuveyt, yy. 1995, 349.

⁶⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 417.

⁶⁴⁷ Ezherî, *Şerhut-tasrîh ale't-Tavdîh*, 689; Abdulalim İbrahim, *Teyşîru'l-ilâl ve'l-ibdâl*, Mektebetü Ğarib, Kahire 1969, 5 vd. Abdulğani ed-Dekar, *Mucemu'l-kavâidi'l-arabiyye fî'n-nahvi ve's-sarfî ve zeylün bi'l-ımlâ*, Dârul-Kalem, Beyrut 1986, 9, 68.

ibdâl⁶⁴⁸ başlıkları olmak üzere beş ayrı başlıkta ele alındığı görülmüştür. Ayrıca konuya sayılan bu yerlerin dışında da on altı farklı yerde⁶⁴⁹ çeşitli kelimelerin durumları açıklanırken ve kafiye ibdâl başlığının devamında “ومن المقلوب/ kalp edilenlerden”⁶⁵⁰ şeklinde bir ifadeye yer verilerek konunun tekrar ele aldığı görülmektedir.

İbn Kuteybe ibdâl edilmişler babında tespitlerimize göre kırk iki kelime üzerinden Arapların hangi harfleri bir biriyle ibdâl ettiklerini vermektedir. Bu aşamada ibdâle uğrayan kelimeler ve harfler müellifin örnekleri üzerinden incelenecektir. Eserde herhangi bir tasnif yapılmadan verilen ibdâl meselelerini, gerçekleştiği kelimeler esas alınarak fiil ve isim olan kelimelerde ibdâl diye iki gruba ayırmak mümkündür.

2. 1. 3. 1. Fiil Olan Kelimelerde Meydana Gelen İbdâl

Fiil olan kelimelerde görülen ibâli kendi içinde sahih harflerde meydana gelelen ibdâl ve illet harfinde meydana gelen ibdâl diye ayırmak mümkündür.

Müellif sahih ve mutel ayrımı yapmadan otuz iki fiilde görülen ibdâle yer vermektedir. Yukarıda yaptığımız tasnife göre fiilin sahih harflerinde görülen ibdâle /مَدَه/ fiilindeki /ه/ harfinin /ح/ harfine ibdâl edilerek /مَدَح/ fiilinin, /سَبَدَ/ fiilindeki /ب/ harfinin /م/ harfine ibdâl edilerek /سَمَدَ/ fiilinin ve /جَاخَفَ/ fiilindeki /ف/ harfinin /ش/ harfine ibdâl edilerek /جَاخَشَ/ fiilinin elde edilmesi örnek gösterilmektedir. İlet harfi olan fiillerde görülen ibdâle, /رَبَّى/ fiilindeki /ي/ harfinin /ت/ harfine ibdâl edilerek /رَبَّتَ/ fiilinin, /دَهْدَهَ/ fiilindeki /ه/ harfinin /ي/ harfine ibdâl edilerek /دَهْدَيَ/ fiilinin ve /اَنْتَفَى/ fiilindeki /ي/ harfinin /ن/ harfine ibdâl edilerek /اَنْتَفَلَ/ fiilinin elde edilmesi örnek gösterilmektedir. Ayrıca /أَشَرَ، وَشَرَ، نَشَرَ/ kelimelerinde /ن/ harfinin iki ayrı harf olan /و/ ve /أ/ harflerine ibdâli ilginç bir örnek teşkil etmektedir.⁶⁵¹

2. 1. 3. 2. İsim Olan Kelimelerde Meydana Gelen İbdâl

İsim olan kelimelerde görülen ibâli kendi içinde sahih harflerde meydana gelelen ibdâl ve illet harfinde meydana gelen ibdâl diye ayırmak mümkündür. Ancak İbn Kuteybe'nin seçtiği örneklerin tamamı, sahih harflerde meydana gelen ibdâl ile ilgilidir. Bu da bizde illet harfinde meydana gelen ibdâlin teorik olarak mümkün olduğu fakat uygulamada böyle bir durumla karşılaşmadığı anlamına gelir.

İbn Kuteybe'nin kategorize etmeden, on bir isimin sahih harflerinde görülen ibdâle örnekler verdiği görülmektedir. Müellifin zikrettiği bu kelimelerden /الْأَيْم/ kelimesindeki /م/ harfinin /ن/ harfine ibdâl edilerek /الْأَيْن/ kelimesinin /فَاء/ kelimesindeki /ف/ harfinin /ث/

⁶⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316, 318, 319, 323-328.

⁶⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 165, 166, 185, 186, 191, 192, 276, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 411, 412.

⁶⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322.

⁶⁵¹ Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316, 317, 318, 319.

harfine ibdâl edilerek /تشاء/ kelimesinin ve /المُنشَار/ kelimesindeki /ن/ harfinin /ء/ harfine ibdâl edilerek /المُنشَار/ kelimelerinin elde edilmesi örnek gösterilmektedir.⁶⁵² Ayrıca eserde şiirde görülen kafiye uyumu gereği olan ibdâllerden de söz edilmektedir. Kafiye ibdâl babında İbn Kuteybe tespitlerimize göre on bir beyitten örnek vererek konuyu dile getirmektedir. Kafiye ibdâli sarf ilmindeki ibdâlin dışında bir durum olup bu durum için /الإجازة/ kavramının kullanıldığı görülmektedir. Kafiye ibdâli; Bir kasidenin beyit ya da şatırlarının son kelimelerinin son harflerinin seci oluşturmak maksadıyla mahreçleri aynı ya da yakın mahreçli harflerden oluşması diye tanımlamak mümkündür.⁶⁵³ İbn Kuteybe'nin verdiği on bir beyitten bir tanesi örnek olarak zikredilecektir. Eserde geçen “ يا ربَّ جعد فيهم لو تدرين .: يضرب ” şeklindeki beytin kafiye kelimesi olan birinci şatırdaki /تدرين/ kelimesinin /ن/ harfi ile ikinci şatırda /المقاديم/ kelimesinin /م/ harfi olmasını İbn Kuteybe kafiye ibdâli olarak değerlendirmektedir.⁶⁵⁴

Farklı diller birbirlerinden kelime aldıklarında aldıkları bu kelimeyi kendi dil yapılarına uygun hale getirirler. Bu bağlamda İbn Kuteybe'nin kelimelerin dillere geçişindeki yapılarında görülen değişimleri ele aldığı görülmektedir.

2. 1. 3. 3. Kelimenin Yabancı Olmasından Kaynaklı İbdâl

Kelimelerin çeşitli dünya dilleri arasında geçiş yaptıkları, geçiş esnasında kelimelerin yapılarında birtakım değişimlerin olduğu bilinen bir durumdur. Bu bağlamda Arap diline de başka dillerden kelimelerin geçişi esnasında gerçekleşen değişimleri, İbn Kuteybe “ ما تكلم به / العامة من الكلام الأعجمي ”⁶⁵⁵ şeklindeki ifadesiyle dile getirmektedir. Bu ifade altında değerlendirilen kelimeler incelendiğinde, kelimelerin köklerinin ve hangi dilden Arapçaya geçtiğinin belirtildiği ve hangi dilden Arapçaya geçtiği belirtildiği halde kelimenin köklerinin belirtilmediği kelimeler olmak üzere iki kategoride ele aldığı söylenebilir.

Eserde kökünün ve hangi dilden Arapçaya geçtiğinin belirtildiği otuz kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerde ibdâlin nasıl gerçekleştiğine dair birkaç örnek vermek uygun olacaktır.

⁶⁵² Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316, 317, 318, 319.

⁶⁵³ Bkz. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şuarâ*, Tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Meârif, Kahire ts. I/97; Ali el-Hâşimî, *el-Arûdu'l-vâdih ve ilmu'l-kâfiye*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1991, 147; Abdulmecid Dekyânî, “el-Kâfiyetü fî şî'ri Belkâsım Humar”, *Mecellelu'l-ulûmi'l-insâniyye*, Câmiatu Muhammed Hkider Biskra 2007, Sayı:11, 152.

⁶⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 319; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şuarâ*, 97. Bahsi geçen diğer beyitler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 319-321.

⁶⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323.

Kökeni Farsça olup ibdâle uğrayan kelimelere /القيروان/ bir şeyin çoğu, /السدير/ iç içe girmiş üç kubbe ve /القوش/ her şeyin küçüğü kelimeleri örnek verilmektedir. Birinci kelimenin Farsça kökü /كروان/ olup başta bulunan /ك/ harfinin /ق/ harfine ibdâlinden sonra (ي) ziyade edilerek Arapçaya geçtiği görülmektedir.⁶⁵⁶ İkinci kelime için /سه دلي/ ya da /سدلي/ şeklinde iki kökten olabileceğine dair rivayet bulunmaktadır. Kökü /سدلي/ olduğunda baştan ikinci harf olan /ل/’in ve sonda ikinci harf olan /ل/ hazfinden sonra sonuna da /ر/ ziyadesiyle Arapçaya geçtiği görülmektedir. Kökü /سه دلي/ olduğunda baştan ikinci harf olan /ه/’in ve sonda ikinci harf olan /ل/ hazfinden sonra sonuna /ر/ ziyadesi ile Arapçaya geçtiği görülmektedir.⁶⁵⁷ Üçüncü kelimenin kökü /كوجك/ olup baştaki /ك/ harfinin /ق/ harfine, sondan bir önceki harf olan /ج/ harfinin /ش/ harfine ibdâlinden sonra son harf /ك/ hafif edilerek Arapçaya geçtiği görülmektedir.⁶⁵⁸ İbn Kuteybe, Farsça’nın dışında Rumcadan ve Nabatçadan da çeşitli kelimelerin çeşitli harflerinin ibdâle uğrayarak Arapçaya geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca müellif, hangi dilden Arapçaya geçtiğini belirttiği halde kelimenin aslının ne olduğunu belirtmeden otuz üç kelime zikretmektedir.⁶⁵⁹

İbn Kuteybe, Ebû Ubeyde’ye (ö. 210/825) “ ولم يكن أبو عبيدة يذهب إلى أن في القرآن شيئاً من غير ” Ebu Ubeyde Kur’an’da Arapçanın dışında bir şeyin olduğunu düşünmez (yabancı kelimeler) meselesini iki dilin ortak anlaşması olarak değerlendirir.⁶⁶⁰ ifadeleriyle yaptığı atıfta Kur’an’da yabancı kelime var mı yok mu tartışmasına telmihte bulunduğu görülmektedir. Kur’an’da yabancı kelime var mı yok mu tartışması Arap dili araştırmalarında önemli bir yer tutmuş bu konu üzerinde müstakil eserler verilmiştir.⁶⁶¹

İbn Kuteybe, ibdâl kavramını şu üç olgu için kullanmıştır. Bu olguları, aynı kelimede görülen harflerin yer değiştirmesi (kalbi), şiirde kafiyein başka harflerle getirilmesi ve bir dilde bulunan bir kelimenin başka bir dile geçişinde görülen harf değişimlerini ifade etmek şeklinde sıralamak mümkündür. Eserde kafiyein dolaylı ibdâl edilenler başlığı içinde / ومن / kalbedilenlerdendir diyerek -tespitimize göre- yirmi yedi fiil ve on iki isimde görülen kalb durumlarına değinmektedir. Kalb görülen fiilleri kendi arasında, harf sayısı üç olan fiiller ve harf sayısı üçten fazla olan fiiller diye kategorize etmek mümkündür. Harf sayısı üç olan kelimelere /راء, جذب, غرس/ fiillerini örnek gösterebiliriz. Birinci fiil /راء/ de /ل/ med harfi

⁶⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 327.

⁶⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 328.

⁶⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 328. Bahsi geçen diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 323-329.

⁶⁵⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 323-329.

⁶⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 324.

⁶⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Celâleddin es-Suyûtî, *el-Muhezzeb fî mâ vaka’ fi’l-Kur’an mine’l-muarreb*, Tah. Er-Râcî el-Hâşimî, yy. Fas ts. 57 vd.

ile hemze /ء/ kalbedilerek /رأى/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶² İkinci fiil /جذب/ de /ذ/ harfi ile /ب/ harfi kalbedilerek /جذب/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶³ Üçüncü fiil /غرس/ de /غ/ harfi ile /ر/ harfi kalbedilerek /رغس/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶⁴ Harf sayısı üçten fazla olan kelimelere /اعتماد, قفل/ ve /استدعى/ fiillerini örnek verebiliriz. Birinci fiil /قفل/ de /ق/ harfi ile /ل/ harfi ile kalbedilerek /لقفل/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶⁵ İkinci fiil /اعتماد/ de /ا/ harfi ile /م/ harfi ile kalbedilerek /امتدى/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶⁶ Üçüncü fiil /استدعى/ de /م/ harfi ile /ى/ harfi kalbedilerek /استدام/ fiili elde edilmiştir.⁶⁶⁷

Müellfin kalb yapılan isimler olarak saydığı on iki isimden /أغرل, ثأءاء, الشاكى/ kelimelerini örnek verilebilir. Birinci isim /الشاكى/ yapısındaki /ك/ harfi ile /ي/ harfinin kalbi sonucunda /شاك/ isimi elde edilmiştir.⁶⁶⁸ Bu yapıya dikkat edildiğinde ayrıca /ي/ harfinin /ء/ ye kalbolduğu görülür. İkinci isim /ثأءاء/ yapısında ki /ث/ harfi ile /د/ harfinin kalbi sonucunda /ثأءاء/ isimi elde edilmiştir.⁶⁶⁹ Üçüncü isim /أغرل/ yapısında ki /غ/ harfi ile /ر/ harfinin kalbi sonucunda /أرغل/ isimi elde edilmiştir.⁶⁷⁰

2. 1. 4. Fiil Yapıları

Sarf ilmi içerisinde değerlendirilen fiilin, mazi-muzari, illetli-illetsiz, harf sayısı açısından mücerret-mezit gibi yapıları veya çekimleriyle ilgili bütün yönlerin⁶⁷¹ *Edebü'l-kâtib* 'de söz edilmediği, bunun yerine kâtibin ihtiyacı olan problemli konulara değinildiği görülmektedir. İbn Kuteybe fiil yapılarıyla ilgili /باب الأفعال/ fiiller /أبنية الأفعال/ fiillerin yapıları ve /معاني أبنية الأفعال/ fiillerin yapılarının manaları olmak üzere üç başlıkta konuları elalmaktadır.

Eserde /باب الأفعال/ fiiller konu başlığında illetli kelimelerin muhtelif çekimlerinde ortaya çıkan kök harflerine göre anlamların değiştiği konusuna yer verilir. Bu konu bir kâtibin bilmesi gereken öncelikli konulardandır. Müellif bu bağlamda /علو-علا/ yüksek olmak, /علو-علو/ erdemli olmak, /حلو-حلا/ tatlı olmak, /حلو-حلى/ süs takmak ve /هؤ-هؤا/ eğlenmek, /هؤ-هؤا/ gaflette olmak gibi mu'tel fiillerin sonlarındaki /و/ harfinin /ي/ ya da /ى/ den evirildiğine ve bu durumdaki anlam değişikliğine dikkat çekmektedir.⁶⁷² İbn Kuteybe'nin bu bapta dikkat çektiği bir başka fiil yapısı mazisi /عال/ kusurlu yapmak, muzarisi /يعيل/ (mazideki) /ا/ in /ي/ ye

⁶⁶² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322.

⁶⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322.

⁶⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322. Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322-323.

⁶⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323.

⁶⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322.

⁶⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323. Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322-323.

⁶⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323.

⁶⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 323.

⁶⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322. Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 322-323.

⁶⁷¹ Hamlâvî, *Şezâ'l-urf fi fenni's-sarf*, 59 vd.

⁶⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227.

çevrilmesi ile ya da /يعول/ şeklinde /و/ a çevrilmesiyle eldedilen yapılardır.⁶⁷³ Yine önemine binaen dikkat çekilen diğer yapılara /عَبَّيَ/ hazırlamak şeklinde hemzeli /عَبَّيَ/ şeklinde hemzenin /ي/⁶⁷⁴ ye /ذَرَأَ/ çoğaltmak şeklinde hemzeli ve /ذَرَوُ/ savurmak şeklinde hemzenin /و/ a kalbiyle oluşan yapılar örnek verilebilir.⁶⁷⁵ Sahih fiillerde kök harfleri ve harf dizimleri aynı olmasına rağmen /كَبَّرَ/ fiilindeki orta harf /ب/’nin /كَبَّرَ/ yaşlandı kelimesinde kesreli ve /كَبَّرَ/ büyüdü kelimesinde dammeli,⁶⁷⁶ /عَرَجَ/ kelimesindeki orta harf /ر/’nın /عَرَجَ/ topal oldu kelimesinde kesreli ve /عَرَجَ/ merdiven çıktı kelimesinde olduğu gibi fethalı⁶⁷⁷ yapılarına dikkat çekilmektedir.

Müellif fiil yapılarıyla ilgili olarak yanlış kullanımlara dikkat çekmektedir. Bu tür fiillere değinilen “باب الأفعال التي تهمز والعوام تدع همزها” hemzeli olup da halkın hemzesini terk ettiği fiiller” konu başlığında -tespitlerimize göre- altmış fiilin yanlış kullanımına dikkat çekilmektedir.⁶⁷⁸ Örnek olarak seçilen /طَاطَأَ/ baş eğmek fiilinin bu şekilde hemzeli olmasının doğru olduğu, yanlış olanın /طَاطَأَ/ şeklini /تَوَضَّأَ/ abdest almak kelimesinin bu doğru şekli yerine /تَوَضَّأَ/ yanlış şeklinin ve /هَنَّأَ/ baş sağlığı dilemek fiilinin bu şekilde doğru kullanımı yerine /هَنَّأَ/ yanlış şeklinin kullanıldığı bildirilmektedir. Yine “باب ما يهمز من الأفعال والأسماء والعوام” fiil ve isimlerden hemzeli geldiği halde halkın hemzeyi ibdâl ettikleri ya da hazif ettikleri şeyler” konu başlığında -tespitlerimize göre- otuz dokuz fiilin yapısına dikkat çekilmektedir. Örneğin /أَكَلَ/ fiilinin mezidi olan /أَكَلَ/ yapısının başında bulunan ilk hemzeyi /و/’a ibdâl ederek /واكَلَ/ şeklinde hatalı kullanıldığına yer verilmektedir. Bu kullanımın “ولا تقل /واكَلَ/” şeklinde ifadeyle doğru omadığını açıklanmaktadır. Aynı durum /أَزَى/ fiilinin mezidi olan /أَزَى/ yapısının başında bulunan ilk hemzeyi /و/’a ibdâl ederek /وازَى/ şeklinde kullanımı hatalı sayılmaktadır.⁶⁸⁰ Diğer “باب ما لا يهمز والعوام تهمزه” hemzesiz olduğu halde halkın hemzeyle kullandığı fiiller konu başlığında /تَخَطَّى/ adımlamak ve /أَبْدَى/ net olmak kelimelerinin hatalı kullanımına dikkat çekilmektedir. Söz konusu kelimeler bu şekliyle sonlarında hemze olmadan kullanılması gerekirken, yanlış olarak /أَبْدَأَتْخَطَّأَ/ şeklinde kullanımlarının olduğu belirtilmektedir. İbn Kuteybe “تَخَطَّأَتْ (halk) /...يقولون تَخَطَّأَتْ إلى كذا وإنما هو تَخَطَّيْتُ...وأبدأت لي...وإنما هو أبديت لي...” şeklinde hemze ile söylüyorlar fakat olması gereken /تَخَطَّيْتُ/ şeklinde hemzesiz olmasıdır. Yine /أَبْدَأَتْ/ şeklinde hemze ile söylüyorlar fakat olması gereken /أَبْدَيْْتُ/ şeklinde hemzesiz

⁶⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 235.

⁶⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 239.

⁶⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 240.

⁶⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 228.

⁶⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 230.

⁶⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 241-242.

⁶⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 242.

⁶⁸⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 242.

olmasıdır”⁶⁸¹ şeklindeki ifadeleriyle fiil yapılarında görülebilecek hatalara dikkat çekmektedir. Yanlış kullanımlar bu yapılardaki fiillerin dışında kalan ve fiilin orta harfinde görülen hareke değişimlerine bağlı olarak da görülmektedir.

Eserde fiilin orta harfinde hareke değişimleri şeklinde görülen yanlış kullanımlar “باب فَعَلَ/ ما جاء على فَعَلْتُ بفتح العين والعامّة تقول على فَعَلْتُ بكسرها... فَعَلْتُ بفتح العين... فَعَلْتُ بضمها ...” orta harfi فَعَلَ/ şeklinde kesreli kullandığı ve orta harfi فَعَلَ/ şeklinde fetha olduğu halde halkın فَعَلَ/ şeklinde dammeli kullandığı⁶⁸² konu başlığında değerlendirilmektedir. Mazisi فَعَلَ/ (orta harfi fetha) yapısında olduğu halde yanlış olarak فَعَلَ/ (orta harfi kesre) şeklinde kullanımlara on dokuz farklı fiil örnek verilmektedir. Zikredilen on dokuz farklı fiilden نَكَلَ/ işi yapamamak, وَلَغَ/ kedi, köpek kabı yalamak ve أَجَنَ/ (su vb.) renk ve tadı bozulmak fiillerini örnek olarak seçtik. Bu üç fiil yanlış olarak نَكَلَ/ أَجَنَ/ وَلَغَ/ şeklinde orta harfi kesreli kullanılmaktadırlar. Bu durumu açıklamak için “أَجَنَ الماء / أَجَنَ/ sunun rengi ve tadı bozulduğunda / أَجَنَ/ (orta harfin fethası ile) denir, أَجَنَ/ (orta harfin kesresi ile) denmez” ibaresi kullanılmaktadır.⁶⁸³ Mazisi فَعَلَ/ (orta harfi fetha) yapısında olduğu halde yanlış olarak فَعَلَ/ (orta harfi damme) şeklinde kullanımlara verilen sekiz farklı fiilden örnek olarak جَمَدَ/ katılaştı, ذَبَلَ/ kurudu ve خَنَرَ/ maya tuttu fiillerini seçtik. Bu fiillerin جَمَدَ/ ذَبَلَ/ خَنَرَ/ şeklinde hatalı kullanıldığı, doğrusunun yukarıda ki şeklinin olduğu belirtilmektedir.⁶⁸⁴

İbn Kuteybe “باب ما جاء فيه لغتان استعمل الناس أضعفها” iki farklı lehçede gelip de insanların en az kullanılan lehçeyi seçtikleri⁶⁸⁵ diye isimlendirdiği başlıkta fiil yapılarının bir başka boyutu olan فَعَلَ-فَعَلَ/ فَعَلَ-فَعَلَ/ şeklinde çift baptan gelme olayına değinmekte ve bu baplar arasında “en doğru bap şudur.” şeklinde tercihler yapmaktadır. İbn Kuteybe fiillerin bu şekilde çift baptan gelmesi olayını lehçe farkı olarak değerlendirmektedir. Eserde فَعَلَ-فَعَلَ/ şeklinde çift lehçede gelen on bir fiil zikredilmektedir. Zikredilen bu on bir fiilden seçtiğimiz üç fiil üzerinden konuyu inceleyeceğiz. Örneğin فَحَلَ/ katılaştı fiili bir başka lehçede فَحَلَ/ (orta harfinin fethası ile) şeklinde de kullanılmakta olup فَحَلَ أجود/ şeklindeki ifadeyle yaygın kullanımı فَحَلَ/ olduğu bildirilmektedir. Aynı durum خَذَقَ/ mahir oldu fiilinde de görülmektedir. Bu fiilinde yaygın kullanımının خَذَقَ/ orta harfinin fethasıyla olduğu فَحَلَ أجود/ şeklindeki açıklamadan anlaşılmaktadır. Diğer bir örnek olan زَلَلَ/ yanıldı fiilinde de yaygın lehçenin زَلَلَ/ orta harfinin fethasıyla olduğu زَلَلَ أجود/ şeklindeki ifadede anlaşılmaktadır.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 244.

⁶⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 260-261.

⁶⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 260.

⁶⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 261.

⁶⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274.

⁶⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274.

Eserde zikredilen /فَعَلَ-فَعَلْ/ şeklinde çift lehçede gelen altı fiilden, seçilen /ذَهَمَ/ ani oldu, /يَجَحَ/ övündü ve /جَرَعَ/ yudumladı fiilleri üzerinden değerlendirmelere yer verilecektir. Eserde geçen /ذَهَمَ/ derler /ذَهَمَ-ذَهَمَ/ iş aniden oldu derken fiili /ذَهَمَ-ذَهَمَ/ şeklinde derler /ذَهَمَ/ şeklindeki kullanımı daha yaygındır” şeklindeki ifadede bu fiillerin yaygın kullanımının /ذَهَمَ/ şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine /يَقُولُونَ بَجَحْتُ وَالْأَجُودُ بَجَحْتُ/ orta harfinin fethasıyla /بَجَحْتُ/ derler yaygın olanın (orta harfinin kesresiyle) /يَجَحَ/ şeklidir” ifadesinden yaygın olanın /يَجَحَ/ şekli olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde /يَقُولُونَ جَرَعْتُ الْمَاءَ وَالْأَجُودُ جَرَعْتُ/ suyu yudumladım (ifadesinde fiili) /جَرَعْتُ/ şeklinde (orta harfinin fethası ile) veya /جَرَعْتُ/ şeklinde (orta harfinin kesresi ile) derler yaygın kullanım /جَرَعَ/ (orta harfinin kesresi ile) olanıdır ” ifadesinden yaygın olan kullanımın /جَرَعَ/ şekli olduğudur.⁶⁸⁷

Müellifin yer verdiği lehçe kullanımlarından /فَعَلَ-فَعَلْ/ şeklinde çift lehçede gelen altı fiilden seçilen /شَحِبَ/ rengi soldu /فَسَدَ/ bozuldu ve /طَهَّرَ/ temiz oldu fiilleri üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır. Eserde geçen “يَقُولُونَ شَحِبَ لَوْنُهُ وَالْأَجُودُ شَحِبَ يَشْحَبُ”⁶⁸⁸ “يَقُولُونَ طَهَّرَتِ الْمَرْأَةُ وَالْأَجُودُ طَهَّرَتِ تَطْهَرُ” ve “الشَّيْءُ وَالْأَجُودُ قَدْ فَسَدَ فَسَدَ شَحِبَ”⁶⁸⁸ şeklindeki ifadede /شَحِبَ/ şekilleri /طَهَّرَ/ fiillerinin yaygın kullanımlarının (orta harfinin fethası ile) /شَحِبَ/ şekilleri olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe, fiil yapılarıyla ilgili bilgi verdiği /أَبْنِيَّةُ الْأَفْعَالِ/ fiillerin yapıları bölümünde, mazisi tek kalıpta geldiği halde muzarisinin iki farklı kalıpta geldiği fiillerin varlığına dikkat çekip örnekler vermektedir. Mazisi /فَعَلَ/ (orta harfinin fethası ile) olup muzarisi /يَفْعُلُ/ (orta harfinin dammesi ile) veya /يَفْعُلُ/ (orta harfinin kesresi ile) /يَفْعُلُ/ (orta harfinin dammesi ile) veya /يَفْعُلُ/ (orta harfinin fethası ile) ve /يَفْعُلُ/ (orta harfinin fethası ile) veya /يَفْعُلُ/ (orta harfinin kesresi ile) şeklinde gelebilen üç farklı kalıp için onlarca fiil örneği zikreder. Bu çalışmada Onun zikrettiği onlarca örnek fiilden yukarıda zikredilen başlıktaverdiği kelimelerden üç örnek fiil ile yetinilecektir.

Mazisi /فَعَلَ/ (orta harfinin fethası ile) olup muzarisi /يَفْعُلُ/ (orta harfinin dammesi ile) veya /يَفْعُلُ/ (orta harfinin kesresi ile) şeklinde olan fiillere /رَفَضَ/ aksırdı /عَطَسَ/ kabul etmedi ve /فَسَقَ/ fasık oldu fiilleri örnek olarak seçilmiştir. Bu fiillerin muzarileri /يَفْضُ, يَرْفُضُ, يَفْضُ/ (orta harfinin dammesi ile) ve /يَفْضُ, يَرْفُضُ, يَفْضُ/ (orta harfinin kesresi ile) şeklinde gelebilmektedir.⁶⁸⁹ Ancak “وَهَذِهِ الْحُرُوفُ الْأَرْبَعَةُ فِي الْأَفْعَالِ السَّالِمَةِ شَوَازٌ وَمَا سِوَاهَا مِنْ فَعَلٍ فَإِنَّ الْمُسْتَقْبَلَ مِنْهُ”⁶⁹⁰ şeklindeki ifade de mazisi /فَعَلَ/ muzarisi /يَفْعُلُ/ veya /يَفْعُلُ/ şeklinde gelebilen yukarıda da zikredilen /يَيْسُ, يَيْسُ, يَيْسُ/ salim fiillerinin bu şekilde gelmesi şaz

⁶⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274.

⁶⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274, 275.

⁶⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 311. Diğer bablar ve örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 313-315.

⁶⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 315.

olarak değerlendirilmektedir. Mazisi /فَعَلَ/ olan fiillerin muzarisinin /يَعْلَمُ-عِلْمَ/ fiillerinde olduğu gibi /يَفْعُلُ/ (orta harfinin fethası ile) şeklinde olmalıdır. Yine “ فَأَمَّا الْمُعْتَلُ فَمِنْهُ مَا ”⁶⁹¹ şeklindeki ifadede mazisi /فَعَلَ/ şeklinde olan fiillerin muzarisinin /يَفْعُلُ/ (orta harfinin kesresi ile) şeklinde gelmesi, mu’tel fiil yapılarında görülen bir durumdur. Bu konuda İbn Kuteybe’nin “ وَقَالَ سَبِيوِيَهْ بَلَّغْنَا أَنَّ بَعْضَ الْعَرَبِ ”⁶⁹² şeklindeki ifadesinde dikkat çektiği bir diğer husus, mazisi /فَعَلَ/ olan fiil yapılarından muzarisi /يَفْعُلُ/ (orta harfinin dammesi ile) şeklinde gelenlerin de olduğudur.

Eserde geçen “كُلُّ مَا كَانَ عَلَى فَعَلٍ فَمُسْتَقْبَلُهُ بِالضَّمِّ...”⁶⁹³ şeklindeki ifade de fiil yapılarında mazisi /فَعَلَ/ (orta harfinin dammesi ile) yapısında olanların muzarisinin /يَفْعُلُ/ (orta harfinin dammesi ile) şeklinde geleceği, sadece /كَوَدُ/ fiilinin (mazisi /فَعَلَ/ olduğu halde) muzarisinin /يَفْعُلُ/ vezninde /يَكَادُ/ şeklinde geldiği haber verilir. Söz konusu fiil bir şeyin gerçekleşmesinin yakınlaştığını (mukârebe, oldu olacak) bildirmek ve tuzak kurmak-hile yapmak diye iki manaya delalet etmektedir. Bu iki manayı birbirinden ayırmak için fiilin yapısında hareke değişimine gidildiği görülmektedir. Mukârebe manası için, fiilin mazisi /كُنْتُ/ (harfinin dammesi ile) ve muzarisi /يَكَادُ/ (harfinin fethası ile) tuzak kurmak-hile yapmak manası için fiilin mazisi /كُنْتُ/ (harfinin kesresi ile) ve muzarisi /يَكِيدُ/ (harfinin kesresi ile) gelmelidir. Belirtilen bu durumu için İbn Kuteybe Ferrâ’ya atıf yapmaktadır.⁶⁹⁴

İbn Kuteybe’nin “إِلَىٰ نَقْلٍ وَثْنَتْ يَدَهُ... وَلَا يُقَالُ وَثْنَتْ” eli incindi derken fiil /وُثِّنَ/ şeklinde meçhul kalıpta kullanılır /وُثِّنَ/ şeklinde malum kalıpta kullanılmaz⁶⁹⁵ şeklindeki ifadesinden bazı fiil kalıplarının sürekli meçhul fiil kalıbında geleceği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe aynı yerde başka örnekler de vermektedir.

Fiil yapılarında önemli olan diğer bir husus fiillerin emir yapımı durumudur. Bilindiği üzere fiiller sahih ve mutel diye yapılarında bulunan harflere göre ikiye ayrılır. Bu iki fiil yapısı da kendi arasında çeşitli isimler altında alt kısımlara ayrılır. Müellif tüm fiil grupları ve bunların mazi, muzari ve emir durumları için açıklamalar yapmamaktadır. Eserinde müellife göre problemlili görülen ya da kâtibin ihtiyaç duyduğu problemlili fiil yapılarına yer verilmektedir. Bu bağlamda müellif mu’tel, mehmuz ve mudaaf fiillerin emir yapımlarına değinerek, gördüğü problemlilere çözümler üretir.

⁶⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 315.

⁶⁹² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 315.

⁶⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 315.

⁶⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 315. Bu atıf “ وَقَالَ الْفَرَاءُ أَمْ الَّذِينَ ضَمُّوا كُنْتُ فَإِنَّهُمْ أَرَادُوا أَنْ يَفْرُقُوا بَيْنَ فَعَلٍ الْكِيدِ مِنَ الْمَكِيدَةِ فِي ”⁶⁹⁵ فعل وبين فعل الكيد في القرب فقالوا كُنْتُ نفعل ذلك وقالوا كُنْتُ القوم من المكيدة كما فرقوا بينهما في يفعل فقالوا في الأول يكاد وفي الثاني يكيد ” şeklindedir.

⁶⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 262.

2. 1. 5. Mu'tel Fiillerde Emir

Eserin /باب الأمر بالمعتل من الفعل/ mu'tel fiilden emir yapma başlığı altında, fiilleri bazen günümüz ıstılahlarıyla örtüşen ıstılahlarla, bazen de herhangi bir ıstılah kullanmadan doğrudan örnek fiiller üzerinden açıklamalar yapıldığı görülür.

Günümüz ıstılahında ecvef diye tanımlanan /خاف, قَالَ, بَاع/ fiil yapılarından emir getirilişini açıklarken müellif ecvef ıstılahını kullanmamaktadır. Ecvef fiillerden nasıl emir yapılacağı açıklanırken kullanılan özgün ifade “تقول قُلْ و بَع و خَفْ ذهبت الواو والياء والألف لاجتماع...” (ecvef fiillerin emirlerinde) iki sakin (harekesiz) harfin yan yana gelmesinden dolayı ecvef fiillerin yapılarında bulunan /و, ي, ي/ harfleri atılarak /قُلْ, بَع, خَفْ/ dersin⁶⁹⁶ şeklindedir. Onun açıklama için seçtiği /قُلْ/ emir fiilinin, mazi yapısı /قال/ muzari yapısı /يقول/ şeklinde olup fiilin kökünde /و/ harfi bulunmaktadır. Fiilin kökünde bulunan bu harf, fiilin /قُلْ/ şeklinde emir yapılması durumunda atıldığının görülmesi gerekir. Aynı şekilde /بَع/ emir fiilinin mazi sıgası /باع/ muzari sıgası /بيع/ şeklinde, olup fiilin kökünde /ي/ harfi bulunmaktadır. Fiilin yapısında bulunan bu harf, fiilin /بَع/ şeklinde, emir yapılması durumunda atıldığının görülmesi gerekir. Emir sıgası /خَفْ/ mazi sıgası /خاف/ muzari sıgası /يخاف/ şeklinde olan fiilin kökünde /و/ harfi bulunmaktadır. Fiilin yapısında bulunan bu harf, fiilin /خَفْ/ şeklinde emir yapılması durumunda atıldığının görülmesi gerekir. İbn Kuteybe'nin ecvef fiillerin emir yapıları ile ilgili olarak dikkat çektiği bir diğer husus bu fiillerin tekillerinde hazfedilen /و, ي, ي/ harflerinin, ikil (müzekker-müennes) ve çoğul (müzekker) ve tekil (müennes) sıgalarında geri gelmesidir. İbn Kuteybe bu durumu “فإذا تنييت قلت قولاً بيعة (خافاً) “ وكذلك في الجميع قولوا بيعوا خافوا تظهروا ما ذهب في الواحد لتحرك الحرف الآخر وتقول للمرأة قولاً بيعة خافي فلا وتنسقط حرف المد لتحرك الحرف الذي يليه” şeklindeki ifadesiyle açıklar. Bu yapıdaki fiillerin tekillerinde atılan /و, ي, ي/ harfleri sondaki harfin harekeli olmasından dolayı ikil yapılarında /قولوا, بيعوا, خافوا/ çoğul yapıldığında /قولوا, بيعوا, خافوا/ yapılarında görüldüğü gibi açığa çıkar. Kendinden sonra gelen harf harekeli olduğundan yapıda bulunan med (uzatma) harf düşmediğinden kadın için /خافي, بيعي, قولي/ denir.⁶⁹⁷

Günümüz ıstılahında lefif-i mafruk diye tanımlanan /وقى/ korudu /وعى/ anladı ve /وشى/ süsledi fiil yapılarının emir sıgalarını açıklanırken, İbn Kuteybe'nin lefif-i mafruk diye bir tanım yapmadığı doğrudan örnek kelimeler üzerinden bu yapıların özel durumlarına açıklamalar getirdiği görülmektedir. Mazisi /وقى/ muzarisi /يقي/ emri /ق/ mazisi /وعى/ muzarisi /يعى/ emri /يشى/ muzarisi /يشى/ emri /ش/ şeklinde olan bu fiillerin emir sıgalarında tek harf kalmasının doğru olmadığından “لأنه لا تكون كلمة على حرف واحد “

⁶⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 183.

⁶⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 183.

Mazi /أمر/ muzari /يأمر/ olan fiil yapılarında kullanılan emir sıgası /أمر/ şeklinde fiilin ilk harfi olan /أ/’nin hazfiyledir. Bu yapıdaki fiillerin emir yapılarının başına /و/ veya /ف/ bağlaç harfleri geldiğinde /فَأْمُرْ-وَأْمُرْ/ şeklinde emir fiilin sıgasında hazfedilen /أ/’in geri geldiği görülür. Fiilin bu durumu için ﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾⁷⁰⁴ ﴿وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا﴾⁷⁰⁵ ayetlerinin /وَأْمُرْ/ şeklinde gelen emir sıgası bu duruma delil gösterilmektedir. Fiilin /وَأْمُرْ/ şeklinde vasıl elifiyle emrinin gelmesinin kullanılmamakla birlikte caiz olduğu “...وَيَجُوزُ أَوْمُرٌ” şeklinde fiilin /وَأْمُرْ/ şeklinin de caiz olmasına rağmen kullanılmamaktadır⁷⁰⁶ ifadeleriyle bildirilmektedir. Mazi /أكل/ muzari /يأكل/ olan fiil yapısında emirin sadece /كُلْ/ şeklinde olacağı “...وَالْمُسْتَعْمَلُ فِي كُلِّ حَالٍ اتَّصَلَ بِوَاوٍ أَوْ لَمْ يَتَّصِلْ وَلَمْ يَسْمَعْ” /كُلْ/ şeklinde olacağı /ف/ veya /و/ bağlaç harfleri gibi harfler gelsin ya da gelmesin kullanılan emir yapısı sadece /كُلْ/ yapısıdır bunun dışında bir emir yapısı bu fiil için duyulmamıştır⁷⁰⁷ şeklindeki ifadelerde dile getirilmektedir. Yine mazi /سأل/ muzari /يسأل/ olan fiilin emir yapısının /سَلْ-إِسْأَلْ/ şeklinde gelmesinin caiz ve kullanılır olduğu “فَإِنْ شِئْتَ ابْتَدَأْتَ” /سأل/ bu fiil yapılarında istersen /سَلْ/ şeklinde vasıl elifi ile başlarsın istersen /سَلْ/ şeklinde (vasıl elifi getirmeden ve fiilin yapısında bulunan hemzenin) hazfi ile dersin⁷⁰⁸ şeklindeki ifadede anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe’nin “وهو أحب إليّ لأنها كذلك”⁷⁰⁹ şeklinde olanı Mushaf’ta geçtiği için bana daha doğru gelmektedir⁷⁰⁹ ifadesinden bu fiilin /سَلْ/ şeklindeki kullanımının daha yaygın olmasını istediği anlaşılmaktadır. Bu yapıdaki fiillerin emir sıgalarının başına /و/ veya /ف/ bağlaç harfleri geldiğinde, başında vasıl elifi ve yapısında ki hemze sabit kalarak /فَاسْأَلْ-وَاسْأَلْ/ şekli ya da vasıl elifi ve yapısında ki hemze hazif edilerek /فَسَلْ-وَسَلْ/ şekli caizdir.⁷¹⁰

Eserde mudaaf fiillerin emir yapımları için /رَدَّ/ cevapladı ve /شَدَّ/ bağladı fiilleri örnek verilmektedir. Fillerin müfretlerinde /شَدَّ-رَدَّ/ şeklinde idgamlı ya da /أَشَدَّدَ-أَرَدَّدَ/ şeklinde idgamsız olarak emirlerinin gelmesi caizdir. Eserde geçen “فَإِذَا ثَنَيْتَ رَدًّا وَشَدًّا وَلَا تَقُولَ أَرَدَّدًا وَأَشَدَّدًا”⁷¹¹ şeklindeki ifadede bu yapıdaki fiillerin ikil emir sıgalarının /شَدَّ-رَدَّ/ şeklinde idgamlı geleceği /أَشَدَّدَ-أَرَدَّدَ/ şeklinde idgamsız geleceği, çoğul sıgalarının /شَدُّوا-رَدُّوا/ şeklinde idgamlı /أَشَدَّدُوا-أَرَدَّدُوا/ şeklinde idgamsız geleceği, müennes çoğullarda /أَشَدَّدْنَ-أَرَدَّدْنَ/ şeklinde idgamsız geleceği anlaşılmaktadır.⁷¹² Ayrıca mazisi /جاء/ muzarisi /يجيء/ şeklinde olan ecvef ve mehmuz fiil yapısı olan bu fiilin

⁷⁰⁴ Araf 50/145.

⁷⁰⁵ Tahâ 20/132.

⁷⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 183.

⁷⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 183.

⁷⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 184.

⁷⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 184.

⁷¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 184.

⁷¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 184.

⁷¹² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 184.

, /إِفْعَلْ/ , /أَفْعَلْ/ , /أَفْعَلْ/ babında gelen fiillerin lazım olduğu ve bunlardan şaz gelenlerin de bulunduğunu bildirilmektedir.⁷²² Müteaddi olan /أَفْعُولُ/ babı için /اعشوشب/ yeşerdi /احلولى/ güzel oldu /اخشوشن/ katılaştı ve /اعرورى/ semersiz bindi, /أَفْعُولُ/ babı için /اعلوط/ devenin boynuna sallandı, /أَفْعَلْ/ babı için /صعرر/ yuvarladı /دحرج/ döndürdü /جلبب/ elbise giydirdi, /أَفْعُولُ/ babı için /صومع/ bir araya getirdi fiillerini örnek verilir.⁷²³ Müteaddi olmayan (lazım) /أَفْعَلْ/ babı için /مكث/ bekledi, /كرم/ cömert oldu, /عظم/ büyüdü ve /ظرف/ zarif oldu, /أَفْعَلْ/ babı için /احمرّ/ ayrıldı, /انكمش/ büzüldü, /انحدر/ aşağıya indi ve /انسلك/ yol tuttu, /أَفْعَلْ/ babı için /اشهبّ/ kırımlı oldu ve /اشهبّ/ grileşti fiillerini örnek verilir. Mübalağa babı olan /أَفْعَلْ/ babı için aynı fiillerin /اشهبّ/ fiilleri /أَفْعَلْ/ babı için /اسحنكك/ karanlık çöktü ve /اخرنجم/ toplandı fiilleri örnek verilir.⁷²⁴

Eserde lazım fiillerin /أَفْعَلْ/ babı için “والخصال التي تكون في الإنسان من القبح والحسن والشدة”⁷²⁵ değerlendirmesi yapılır. Bu değerlendirmeye göre /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ babı, insanın iyi-kötü, güçlü-zayıf, cesur-korkak, küçük-büyük gibi özelliklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Yine “وشدّ منه شيء فقالوا نَضَرَ وجهه يَنْضُرُ”⁷²⁶ sözünde yukarıda sayılan insana has özelliklerinden olup da /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ babından gelmeyenlerin şaz sayıldığı bildirilmektedir. Aynı şekilde yukarıdaki sözden /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ ve /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ bablarından şaz olarak lazım fiillerin gelebileceği anlaşılmaktadır. Şaz olarak /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ babından gelen fiillere /نَضَرَ-جَهَلُ/ bildi, /يَعْلَمُ-عَلِمَ/ korkak oldu, /يَجْبُنُ-جَبَنَ/ parladı ve /يَنْضُرُ-جَهَلُ/ cahil oldu, /يَفْقَهُ-فَقِهَ/ fakih oldu, /يَخْلُ-بَخِلَ/ cimri oldu ve /يَنْتَهُ-نَهَى/ dikkatli oldu fiillerini örnek verilir. Ayrıca /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ babının mudaaf fiil yapıları için ağır düştüğüne, bu baptan şaz olarak sadece /يَلْبُ-لَبَّ-لَبَّبَ/ akıllı oldu fiilinin geldiği, /يَذِلُّ-ذَلَّ/ aşağılandı, /يَقُلُّ-قَلَّ/ azaldı ve /يَشَحُّ-شَحَّ/ cimri oldu gibi diğer mudaaf fiillerin /يَفْعُلُ-فَعْلُ/ babında geldikleri bilgisi verilir.⁷²⁷ Çekime uymayanlar babında bildirildiğine göre /حَزَنَ/ fiilinin özel bir durumu vardır. Bu fiil /حَزَنَ/ şekli ile müteaddi için kullanılmayacağı, şayet bu fiil müteaddi için kullanılacaksa formunun /أَحْزَنَ/ şeklinde olması gerektiğidir.⁷²⁸

⁷²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306- 308.

⁷²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306-307.

⁷²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 307.

⁷²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 307-308.

⁷²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 308.

⁷²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 308.

⁷²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 410.

2. 1. 8. Malûm ve Meçhûl Fiiller

Söz içerisinde faili zikredilen fiile malum, söz içerisinde bir takım maksatlardan⁷²⁹ dolayı failin yerini mefulün aldığı fiile de meçhul fiil dendiği bilinen bir durumdur.⁷³⁰ İbn Kuteybe birçok konuda olduğu gibi bu konuda da fiillerin malumluk ve meçhullükleriyle ilgili bütün konuları eserinde ele almamış, eserin mukaddimesinde belirttiği amaçlar doğrultusunda kendince problemli gördüğü meselelere değinmiştir. Müellif konuyu “باب ما جاء على لفظ ما لم يسم / faili söylenilmeyenler (meçhul)”⁷³¹ ve “باب شواذ التصريف”⁷³² olmak üzere iki başlıkta ele almış, örnekler vermiştir.

İbn Kuteybe'nin meçhul kavramı yerine /ما لم يسم فاعله/ faili zikredilmeyen kavramını kullandığı görülmektedir. Yukarıda zikredilen ilk başlıkta Arapçada bazı fiillerin sadece meçhul kullanımının olduğu, malum kullanımının olmadığı söylenilmektedir. Eserde geçen⁷³³ “تَقُولُ وَتُنْتِ يَدُهُ فَمِ مَوْتُوهُ وَلَا يَقَالُ زَاهَا وَلَا هُوَ زَاهَا...” şeklindeki sözlerden /زَاهَاوْتِي/ incindi ve /زَاهِي/ kendini beğendi fiillerinin malum formu olan /زَاهَاوْتِي/ şekillerinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır. İbarede işaret edilen diğer bir nokta ise bu fiillerin malum kullanımı olmadığı için ism-i faillerinin olmayacağı daima ism-i mefullerinin kullanılacağıdır. Ayrıca “وَكَذَلِكَ نُحْيِي مِنَ النُّحْوَةِ فَهُوَ مَنْحُوٌّ... غُنِيْتُ بِالشَّيْءِ... وَلَا يَقَالُ غُنِيْتُ... تُنَجَّبُ النَّاقَةُ وَلَا يَقَالُ...” ifadesiyle⁷³⁴ /نُحْيِي/ kibirlendi, /غُنِي/ önemsendi, /نُتِّجَ/ doğurdu fiilleri ve burada zikredilmeyen başka fiiller de yukarıda bahsedilen sadece meçhul kullanılan fiillere dâhil edilmektedir. Yukarıda zikredilen ifadenin ilerleyen satırlarında /بُهِتَ-نُتِّجَ/ fiillerinin /بُهِتَ-نُتِّجَ/ şeklinde malum kullanımlarının olduğu bildirilmektedir.

Eserde konunun değerlendirildiği /باب شواذ التصريف/ başlığında geçen “وَأَمَّا قَوْلُهُمْ أَحَبُّهُ فَهُوَ مَحْبُوبٌ وَأَجَلُّهُ فَهُوَ مَجْنُونٌ وَأَحَمُّهُ فَهُوَ مَحْمُومٌ وَأَزْكَمُهُ اللَّهُ فَهُوَ مَزْكُومٌ... فَإِنَّهُ بَنِي عَلَى فُعْلٍ لِأَنَّهُمْ يَقُولُونَ فِي جَمِيعِ هَذِهِ...” ifadede⁷³⁵ /أَفْعَلَ/ formunda gelen mudaaf fiillerden meçhul mana elde etmek için fiilin başında bulunan /أ/ harfinin atılarak /فُعْلَ/ formunu alması gerektiği anlaşılmaktadır. İfadede geçen /أَحَبَّ/ sevdirdi, /أَجَنَّ/ delirtti ve /أَحَمَّ/ humma yaptı (ateşli hastalık) muzaf fiillerinin meçhul kullanımı /أَحَبَّ/ أَجَنَّ، أَحَمَّ şeklinde /أَفْعَلَ/ formunda olmayıp bu formun başında bulunan /أ/ atılıp /حَبَّ، جَنَّ، حَمَّ/ şeklinde üçlü fiillerin meçhul formu olan /فُعْلَ/ formunun kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca muza'af olmayan /أَزَكَمَ/ grip yaptı

⁷²⁹ el Ġalâyiñî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/ 47 vd.

⁷³⁰ Hüseyin Günday; Şener Şahin, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, ALFA yayınları, İstanbul 2015, 297; Hüseyin Tural, *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, 176.

⁷³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262.

⁷³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401.

⁷³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262.

⁷³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262, 263. Diğer fiiller için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 262-263.

⁷³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 410.

باب ما يشد والعوام / ⁷⁴⁶ hemzeli geldiği halde halkın hemzeyi attığı fiiller, ⁷⁴⁷ dammeli / باب ما جاء مضموما والعامة تفتحه, ⁷⁴⁸ kesreli olduğu halde halkın fethalı yaptığı, ⁷⁴⁹ fethası (orta harfin) فعلت / باب ما جاء على فعلت بفتح العين والعامة تقوله على فعلت بضمها, ⁷⁵⁰ dammelediği, ⁷⁵¹ باب فعلت وفعلت بمعنى / ⁷⁵² iki lehçede geldiği halde halkın en zayıf lehçeyi kullandığı, ⁷⁵³ باب / ⁷⁵⁴ aynı manada / ⁷⁵⁵ (orta harfin) fethası ile ya da / ⁷⁵⁶ (orta harfin) dammesi ile olanlar, ⁷⁵⁷ / ⁷⁵⁸ (orta harfinin) fethası ile olduğu halde muzarisinin / ⁷⁵⁹ (orta harfinin) dammesi ve / ⁷⁶⁰ (orta harfinin) kesresi ile olanlar, ⁷⁶¹ / ⁷⁶² (orta harfinin) fethası ve / ⁷⁶³ (orta harfinin) kesresi ile olanlar, ⁷⁶⁴ / ⁷⁶⁵ ilk harfinin / ⁷⁶⁶ باب ما جاء على فعال فيه لغتان فعال وفعال بفتح الفاء وكسرها, ⁷⁶⁷ باب ما جاء على فعالة مما فيه لغتان فعال / ⁷⁶⁸ / ⁷⁶⁹ / ⁷⁷⁰ / ⁷⁷¹ / ⁷⁷² / ⁷⁷³ / ⁷⁷⁴ / ⁷⁷⁵ / ⁷⁷⁶ / ⁷⁷⁷ / ⁷⁷⁸ / ⁷⁷⁹ / ⁷⁸⁰ / ⁷⁸¹ / ⁷⁸² / ⁷⁸³ / ⁷⁸⁴ / ⁷⁸⁵ / ⁷⁸⁶ / ⁷⁸⁷ / ⁷⁸⁸ / ⁷⁸⁹ / ⁷⁹⁰ / ⁷⁹¹ / ⁷⁹² / ⁷⁹³ / ⁷⁹⁴ / ⁷⁹⁵ / ⁷⁹⁶ / ⁷⁹⁷ / ⁷⁹⁸ / ⁷⁹⁹ / ⁸⁰⁰ / ⁸⁰¹ / ⁸⁰² / ⁸⁰³ / ⁸⁰⁴ / ⁸⁰⁵ / ⁸⁰⁶ / ⁸⁰⁷ / ⁸⁰⁸ / ⁸⁰⁹ / ⁸¹⁰ / ⁸¹¹ / ⁸¹² / ⁸¹³ / ⁸¹⁴ / ⁸¹⁵ / ⁸¹⁶ / ⁸¹⁷ / ⁸¹⁸ / ⁸¹⁹ / ⁸²⁰ / ⁸²¹ / ⁸²² / ⁸²³ / ⁸²⁴ / ⁸²⁵ / ⁸²⁶ / ⁸²⁷ / ⁸²⁸ / ⁸²⁹ / ⁸³⁰ / ⁸³¹ / ⁸³² / ⁸³³ / ⁸³⁴ / ⁸³⁵ / ⁸³⁶ / ⁸³⁷ / ⁸³⁸ / ⁸³⁹ / ⁸⁴⁰ / ⁸⁴¹ / ⁸⁴² / ⁸⁴³ / ⁸⁴⁴ / ⁸⁴⁵ / ⁸⁴⁶ / ⁸⁴⁷ / ⁸⁴⁸ / ⁸⁴⁹ / ⁸⁵⁰ / ⁸⁵¹ / ⁸⁵² / ⁸⁵³ / ⁸⁵⁴ / ⁸⁵⁵ / ⁸⁵⁶ / ⁸⁵⁷ / ⁸⁵⁸ / ⁸⁵⁹ / ⁸⁶⁰ / ⁸⁶¹ / ⁸⁶² / ⁸⁶³ / ⁸⁶⁴ / ⁸⁶⁵ / ⁸⁶⁶ / ⁸⁶⁷ / ⁸⁶⁸ / ⁸⁶⁹ / ⁸⁷⁰ / ⁸⁷¹ / ⁸⁷² / ⁸⁷³ / ⁸⁷⁴ / ⁸⁷⁵ / ⁸⁷⁶ / ⁸⁷⁷ / ⁸⁷⁸ / ⁸⁷⁹ / ⁸⁸⁰ / ⁸⁸¹ / ⁸⁸² / ⁸⁸³ / ⁸⁸⁴ / ⁸⁸⁵ / ⁸⁸⁶ / ⁸⁸⁷ / ⁸⁸⁸ / ⁸⁸⁹ / ⁸⁹⁰ / ⁸⁹¹ / ⁸⁹² / ⁸⁹³ / ⁸⁹⁴ / ⁸⁹⁵ / ⁸⁹⁶ / ⁸⁹⁷ / ⁸⁹⁸ / ⁸⁹⁹ / ⁹⁰⁰ / ⁹⁰¹ / ⁹⁰² / ⁹⁰³ / ⁹⁰⁴ / ⁹⁰⁵ / ⁹⁰⁶ / ⁹⁰⁷ / ⁹⁰⁸ / ⁹⁰⁹ / ⁹¹⁰ / ⁹¹¹ / ⁹¹² / ⁹¹³ / ⁹¹⁴ / ⁹¹⁵ / ⁹¹⁶ / ⁹¹⁷ / ⁹¹⁸ / ⁹¹⁹ / ⁹²⁰ / ⁹²¹ / ⁹²² / ⁹²³ / ⁹²⁴ / ⁹²⁵ / ⁹²⁶ / ⁹²⁷ / ⁹²⁸ / ⁹²⁹ / ⁹³⁰ / ⁹³¹ / ⁹³² / ⁹³³ / ⁹³⁴ / ⁹³⁵ / ⁹³⁶ / ⁹³⁷ / ⁹³⁸ / ⁹³⁹ / ⁹⁴⁰ / ⁹⁴¹ / ⁹⁴² / ⁹⁴³ / ⁹⁴⁴ / ⁹⁴⁵ / ⁹⁴⁶ / ⁹⁴⁷ / ⁹⁴⁸ / ⁹⁴⁹ / ⁹⁵⁰ / ⁹⁵¹ / ⁹⁵² / ⁹⁵³ / ⁹⁵⁴ / ⁹⁵⁵ / ⁹⁵⁶ / ⁹⁵⁷ / ⁹⁵⁸ / ⁹⁵⁹ / ⁹⁶⁰ / ⁹⁶¹ / ⁹⁶² / ⁹⁶³ / ⁹⁶⁴ / ⁹⁶⁵ / ⁹⁶⁶ / ⁹⁶⁷ / ⁹⁶⁸ / ⁹⁶⁹ / ⁹⁷⁰ / ⁹⁷¹ / ⁹⁷² / ⁹⁷³ / ⁹⁷⁴ / ⁹⁷⁵ / ⁹⁷⁶ / ⁹⁷⁷ / ⁹⁷⁸ / ⁹⁷⁹ / ⁹⁸⁰ / ⁹⁸¹ / ⁹⁸² / ⁹⁸³ / ⁹⁸⁴ / ⁹⁸⁵ / ⁹⁸⁶ / ⁹⁸⁷ / ⁹⁸⁸ / ⁹⁸⁹ / ⁹⁹⁰ / ⁹⁹¹ / ⁹⁹² / ⁹⁹³ / ⁹⁹⁴ / ⁹⁹⁵ / ⁹⁹⁶ / ⁹⁹⁷ / ⁹⁹⁸ / ⁹⁹⁹ / ¹⁰⁰⁰ / ¹⁰⁰¹ / ¹⁰⁰² / ¹⁰⁰³ / ¹⁰⁰⁴ / ¹⁰⁰⁵ / ¹⁰⁰⁶ / ¹⁰⁰⁷ / ¹⁰⁰⁸ / ¹⁰⁰⁹ / ¹⁰¹⁰ / ¹⁰¹¹ / ¹⁰¹² / ¹⁰¹³ / ¹⁰¹⁴ / ¹⁰¹⁵ / ¹⁰¹⁶ / ¹⁰¹⁷ / ¹⁰¹⁸ / ¹⁰¹⁹ / ¹⁰²⁰ / ¹⁰²¹ / ¹⁰²² / ¹⁰²³ / ¹⁰²⁴ / ¹⁰²⁵ / ¹⁰²⁶ / ¹⁰²⁷ / ¹⁰²⁸ / ¹⁰²⁹ / ¹⁰³⁰ / ¹⁰³¹ / ¹⁰³² / ¹⁰³³ / ¹⁰³⁴ / ¹⁰³⁵ / ¹⁰³⁶ / ¹⁰³⁷ / ¹⁰³⁸ / ¹⁰³⁹ / ¹⁰⁴⁰ / ¹⁰⁴¹ / ¹⁰⁴² / ¹⁰⁴³ / ¹⁰⁴⁴ / ¹⁰⁴⁵ / ¹⁰⁴⁶ / ¹⁰⁴⁷ / ¹⁰⁴⁸ / ¹⁰⁴⁹ / ¹⁰⁵⁰ / ¹⁰⁵¹ / ¹⁰⁵² / ¹⁰⁵³ / ¹⁰⁵⁴ / ¹⁰⁵⁵ / ¹⁰⁵⁶ / ¹⁰⁵⁷ / ¹⁰⁵⁸ / ¹⁰⁵⁹ / ¹⁰⁶⁰ / ¹⁰⁶¹ / ¹⁰⁶² / ¹⁰⁶³ / ¹⁰⁶⁴ / ¹⁰⁶⁵ / ¹⁰⁶⁶ / ¹⁰⁶⁷ / ¹⁰⁶⁸ / ¹⁰⁶⁹ / ¹⁰⁷⁰ / ¹⁰⁷¹ / ¹⁰⁷² / ¹⁰⁷³ / ¹⁰⁷⁴ / ¹⁰⁷⁵ / ¹⁰⁷⁶ / ¹⁰⁷⁷ / ¹⁰⁷⁸ / ¹⁰⁷⁹ / ¹⁰⁸⁰ / ¹⁰⁸¹ / ¹⁰⁸² / ¹⁰⁸³ / ¹⁰⁸⁴ / ¹⁰⁸⁵ / ¹⁰⁸⁶ / ¹⁰⁸⁷ / ¹⁰⁸⁸ / ¹⁰⁸⁹ / ¹⁰⁹⁰ / ¹⁰⁹¹ / ¹⁰⁹² / ¹⁰⁹³ / ¹⁰⁹⁴ / ¹⁰⁹⁵ / ¹⁰⁹⁶ / ¹⁰⁹⁷ / ¹⁰⁹⁸ / ¹⁰⁹⁹ / ¹¹⁰⁰ / ¹¹⁰¹ / ¹¹⁰² / ¹¹⁰³ / ¹¹⁰⁴ / ¹¹⁰⁵ / ¹¹⁰⁶ / ¹¹⁰⁷ / ¹¹⁰⁸ / ¹¹⁰⁹ / ¹¹¹⁰ / ¹¹¹¹ / ¹¹¹² / ¹¹¹³ / ¹¹¹⁴ / ¹¹¹⁵ / ¹¹¹⁶ / ¹¹¹⁷ / ¹¹¹⁸ / ¹¹¹⁹ / ¹¹²⁰ / ¹¹²¹ / ¹¹²² / ¹¹²³ / ¹¹²⁴ / ¹¹²⁵ / ¹¹²⁶ / ¹¹²⁷ / ¹¹²⁸ / ¹¹²⁹ / ¹¹³⁰ / ¹¹³¹ / ¹¹³² / ¹¹³³ / ¹¹³⁴ / ¹¹³⁵ / ¹¹³⁶ / ¹¹³⁷ / ¹¹³⁸ / ¹¹³⁹ / ¹¹⁴⁰ / ¹¹⁴¹ / ¹¹⁴² / ¹¹⁴³ / ¹¹⁴⁴ / ¹¹⁴⁵ / ¹¹⁴⁶ / ¹¹⁴⁷ / ¹¹⁴⁸ / ¹¹⁴⁹ / ¹¹⁵⁰ / ¹¹⁵¹ / ¹¹⁵² / ¹¹⁵³ / ¹¹⁵⁴ / ¹¹⁵⁵ / ¹¹⁵⁶ / ¹¹⁵⁷ / ¹¹⁵⁸ / ¹¹⁵⁹ / ¹¹⁶⁰ / ¹¹⁶¹ / ¹¹⁶² / ¹¹⁶³ / ¹¹⁶⁴ / ¹¹⁶⁵ / ¹¹⁶⁶ / ¹¹⁶⁷ / ¹¹⁶⁸ / ¹¹⁶⁹ / ¹¹⁷⁰ / ¹¹⁷¹ / ¹¹⁷² / ¹¹⁷³ / ¹¹⁷⁴ / ¹¹⁷⁵ / ¹¹⁷⁶ / ¹¹⁷⁷ / ¹¹⁷⁸ / ¹¹⁷⁹ / ¹¹⁸⁰ / ¹¹⁸¹ / ¹¹⁸² / ¹¹⁸³ / ¹¹⁸⁴ / ¹¹⁸⁵ / ¹¹⁸⁶ / ¹¹⁸⁷ / ¹¹⁸⁸ / ¹¹⁸⁹ / ¹¹⁹⁰ / ¹¹⁹¹ / ¹¹⁹² / ¹¹⁹³ / ¹¹⁹⁴ / ¹¹⁹⁵ / ¹¹⁹⁶ / ¹¹⁹⁷ / ¹¹⁹⁸ / ¹¹⁹⁹ / ¹²⁰⁰ / ¹²⁰¹ / ¹²⁰² / ¹²⁰³ / ¹²⁰⁴ / ¹²⁰⁵ / ¹²⁰⁶ / ¹²⁰⁷ / ¹²⁰⁸ / ¹²⁰⁹ / ¹²¹⁰ / ¹²¹¹ / ¹²¹² / ¹²¹³ / ¹²¹⁴ / ¹²¹⁵ / ¹²¹⁶ / ¹²¹⁷ / ¹²¹⁸ / ¹²¹⁹ / ¹²²⁰ / ¹²²¹ / ¹²²² / ¹²²³ / ¹²²⁴ / ¹²²⁵ / ¹²²⁶ / ¹²²⁷ / ¹²²⁸ / ¹²²⁹ / ¹²³⁰ / ¹²³¹ / ¹²³² / ¹²³³ / ¹²³⁴ / ¹²³⁵ / ¹²³⁶ / ¹²³⁷ / ¹²³⁸ / ¹²³⁹ / ¹²⁴⁰ / ¹²⁴¹ / ¹²⁴² / ¹²⁴³ / ¹²⁴⁴ / ¹²⁴⁵ / ¹²⁴⁶ / ¹²⁴⁷ / ¹²⁴⁸ / ¹²⁴⁹ / ¹²⁵⁰ / ¹²⁵¹ / ¹²⁵² / ¹²⁵³ / ¹²⁵⁴ / ¹²⁵⁵ / ¹²⁵⁶ / ¹²⁵⁷ / ¹²⁵⁸ / ¹²⁵⁹ / ¹²⁶⁰ / ¹²⁶¹ / ¹²⁶² / ¹²⁶³ / ¹²⁶⁴ / ¹²⁶⁵ / ¹²⁶⁶ / ¹²⁶⁷ / ¹²⁶⁸ / ¹²⁶⁹ / ¹²⁷⁰ / ¹²⁷¹ / ¹²⁷² / ¹²⁷³ / ¹²⁷⁴ / ¹²⁷⁵ / ¹²⁷⁶ / ¹²⁷⁷ / ¹²⁷⁸ / ¹²⁷⁹ / ¹²⁸⁰ / ¹²⁸¹ / ¹²⁸² / ¹²⁸³ / ¹²⁸⁴ / ¹²⁸⁵ / ¹²⁸⁶ / ¹²⁸⁷ / ¹²⁸⁸ / ¹²⁸⁹ / ¹²⁹⁰ / ¹²⁹¹ / ¹²⁹² / ¹²⁹³ / ¹²⁹⁴ / ¹²⁹⁵ / ¹²⁹⁶ / ¹²⁹⁷ / ¹²⁹⁸ / ¹²⁹⁹ / ¹³⁰⁰ / ¹³⁰¹ / ¹³⁰² / ¹³⁰³ / ¹³⁰⁴ / ¹³⁰⁵ / ¹³⁰⁶ / ¹³⁰⁷ / ¹³⁰⁸ / ¹³⁰⁹ / ¹³¹⁰ / ¹³¹¹ / ¹³¹² / ¹³¹³ / ¹³¹⁴ / ¹³¹⁵ / ¹³¹⁶ / ¹³¹⁷ / ¹³¹⁸ / ¹³¹⁹ / ¹³²⁰ / ¹³²¹ / ¹³²² / ¹³²³ / ¹³²⁴ / ¹³²⁵ / ¹³²⁶ / ¹³²⁷ / ¹³²⁸ / ¹³²⁹ / ¹³³⁰ / ¹³³¹ / ¹³³² / ¹³³³ / ¹³³⁴ / ¹³³⁵ / ¹³³⁶ / ¹³³⁷ / ¹³³⁸ / ¹³³⁹ / ¹³⁴⁰ / ¹³⁴¹ / ¹³⁴² / ¹³⁴³ / ¹³⁴⁴ / ¹³⁴⁵ / ¹³⁴⁶ / ¹³⁴⁷ / ¹³⁴⁸ / ¹³⁴⁹ / ¹³⁵⁰ / ¹³⁵¹ / ¹³⁵² / ¹³⁵³ / ¹³⁵⁴ / ¹³⁵⁵ / ¹³⁵⁶ / ¹³⁵⁷ / ¹³⁵⁸ / ¹³⁵⁹ / ¹³⁶⁰ / ¹³⁶¹ / ¹³⁶² / ¹³⁶³ / ¹³⁶⁴ / ¹³⁶⁵ / ¹³⁶⁶ / ¹³⁶⁷ / ¹³⁶⁸ / ¹³⁶⁹ / ¹³⁷⁰ / ¹³⁷¹ / ¹³⁷² / ¹³⁷³ / ¹³⁷⁴ / ¹³⁷⁵ / ¹³⁷⁶ / ¹³⁷⁷ / ¹³⁷⁸ / ¹³⁷⁹ / ¹³⁸⁰ / ¹³⁸¹ / ¹³⁸² / ¹³⁸³ / ¹³⁸⁴ / ¹³⁸⁵ / ¹³⁸⁶ / ¹³⁸⁷ / ¹³⁸⁸ / ¹³⁸⁹ / ¹³⁹⁰ / ¹³⁹¹ / ¹³⁹² / ¹³⁹³ / ¹³⁹⁴ / ¹³⁹⁵ / ¹³⁹⁶ / ¹³⁹⁷ / ¹³⁹⁸ / ¹³⁹⁹ / ¹⁴⁰⁰ / ¹⁴⁰¹ / ¹⁴⁰² / ¹⁴⁰³ / ¹⁴⁰⁴ / ¹⁴⁰⁵ / ¹⁴⁰⁶ / ¹⁴⁰⁷ / ¹⁴⁰⁸ / ¹⁴⁰⁹ / ¹⁴¹⁰ / ¹⁴¹¹ / ¹⁴¹² / ¹⁴¹³ / ¹⁴¹⁴ / ¹⁴¹⁵ / ¹⁴¹⁶ / ¹⁴¹⁷ / ¹⁴¹⁸ / ¹⁴¹⁹ / ¹⁴²⁰ / ¹⁴²¹ / ¹⁴²² / ¹⁴²³ / ¹⁴²⁴ / ¹⁴²⁵ / ¹⁴²⁶ / ¹⁴²⁷ / ¹⁴²⁸ / ¹⁴²⁹ / ¹⁴³⁰ / ¹⁴³¹ / ¹⁴³² / ¹⁴³³ / ¹⁴³⁴ / ¹⁴³⁵ / ¹⁴³⁶ / ¹⁴³⁷ / ¹⁴³⁸ / ¹⁴³⁹ / ¹⁴⁴⁰ / ¹⁴⁴¹ / ¹⁴⁴² / ¹⁴⁴³ / ¹⁴⁴⁴ / ¹⁴⁴⁵ / ¹⁴⁴⁶ / ¹⁴⁴⁷ / ¹⁴⁴⁸ / ¹⁴⁴⁹ / ¹⁴⁵⁰ / ¹⁴⁵¹ / ¹⁴⁵² / ¹⁴⁵³ / ¹⁴⁵⁴ / ¹⁴⁵⁵ / ¹⁴⁵⁶ / ¹⁴⁵⁷ / ¹⁴⁵⁸ / ¹⁴⁵⁹ / ¹⁴⁶⁰ / ¹⁴⁶¹ / ¹⁴⁶² / ¹⁴⁶³ / ¹⁴⁶⁴ / ¹⁴⁶⁵ / ¹⁴⁶⁶ / ¹⁴⁶⁷ / ¹⁴⁶⁸ / ¹⁴⁶⁹ / ¹⁴⁷⁰ / ¹⁴⁷¹ / ¹⁴⁷² / ¹⁴⁷³ / ¹⁴⁷⁴ / ¹⁴⁷⁵ / ¹⁴⁷⁶ / ¹⁴⁷⁷ / ¹⁴⁷⁸ / ¹⁴⁷⁹ / ¹⁴⁸⁰ / ¹⁴⁸¹ / ¹⁴⁸² / ¹⁴⁸³ / ¹⁴⁸⁴ / ¹⁴⁸⁵ / ¹⁴⁸⁶ / ¹⁴⁸⁷ / ¹⁴⁸⁸ / ¹⁴⁸⁹ / ¹⁴⁹⁰ / ¹⁴⁹¹ / ¹⁴⁹² / ¹⁴⁹³ / ¹⁴⁹⁴ / ¹⁴⁹⁵ / ¹⁴⁹⁶ / ¹⁴⁹⁷ / ¹⁴⁹⁸ / ¹⁴⁹⁹ / ¹⁵⁰⁰ / ¹⁵⁰¹ / ¹⁵⁰² / ¹⁵⁰³ / ¹⁵⁰⁴ / ¹⁵⁰⁵ / ¹⁵⁰⁶ / ¹⁵⁰⁷ / ¹⁵⁰⁸ / ¹⁵⁰⁹ / ¹⁵¹⁰ / ¹⁵¹¹ / ¹⁵¹² / ¹⁵¹³ / ¹⁵¹⁴ / ¹⁵¹⁵ / ¹⁵¹⁶ / ¹⁵¹⁷ / ¹⁵¹⁸ / ¹⁵¹⁹ / ¹⁵²⁰ / ¹⁵²¹ / ¹⁵²² / ¹⁵²³ / ¹⁵²⁴ / ¹⁵²⁵ / ¹⁵²⁶ / ¹⁵²⁷ / ¹⁵²⁸ / ¹⁵²⁹ / ¹⁵³⁰ / ¹⁵³¹ / ¹⁵³² / ¹⁵³³ / ¹⁵³⁴ / ¹⁵³⁵ / ¹⁵³⁶ / ¹⁵³⁷ / ¹⁵³⁸ / ¹⁵³⁹ / ¹⁵⁴⁰ / ¹⁵⁴¹ / ¹⁵⁴² / ¹⁵⁴³ / ¹⁵⁴⁴ / ¹⁵⁴⁵ / ¹⁵⁴⁶ / ¹⁵⁴⁷ / ¹⁵⁴⁸ / ¹⁵⁴⁹ / ¹⁵⁵⁰ / ¹⁵⁵¹ / ¹⁵⁵² / ¹⁵⁵³ / ¹⁵⁵⁴ / ¹⁵⁵⁵ / ¹⁵⁵⁶ / ¹⁵⁵⁷ / ¹⁵⁵⁸ / ¹⁵⁵⁹ / ¹⁵⁶⁰ / ¹⁵⁶¹ / ¹⁵⁶² / ¹⁵⁶³ / ¹⁵⁶⁴ / ¹⁵⁶⁵ / ¹⁵⁶⁶ / ¹⁵⁶⁷ / ¹⁵⁶⁸ / ¹⁵⁶⁹ / ¹⁵⁷⁰ / ¹⁵⁷¹ / ¹⁵⁷² / ¹⁵⁷³ / ¹⁵⁷⁴ / ¹⁵⁷⁵ / ¹⁵⁷⁶ / ¹⁵⁷⁷ / ¹⁵⁷⁸ / ¹⁵⁷⁹ / ¹⁵⁸⁰ / ¹⁵⁸¹ / ¹⁵⁸² / ¹⁵⁸³ / ¹⁵⁸⁴ / ¹⁵⁸⁵ / ¹⁵⁸⁶ / ¹⁵⁸⁷ / ¹⁵⁸⁸ / ¹⁵⁸⁹ / ¹⁵⁹⁰ / ¹⁵⁹¹ / ¹⁵⁹² / ¹⁵⁹³ / ¹⁵⁹⁴ / ¹⁵⁹⁵ / ¹⁵⁹⁶ / ¹⁵⁹⁷ / ¹⁵⁹⁸ / ¹⁵⁹⁹ / ¹⁶⁰⁰ / ¹⁶⁰¹ / ¹⁶⁰² / ¹⁶⁰³ / ¹⁶⁰⁴ / ¹⁶⁰⁵ / ¹⁶⁰⁶ / ¹⁶⁰⁷ / ¹⁶⁰⁸ / ¹⁶⁰⁹ / ¹⁶¹⁰ / ¹⁶¹¹ / ¹⁶¹² / ¹⁶¹³ / ¹⁶¹⁴ / ¹⁶¹⁵ / ¹⁶¹⁶ / ¹⁶¹⁷ / ¹⁶¹⁸ / ¹⁶¹⁹ / ¹⁶²⁰ / ¹⁶²¹ / ¹⁶²² / ¹⁶²³ / ¹⁶²⁴ / ¹⁶²⁵ / ¹⁶²⁶ / ¹⁶²⁷ / ¹⁶²⁸ / ¹⁶²⁹ / ¹⁶³⁰ / ¹⁶³¹ / ¹⁶³² / ¹⁶³³ / ¹⁶³⁴ / ¹⁶³⁵ / ¹⁶³⁶ / ¹⁶³⁷ / ¹⁶³⁸ / ¹⁶³⁹ / ¹⁶⁴⁰ / ¹⁶⁴¹ / ¹⁶⁴² / ¹⁶⁴³ / ¹⁶⁴⁴ / ¹⁶⁴⁵ / ¹⁶⁴⁶ / ¹⁶⁴⁷ / ¹⁶⁴⁸ / ¹⁶⁴⁹ / ¹⁶⁵⁰ / ¹⁶⁵¹ / ¹⁶⁵² / ¹⁶⁵³ / ¹⁶⁵⁴ / ¹⁶⁵⁵ / ¹⁶⁵⁶ / ¹⁶⁵⁷ / ¹⁶⁵⁸ / ¹⁶⁵⁹ / ¹⁶⁶⁰ / ¹⁶⁶¹ / ¹⁶⁶² / ¹⁶⁶³ / ¹⁶⁶⁴ / ¹⁶⁶⁵ / ¹⁶⁶⁶ / ¹⁶⁶⁷ / ¹⁶⁶⁸ / ¹⁶⁶⁹ / ¹⁶⁷⁰ / ¹⁶⁷¹ / ¹⁶⁷² / ¹⁶⁷³ / ¹⁶⁷⁴ / ¹⁶⁷⁵ / ¹⁶⁷⁶ / ¹⁶⁷⁷ / ¹⁶⁷⁸ / ¹⁶⁷⁹ / ¹⁶⁸⁰ / ¹⁶⁸¹ / ¹⁶⁸² / ¹⁶⁸³ / ¹⁶⁸⁴ / ¹⁶⁸⁵ / ¹⁶⁸⁶ / ¹⁶⁸⁷ / ¹⁶⁸⁸ / ¹⁶⁸⁹ / ¹⁶⁹⁰ / ¹⁶⁹¹ / ¹⁶⁹² / ¹⁶⁹³ / ¹⁶⁹⁴ / ¹⁶⁹⁵ / ¹⁶⁹⁶ / ¹⁶⁹⁷ / ¹⁶⁹⁸ / ¹⁶⁹⁹ / ¹⁷⁰⁰ / ¹⁷⁰¹ / ¹⁷⁰² / ¹⁷⁰³ / ¹⁷⁰⁴ / ¹⁷⁰⁵ / ¹⁷⁰⁶ / ¹⁷⁰⁷ / ¹⁷⁰⁸ / ¹⁷⁰⁹ / ¹⁷¹⁰ / ¹⁷¹¹ / ¹⁷¹² / ¹⁷¹³ / ¹⁷¹⁴ / ¹⁷¹⁵ / ¹⁷¹⁶ / ¹⁷¹⁷ / ¹⁷¹⁸ / ¹⁷¹⁹ / ¹⁷²⁰ / ¹⁷²¹ / ¹⁷²² / ¹⁷²³ / ¹⁷²⁴ / ¹⁷²⁵ / ¹⁷²⁶ / ¹⁷²⁷ / ¹⁷²⁸ / ¹⁷²⁹ / ¹⁷³⁰ / ¹⁷³¹ / ¹⁷³² / ¹⁷³³ / ¹⁷³⁴ / ¹⁷³⁵ / ¹⁷³⁶ / ¹⁷³⁷ / ¹⁷³⁸ / ¹⁷³⁹ / ¹⁷⁴⁰ / ¹⁷⁴¹ / ¹⁷⁴² / ¹⁷⁴³ / ¹⁷⁴⁴ / ¹⁷⁴⁵ / ¹⁷⁴⁶ / ¹⁷⁴⁷ / ¹⁷⁴⁸ / ¹⁷⁴⁹ / ¹⁷⁵⁰ / ¹⁷⁵¹ / ¹⁷⁵² / ¹⁷⁵³ / ¹⁷⁵⁴ / ¹⁷⁵⁵ / ¹⁷⁵⁶ / ¹⁷⁵⁷ / ¹⁷⁵⁸ / ¹⁷⁵⁹ / ¹⁷⁶⁰ / ¹⁷⁶¹ / ¹⁷⁶² / ¹⁷⁶³ / ¹⁷⁶⁴ / ¹⁷⁶⁵ / ¹⁷⁶⁶ / ¹⁷⁶⁷ / ¹⁷⁶⁸ / ¹⁷⁶⁹ / ¹⁷⁷⁰ / ¹⁷⁷¹ / ¹⁷⁷² / ¹⁷⁷³ / ¹⁷⁷⁴ / ¹⁷⁷⁵ / ¹⁷⁷⁶ / ¹⁷⁷⁷ / ¹⁷⁷⁸ / ¹⁷⁷⁹ / ¹⁷⁸⁰ / ¹⁷⁸¹ / ¹⁷⁸² / ¹⁷⁸³ / ¹⁷⁸⁴ / ¹⁷⁸⁵ / ¹⁷⁸⁶ / ¹⁷⁸⁷ / ¹⁷⁸⁸ / ¹⁷⁸⁹ / ¹⁷⁹⁰ / ¹⁷⁹¹ / ¹⁷⁹² / ¹⁷⁹³ / ¹⁷⁹⁴ / ¹⁷⁹⁵ / ¹⁷⁹⁶ / ¹⁷⁹⁷ / ¹⁷⁹⁸ / ¹⁷⁹⁹ / ¹⁸⁰⁰ / ¹⁸⁰¹ / ¹⁸⁰² / ¹⁸⁰³ / ¹⁸⁰⁴ / ¹⁸⁰⁵ / ¹⁸⁰⁶ / ¹⁸⁰⁷ / ¹⁸⁰⁸ / ¹⁸⁰⁹ / ¹⁸¹⁰ / ¹⁸¹¹ / ¹⁸¹² / ¹⁸¹³ / ¹⁸¹⁴ / ¹⁸¹⁵ / ¹⁸¹⁶ / ¹⁸¹⁷ / ¹⁸¹⁸ / ¹⁸¹⁹ / ¹⁸²⁰ / ¹⁸²¹ / ¹⁸²² / ¹⁸²³ / ¹⁸²⁴ / ¹⁸²⁵ / ¹⁸²⁶ / ¹⁸²⁷ / ¹⁸²⁸ / ¹⁸²⁹ / ¹⁸³⁰ / ¹⁸³¹ / ¹⁸³² / ¹⁸³³ / ¹⁸³⁴ / ¹⁸³⁵ / ¹⁸³⁶ / ¹⁸³⁷ / ¹⁸³⁸ / ¹⁸³⁹ / ¹⁸⁴⁰ / ¹⁸⁴¹ / ¹⁸⁴² / ¹⁸⁴³ / ¹⁸⁴⁴ / ¹⁸⁴⁵ / ¹⁸⁴⁶ / ¹⁸⁴⁷ / ¹⁸⁴⁸ / ¹⁸⁴⁹ / ¹⁸⁵⁰ / ¹⁸⁵¹ / ¹⁸⁵² / ¹⁸⁵³ / ¹⁸⁵⁴ / ¹⁸⁵⁵ / ¹⁸⁵⁶ / ¹⁸⁵⁷ / ¹⁸⁵⁸ / ¹⁸⁵⁹ / ¹⁸⁶⁰ / ¹⁸⁶¹ / ¹⁸⁶² / ¹⁸⁶³ / ¹⁸⁶⁴ / ¹⁸⁶⁵ / ¹⁸⁶⁶ / ¹⁸⁶⁷ / ^{1868</}

olacaktır. Lehçe anlamında en çok /لغة/ luga kelimesi kullanılmakta ve en çok bu lafızla isimlendirilen konu başlıklarında örnekler zikredilmektedir. İbn Kuteybe /بِتَّ/ karar vermek mazi fiilinin muzarisi için /يَبِتُّ/ şeklinde /ب/ harfinin dammesi ve /يَبِتُّ/ şeklinde /ب/ harfinin kesresiyle gelmesini /هما لغتان/ iki lehçedir sözüyle kelimenin farklı kullanımını lehçe farkı olarak takdim etmektedir.⁷⁶⁴ Ona göre /الحيوة, الزكوة, الصلوة/ kelimelerinin bu şekilde /و/ harfiyle yazılmasını /إنهم كتبوا هذا بالواو على لغات الأعراب/ onlar bunu Arap lehçelerine göre /و/ ile yazdılar”⁷⁶⁵ şeklindeki ifadesiyle lehçe farkına dayandırmaktadır. Kökü /خذأ/ boyun eğdi ve /رفأ/ yama yaptı fiilleri bir lehçede /رفأ-خذأ/ şeklinde hemzenin /و-ي/ kalbi ile kullanılmaktadır.⁷⁶⁶ Mazi sıgası /ذَكَرَ/ olan fiilin mastarında /ذُكِرَ/ şeklinde /ذ/ harfinin dammeli ve /ذُكِرَ/ şeklinde /ذ/ harfinin kesresiyle iki farklı şekilde mastarının gelmesinin lehçe farkından kaynaklı olduğu söylenilmektedir.⁷⁶⁷

Eserde bir kelimenin iki farklı lehçe ile altı farklı lehçe arasında değişebilen kullanımlarının olduğu belirtilmektedir. İki farklı lehçede gelenlere örnek olarak yukarıda açıklaması verilen /شَحَبَ-جَرَعَ/ kelimelerini hatırlamak yeterli olacaktır.⁷⁶⁸ Üç farklı lehçede gelen kelimeler /مختلف الأبنية, فعالة, فعال, فعلة, فعل/ olmak üzere beş farklı yapıya ayrılarak ele alınmakta ve bunların herbiri için örnekler verilmektedir. Yapısı /فعل/ olup da üç farklı lehçede gelen kelimelere örnek olarak /رَأَيْتُهُ قَبْلًا وَقَبْلًا وَقَبْلًا/ onu net bir şekilde gördüm”⁷⁶⁹ ifadesinde geçen /قَبْلَ/ kelimesinin /قَبْلَ-قَبْلَ/ şekli zikredilebilir.⁷⁷⁰ Yapısı /فعلة/ olup da üç farklı lehçede gelen kelimelere /كَلَّمْتُهُ بِحَضْرَةِ فَلَانٍ وَحَضْرَةِ وَحَضْرَةِ/ onunla falancanın huzurunda konuştum”⁷⁷¹ ifadesinde geçen /حَضْرَةِ/ kelimesinin /حَضْرَةِ-حَضْرَةِ/ biçimleri örnek olarak verilebilir. Dört farklı lehçede gelen kelimeleri /ما جاء فيه أربع لغات من بنات الثلاثة/ yapısı üç harfli olup da dört farklı lehçede gelenler ve /ما جاء فيه أربع لغات من حروف مختلف الأبنية/ farklı kelimelerden dört değişik lehçede gelenler diye iki ayrı konu başlığında ele alınmaktadır. Üç harfli olup da dört farklı lehçede gelen kelimelere eşeğin yavrusu (sıpa) anlamındaki /العُفْرُ/ kelimesi örnek seçilmiştir. Bu kelimenin harf sayısı /و, ف, ع/ şeklinde üç olduğu halde /العُفْرُ/ şeklinde dört lehçede kullanıldığı haber verilmektedir.⁷⁷² Farklı kelimelerden, dört değişik lehçede gelenler için /عُنْوانُ/ kitabın başlığı terki bindeki /عُنْوانُ/ kelimesinin /عُنْوانُ/ şeklindeki kullanımları örnek seçilmiştir.⁷⁷³ Beş ve altı farklı lehçede gelen

⁷⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 50.

⁷⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

⁷⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 241-242.

⁷⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 259- 261.

⁷⁶⁸ Bu durumda olan diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 274, 275, 276, 277, 361, 366.

⁷⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 381.

⁷⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 381-382.

⁷⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 382- 383.

⁷⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 384.

⁷⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 384- 385.

kelimeler içinde benzer bir başlık açılarak ve aynı üslupla beş lehçede olanlar için /الشَّمَال/ kuzey kelimesinin /الشَّمَال, الشَّمَال, الشَّمَال, الشَّمَال, الشَّمَال/ şeklinde gelmesi örnek verilir.⁷⁷⁴ Altı farklı lehçede gelenler için /فُسْطَاط/ Fustat- kıl çadır ve insan grubu kelimesinin /فُسْطَاط, فُسْطَاط, فُسْطَاط/ şeklinde gelmesini örnek verilir.⁷⁷⁵ Lehçeleri konuşulduğu kabilenin isimi verilerek zikredilenlere /رُعِي/ Temim kabilesinin /رُعِي/ dediği ve senin ödünç alınan şey /رُعِي/ sözünde olduğu gibi⁷⁷⁶ şeklindeki ifadesinden, /رُعِي/ kelimesini Temim kabilesinin /رُعِي/ şeklinde -kelimenin yapısında bulunan /ع/ harfini hemzeye /ء/ ibdâli ile- kullandığı belirtilerek, lehçenin konuşulduğu kabilenin adını zikredilmiştir. Ayrıca şahıs ismi olan /الدُّول/ kelimesi bu şekliyle Hanife lehçesinde, Abdu'l-Kays lehçesinde /الدَّيْل/ ve Kinâne lehçesinde /الدَّيْل/ şekliyle kullanıldığı belirtilmektedir.⁷⁷⁷ Mazi sıgası /يَنْسُ/ fiilin muzarisi Aşağı Mudar lehçesinde /يَنْسُ/ şeklinde hemzenin fethasıyla Yukarı Mudar lehçesinde /يَنْسُ/ şeklinde hemzenin kesresiyle kullanılmaktadır.⁷⁷⁸ Verilen bu bilgilerde lehçenin kullanıldığı dokuz kabilenin bizzat isimlerinin zikredildiği görülmektedir.

Bunların dışında /يقوله بعض العرب بالكسر وبعضها بالفتح/ onu Arapların bazıları kesre ile bazıları da fetha ile diyor⁷⁷⁹ şeklindeki ifadeyle /تَقَاعَلْ/ kalıbında bulunan fiillerin mastarlarının /تَقَاعَلْ-تَقَاعَلْ/ şeklinde gelmesinde görülen lehçe farkına dikkat çekilmektedir. Kıyas gereği bu yapıdaki fiilin mastarının /تَقَاعَلْ/ şeklinde /ع/ harfinin dammesiyle gelmesi gerekir. İfade de geçen “Arapların bazıları” ifadesiyle lehçe farkına dikkat çekilmektedir.

Yukarıda belirtilen açıklamalardan anlaşılmaktadır ki halkın yanlış kullanımlarıyla lehçe farkından kaynaklanan kullanımları ayırt etmek gerekmektedir. Eserde yanlış kullanımlar olarak değerlendirilen kelimelere benzeyen, ancak bu benzemenin lehçe farkından kaynaklı olanlarının yeri geldikçe “Bunda ya da bu kelimele lehçe vardır.” şeklinde belirtilmesi kullanım yanlışlığıyla lehçe farkının birbirine karıştırılmaması istenilmektedir. Yukarıda belirtilen /يَنْسُ/ kelimesinin muzarisindeki durumun /الصلوة, الزكوة, الحيوة/ kelimelerinin yazımıyla ilgili durumun /رفأخذأ/ fiillerinin /رفأخذأ/ şeklinde gelmesiyle ilgili belirtilen lehçe farkının yanlış kullanımdan ayrı tutularak verilmesi yine bu fikri destekleyen diğer bir delil olarak görülebilir. Konunun uzamasından endişeyle buraya alınmayan ancak yukarıda belirtilen diğer birçok kelimenin durumu ile ilgili belirtilen lehçe farklarını da bu düşüncenin bir ürünü olarak görmek mümkündür.

⁷⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 384- 385.

⁷⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 385.

⁷⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 247.

⁷⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 278.

⁷⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 315. Ayrıca diğer örnekler için bkz. 383, 403, 420.

⁷⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 420.

2.2. Nahiv

Terim olarak “Arap kelamının irabı”⁷⁸⁰ ya da kelimenin son harfinin harekesinin cümledeki konumu gereği ref, nasb, cer ve cezim olma durumunun bilinmesi⁷⁸¹ şeklinde tanımlamanın mümkün olduğu nahiv ilmi, bağımsız bir ilim dalı olmadan önce birçok aşamadan geçmiştir. Nahiv ilminin doğuşunda birçok sebep etkili olmuştur.⁷⁸² Çalışma konumuzdan uzaklaşmamak için nahiv ilminin doğuşu, doğuş sebepleri ve gelişim süreci gibi konulara değinilmemiştir.

Nahiv ilminin gelişim evresi denilebilecek bir dönemde yazılan İbn Kuteybe’nin çalışmamıza konu olan eseri genel edebiyat kitabı olması nedeniyle birçok dil ilimlerinin yanı sıra nahiv konularına da değinmiştir. Söz konusu eser müstakil bir nahiv kitabı olmadığı için, yukarıda belirtilen ilim dalının bütün konularına yer vermemektedir. Bir başka deyişle yazılış amacında belirttiği gibi kâtiplerin ihtiyaç duydukları konularla sınırlandırmıştır. Eserde tespit ettiğimiz bazı nahiv konularını onun örneklemeleri ve yaptığı yorumlarla aşağıda yer vermeye çalışacağız.

2. 2. 1. Marife-Nekre

Nahiv ilminin mevcut kavramları ve kategorileri arasında, kâtiplerin öncelikle karşılaştığı bellibaşlı meselelerden olan marifelik ve nekrelilik meselesinin eserde, sayılarda marifelik ve nekrelilik ile sınırlandırıldığı görülmektedir. İbn Kuteybe’nin konuyu sayılarla sınırlandırmasını hitap ettiği kâtipler zümresinin Arapça biligisinin başlangıç düzeyinde olmadığı ve onların işleri gereği karşılaştıkları meselelerden olması diye iki sebebe bağlanılabilir.

Terim olarak “Sınırlandırılıp belirlenmiş isim” diye tanımlanan marife ve “Sınırlandırılmamış genel isim” diye tanınan nekre isimler⁷⁸³ konusu nahiv ilminin önemli esaslarındandır. Nahiv ilminin önemli konuları arasında yerini alan bu konunun bütün yönlerine değinilmediğini sadece kâtiplerin ihtiyacına bağlı olarak sayılarda marifelik ve nekrelilik diye sınırlandırıldığını yukarıda belirtmiştik. Çalışmanın bu bölümünde marifelik ve nekrelilik konusu eserde değinildiği kadarıyla ele alınacaktır.

İbn Kuteybe’nin “كل شيء نكرة حتى يعرف بما عرف”/ her şey marife yapıldıkları ile (alametlerle) marife yapıncaya kadar nekredir⁷⁸⁴ sözünden cins (önel) olmayan isimlerin

⁷⁸⁰ İbn Manzur, *Lisânu ’l-arab*, 4371.

⁷⁸¹ Ğalâyînî, *Câmiu ’d-durûsi ’l-arabiyye*, I/ 6.

⁷⁸² Bkz. Dayf, *el-Medârisü ’n-nahviyye*, 11 vd. Muhammed Tantâvî, *Neşetü ’n-nahvi ve târihu eşheri ’n-nuhât*, Dâru’l-Meârif, Kahire ts. 16 vd.

⁷⁸³ Ğalâyînî, *Câmiu ’d-durûsi ’l-arabiyye*, I/ 149.

⁷⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü ’l-kâtib*, 177-178; Abdullah, el-Ezherî, *Şerhu ’t-tasrîh ale ’t-Tavdîh*, Tah. Muhamed Bâsil, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, Beyrut 2000, I/ 93.

aslında nekre olup daha sonra çeşitli sebeplerle⁷⁸⁵ marife yapıldıkları anlaşılmaktadır. Müellif “...الشيء إذا بدىء بذكره كان نكرة فإذا أعدته صار معرفة...” bir şey sözün başında nekre, sonra tekrar edilir ise marife olur⁷⁸⁶ şeklindeki ifadesiyle bir ismin bir cümlede tekrar etmesini o ismin marifelik kazanmasının sebeplerinden sayar. Bu durumu /سلام عليك/ selam senin üzerine olsun ifadesi üzerinden örneklendirir. Bu ifade sözün başında kullanılması gerektiğinde /سلام عليك/ şeklinde /السلام/ kelimesinin nekre haliyle, aynı ifade söz içerisinde tekrarlanacak olursa /السلام/ şeklinde /سلام/ kelimesinin lââm-ı tarif getirelerek marife olması gerektiği bildirilir.⁷⁸⁷

Bir ismin marife sayılma sebeplerinden olan ismin izafetle gelmesi durumunun, her zaman marifelik sebebi olmayacağı bilinen bir durumdur.⁷⁸⁸ Bu durumu /مائة درهم/ yüz dirhem, /ألف درهم/ bin dirhem, /ثلاثة آلاف درهم/ üç bin dirhem ve /مائة ألف درهم/ yüz bin dirhem örnekleri zikredilerek açıklanır. Bu açıklamaların devamında kullanılan “هذا كله نكرة مضاف” bunların tamamı muzaftır ve nekredir⁷⁸⁹ şeklindeki ifade de sayıların nekre bir kelimeye izafetiyle marifelik kazanmayacağı açıklanmaktadır. Bu durumda marifeliliğin nasıl olması gerektiğine dair /فإذا أردت أن تعرف ذلك قلت مائة درهم/ bunları (yukarıda verilen terkipleri) marife yapmak istediğinde /مائة درهم/ şeklinde /درهم/ kelimesinin başına lam-ı tarif /ال/ getirerek söylersin⁷⁹⁰ şeklinde açıklama yapılmaktadır. Bu açıklama ve devamında verilen bilgilerden sayıların marife yapımında çok farklı hususların olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere sayıları müfret (1-10, arası ve bunlar gibi kabul edilen (mülhak), yüz ve bin), mürekkep, (11-19 arası) ukûd (20, 30,40...90) ve matuf (21, 22, 23...99) olarak tasnif edilmektedir.⁷⁹¹

Eserde müfret sayıların marife yapımının nasıl olması gerektiğine dair verilen /مائة / yüz dirhem ve benzeri örneklerden sayının, lam-ı tarif /ال/ ile marife yapılmış bir isme izafet yapılması ile marife olacağı anlaşılmaktadır. Yine /لأن المضاف إنما يعرف بما يضاف إليه/ muzaf kelime izafet edildiği kelimeyle marife yapılır⁷⁹² şeklindeki ifadede müfret sayıların marifeliklerinin sayıların izafet edildikleri şeylerin marife yapılmasıyla marifelik kazanacakları anlaşılmaktadır. Ancak fasih olmayanların lehçelerinde müfret sayı ve mülhaklarının /الألف درهم/ şeklinde her iki tarafın başına lam-ı tarif getirilerek marife yapılabileceği söylene de “وهو رديء في القياس” o kötü bir kıyastır⁷⁹³ şeklindeki ifadeyle bu güzel bulunmamaktadır. Müfret sayıların marife yapımlarında caiz görülmeyen diğer bir

⁷⁸⁵ Bkz. el Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/ 149 vd.

⁷⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

⁷⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

⁷⁸⁸ Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-arabiyye uslûbuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*, yy. Beyrut- Dimaşk 1997, I/445; Mustafa Nahnâs, *el-Adedü fi'l-luga*, Mektebetü'l-Felâh, Kuveyt 1979, 274.

⁷⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹¹ Mustafa Nahnâs, *el-Adedü fi'l-luga*, 273 vd. Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/ 157.

⁷⁹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

husus /الأربعة دراهم-العشرة أثواب/ örneklerinde görüldüğü üzere müfret sayının marife gelip temyiz kısmının nekre gelmesi halidir.⁷⁹⁴ Müfret sayılar ve mülhaklarıyla ilgili olarak yapılan “on ve aşağısındaki yüz ve /في العشرة وما دونها والمائة وما فوقها فإدخال الألف واللام في الأول خطأ في القياس”⁷⁹⁵ şeklindeki sayılarda lam-ı tarifin sayının başına gelmesi kıyasa göre hatalıdır.⁷⁹⁵ yorumda bu sayıların marifeliklerinin, lam-ı tarifi temyiz konumundaki kelimeye getirilerek yapılmasının daha doğru olduğu belirtilir. İbn Kuteybe’nin “و يجوز أن تقول...التسعة الدراهم والعشر”⁷⁹⁶ şeklindeki ifadesinden müfret sayılarda sayı ve temyiz konumunda gelen kelimenin her ikisinin de lam-ı tarifile marife yapılmasının -izafetten vazgeçip sıfat mevsuf ilişkisi üzerinden değerlendirilmesi durumunda- caiz olacağı anlaşılmaktadır. İfadede geçen /العشر النسوة-التسعة الدراهم/ yapısında /الدراهم/ kelimesi /التسعة/ kelimesine, /النسوة/ kelimesi /العشر/ kelimesine sıfat yapılması bu durumun kanıtı olarak verilmiştir. Aynı şekilde yukarıda müfret sayılara mülhak olarak değerlendirilen /مائة/ ve katları ile /ألف/ ve katlarının marifeliklerinin, başına lam-ı tarif gelmiş temyiz konumundaki kelimeye muzaf yapılarak olacağı bildirilmektedir.⁷⁹⁷

İbn Kuteybe’nin “تلاثمائة ألف/ عددًا تكثر ألفاظه”⁷⁹⁸ diye tanımladığı /تلاثمائة ألف/ üç yüz bin ve /خمسمائة ألف/ beş yüz bin gibi sayıların marife yapımlarında dil ekolleri arasında ihtilaf görülmektedir. Basra dil ekolü âlimleri /الدرهم-الدرهم ثلاثمائة ألف/ terkinde ki gibi lafzı çok sayıların marifeliklerinin, sayıların oluşturduğu terkinin en son kelimesinin başına lam-ı tarif getirilerek marife yapılacağını savunurlar. Bağdat dil ekolü âlimleri ise /الدرهم-الدرهم ثلاثمائة ألف/ terkiplerinde olduğu gibi terkinin en son kelimesi ve sondan bir önceki kelimenin başına lam-ı tarif getirilerek marife yapılacağını savunmaktadırlar.⁷⁹⁹

Mürekkep sayıların marife yapımıyla ilgili olarak /الثماني عشرة جارية/ örneğini verilmektedir. Bu örnekte mürekkep sayıların marifelikleri sayının birinci bölümü olan /الثماني/ kelimesinin başına lam-ı tarif getirilerek ya da /الثلاثة عشر درهم/ örneğinde olduğu gibi mürekkep sayının birinci bölümü ve terkinin sonunda temyiz konumunda gelen kelimenin başına lam-ı tarif getirilerek olabilmektedir. Bu ikinci şekilde marife yapımı “لما أدخلوا الألف” lam-ı tarifi birincinin başına getirince sonuncuya da

⁷⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁷⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190. Özgün ifade “فإذا بلغت مائة رجعت إلى الإضافة فقلت ما فعلت مائة درهم ومائتا درهم” şeklinde olup sayıların yüz ve katları için marifeliklerinin /وخمسمائة درهم إلى الألف فإذا بلغت الألف قلت ما فعل ألف درهم وثلاثة آلاف درهم... ألف... olarak devam edeceği, bin ve katları için /ثلاثة آلاف درهم... olarak devam edeceği anlaşılmaktadır.

⁷⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

⁷⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

getirdiler ki bu çok kötüdür”⁸⁰⁰ şeklindeki ifadeden anlaşıldığı üzere doğru bulunmaz. Yine doğru bulunmayan hususlardan biri de fasih olmayanların lehçelerinde mürekkep sayılarının marife yapımında görülen /الخمسـة العشر الدرهم/ şeklindeki terkinin her iki tarafı ve temyiz konumunda gelen kelimenin lam-ı tarifile gelmesidir. Bu durumu “وهو رديء في القياس” o kötü bir kıyastır”⁸⁰¹ şeklindeki ifadede dillendirilmektedir.

Ukûd ve matuf sayılarının marife yapımlarıyla ilgili verilen bilgilerde ukûd sayılar için /العشرون الدرهم/ şeklinde sayının ve temyiz konumundaki kelimenin başına lam-ı tarif getirmenin “وذلك رديء”⁸⁰² ifadede doğru bulunmadığı bildirilmektedir. Ayrıca “والجيد... العشرون درهما”⁸⁰³ şeklindeki ifadede ukûd sayılarının marife yapımının, sayının başına lam-ı tarif getirilip, temyiz olan kelimeyi olduğu hal üzere (nekre) bırakılarak olmasını daha doğru bulduğu anlaşılmaktadır. Matuf sayılarının marife yapımlarıyla ilgili “فإذا جاوزت العشرين”⁸⁰⁴ şeklindeki ifadede matuf ve matuf-u aleyh olan her iki sayının da başına lam-ı tarif getirileceği, temyiz konumunda gelen kelimenin, olduğu hal üzere (nekre) bırakılacağı anlaşılmaktadır. Yukarıda geçen /الثلاثة /الخمسة-الثلاثة/ sayıları matuf-u aleyh /العشرون رجل - والخمس والثلاثون امرأة.../ şeklindeki ifadede sayıları matuf konumunda olduğu için marifelikleri her iki sayının da lam-ı tarif almasıyla olduğu görülmekte olup temyiz konumunda gelen /امرأة-رجل/ kelimeleri olduğu hal üzere (nekre) bırakılmışlardır.

2. 2. 2. Sayı ve Temyizi

Nahvin konuları arasında yerini alan sayı ve temyizi konusunun adet ve madut başlığı altında da incelendiği görülmektedir. Sayı ve temyizi konusunun marifelik-nekrelik, müzekkerlik- müenneslik ve irap gibi birkaç konuyu içinde barındırdığı bilinmektedir.⁸⁰⁵ *Edebü'l-kâtib* adlı eserde de konunun bütün detayları yerine İbn Kuteybe'nin gerekli gördüğü yönleriyle ele alındığı görülmektedir. Sayı ve temyizi konusuna /باب التاريخ والعدد/ tarih düşmek ve sayı⁸⁰⁶ ve /باب ما يجري عليه العدد في تذكيره وتأنيئه/ sayıların müzekkerlik ve müenneslik durumları⁸⁰⁷ diye adlandırılan iki başlıkta değinilmektedir. Bu başlıklarda sayılar marifelik-nekrelik, müzekkerlik - müenneslik ve irap açısından değerlendirmiştir. Sayıların marifelik ve

⁸⁰⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁸⁰¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁸⁰² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁸⁰³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 189.

⁸⁰⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

⁸⁰⁵ Abduh er-Râcihi, *et-Tatbiku'n-nahvî*, yy. Beyrut 2010, 454 vd.

⁸⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188. Başlıkta geçen التاريخ şeklindeki kelimenin anlamının “tarih düşmek” olduğunu düşünmekteyiz.

⁸⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

nekrelik yönleri, sayfa 119 de 2.2.1. “Marife–Nekre” başlığında değerlendirildiği için burada yeniden değerlendirilmeyecektir.

Müfret sayıların müenneslikleri “المؤنث فيما بين الثلاث إلى العشر بغير هاء تقول ثلاث ليال إلى عشر”⁸⁰⁸ şeklindeki ifadede tâ-i marbuta almadan, müzekkerliklerinin ise “والمذكر بالهاء تقول ثلاثة”⁸⁰⁹ şeklindeki ifadede, sayının sonuna tâ-i marbuta alarak geleceği söylenilmektedir. Mürekkep sayılar diye bilinen on bir ve on iki sayılarında terkihi her iki tarafı ve temyiz konumunda gelen kelime arasında müzekkerlik ve müenneslik uyumunun olması gerektiği “تقول إحدى عشرة ليلة واثنى عشرة ليلة”⁸¹⁰ şeklindeki ifadede anlaşılmaktadır. On bir ve on iki sayılarının dışında kalan on dokuza kadar olan sayılarda ise “إلى تسع عشرة ليلة فتلحق”⁸¹¹ şeklindeki ifadede sayının müenneslik durumunda terkihi başında bulunan küçük sayıdan tâ-i marbutanın atılması, büyük sayı ve temyiz konumundaki kelimeye tâ-i marbutanın sabit kalması gerektiği anlaşılmaktadır. Aynı sayıların müzekkerliklerini açıklamak için getirilen “وفي المذكر أحد عشر يوما واثنى عشر يوما”⁸¹² şeklindeki ifadede sayının terkihi ve temyiz konumundaki kelimeler arasında uyum olması gerektiği belirtilmektedir. On bir ve on iki sayıları dışında kalan on dokuza kadar olan sayılarda ise müzekkerlik durumunun “وثلاثة عشر يوما إلى تسعة عشر يوما فتلحق الهاء في عدد الأول وتحذفها من الثاني”⁸¹³ şeklindeki ifadede anlaşıldığına göre terkihi birinci bölümünde, tâ-i marbutanın sabit, ikinci bölümü ve temyiz konumundaki kelimeye ise tâ-i marbutanın atılması gerektiğine işaret edilmektedir. On /عَشْرَ/ sayısının müzekker halinin daima bu şekilde bütün harflerinin fethalı olacağını, müennes olması durumunda ise sayının /عَشْرَة/ şeklinde bütün harflerinin fethalı, /ش/ harfinin sükûnu ile veya /عَشْرَة/ şeklinde /ش/ harfinin kesreli haliyle üç farklı okuyuşla gelmesinin caiz olduğu bildirilmektedir.⁸¹⁴ Eserde geçen “العدد يجري في تكثيره”⁸¹⁵ şeklindeki ifadede sayıların müzekkerlik ve müennesliklerinin lafza bağlı olduğu, mana bakımından bunların cinsiyetlerinin olmayacağı vurgulanmaktadır. Ayrıca /الإبل/ deve ve /الغنم/ koyun kelimelerinin tekili olmayan sadece çoğul ve müennes olan manaya delalet etmek için getirilen kelimeler olduğunu bildirir. Bundan dolayı bu kelimeler ve sayılar bir terkipte kullanıldıklarında, bu kelimelerin arası müzekkerlik bildiren bir lafızla

⁸⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

ayrılacak olursa “له ثلاثة ذكور من الإبل”⁸¹⁶ ifadesinde görüldüğü gibi- sayının sonuna tâ-i marbuta eklenerek sayı müennes yapılır.

Sayılar ve temyizi konusunun irabı ile ilgili konuda geçen bütün irap hallerine değinilmediği görülmektedir. Mürekkep sayı olarak bilinen /أحد عشر/ ile /تسعة عشر/ sayıları arasında kalan sayıların, iki ayrı isim olup bir manaya delalet etmek için tek isim haline getirildiklerine işaret edildikten sonra bunların iraplarıyla ilgili açıklamalarda bulunulur. Bu sayılar arasında yer alan /واثنا عشر-اثنتا عشرة/ sayılarının irabı ile ilgili verilen “فإن نصب أول”⁸¹⁷ şeklindeki ifadede terkibin ilk bölümündeki sayı olan /اثنا-اثنا/ sayılarının ref hallerinin bu şekilde /و/ harfî ile geleceği, nasb ve cer hallerinin ise /اثنتي-اثني/ şeklinde /ي/ harfî ile olacağı belirtilmektedir. Sayının ikinci bölümü olan /عشر/ sayısı için yapılan “والثاني منصوب على كل حال”⁸¹⁸ şeklindeki açıklamada, terkibin ikinci bölümünü oluşturan /عشر/ sayısının daima mansub olacağı anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe’nin nahvin konuları arasında yerini alan temyiz konusunu sadece sayılar ve temyizi konusuyla sınırladığını görülmektedir. Daha geniş olan temyiz konusunu da sayı ve temyizi ile sınırlandırmasını daha öncede belirttiğimiz gibi hedef kitlenin ihtiyacına yönelik konuları ele alması olarak değerlendirebiliriz.

2. 2. 3. İkil İsimler ve İrabı

Bilindiği üzere Arapçada ikil isimler ve irabı nahiv ilminin konuları arasında yer almaktadır. Bir kelimenin ikil bir şeye işaret etmesi için kelimenin müfredinin sonuna ref halinde /ن-ن/ nasb ve cer halinde /ي-ن/ harfî eklenir. Bu basit formülden de anlaşıldığı üzere tesniye konusu kâtipleri zorlayacak konulardan değildir. Bundan dolayıda İbn Kuteybe isimlerde ikillik konusunu bütün detayları ile işlememiştir.

Eserde nahivdeki ikil isimler ve irabı konusu “باب الحروف التي تأتي للمعاني” çeşitli manalar için gelen harfler”⁸¹⁹ adı verilen konu başlığında işlenmektedir. Bu başlıkta manevi pekiştirme edatları olarak bilinen ve ikillere (mülhak) sayılan /كلا/ (müzekker) ve /كلتا/ (müennes) kelimeleri üzerinden konunun değerlendirildiği görülmektedir. Söz konusu /كلا/ ve /كلتا/ kelimeleri lafız itibarıyla tekil, mana itibarıyla ikil olan ve mutlaka izafet ile kullanılması gereken iki lafızdır. Bunların iraplarında açık isme izafetiyle zamire izafeti arasında farklılıklar görülmektedir. Zahir isme izafet edildiklerinde takdiri irap, zamire izafet edildiklerinde ikil irabı alırlar.⁸²⁰ Yine eserde geçen “فقالوا رأيت الرجلين كليهما بالياء ومررت بهما”

⁸¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 190.

⁸¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

⁸¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

⁸²⁰ Zâhir Şevket Beyâtî, *Edevâtü'l-irâb*, yy. Beyrut 2005, 165 vd.

كليهما ورأيت المرأتين كلتيهما مررت بهما كلتيهما فلفظوا بهما مع الناصب والخافض بالياء...جاءني الرجلان كلاهما⁸²¹ şeklindeki ifadeden /كلا/ kelimesinin nasb ve cer halinin /ي/ harfi ile ref halinin /كلا/ şeklinde /و/ harfi ile olduğu müennes formu olan /كلتا/ şeklinde /ي/ harfi ile ref halinde /كلتي/ şeklinde /و/ harfi ile olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki edatın zahir isme izafetleri esnasında alacakları takdiri irap ile ilgili hallerine değinmediği bunun yerine yazım hallerine değindiği görülmektedir. Ancak onun bu kelimenin yazım hallerini açıklamak için söylediği “ فأما كلا وكلتا فقد اختلف فيهما والذي ”⁸²² şeklindeki ibareden bu lafızların zahir isme izafetlerinde takdiri irap alacaklarını anlamak mümkündür.

İbn Kuteybe, “ باب تنثية المبهم وجمعه ”⁸²³ müphem isimlerin ikillikleri ve çoğullukları⁸²⁴ diye isimlendirdiği başlıkta, müfret müzekkeri /ذي-ذا/ şeklinde gelen ism-i işaretin ref halinde ikilinin /ذان/ şeklinde /و/ ile müfret müennesi /ذمتا/ şeklinde gelen ism-i işaretin ref halinde ikilinin /تان/ şeklinde /و/ ile geleceğini bildirmektedir. Müfret müzekkeri /الذي/ ve müfret müennesi /التي/ şeklinde gelen ism-i mevsullerin ikil müzekkeri ref halinde /للذان/ şeklinde, ikil müennesi /للتان/ şeklinde /و/ ile müfret müzekkeri /ذو/ sahip müfret müennesi /ذات/ kelimesinin ref halinde ikilinin /ذواتان/ şeklinde /و/ ile nasb ve cer halinde /ذواتين/ şeklinde /ي/ ile geleceği bildirilmektedir. Bu durumun ref hali için ﴿ ذواتا أفنان ﴾⁸²⁴ ayeti, nasb ve cer hali için ﴿ جنتين ذواتي ﴾⁸²⁵ ayetleri delil getirilir. Birinci ayette /ذواتا/ kelimesi, kırk altıncı ayette geçen /جنتان/ kelimesinin sıfatı olduğu için ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olduğu için merfu konumunda olup⁸²⁶ ikil isim olduğu için ref alameti /و/ gelmiştir. İkinci ayette /ذواتي/ kelimesi kendinden önce geçen /جنتين/ kelimesinin sıfatı olduğu için mansub gelmiş ikil isim olduğu için de nasb alameti /ي/ olmuştur.⁸²⁷ İkil isimlerin irabıyla ilgili bilgilerin verildiği bir başka başlık /اثنا عشر/ müennesi /اثنا عشر/ tarih koyma ve sayılar” dır. Bu başlıkta müzekkeri /اثنا عشر/ müennesi /اثنا عشر/ olan on iki sayısının /اثنا عشر/ bölümünün irabına değinilir. Bu başlıkta geçen, “...إلا⁸²⁸ في اثني عشر واثنتي عشرة فإن نصب أول العددين وخفضه بالياء ورفع بالالف والثاني منصوب على كل حال... ” şeklindeki ifadede /اثنا عشر/ sayılarının birinci bölümü olan /اثنا عشر/ ve /اثنا عشر/ kelimelerinin nasb ve cer hallerinde /اثني-اثني/ şeklinde sonunun /ي/ harfi ile ref halinde /اثنا عشر/ şeklinde sonunun /و/ harfiyle irap edileceği anlaşılmaktadır.

⁸²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182.

⁸²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

⁸²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191.

⁸²⁴ Rahman 55/48.

⁸²⁵ Sebe 34/16.

⁸²⁶ Ebu'l-Berakât el-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kurân*, Tah. Abdülhamit Taha, yy. b.y. 1980, II/ 410; Abdurrahman el-Ukberî, *et-Tibyân fî ulûmu'l-Kur'ân*, Tah. Ali Muhammet Bacâvî, İsa el-Bâbî el-Halebî, b.y. 1976, 1200.

⁸²⁷ Enbârî, *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kurân*, II/ 278; Ukberî, *et-Tibyân fî ulûmu'l-Kur'ân*, 1066.

⁸²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

açıklamalarından söz konusu kelimenin muzari fiili nasb eden edat olarak kullanılmasından ziyade, yazımı ile bağlantılı olarak aslının şart ve zarf bildiren /إِذَا/ mi, yoksa /إِنْ-إِذ/ yapılarının birleştirilmesiyle elde edilen /إِذِنْ/ mi, olduğuna dair tartışmalara cevap⁸³⁸ verme gayreti görülmektedir.

2. 2. 5. Gayr-i Munsarif

Arapça isimlerde asıl olanın, munsarif olması yani kelimenin son harfinin tenvin ve kesre almasıdır. Bununla birlikte isimlerin bazı şartlara bağlı olarak gayr-i munsarif yani son harflerinin tenvin ve kesre almaması da görülür.⁸³⁹ Dolayısıyla bu şartları bilmek ve bu tür isimleri tanımak önemlidir. Bu konular, işi yazışmak olan bir kâtibin bilmesi gereken konular arasında yerini aldığı için İbn Kuteybe konuya altı başlıkta yer verir.

Eserde verilen gayr-i munsariflikle ilgili konu başlıklarını “باب ما نقص منه الياء لاجتماع”⁸⁴⁰, “باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبنية ما يكسر ويفتح”⁸⁴¹, “باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبنية ما يكسر ويفتح”⁸⁴², “باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبنية ما يكسر ويفتح”⁸⁴³, “باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبنية ما يكسر ويفتح”⁸⁴⁴ ve “باب ما جاء فيه لغتان من حروف مختلفة الأبنية ما يكسر ويفتح”⁸⁴⁵ diye sıralayabiliriz. Konu en geniş haliyle munsarif olmayanlar başlığında işlenmekte diğer başlıklarda bazı kelimelerden hareket ederek konuya değinilmektedir.

İbn Kuteybe'nin söz konusu eserinin munsarif olmayanlar başlığında geçen “كل أسماء”⁸⁴⁶ şeklindeki ibarede gelen /المعرفة/ kelimesinden maksadın alem (özel) isim, /النكرة/ kelimesi ile de cins isim kastedildiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, yukarıda verilen ifadenin devamında geçen “إلا أن تكون في آخره ألف التانيث مقصورة كانت أو”⁸⁴⁷ şeklindeki ifadesinde müenneslik alameti olarak sonuna elif-i maksûre /ى/ eklenmiş /وحلى/ gibi isimler ile sonuna elif-i memdûde /ء/ eklenmiş /حمرء-صفراء/ gibi isimler ister alem olsun ister ise cins isim olsun gayr-i munsarif olacaklarını haber vermektedir.

⁸³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. el Ğalâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, II/ 174 vd.

⁸³⁹ Ebu İshak ez-Zeccâcî, *Mâ yensarifü ve mâ lâ yansarifü*, Tah. Hüdâ Mahmut, yy. Kahire 1971, 1 vd. Cevâlikî, *Şerhu Edebi'l-kâtib*, 214 vd. Yezid es-Sâdî, *Şerhu Edebi'l-kâtib*, Tah. Muhammed Murzâk, Dârü İbn Hazm, Beyrut 2009, 95 vd. el Ğalâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, II/ 216 vd. Esad en-Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1997, 54 vd. Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 449 vd.

⁸⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182.

⁸⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 192.

⁸⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

⁸⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 377.

⁸⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 392.

⁸⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 401.

⁸⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

⁸⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193-194.

Müellifin üç harften oluşan ve orta harfi harekesiz (sükûn) olan müennes isimlerin gayr-i munsarif sayılıp sayılmaması konusuna da yer verdiği görülmektedir. Araplardan bazıları bu tür isimleri munsarif, diğer bazıları da gayr-i munsarif olarak kullanmışlardır.⁸⁴⁸ İbn Kuteybe bu duruma “لم تتلف بفضل مئزها .: دَعْدٌ ولم تسق دَعْدٌ في العلب” Da’d (kadın adı) ne elbisesinin eteğine büründü ne de deri kaptan su içti⁸⁴⁹ beytinin ikinci şatırında geçen /دَعْدُ/ kelimesini örnek vermektedir. Bu beyitte kelimenin /دَعْدُ/ munsarif ve /دَعْدُ/ gayr-i munsarif şekli yer almıştır. Böylece İbn Kuteybe iki durumda yani munsarif ve gayr-i munsarif halinin caiz olduğunu okuyucusuna takdim eder ve tercihi ona bırakır. Aynı durumun başka dilden Arapçaya giren üç harfli /لوطنوح/ gibi isimlerde de geçerlidir. Ancak müellifin kendisi bu yapıdaki isimlerin munsarif olması gerektiği düşüncesini taşımaktadır.⁸⁵⁰ Çünkü bu isimler, üç harften oluşan orta harfi harekesiz müennes isime benzediklerinden munsarif ve gayr-i munsarif olmaları caizdir.

Müzekker yer isimleri, /مصر/ kelimesinde olduğu gibi üç harften oluşur ve orta harfi sakin (harekesiz) ise munsarif ve gayr-i munsarif sayılması caizdir. İbn Kuteybe (ادخلوا مصرَ)⁸⁵¹ ve (اهبطوا مصرًا)⁸⁵² ayetlerini bu durumun delili sayar. İki ayette geçen /مصر/ kelimesi birinci ayette /مِصْرَ/ şeklinde gayr-i munsarif ikinci ayette /مِصْرًا/ şeklinde munsarif gelmiştir. Ancak /واسط/ kelimesinde olduğu gibi müzekker isim olubda sonra, bir yer-bölge bu kelime ile isimlendirilir ise kelime munsarif sayılmalıdır.⁸⁵³

İbn Kuteybe’nin “...هذه تميم بنت مر وقيس بنت عيلان...”⁸⁵⁴ Şeklindeki ifadesinden anlaşıldığına göre kabile isimleri alem olduklarında gayr-i munsarif olması gerektiğidir. Yukarıda geçen ifade de /قيس-تميم/ kelimeleri Murra’nın kızı, Temim ve Aylân’nın kızı Gays, anlamında bayan ismi olarak kullanıldıkları için gayr-i munsarif sayılmışlardır. Şayet kabile isimleri /الأب/ (baba) manasında kullanılıp /بنوتميم/ Temim’in oğulları ve /بنوسلول/ Selûl’ün oğulları örneklerinde görüldüğü gibi kendilerine /ابن/ kelimesinin çoğulu olan /بنون/ kelimesi izafet yapılırsa kelimeler /الأب/ takdirinde oldukları için munsarif olurlar. Yukarıda geçen izafet yapısındaki /سلول-تميم/ kelimeleri böyle bir konumda bulunduğu için munsarif olmuştur. Müellifin konuyla ilgili “أسماء الأحياء مصروفة نحو قريش وثقيف وكل شيء لا يقال فيه بنو فلان وثمود وسبأ إن”⁸⁵⁵ açıklamasında /بنو فلان/ جعلا مذكرين صرفا وإن أثنا لم يصرفا ومما جعلوه قبيلة فلم يصرفوه مجوس ويهود falanca oğulları gibi izafetle kullanılmayan /ثقيف-قريش/ gibi topluluk isimleri munsarif

⁸⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194. “وما كان منها اسما على ثلاثة أحرف وأوسطه ساكن فمنهم من يصرفه ومنهم من لا يصرفه”

⁸⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194.

⁸⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194.

⁸⁵¹ Yusuf 12/99.

⁸⁵² Bakara 2/61.

⁸⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194.

⁸⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194.

⁸⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 194.

sayılmaktadır. Aynı ifade de geçen /سبأثمود/ kelimeleri müzekker sayılıp, topluluk ismi olarak kullanıldıklarının da munsarif, müennes sayıldıklarında gayr-i munsarif olurlar. Bu ifadede geçen /يهود-مجوس/ kelimeleri ise sadece kabile ismi olarak kullanıldıklarında, gayr-i munsarif sayılırlar.⁸⁵⁶

Diğer taraftan müennesi /فعلى/ formunda olan /عطشى/ susayan, /رئى/ suya kanmış ve /غضبى/ sinirli gibi isimler ve müzekkeri /فعلان/ formunda olan /عطشان/susayan, /ريان/suya kanmış ve /غضبان/ sinirli gibi isimler ise alem olsun ya da olmasın, gayr-i munsarif sayılırlar. Müennesi /فعلائة/ formunda olan /سيفانة/ uzun ve zayıf kadın, müzekkeri /فعلان/ formunda olan /سيفان/ uzun ve ince adam isimleri ise alem isim olduklarında gayr-i munsarif, cins isim olduklarında munsarif sayılırlar.⁸⁵⁷ Benzer durum kök harflerinin sonuna /ن-ا/ harflerinin eklenmesiyle elde edilen /فعلان/ formundaki /عثمان-عريان/ gibi tüm isimler için geçerlidir. Ancak /فعلان/ formunda olup da sonunda bulunan /ن-ا/ harfleri /دهقان/ lider ve /شيطان/ /حسان, تبان, سمان/ kelimelerinde olduğu gibi aslından ise munsariftirler. Aynı formdan gelen /سمان/ kelimelerinde olduğu gibi iki farklı kökten gelebilen kelimeler, geldikleri kök harfine göre munsarif ya da gayr-i munsarif olabilirler. Bu bağlamda /سمان/ kelimesi /السم/ zehir kökünden geldiğinde gayr-i munsarif, /السمن/ yağ kökünden geldiğinde munsarif, /تبان/ kelimesi /التب/ zarar kökünden geldiğinde gayr-i munsarif, /التبن/ yemlemek kökünden geldiğinde munsarif ve /الحسن/ kelimesi /الحس/ his kökünden geldiğinde gayr-i munsarif, /الحسن/ güzellik kökünden geldiğinde munsarif sayılır.⁸⁵⁸ Yine /ديوان/ divan, /رمان/ nar ve /مران/ keskin kılıç kelimelerinde /ن/ harfi kelimenin kökünden olduğu için munsarif sayılmıştır. Keza müennesi /فعلاء/ formunda gelen /أفعل/ veznindeki müzekker sıfatlar müennes gibi muamele gördüğünden ister alem isim olsun ister cins isim olsun gayr-i munsarif sayılırlar. Bu durumda olan /أحمر/ kırmızı (adam), /أحول/ şaşı ve /أقرع/ kel kelimeleri gayr-i munsariftirler. Çünkü kelimelerin müennesleri /جمراء, حواء, قرعاء/ şeklindedir. Şayet /أفعل/ formunda olupda sıfat manasında ve müennesi /فعلاء/ formunda olamayanlar, alem isim olduklarında gayr-i munsarif, cins isim olduklarında munsarif sayılırlar. İbn Kuteybe bu durum için /أفكل/ titrek, /أيدع/ bitki türü ve /أربع/ dört kelimelerini örnek verir.⁸⁵⁹ Munsarif ve gayr-i munsarif isim yapılarında önemli bir durum da kelimelerin çoğul yapılarıdır. Kelimeler çoğul yapılarına göre bazen munsarif bazen de gayr-i munsarif sayılırlar.

Üçüncü harfi /ا/ olup eliften /ا/ sonra da iki harf ya da daha fazla harf bulunan çoğul isim yapısı olan /مفاعيل-مفاعل/ formunda gelen /مساجد/ mescitler, /مصاييح/ lambalar, /مواقيت/

⁸⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zeccâî, *Mâyensarifü ve mâlâ yansarifü*, 146 vd.

⁸⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 195.

⁸⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 195.

⁸⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 195.

buluşma yerleri, /قناديل/ kandiller ve /محاريب/ mihraplar kelimeleri gayr-i munsarif sayılır. Ancak bu çoğul yapısında olup da sonunda tâ-i marbuta /ة/ bulunan /جاجة/ bitki türü (ileri gelenler) ve /صياقة/ bileyiciler kelimeleri munsariftirler.⁸⁶⁰

Son harfi illetli olan bazı çoğul isimlerde irap hallerinin, ismin munsarif ve gayr-i munsarif olmasına etki ettiği görülmektedir. Müfredi /جوار/ çoğulu /جوارٍ/ komşular-cariyeler, müfredi /لَيْلٍ/ çoğulu /ليالٍ/ geceler ve müfredi /سَارٍ/ çoğulu /سوارٍ/ aslanlar kelimelerinin çoğullarının sonunda hazfedilmiş bir /ي/ harfi bulunmaktadır. Söz konusu mahzuf harf kelimelerin ref ve cer hallerinde ortaya çıkmadıklarından dolayı kelimeler bu durumlarda munsarif, nasb hallerinde mahzuf /ي/ harfi /جَوَارِي, لَيْلِي, سَوَارِي/ şeklinde geri geldiğinden dolayı vezinleri /مفاعيل-مفاعل/ formunda gelen çoğula dönüştükleri için gayr-i munsarif olmuşlardır.⁸⁶¹ Aynı şekilde /مفاعيل-مفاعل/ forumlarında gelen -yabancı isim olsun ya da olmasın /سراويل/ pantolon /شراويل/ özel ismi /حضاير/ ve /معاير/ gibi isimlerin, aralarındaki üçüncü harfi /و/ olup eliften /و/ sonra da iki harf ya da daha fazla harf bulunan çoğul isim yapısına benzerliğinden dolayı gayr-i munsariftirler.⁸⁶²

Müellif sıfat olmayan /فعلاء/ yapısında gelen /عُرَفَاء/ arifler ve /صُلَحَاء/ salihler gibi çoğul isimlerin de gayr-i munsarif olması gerektiğini ilave etmektedir.⁸⁶³ Bu isimlerin sonunda bulunan elif-i memdûde /ء/ eki sıfat için olmayıp çoğul için gelmiştir. Eserde bu vezinde olmayan /أشياء/ kelimesi hakkında yapılan tartışmalara da yer verilir. Eserde “وأشياء لا تتصرف في معرفة ولا نكرة لأنها أفعلاء وأسماء تتصرف لأنها أفعال”⁸⁶⁴ şeklinde geçen ifadeden /أشياء/ şeyler kelimesinin yapısının /أفعلاء/ olduğu ve alem isim ya da cins isim olsun söz konusu kelimenin, gayr-i munsarif olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe burada /أسماء-أشياء/ kelimelerinin yapı farklılıklarına değinmekte /أشياء/ kelimesinin formunun yukarıda belirtildiği üzere /أفعلاء/ olduğu bundan dolayı gayr-i munsarif sayıldığı, /أسماء/ kelimesinin yapısının /أفعال/ olduğu dolayısıyla söz konusu kelimenin munsarif olduğunu bildirdiği görülmektedir. Yapıları şaz gelenler bölümünde ise /أشياء/ kelimesinin yapısını ele alır. Eserde söz konusu kelimenin vezinin /أفعال/ olmayıp /فعلاء/ olduğuna dair başka bir görüşe yer verdiği görülmektedir. İbn Kuteybe Ferra’dan naklen /أشياء/ kelimesi üzerinde çok tartışmaların olduğunu bu kadar çok bir tartışmanın başka kelimelerde görülmediğini ifade eder. Kelimenin gayr-i munsarif oluşunun sebebi /فعلاء/ formuna benzemesi görülmektedir. Ayrıca kelime dilde çok kullanıldığı için çoğulunun /فعلوات/ formunda /أشيوات/ şeklinde de geldiği bildirilmektedir.⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 195.

⁸⁶¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 182.

⁸⁶² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 195.

⁸⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196.

⁸⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196.

⁸⁶⁵ Kelime için yapılan tartışmalar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 412-413.

İbn Kuteybe başına harf eklemekle muzari fiile benzeyen /يَزِيدُ, يَنْتَكِرُ, يَعْصُرُ/ gibi alem isimlerin gayr-i munsarif başına harf eklenmesine rağmen muzari fiile benzemeyen /يَزُبُّوعُ/ gibi isimlerin munsarif olduklarını bildirir.⁸⁶⁶

İsimlerin gayr-i munsarif oluşuna neden olan durumlardan birisi de ismin mâtûl (ismin başka bir sığadan dönüşmüş) olması, bir başka deyişle isimlerin mâtûl kalıbı olarak bilinen /فُعْلُ, مَفْعُلُ, فُعَالُ/ kalıplarında gelmesi durumudur.⁸⁶⁷ Eserde /رُبَاعٌ, ثَلَاثٌ, ثَنَاءٌ, مَوْحَدٌ, أَحَادٌ/ Eserde /رُبَاعٌ, ثَلَاثٌ, ثَنَاءٌ, مَوْحَدٌ, أَحَادٌ/ sayılarının mâtûlü olduduklarından dolayı, alem isim olsunlar ya da olamasınlar gayr-i munsarif sayılacakları bildirilir. Yine /قَائِمٌ, زَافِرٌ, عَامِرٌ/ veznindeki /فَاعِلٌ/ kelimelerinin mâtûlü olan /فُعْلُ/ veznindeki /فُعْلُ/ kelimeleri gayr-i munsariftir. İbn Kuteybe bu bilgileri anlattıktan sonra mâtûl olan isimle mâtûl olmayan ismi ayırdetmeye yarayan bir ipucu verir. Bu ipucuna göre mâtûl olup gayr-i munsarif olan isimler lam-ı tarif /ال/ almaz, mâtûl olmayıp munsarif olan isimlerse lam-ı tarif /ال/ alırlar. Bu bağlamda /فُعْلُ/ vezninde olduğu halde /جُرْدٍ, صُرْدٍ, جُعْلٍ/ isimleri mâtûl olmadıkları için munsariftirler.⁸⁶⁸

2. 2. 6. Mûrab ve Mebnî

Murab kelimeyi; kelimenin son harfinin, kelimenin başına gelen çeşitli etkenler ya da cümle içinde üslendiği görev gereği damme fetha kesre ve cezm harekelerini alması şeklinde tanımlamak mümkündür. Buna karşılık mebnî kelime; başına gelen çeşitli etkenlerin değişmesine ya da cümle içinde üslendikleri değişik görevlere rağmen, damme, fetha, kesre ve sükun harekelerinden sadece biri üzerine sabit olan kelime türleri diye tanımlanır.⁸⁶⁹ Arap dilinin ayırdedici özelliklerinden olan bu durum kelimelerin cümle içerisindeki kullanımına azami özen göstermeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla kelimeyi bu yönleriyle tanımak icabeder. Tespitlerimize göre İbn Kuteybe bu konu için ne müstakil bir bölüm ayırmış ne de murab ve mebnî kavramlarını kullanmıştır. Mebnî kavramı yerine “فهما منصوبان أبدا في حال الرفع” /منصوب على كل حال/ o ikisi ref, nasb ve cer halinde daima mansuptur ve her durumda mansuptur⁸⁷⁰ şeklindeki ifadeyle mebnîlik durumunu anlatmış olduğu görülmektedir. Bu durumu, döneminde kavramların henüz tam olarak yerleşmemiş olmasıyla açıklamak mümkündür. Tespitlerimize göre eserde kelimenin murab olmasıyla ilgili bir değerlendirmeye gidilmemektedir. Murablık konusuna değinilmemesini, isimlerde asıl olanın

⁸⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196.

⁸⁶⁷ Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, II/ 222 vd. Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, 59 vd. Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 453 vd.

⁸⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 196

⁸⁶⁹ Bu ayrıntılar ve tanımlar için bkz. Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/16 vd. Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, 17 vd. Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 20 vd. 37 vd.

⁸⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

هذا قاضٍ... ومهتدٍ ومشتري وكل ما أشبه هذا في حال الرفع والخفض بلا ياء استئقلا لمجيء “ İbn Kuteybe, الضمة بعد الكسرة والياء ومجيء كسرة بعد كسرة وياء... فإذا صرت إلى حال النصب أتممته فقلت رأيت قاضيا...مهتديا الشكلindeki ifadesinde, maksûr isimlerin ref ve cer durumundaki haliyle nasb durumundaki halini gerekçeleriyle birlikte açıklar. Sonra “ وكل هذا إذا أضفته إلى ظاهر أو مكني أثبت فيه “ 878 ”فإذا ألحقت في جميع هذا ألفا ولا ما للتعريف أثبت الياء...“ ve 879 açıklamalarıyla söz konusu ismin izafet yahut /-ا/ ile marife olması durumunda kuralın değiştiğini hatırlatır.

Eserde /باب ما نقص منه الياء لاجتماع الساكنين/ iki sakin harfin bir arada bulunmasından dolayı /ي/ harfinin atıldığı yerler bölümünde yukarıda verilen isim yapılarından mankus isim yapısının çeşitli yönlerine değinilmiştir. Mankus isimlerin yazı ile olan yönleri bu eserin “*imlâ*” bölümünde yer verildiğinden bu bölümde irabı ile ilgili yönlerine değinilecektir. Yukarıda tanıımı verilen maksûr isim yapılarıyla ilgili değerlendirmeler beş başlıkta ele alınmaktadır.⁸⁸⁰ Bilindiği üzere maksûr isimlerin irabı ref, nasb ve cer hallerinin tamamında takdir edilerek irap almaktadır.⁸⁸¹ Eserde yukarıda zikredilen baplarda maksûr isimlerin irapları ile ilgili meseleler yerine, bu isimlerin kelime yapıları ve yazım şekilleriyle ilgili bilgiler verildiği görülmektedir. Maksûr isimlerin kelime yapıları ve yazım şekilleri ile ilgili bilgiler bu çalışmanın “*imlâ*” ve “*sarf*” bölümlerinin ilgili konuları içinde değerlendirilmiştir.

Müellif yukarıda tanımı verilen memdüt isim yapılarıyla ilgili değerlendirmelerini dört başlıkta yapmaktadır.⁸⁸² Bilindiği üzere memdüt isimler, zahir irap almakta ve gayr-i munsarif ise tenvin almamaktadır. Söz konusu isimlerin yukarıda sözü geçen baplarda irap yönüne değinmek yerine yapılarına değinildiği görülmektedir. Örneğin telaffuzda aynı, manada farklı olan isimler başlığında bir kelimenin /هوى/ arzu ve /هواء/ hava, /رجا/ bir şeyin uç kısmı ve /رجاء/ ümit beklenti, /صفا/ taş ve /صفاء/ saf-temiz şeklinde maksûr ve memdüt yapıda gelebileceği ve yapı değişince uğradığı anlam değişimi verilmektedir. Kullanılan memdüt kelimeler başlığında birinci harfî /الرداء/ giysi, /الجذاء/ ayakkabı ve /السيقاء/ tulum kelimelerinde görüldüğü gibi- kesre ile gelenler /العطاء/ bağış /الفناء/ son ve /البقاء/ ebedi kelimelerinde görüldüğü gibi- fetha ile gelenler ve /الدعاء/ dua, /البكاء/ ağlamak ve /الغناء/ çer çöp kelimelerinde görüldüğü gibi- damme ile gelenler şeklinde yapıda görülen farklılıklara yer

⁸⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 182.

⁸⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 182.

⁸⁹⁰ Başlıklar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 179, “باب ما يكتب بالألف والياء من الأسماء / isimlerden elif ve yâ ile yazılanlar”, 201, “باب ما يستعمل في الكتب والألفاظ من الحروف المقصورة” / yazıda ve telaffuzda maksûr kelimelerden kullanılanlar”, “باب اسماء يتفق لفظها وتختلف معانيها”, 202, “باب ما يقصر فإذا غير بعض حركات بناءه مد” / maksûr ve memdüt gelenler” ve 205, “باب ما يقصر فإذا غير بعض حركات بناءه مد” / maksûr olup da yapısındaki hareke değişimi olduğunda memdüt yapılanlar” başlığı.

⁸⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, I/ 102 vd. Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 29 vd.

⁸⁸² Başlıklar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-katib*, 202, “باب أسماء ينفق لفظها وتختلف معانيها”, 203, “باب ما يمد ويقصر / maksûr ve memdût gelenler” ve 205, “باب ما يقصر فإذا غير بعض حركات بنائه مد”, 204, “باب ما يمد ويقصر / maksûr olup da yapısındaki hareke değişimi olduğunda memdût yapılanlar”.

verilmektedir. Maksûr ve memdût gelenler başlığında da /الزنى-الزنا/ zina /الشقا-الشقاء/ kötü ve /الضوى-الضواء/ ışık kelimelerinde görüldüğü gibi yazım biçimleriyle ilgili yönlerde değinilmektedir. Son olarak konuya değinilen, maksûr olup da yapısındaki hareke değişimi olduğunda memdût yapılanlar başlığında /الأناء-الإنى, البلاء-اليلى/ kelimelerinde görüldüğü gibi birinci harfin harekesinin değişimiyle, kelimenin yazımda görülen değişimlere değinilmektedir.⁸⁸³

2. 2. 8. İğrâ

Arap dilinde isimlerin merfu veya mecrur olduğu haller ve bu hallerin gerekçeleri sınırlı, mansub halleri ve gerekçeleri geniştir. Mansub isimler gerekçelerine göre anlam kazanır. Ancak bazen mansub olduğu halde gerekçesini başka bir deyişle âmilini anlamamanın zor olduğu kullanımlarla da karşılaşmaktadır. Bunlardan biri de kısaca teşvik veya yüreklendirme üslubu⁸⁸⁴ ya da bir işe teşvik maksadıyla, bir ismin mahzuf bir fiil tarafından nasbedilme durumu⁸⁸⁵ diye tanımlanan iğrâ üslubudur.

İğrâ üslubunda muğrâ-bih olan ismi, duruma göre /الزَّم/ özen göster, /أُطْلُب/ iste ve /افْعَلْ/ yap fiilleri veya bu manaya gelecek başka fiiller takdir ederek naspetmek mümkündür. Örneğin “الصَّبْرُ فهو زينةُ الرجل/ sabrı önemse çünkü o adamın süsüdür.”⁸⁸⁶ Cümlesinde /الصَّبْرُ/ kelimesi muğrâ-bih olup mahzuf /الزَّم/ fiiliyle nasb olduğundan fetha harekesi verilerek mansub yapılmıştır. Cümleye fiil takdir ettikten sonra yeniden yazmak gerekirse “الزَّم الصَّبْرُ فهو زينةُ الرجل” şeklinde yazılabilir. İbn Kuteybe eserinde konunun bütün detaylarına inmeden çalışma konumuz eserin /تقويم اليد/ kısmında /رأي/ kelimesinin /ك/ zahirine bitleştirilirken nasıl yazılması gerektiğine dair açıklamalar yaparken İğrâ ile ilgili çok kısa bir açıklamada bulunmuştur.

İbn Kuteybe'nin “فإن نصبت رأيك فعلى مذهب الإغراء... وإن رفعت لم ترفع على مذهب الإستفهام ولكن”⁸⁸⁷ şeklindeki ifadesinden, muğrâ-bih olan kelimenin durumuyla ilgili farkı görüşlerin bulunduğu, duruma göre muğrâ-bih olan kelimeyi haber olarak düşünüp ref yapmanın da mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Verilen ifadede geçen /رأيك/ ibaresinde /رأي/ kelimesi muğrâ-bih olduğundan /ي/ harfi fethalı telaffuz edilmiştir. Ayrıca burada İbn Kuteybe her ne kadar konunun detaylarını anlatmak niyetinde olmasa da bazı şartlarına

⁸⁸³ Yazımda görülen değişimler için bkz. bu çalışma “İmlâ” bölümü sayfa 193, “Maksûr ve Memdûd İsimlerin Resmi”

⁸⁸⁴ Râcihî, *et-Tatbîku 'n-nahvî*, 244 vd. Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, 625 vd.

⁸⁸⁵ Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, III/ 15.

⁸⁸⁶ Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, 625. farklı örnekler için bkz. Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-arabiyye*, III,15, Râcihî, *et-Tatbîku 'n-nahvî*, 244 vd.

⁸⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

değirmiştir. Müellif “لأنه بمنزلة الغائب ولا يجوز أن تغري به”⁸⁸⁸ şeklindeki ifadesinde, iğrâ üslubunun muhatap sıgasında olması gerektiği, gaip sıgasında olmaması gibi iğrâ üslubunun kullanım şartlarına dikkat çekmektedir.

2. 2. 9. Mukârebe-Şurû Fiilleri

Arapçada bir işin meydana gelmesinin yakın olduğunu ya da işin olmasının beklentisi içinde olmayı veya işin yapılmaya başlandığını ifade etmek için kullanılan fiil grubuna /كاد/ ve benzerleri ya da mukârebe-reca-şuru fiilleri dendiği, nahiv ilmi açısından da /كان/ ve benzerleri diye bilinen fiil grubuyla birlikte değerlendirildiği bilinmektedir.

Nasih fiiller grubundan olan fakat /كان/ ve benzerlerinden farklı olarak ismini ref haberini nasb eden fiiller kimi zaman /كاد/ ve benzerleri kimi zaman mukârebe-reca-şuru fiilleri diye adlandırılır.⁸⁸⁹ İsim cümlesinin ögesi olan mübteda, bu grup fiillerden sonra /كاد/ ve benzerlerinin ismi, haber de /كاد/ ve benzerlerinin haberi olarak tanımlanır. Eserde bu fiiller ile ilgili nahiv ilminde yer verilen bütün fiiller ve ayrıntılarına değinilmemiş olduğu görülmektedir. Dilbilgisi konularını ilgili kaynaklardan öğrenmiş olması gereken kâtiplerin tereddüt yaşayabileceği önemli konuların ele alınmış olması muhtemeldir. Konu “باب ما يعدى” harf-i cer veya başka şekilde müteaddi olup çoğunluğun müteaddi kullanmadığı ya da müteaddî olmadığı halde çoğunluğa göre müteaddi kullanılanlar⁸⁹⁰ diye adlandırılan başlıkta /كاد/ nin durumuna değinilir. Bu başlık altında yer alan “وتقول كاد فلان يفعل كذا ولا تقول كاد فلان أن يفعل كذا”⁸⁹¹ şeklindeki ifadede /كاد/’nin haberinin başına /أن/ edatının gelmemesi gerektiğinin savunulduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe bu görüşünü güçlendirmek için ﴿فنبحوها وما كادوا يفعلون﴾⁸⁹² ayetini delil getirmektedir. Bu ayette geçen /كادوا/ fiili çoğul gâib sıgasındadır. Bu fiilin yapısında bulunan /و/ harfi zamir ve /كاد/’nin ismi mahallen merfu, /يفعلون/ muzari fiilden oluşan fiil cümlesi /كاد/’nin haberi olup mahallen mansuptur. Ayette görüldüğü gibi /كاد/’nin haberinin başına /أن/ edatı gelmemiştir.

Nahivciler /كاد/ ve kardeşleri diye bilinen mukârebe, racâ ve şurû fiil grubunun haberlerinin başına mastar manası elde etmek için muzari fiilin başına gelen /أن/ edatının gelmesi ya da gelmemesi konusunda görüş ayrılığına düştükleri görülmektedir. Çoğunluğa göre mukârebe fiillerinden /كرب-كاد/ fiillerinde /أن/ gelmemesi daha uygun ancak nadir de olsa geldiği olmuştur.⁸⁹³ İbn Kuteybe’nin çoğunluğun görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır.

⁸⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 178.

⁸⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Ğalâyînî, *Câmiu’d-durûsi’l-arabiyye*, II/ 289 vd. Râcihî, *et-Tatbîku’n-nahvî*, 157 vd. Nâdirî, *Nahvu’l-lugati’l-arabî*, 561 vd.

⁸⁹⁰ İbn Kuteybe, 172.

⁸⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 173.

⁸⁹² Bakara 2/71.

⁸⁹³ Ğalâyînî, *Câmiu’d-durûsi’l-arabiyye*, II/ 292 vd. Râcihî, *et-Tatbîku’n-nahvî*, 157 vd.

2. 3. Anlambilim

İbn Kuteybe'nin araştırma konumuz olan eserindeki anlambilimle ilgili konulara dair değinmelerine ve görüşlerine geçmeden önce bir bilim dalı olarak anlambilim hakkında genel bilgilerin verilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz. Anlambilimin tanımından önce aralarındaki ilişkiden dolayı sözcükbilim ve anlambilimin tanımları yapılacak ayrıca sözcükbilim için bir başlık açılmayacaktır.

Tek başına ya da deyim, atasözü gibi bileşik sözcükleri biçim ve anlam yönünden inceleyen⁸⁹⁴ bilim dalına sözcükbilim, sözcüğün tek başına ve aynı sözcüğün cümle içinde kazandığı anlamı inceleyen, arasındaki ilişkiyi bulmaya çalışan⁸⁹⁵ bilim dalına anlambilim denilmektedir. Ancak bu iki ilim dalının aralarındaki inkar edilemez bağdan dolayı da birlikte değerlendirmek mümkün görülmektedir.⁸⁹⁶ Bu iki ilim dalının konular arasında sözcüğün temel ve yan anlamı,⁸⁹⁷ anlam değişimi,⁸⁹⁸ zıt anlam,⁸⁹⁹ eş anlam,⁹⁰⁰ çok anlamlılık⁹⁰¹ vb. konular sayılırken, amacı da anlatımı kolaylaştırma ve güçlü yapma çabası olarak belirlemek mümkün görülmektedir.⁹⁰² Bu çalışmada bu iki ilim dalı birlikte değerlendirilecek, sözcüklerin anlamla olan ilişkileri ele alınacaktır. İbn Kuteybe, araştırmaya konu olan eserinde, sözcükbilim ve anlambilimle örtüştüğü görülen konuları, kendine has üslup ve başlıklar altında sunmaktadır.⁹⁰³

⁸⁹⁴ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III/ 13.

⁸⁹⁵ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III/ 14, 160; Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara 2006, 18, 20; Hüseyin Atay, "Semantik", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı:7, 1996, 123; Abdulkemim Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti", *CÜİFD*, 2013, Sayı:2, XVII/ 99, 102, 103, 110, 114.

⁸⁹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III/ 14, 50, 52; Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 17; Atay, "Semantik" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, 1996, 113; Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *CÜİFD*, XVII/ 110; Ömer Ahmed Muhtar, *İlmü'd-delâle*, Kahire 1998, 17 vd. 21, 22 vd.

⁸⁹⁷ Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 47,58.

⁸⁹⁸ Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 88 vd. Hasan Cebel, *fî İlmid-delâle*, Kahire 2015, 235, 246, 249; Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *C.Ü. İFD*, Sayı: 2, XVII/ 111.

⁸⁹⁹ Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 102, 178, 191, 195, 204, 209, 212; Cebel, *fî İlmid-delâle*, 48, 50, 65, 307; Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, XVII/ 111

⁹⁰⁰ Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 98, 215, 226, 78; Cebel, *fî İlmid-delâle*, 43, 44, 257; Atay, "Semantik", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, 1996, 128; Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *CÜİFD*, Sayı: 2, XVII/ 111; Galip Yavuz, "Eşanlamlılık ve Kur'an Bağlamı", *CÜİFD*, 2002 Sayı: 1, VI/ 124, 126, 128.

⁹⁰¹ Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 165; Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III/ 197; Atay, "Semantik", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, 1996, 128; Seber, "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *CÜİFD*, Sayı: 2, XVII/ 111

⁹⁰² Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 69.

⁹⁰³ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23 vd. (كتاب المعرفة) kısmı.

فُعَالَة, فُعَال, فُعَال, فُعَالَة yapıları olmak üzere on yedi isim yapısını ve bu isim yapılarının delalet ettiği manalardan bahsetmektedir.

İbn Kuteybe /مُفْعَال/ yapısında gelen isimlerin bir şeyi adet edinip sürekli yapma anlamına delalet ettiğini söylemektedir. Bu yapıda gelen /مُضْحَاك/ kelimesi, gülmeyi kendine adet edinen olur olmaz şeylere gülen kişi anlamına delalet etmektedir. Aynı yapıdaki /مَهْذَار/ kelimesi sürekli anlamlı anlamsız, yerli yersiz konuşan geveze, /مُطْلَق/ evlenip boşanmak âdeti olan uzun süre evli kalamayan kişiye /مُتَّام/ her defasında ikiz doğuran kadın anlamına delalet etmek için kullanılmaktadır. Aynı anlama delalet etmek için /فُعُول, فُعِيل/ yapılarının da kullanıldığını haber vermektedir. İçki içip sürekli sarhoş dolaşan kişiye /سَكِير - قَتَال-قَتُول/ denilir. Bahsi geçen bu anlamları başka bir yapıda ifade etmek mümkün olmamaktadır.⁹⁰⁵

Müellif /مُفْعَل-مُفْعَال/ yapısının aynı zamanda ism-i alet manasınada delalet etmek içinde kullanıldığını belirtmektedir. Onun “⁹⁰⁶قَالُوا مِفْتَحٌ وَمِفْتَاحٌ وَكَذَلِكَ مِضْرَبٌ وَمِضْرَابٌ وَ مِقْرَضٌ وَمِقْرَاضٌ...” şeklindeki ifadesinden bu durumu anlamak mümkündür. İsm-i alet olan anahtar kelimesi için /مِفْتَح-مِفْتَاح/ kelimeleri /مِضْرَاب-مِضْرَب/ mızrap (vurma aleti) ve /مِقْرَاض-مِقْرَض/ makas (budama aleti) kelimeleri zikredilmektedir. Müellif diğer bir isim yapısı olan /فُعْلَة/ yapısının ism-i faile ve /فُعْلَة/ yapısının ism-i mefule delalet ettiğini söylemektedir. Bu durum için /هُذْرَة/ gevezelik, /نُكْحَة/ evlenen ve /طُلْقَة/ boşayan, /لُعْنَة/ lanetlenmiş kelimelerini örnek vermektedir.⁹⁰⁷

Eserde /فُعْلَان/ yapısında gelen⁹⁰⁸ bütün isimlerin bir şeyin hareket ve sarsıntı haline, /فُعْلَان/ yapısının⁹⁰⁹ genellikle açlık ve susuzluk (boş bulunmama) bildiren ya da bu iki duruma yakın manalara (bir şeye aşırı istekli olma durumuna) delalet ettiği bilgisi verilir. Aynı zamanda /فُعْلَان/ yapısının bir şeye aç (boş) olmayı veya bir şeye düşkünlüğü ifade etmek için kullanıldığı gibi zıddı olan yani bir şeye doyumluğu (dolu) veya tok olmayı da ifade etmek için kullanıldığı eklenir.⁹¹⁰ İbn Kuteybe, Ebu Ubeyde'ye (ö. 209/824) yaptığı bir atıfta /فُعْلَان/ yapısının bir şeyin abartılı ya da çok ve sıklıkla yapıldığı manasına delalet etmek için kullanıldığını bildirmektedir. Onun “⁹¹¹فَإِذَا أَرَادُوا الْمِبَالِغَةَ شَدَدُوا (فُعَال) فَقَالُوا كُرَّامٌ وَكُبَّارٌ وَ ظُرَّافٌ ...” şeklindeki ifadesinde geçen, /كُرَّام/ aşırı cömertlik, /كُبَّار/ aşırı büyük, /ظُرَّاف/ aşırı zarif ve /عُجَاب/ aşırı şaşırtıcı kelimeleri bir şeyin çok, aşırı ve sıklıkla gerçekleştiğine delalet etmektedirler. Bu anlamlarından dolayı kelimelerin tamamının /فُعْلَان/ yapısında geldiği

⁹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 220. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 220.

⁹⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 371.

⁹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221, 360.

⁹⁰⁸ Vezin ve örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 385.

⁹⁰⁹ Vezin ve örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 386.

⁹¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 386. Diğer bazı yapılar ve örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 386, 387, 388, 389, 390, 391,

⁹¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 365.

görülmektedir. İbn Kuteybe bir kelimenin abartı manasına delalet etmek için ilk yapısının daima /فُعَال/ yapısında olması gerekmediğini /فَاعِلٌ, فَعِيلٌ, فَعْلٌ/ yapılarında gelen kelimelerin de /فُعَال/ yapısına aktararak abartı manası elde edilebileceğini bildirmektedir. Örneğin /فَعْلٌ/ yapısındaki /حَسَنٌ/ güzel kelimesi /حُسْنٌ/ şeklinde /فُعَال/ yapısına aktarıldığında abartı manasına delalet eder. Yine /فَاعِلٌ/ yapısındaki /قَارِءٌ/ okuyucu kelimesi /قَرَاءٌ/ şeklinde, /فَعِيلٌ/ yapısındaki /وَضِيءٌ/ abdest alan kelimesi /وُضَاءٌ/ şeklinde /فُعَال/ yapısına aktarıldığında abartı manasına delalet ederler.⁹¹²

Zamana bağlı olmadan bir anlama delalet eden isim yapıları diye tanımlananın mümkün olduğu masterların, bazı fiillerde birden çok yapıda geldiği görülmektedir. Sözlüğe bakıldığında “وَجَدَ يَجِدُ...وَالْمَصْدَرُ وَجْدًا وَجْدَةً وَوُجْدًا وَوُجُودًا وَوُجْدَانًا وَإِجْدَانًا...”⁹¹³ ifadesinde geçen /وَجَدَ/ fiilinin birden fazla masterının geldiğini görmek mümkündür. Eserde bu durumun kelimenin delalet ettiği anlam ile bağlamı arasındaki anlam ilişkisinden kaynaklı olduğunun düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Konunun ele alındığı “باب المصدر المختلفة عن الصدر الواحد”⁹¹⁴ adındaki başlıkta -tespitlerimize göre- elli dört kelimenin masterlarının birden fazla oluşundaki anlam-bağlam ilişkisine değinildiği görülmektedir. Yukarıda zikredilen başlıkta verilen elli dört örnek kelime arasından seçilen yedi kelime hakkında verilen tahlilleri, durumu görmek bakımından burada zikretmek uygun olacaktır.

İbn Kuteybe “...وَوَجَبَ الْقَلْبَ وَجِيبًا وَوَجِبَتِ الشَّمْسُ وَوُجُوبًا وَوَجِبَ الْبَيْعُ جَبَةً...”⁹¹⁵ şeklindeki ifadesinde geçen /جَبَةً, وَجُوبًا, وَجِيبًا/ fiilinin üç farklı bağlam için /وَجَبَ/ yapısındaki /فَعْلٌ/ şeklinde üç farklı yapıda masterının geldiğini söylemektedir. Söz konusu fiil, /الْقَلْبَ/ kalp bağlamı ile kullanıldığında masterının, çarpmak-atmak manasına delalet eden /وَجِيبًا/ şeklinde, /الشَّمْسَ/ güneş bağlamı ile kullanıldığında, doğmak-aydınlatmak manasına delalet eden /وُجُوبًا/ şeklinde ve /الْبَيْعَ/ satış bağlamı ile kullanıldığında, gerçekleşmek-olmak manasına delalet eden /جَبَةً/ şeklinde geldiği görülmektedir. Onun “وَسَكَرَتِ الرِّيحُ سُكُورًا...وَسَكَرْتُ الْبَيْتُ...سَكْرًا وَسَكَرَ الرَّجُلُ يَسْكُرُ...”⁹¹⁶ şeklindeki ifadesinde de geçen /سَكَرَ/ fiili /الرِّيحَ/ rüzgar bağlamıyla kullanıldığında, durmak-sakinleşmek /سُكُورًا/ şeklinde, /الْبَيْتَ/ su kaynağı (gözü) bağlamı ile kullanıldığında, set çekmek ve /سُكْرًا-سُكْرًا/ şeklinde /الرَّجُلَ/ adam bağlamında, sarhoş olmak manalarına delalet etmek için farklı master kalıplarında geldiği görülmektedir. “تَلَوْتُ الْقُرْآنَ...تِلَاوَةً وَتَلَوْتُ الرَّجُلَ...”⁹¹⁷ şeklindeki ifade de geçen /تَلَوْتُ/ fiili /الْقُرْآنَ/ Kur'an bağlamı ile kullanıldığında okumak manasına delalet eden /تِلَاوَةً/ şeklinde, /الرَّجُلَ/ adam bağlamı ile

⁹¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 365.

⁹¹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 4770.

⁹¹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221.

⁹¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221.

⁹¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 222.

⁹¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 223.

kullanıldığında tabi olmak (taklit-uyma) manasına delalet eden /تَلَوَّ/ şeklinde /حق/ hak bağlamı ile kullanıldığında hakkı olmak (alacağı kalmak) manasına delalet eden /تَلَاوَةٌ تَلِيَّةٌ/ şeklinde masterlarının geldiği görülmektedir.⁹¹⁸ “سَفَرْتُ عَنْ وَجْهِهِ...سَفَرْتُ أَنَا سَفُورًا وَسَفَرْتُ بَيْنَهُمْ سِفَارَةً...” Bu ifadede geçen /سَفَرَ/ fiili /وجه/ yüz (cilt) bağlamı ile kullanıldığında çevirmek-dönmek manalarına delalet eden /سَفُورًا/ şeklinde, /أَنَا/ bağlamı ile kullanıldığında yolculuk etmek manasına delalet eden /سَفُورًا/ şeklinde /بين/ arası (zarf) bağlamı ile kullanıldığında ıslah etmek (ara bulmak) manasına delalet eden /سِفَارَةً/ şeklinde masterlarının geldiği görülmektedir. Yine “سَفَرْتُ عَنْ وَجْهِهِ...سَفَرْتُ أَنَا سَفُورًا وَسَفَرْتُ بَيْنَهُمْ سِفَارَةً...”⁹¹⁹ Şeklindeki ifade de geçen /قَتَعَ/ fiilinin bağlamı razı olmak-hoşnut olmak manalarına ise /قَتَاعَةً/ şeklinde, dilenmek-istemek manalarına ise /قَتُوعًا/ şeklinde masterlarının gelmekte olduğu anlaşılmaktadır. “ضَرَبَ الْفَحْلَ النَّاقَةَ...ضَرَبًا وَضَرَبَ الْعَرَقَ...”⁹²⁰ bu ifade de geçen /ضَرَبَ/ fiili /الفحل/ erkek deve bağlamı ile çiftleşmek (cinsel) manasına delalet eden /ضَرَابًا/ şeklinde /العرق/ damar (nabız) bağlamı ile atmak (nabız atışı) manasına delalet eden /ضَرَبَانًا/ şeklinde ve /الرجل/ adam bağlamı ile aramak-yol gitmek manasına delalet eden /ضَرْبًا/ şeklinde masterları gelmektedir. Bu konuda İbn Kuteybe’nin verdiği örneklerden seçilen son fiil “جَلَوْتُ السِّيفَ...جَلَاءً وَجَلَوْتُ الْعُرُوسَ...”⁹²¹ şeklindeki ifadesinde geçen /جَلَوْتُ/ fiilidir. Söz konusu fiil /السيف/ kılıç bağlamı ile kullanıldığında keskinleştirmek (bileğlemek) manasına delalet eden /جَلَاءً/ şeklinde, /العروس/ gelin bağlamı ile kullanıldığında süslemek manasına delalet eden /جَلُوءًا/ şeklinde ve /بَصَرَ/ göz (organ) bağlamında kullanıldığında sürmek-çekmek manasına delalet eden /جَلُوءًا/ şeklinde masterlarının geldiği görülmektedir. Bu durumu en iyi gösteren bir örnekte /ع, ط, ق/ kök harflerinden oluşan /قَطَعَ/ fiilidir. Bu fiilin bağlamı /الحبل/ ip-bağ kelimesi olduğunda, fiilin mastarı /قَطَعًا/ şeklinde getirilir ve kesmek koparmak manasına delalet eder. Fiilin bağlamı /الرحم/ akraba kelimesi olduğunda, fiilin mastarı /قَطِيعَةً/ şeklinde getirilir ve akrabalarla ilgilenmemek manasına delalet eder. Aynı fiilin bağlamı /الطير/ kuş ve /النهر/ nehir olduğunda mastarı /قَطُوعًا/ şeklinde gelip kuş bağlamında bir yerden bir yere göç etmek, nehir bağlamında karşıya geçmek manalarına delalet eder.⁹²²

Müellif yukarıda alınan ve alınmayan bütün bu masterların asıllarının tek bir fiile dayandığını bildirir. Bu masterların tek bir fiile dayandığı halde farklı yapılarda olmasını fiilin manasının kullanıldı bağlama göre değişmesi olgusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Arapların bağlam değişmesiyle gelen anlam farklılıklarını ifade etmek için fiilin kendisini

⁹¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 224.

⁹¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 225.

⁹²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 226.

⁹²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 226.

⁹²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221-228, 232,236, 238.

değiştirmek yerine fiilin mastarının yapısını değiştirerek bu farklılığı gösterdikleri anlaşılmaktadır. Fiilin bağlama göre aldığı her bir yeni anlam için yeni mastar yapısı kullanılarak her manaya ayrı bir lafız türettikleri anlaşılmaktadır.⁹²³

2. 3. 1. 2. Fiil Yapıları ve Anlam İlişkisi

Arapçada bazı isim yapıları ve mastarlar bazı manaya delalet ettiği gibi bazı fiil yapıları da bazı manalara delalet eder. Kastedilen manayı elde edebilmek için fiilin belirtilen yapıda kullanılması gerekir.

İbn Kuteybe bu durumu /أَفْعَلَ, تَفَاعَلَ, فَاعَلَ, فَعَّلَ, اِنْفَعَلَ, اِفْعَلَ, فَعَّلَ, اِفْعَلَ/ olmak üzere on farklı yapı ve bu yapıların delalet ettiği manaları vererek açıklamaktadır.

Müellifin /فَعَّلَ/ fiil yapısı ve delalet ettiği manaları ifade etmek için söz konusu eserinde “بَابُ فَعَّلَ الشَّيْءُ وَفَعَّلَ الشَّيْءُ غَيْرَهُ”⁹²⁴ şeklinde bir başlık açtığı görülmektedir. Bu başlıkta verilen örnekler bakıldığında /فَعَّلَ/ fiil yapısının hem nesne alan (müteaddi) hem de nesne almayan (lâzım) manalarına delalet ettiği anlaşılmaktadır. O bu durumu “دَلَّ لِسَانُ الرَّجُلِ وَدَلَّ”⁹²⁵ şeklindeki ifadesiyle açıklar örnekler verir. Birinci örnekte /دَلَّ/ fiili /فَعَّلَ/ yapısında adamın dili ağzından dışarı çıkıp sarktı lazım, manaya delalet ederken, /دَلَّ لِسَانُ الرَّجُلِ/ dendiğinde adam dilini dışarı çıkarıp sarkıttı şeklinde müteaddi, manaya delalet etmekte olduğu anlaşılmaktadır. İkinci örnekteki /جَبَرَ/ fiili /فَعَّلَ/ dendiğinde “el kırıldı” lazım, /جَبَرَ الرَّجُلَ الْيَدَ/ dendiğinde “adam eli kıldı” müteaddi bir manaya delalet etmektedir. Üçüncü örnekte, /غَاضَ/ fiili yine /فَعَّلَ/ vezninde olup /غَاضَ الْمَاءَ/ dendiğinde su azaldı ya da bitti lazım, /غَاضَ الرَّجُلَ الْمَاءَ/ dendiğinde adam suyu azalttı ya da bitirdi müteaddi bir manaya delalet etmektedir.

Eserde /أَفْعَلَ/ fiil yapısının anlam ilişkilerine “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ عَرَضَتْهُ لِلْفِعْلِ”⁹²⁶, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ”⁹²⁷, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ صَارَ كَذَلِكَ وَأَصَابَهُ ذَلِكَ”⁹²⁸, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ حَانَ مِنْهُ ذَلِكَ”⁹²⁹, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ جَعَلْتُ لَهُ ذَلِكَ”⁹³⁰, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ بَمَعْنَيْنِ مُتَضَادَّيْنِ”⁹³¹, “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ فِي نَفْسِهِ وَفِي غَيْرِهِ”⁹³² ve “بَابُ أَفْعَلْتُ الشَّيْءَ”⁹³³ olmak üzere sekiz farklı başlıkta yer vermektedir.⁹³⁴ Sayılan

⁹²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 226.

⁹²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 296.

⁹²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 296. Bu veznin ifade ettiği diğer manalar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 296-297.

⁹²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 290.

⁹²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291.

⁹²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292.

⁹²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292.

⁹³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 293.

⁹³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 294.

⁹³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

⁹³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

⁹³⁴ Bazı diğer baplarda da أَفْعَلَ yapısının anlam ilişkilerine değinilmektedir. Ana hatları ile bu sayılan baplarda yer aldığı için diğer baplar zikredilmemiştir. Diğer baplar için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283-308.

başlıklarda verilen örnekler üzerinden hareketle onun yapı anlam ilişkisini nasıl kurduğuna dair fikir elde etmek mümkündür. Söz konusu fiil yapısının anlam ilişkileri arasında, bir şeyi fiilin gerçekleşmesine sunma manasına delalet etmek için kullanıldığını bildirilmektedir. müellifin Ferrâ'ya atfen yaptığı “أَبْعَثُ الْخَيْلَ إِذَا أَرَدْتَ أَنْكَ أَمْسَكْتَهَا لِلتَّجَارَةِ وَالْبَيْعِ”⁹³⁵ şeklindeki açıklamasında bunu görmek mümkündür. Bu ifade de geçen /أَبْعَثُ الْخَيْلَ/ atı satışı sundum-satmak için elimde tuttum cümlesinde geçen /أَبْعَثُ/ fiili /أَفْعَلَ/ veznindedir. İbn Kuteybe'nin “فَقَسَّ عَلَى هَذَا كُلِّ مَا وَرَدَ عَلَيْكَ”⁹³⁶ şeklindeki ifadesinden, yukarıda söz konusu olan manaya delalet etmek için bütün fiillerin kıyas yoluyla bu yapıya konulması gerektiği anlaşılmaktadır.

Müellif /أَفْعَلَ/ fiil yapısının delalet ettiği anlamlar arasında bir şeyi olduğu hal üzere bulmak manasını zikreder. Durumu açıklamak için “أَتَيْتُ فَلَانًا فَأَحْمَدْتُهُ وَأَذَمَّمْتُهُ وَأَخْلَفْتُهُ أَيَّ وَجَدْتَهُ مَحْمُودًا”⁹³⁷ ifadesini kullanır. İfade de geçen /أَحْمَدَ/ hamd eder, /أَذَمَّمَ/ günah işler ve /أَخْلَفَ/ sözünde durmaz (buldum) kelimeleri /أَفْعَلَ/ fiil yapısında olup kişinin yanına gelindiğinde bu hal üzere olduğunu bildirmek için kullanılır. Söz konusu vezinde gelen fiiller, bir şeyin vaktinin geldiği,⁹³⁸ bir şeye sahibi olmak veya bir şeye yakalanmak (hastalık vb.)⁹³⁹ bir şeyi yapmak ya da edinmek,⁹⁴⁰ bir şeyi hazırlamak, emrine sunmak,⁹⁴¹ iki zıt manaya delalet etmek,⁹⁴² lazım ve müteaddide aynı olma⁹⁴³ gibi daha birçok manaya delalet etmek için kullanılmaktadır.

İbn Kuteybe eserinin “باب ما أفعلت ومواضعها”⁹⁴⁴ adlı başlığında /أَفْعَلَ/ fiil yapısının delalet ettiği manaların bir özetini vermekte aynı zamanda bu yapının /فَعَلَ/ fiil yapısıyla aynı manaya delalet edebileceğini belirtmektedir. Onun “وتجيء أفعلت”⁹⁴⁵ şeklindeki ifadesinde geçen /أَفْعَلَ/ fiil yapısında olup nesne alan bir manaya delalet etmektedir. Aynı fiillerin /أَفْعَلَ/ fiil yapısında olup nesne alan bir manaya delalet etmektedir. Aynı fiillerin /أَفْعَلَ/ fiil yapısında kullanılmaları onların delalet ettikleri manada herhangi bir değişiklik yapmamaktadır. Bu durumda /أَفْعَلَ-فَعَلَ/ fiil yapılarının bazı fiillerde aynı manaya delalet ettikleri ve bunun Arap dilinde karşılaşılan durumlardan olduğu anlaşılmaktadır. Yine bazı bağlamlar için /أَفْعَلَ-فَعَلَ/ fiil yapılarının beraber kullanılmalarının caiz olduğunu “باب فعلت”

⁹³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291.

⁹³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291.

⁹³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 291, 292.

⁹³⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292.

⁹³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292. 293. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 292, 293.

⁹⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 293. 294. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 293, 294.

⁹⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 294. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 294.

⁹⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

⁹⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295.

⁹⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 301.

⁹⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 302.

“وأفعلت باتفاق المعنى”⁹⁴⁶ başlığı altında değerlendirir. O bu konuda onlarca örnek fiil ve bu fiillerin kullanıldığı bağlamı zikrederek duruma açıklık getirir. Verilen örnek içinden seçilen /أَجَدَّ-جَدَّ/ işi ciddi tuttu, /أَمَرَ-عَمَرَ/ mamur etti (iyilik verdi) ve /أَسَكَتَ-سَكَتَ/ sustu fiillerine bakıldığında bu fiillerin tek bağlam için /أَفْعَلَ-فَعَلَ/ yapılarının ikisinin de kullanılmasının caiz olduğu anlaşılmaktadır. İş-görev bağlamında /جَدَّ/ fiili kullanıldığında, işi sıkı tutmak (iyi yapmak) manaları için “جَدَّ فلان في أمره وأَجَدَّ”⁹⁴⁷ filan kişi işini sıkı tuttu (iyi yaptı) cümlesinde olduğu gibi /أَجَدَّ-جَدَّ/ yapısının birlikte kullanılması caizdir. Ev (yaşantı) bağlamında, evin bereketlenmesi (yaşamın iyi olması) için bir kişiye “عمر الله بك دارك وأمرها”⁹⁴⁸ Allah senin evini (yaşantını) güzelleştirsin (bereketlendirsın) denildiğinde fiil /أَمَرَ-عَمَرَ/ şeklinde her iki yapıda da kullanıldığı görülmektedir. Aynı şekilde kavim (halk) bağlamında halkın sustuğunu (konuşmadığını) ifade etmek için “سكت القوم وأسكتوا”⁹⁴⁹ halk sustu (konuşmadılar) denildiğinde /أَسَكَتَ-سَكَتَ/ şeklinde her iki yapının da kullanılmasının caiz olduğu görülmektedir.

Eserde bazı bağlamlar için sadece /أَفْعَلَ/ fiil vezninin kullanılacağı başka yapıların bu bağlamlarda kullanılamayacağı bildirilmektedir. Esere geçen “أَجبرته على الأمر فهو مجبر ولا يقال “⁹⁵⁰ جبرته...وأغلقت الباب ولا يقال غلقته... وقد أغويت إذا نمت ولا يقال غويت... bir işe zorlamak manası için sadece /أَفْعَلَ/ fiil vezninde /أَجَبَرَ/ kapıyı kapamak için /أَغْلَقَ/ ve uyumak-uyudu için /أَغْوَى/ fiillerinin kullanılacağı, fiillerin /فَعَلَ/ yapısında gelen /غَوَى, غَلَقَ, جَبَرَ/ yapılarında gelen /غَوَى, غَلَقَ, جَبَرَ/ fiillerinin kullanılacağı anlaşılmaktadır. Özetlemek gerekirse /أَفْعَلَ/ fiil yapısı bir şeyi fiilin gerçekleşmesine sunmak, olduğu hal üzere bulmak, vaktinin geldiği bildirmek, bir şeye sahip olmak veya yakalanmak (hastalık vb.), yapmak ya da edinmek, hazırlamak, emrine sunmak, iki zıt manaya delalet etmek ve lazım-müteaddi manalar gibi sekiz farklı manaya delalet eder. Yine /أَفْعَلَ/ fiil yapısı, /فَعَلَ/ yapısında gelen fiillerin etki ve izlerinin (mutâvaat)⁹⁵¹ nesnede görüldüğü manasına delalet etmek için kullanıldığını bildirilir. Buna göre “باب فعلته “⁹⁵² 953 كَسَرْتُهُ فانكسر وحسرت فانحسر وحطمت فانحطم...” diye isimlendirdiği başlıkta geçen “كَسَرْتُهُ/onu kırdım (o da) kırıldı” cümlesinde /كَسَرَ/ fiilinin etkisinin nesnede görüldüğü belirtilmek için hemen bu fiilin arkasından, fiilin /أَفْعَلَ/ veznindeki /انكسر/ şekli getirilmiştir. Burada bu durumu açıklamak için /المطاوعة/ terimi kullanılmamış, terimin ifade ettiği manaya delalet eden /انفعل-انفعل/ şeklinde

⁹⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283.

⁹⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283.

⁹⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 284.

⁹⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283 vd.

⁹⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 243. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 243 vd.

⁹⁵¹ Süleyman el-Vüheybî, “el-Mutâvaatu: manâhâ ve evzânihâ” *Mecelletü câmiatü el-melik Suud*, 1994, VI/513-531.

⁹⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 298.

⁹⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 298. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 298, 299.

bizzat fiillerin vezinleri verilmiştir. Bu terimi kullanmamasını döneminde henüz terimin yaygın olarak bilinmiyor olabileceğine bağlamak mümkündür. Yukarıda verilen ifadedeki /حسرته/ onu üzdüm /فانحسر/ (o da) üzüldü ve /حطمته/ onu devirdim /فانحطم/ (o da) devrildi cümleleri de aynı durumdadır. Birinci cümledeki /حسر/ üzme fiilinin etkisinin nesnede görüldüğünü belirtmek için hemen /حسر/ fiilinin arkasından aynı kök harfli /انحسر/ ve /حطم/ devirmek fiilinin etkisinin nesnede görüldüğünü belirtmek için aynı kök harfli /انحطم/ fiil vezinleri getirilmiştir.

Müellif söz konusu eserinde Sîbeveyh'e (ö. 180/796) yaptığı “ قال سيبويه وليس هذا مطردا ”⁹⁵⁴ şeklindeki atıfta fiilin mutâvaatının daima birinci fiilin kök harflerinden olması gerekmediğini, aynı manaya delalet eden başka kök harfli fiillerden de gelebileceğini belirtmektedir. Yukarıda verilen ifade de geçen /طرد/ fiilinin mutâvaatı /طرد-انطرد/ yapıları /طرد/ fiilinin mutâvaatı için kullanılmamıştır.

Eserde /افْتَعَلَ/ yapısının delalet ettiği manaları açıklamak için “ تأتي إِفْتَعَلَ بمعنى اتَّخَذَ ”⁹⁵⁵ ذلك...أَذْبَحْتُ أَتَّخَذْتُ ذَبِيحَةً...وَتَأْتِي افْتَعَلَ لَا يَرَادُ بِهِ شَيْءٌ مِنْ هَذَا وَذَلِكَ افْتَقَرَّ وَاشْتَدَّ...وَتَأْتِي افْتَعَلَ بِمَعْنَى تَفَاعَلَتْ مِنْ اثْنَيْنِ نَحْوِ اقْتَتَلْنَا بِمَنْزِلَةِ تَقَاتَلْنَا ifadesi kullanılmaktadır. Yapının bir şeyi edinmek ve karşılıklı yapmak (müşâreket) gibi iki farklı manaya delalet etmek için kullanıldığı bildirilir. İfade de geçen /ادَّبَحَ/ kurban edildi fiili /افْتَعَلَ/ fiil yapısında olup bir şeyi edinmek, /اقْتَتَلَ/ savaştı fiili /فَعَّلَ/ fiil yapısında olup bir şeyi karşılıklı yapma manalarına delalet ettikleri anlaşılmaktadır. Yine /فَعَّلَ/ fiil yapısının abartı /فعل-أفعل/ yapısının zıt anlamı, müteaddi ve bir sıfatı birine isnat etmek gibi manalara delalet etmek için kullanıldığı bildirilip örnekler verilmektedir.⁹⁵⁶ Aynı şekilde /فَاعَلَ/ ⁹⁵⁷ yapıları ve içerdikleri anlamlar için de örnekler verilir.

İbn Kuteybe araştırma konusu olan eserinde /أَفْعَوْعَلَ/ fiil yapısı ve benzerleri adı altında bir başlık açarak /أَفْعَوْلَ, إِفْعَالَ, إِفْعَالَلَّ/ fiil yapılarının da delalet ettiği anlamlara değinir. Söz konusu yapılardan /أَفْعَوْعَلَ/ yapısı abartı ve pekiştirme manaları için kullanıldığı “ تأتي إِفْعَوْعَلَ ”⁹⁵⁷ “بمعنى المبالغة والتوكيد تقول أعشب الأرض فإذا أردت أن تجعل ذلك كثيرا عامًا قلت اعشوشبت... açıklamalarda dile getirilmektedir. Bu ifadede geçen /اعشوشب/ fiili /أَفْعَوْعَلَ/ yapısında olup her taraftan ot bitti, her yeri ot kapladı, ortalık yem yeşil oldu şeklindeki abartılı ve pekiştirmeli anlatımı ifade eder. Şayet ot az ve her tarafı kaplamamış ise söz konusu fiilin /أَفْعَلَ/ yapısında gelen /أعشب/ ot bitti-yetişti şekli kullanılır. Bir şeyin güzel olma ve tatlı olma bakımından ileri düzeyde olduğunu ifade etmek için /احلولى/ bir şeyin aşırı katı ve sert olduğunu ifade etmek

⁹⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 299.

⁹⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306.

⁹⁵⁶ Verilen ve örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 300, 301,

⁹⁵⁷ Yapılar ve örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 303, 304, 305, 306.

için /اخشوشن/ kelimeleri kullanılır. Aynı şekilde /أَفْعُولَ/ fiil yapısına benzeyenlerden sayılan /أَفْعُلَّ، أَفْعَالٌ، أَفْعُولَ/ yapılarının abartı ve pekiştirme manalarının yanısıra lazım ve müteaddi anlamlarına da delalet ettikleri söylenir. Söz konusu yapılardan /أَفْعُولَ/ yapısı /اعْلُوطَ/ deve vb. bindi kelimesinde olduğu gibi bazı fiillerde müteaddi anlam ifade eder. Yapısı /أَفْعَالٌ/ ve /أَفْعُلَّ/ olan /احْمَارَ/ kırmızı oldu, /اشْهَابَ/ rengi soldu, /اسْحَنَكَ/ karanlık oldu ve /احْرَجَ/ toplandı kelimelerinde olduğu gibi bazı fiillerde lazım anlam ifade eder.⁹⁵⁸

2. 3. 1. 3. Ses ve Harf Farkından Kaynaklanan Anlam Farklılıkları

Kök fiilden türetilen yeni fiil yapıları ve her birinden türetilen isimlerde ses eklemesi veya çıkarılması söz konusudur bu ses kimi zaman bir harf değerinde kimi zaman ise bir hareke değerindedir.

Yukarıda görüldüğü gibi Arapçada kelimenin yapısına bağlı anlam ilişkileri olduğu gibi, kelimenin yapısı aynı kalarak, yapısında bulunan harfin harekesinin değişmesi ya da harfin başka bir harfe değişmesine bağlı anlam ilişkileri görülebilmektedir. İbn Kuteybe, bu tür konulara eserinin farklı yerlerindeki farklı başlıklarda değinmektedir. Burada onun farklı yerlerde değindiği kelimelerin ses ve harf farkından kaynaklı anlam ilişkilerine dair yaptığı onlarca kelime analizleri arasından seçilen örnekler verilmeye çalışılacaktır. Seçilen örneklerde /الْقَبْصُ-الْقَبْضُ/ gibi çiftlemeler şeklinde olduğu dikkat çekmektedir.

İbn Kuteybe harf değişimine bağlı anlam ilişkilerine değindiği “باب الأسماء المتقاربة في”⁹⁵⁹ adlı altındaki başlıkta, birçok örnek kelime zikretmekte ve anlam analizi yapmaktadır. Onun zikrettiği örnekler arasından durumun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşüncesinden hareketle seçilen /الْقَبْصُ-الْقَبْضُ/ kelimeleri ele alındığında birinci kelimenin son harfi /ض/ ikinci kelimenin son harfi /ص/ olduğu görülür. Her iki kelimenin yapısına bakıldığında her iki kelimenin de ilk harfleriyle ikinci harfleri ve bu harflerin hareketlerinin aynı olduğu görülür. Bu iki kelimedeki değişikliğin son harflerde olduğuna dikkat edilmelidir. Yine telaffuzları birbirine yakın bu iki kelimenin anlamları arasında da bir yakınlığın olduğu “الْقَبْضُ بِجَمِيعِ الْكُفِّ وَالْقَبْصُ بِأَطْرَافِ الْأَسَابِيعِ”⁹⁶⁰ şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifadeye göre son harfi /ض/ olan /الْقَبْضُ/ kelimesi, bir şeyi avuç içinin tamamıyla almak (avuçlamak) manasına delalet etmek için, son harfi /ص/ olan /الْقَبْصُ/ kelimesi ise bir şeyi parmak uçlarıyla almak manasına delalet etmek için kullanılmaktadır. Bu duruma ﴿فَقَبِضْتُ قَبْصَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ﴾⁹⁶¹ ayetinin /فَقَبِضْتُ قَبْصَةً/ şeklindeki /ص/ harfi ile gelen okunuşu delil sayılmaktadır. Aynı ayetin yaygın okunuşu /فَقَبِضْتُ قَبْصَةً/ şeklinde /ض/ harfi ile

⁹⁵⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 306. Diğer örnekler için bkz. 306, 307.

⁹⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151.

⁹⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151.

⁹⁶¹ Taha 20/96.

olanıdır. Eserde geçen ⁹⁶²”النار الخامة التي قد سكن لهيها ولم يطفأ جمرها والهامدة التي طفتت وذهبت...” şeklindeki ifade de /الخامة-الخامة/ çiftlemesine bakıldığında, ilk kelimenin birinci harfi /خ/ ikinci kelimenin birinci harfi /ه/ olduğu diğerlerinin ise aynı olduğu görülür. Çiftlemenin /الخامة/ olanı alevi söndüğü halde közleri hala sönmemiş ateş, /الهامدة/ olanı alev ve közleri kalmamış sönmüş ateş manalarına delalet etmektedir. Aynı durum ⁹⁶³”الهلاس في البدن والسلاس في العقل” şeklindeki ifadede geçen /السلاس-الهلاس/ çiftlemeleri arasında da görülmektedir. Bu çiftlemenin ilk harflerine bakıldığında birinci kelimenin ilk harfinin /ه/ ikinci kelimenin ilk harfinin /س/ olduğu görülür. Çiftlemedeki /الهلاس/ kelimesi beden olarak zayıf, /السلاس/ kelimesi akıl olarak zayıf manalarına delalet etmektedir. Bu durum yukarıda görüldüğü gibi yalnız isimlerde değil fiillerde de görülmektedir.

Müellifin ⁹⁶⁴”هرت-هرد/ هرد فلان الستر وهرته إذا خرّقه” şeklindeki ifadesinde geçen /هرت-هرد/ çiftlemelerine bakıldığında birinci kelimenin sonunun /د/ harfi ikinci kelimenin sonunun /ت/ harfi olduğu görülür. Bu durumda /هرد/ açmak manasına delalet ederken /هرت/ yırtmak-parçalamak manasına delalet etmektedir. Eserde, bazı kelimelerde de harf değişiminin manaya delalet etme bakımından herhangi etkisinin olmayacağına dair örnekler verilmektedir. Örneğin eserde geçen ⁹⁶⁵”... ثاخ وساخ في الأرض سواء... انتقيت من ”جاحت عن الرجل وجاحت سواء” şeklindeki ifadelerden ⁹⁶⁶”انتقل-انتقي/ ساخ-ثاخ/ جاحش-جاحف/ الانتقلت سواء...” çiftlemelerinden /جاحش-جاحف/ uzaklaştırmak çiftlemesinin son harfleri ibdâl edilerek farklılık arz etmesine rağmen delalet ettikleri mana aynıdır. Yine /ساخ-ثاخ/ içine girmek çiftlemesinin ilk harfleri ve /انتقل-انتقي/ uzaklaşmak çiftlemesinin son harfleri ibdâl edilmesine rağmen delalet ettikleri manalar aynı kalmıştır.

Hareke değişimine bağlı olarak görülen anlam ilişkilerine, tespitlerimize göre beş farklı başlık içinde yer verilmektedir.⁹⁶⁷ Zikredilen hareke değişimine bağlı anlam ilişkilerine dair yukarıda belirtilen başlıklardan hareketle konunun isim yapılarında görülen hareke anlam ve fiil yapılarında görülen hareke anlam ilişkileri diye tasnifini yapmak mümkündür. Belirtilen yerlerde bu durumlarla ilgili onlarca örnek zikredilmektedir. Takip ettiğimiz metot gereği zikredilen onlarca örnekler arasından, durumu en iyi anlatan örnekler olarak seçilen birkaç örneği ve yapılan anlam tahlillerine burada yer vermek gerekmektedir.

⁹⁶² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151.

⁹⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 151, 152.

⁹⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316, 317.

⁹⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316.

⁹⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 317. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 316, 317, 322 vd.

⁹⁶⁷ Konu başlıkları için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 202, ”باب أسماء يتفق لفظها وتختلف معانيها”, 207, ”باب الحرفين”, 221, ”باب الحروف التي تتقارب ألفاظها وتختلف معانيها”, 215, ”الذين يتقاربان في اللفظ وفي المعنى ويلتبسان... باب ما جاء مفتوحاً والعامة تكسره”, 254, ”المختلفة عن الصدر الواحد”

هوى النفس مقصور بالياء والهواء “ İsimlerde hareke değişimine bağlı, anlam ilişkisi kurulan “هوئى/هوى/ çiftlemesinde /هوى/ kelimesi kısa ses (maksûr) olarak okunduğunda, aşk-şehvet, /هواء/ şeklinde sonu hemze ile uzun ses (memdût) okunduğunda, hava-iklim manasına delalet ettiği görülmektedir. Burada hemzenin Arapçada harf olmayıp bir ses olayı⁹⁶⁹ olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Yine “سنا البرق مقصور بالالف “⁹⁷⁰ şeklindeki ifadede /سنا-سنا/ çiftlemesinde /سنا/ şimşek çakması /سنا/ şöhret manalarına delalet etmektedir.⁹⁷¹ Farklı olduğunu düşündüğümüz /الهون-الهون/ çiftlemesini de zikretmek gerekmektedir. Çiftlemede geçen /الهون/ kelimesi bu şekli ile /ه/ harfinin damme harekesi alması ve /و/ harfinin uzun ses (med) olarak okunması durumunda azap-alçaltma /الهون/ kelimesi /ه/ harfinin fetha alması ve /و/ harfinin sükûnu ile okunması halinde şefkat-merhamet manalarına delalet etmekte olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷²

İsim yapılarında, hareke değişimine bağlı anlam ilişkisi için “والجهد الطاقة تقول هذا جُهدى “⁹⁷³ şeklindeki açıklamada verilen /الجهد-الجهد/ çiftlemesine bakıldığında kök harflerin /جهد/ şeklinde tek bir yapı olduğu görülür. Bu tek yapı çiftlemedeki birinci harfi olan /ج/ damme harekesi ile /الجهد/ şeklinde okunduğunda güç-kuvvet, fetha harekesi ile /الجهد/ okunduğunda meşakkat-zorluk manalarına delalet etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma ﴿وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ﴾⁹⁷⁴ ayetinin ﴿جَهْدَهُمْ﴾ şeklindeki kıraatiyle delil getirilmektedir.⁹⁷⁵ Yine “وامرأة حصان بفتح الحاء العفيفة وفرس حصان “⁹⁷⁶ şeklindeki ifade de geçen /حصان-حصان/ çiftlemesinde /ح/ fetha harekesi ile okunması halinde iffetli, /ح/ kesra harekesi ile okunması halinde at manalarına delalet etmektedir. Aynı şekilde /الخمرة-الخمرة/ çiftlemesinde aynı kök harflerden oluşan fakat farklı hareketlerle okunan kelimeler görülmektedir. Çiftlemede geçen /الخمرة/ ferahlık veren esinti, /الخمرة/ süt, hamur ve şarabın mayalanması manalarına delalet etmektedir.⁹⁷⁷

Fiil yapılarında, hareke değişimine bağlı anlam ilişkisi için verilen “رَضَعَ الصَّبِيَّ يَرْضَعُ “⁹⁷⁸ şeklindeki açıklamada /ر, ض, ع/ kök harflerinden oluşan /رَضَعَ, رَضَعَ, رَضَعَ/ üçlemesinde görülen hareke değişimlerine bağlı anlam ilişkilerine değinilmektedir. Üçlemede geçen /رَضَعَ-رَضَعَ/ süt emmek, /رَضَعَ/ cimrilik yapmak manalarına

⁹⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 202.

⁹⁶⁹ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Nazife Nihal İnce, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, Aybil Yayınları, Konya 2011, 108 vd.

⁹⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 202.

⁹⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 203. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 202,203.

⁹⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 217.

⁹⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 207.

⁹⁷⁴ Tevbe 9/79.

⁹⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 207.

⁹⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 212.

⁹⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 214. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 207-218.

⁹⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 225.

979 "وَبَعْدَ فَلَانَ يَبْعُدُ...وَبَعْدَ بِكسر العين يَبْعُدُ...إِذَا هَلَكَ..." şeklindeki ifade de /بَعْدَ-بَعْدَ/ çiftlemesi verilmektedir. Çiftlemer /د, ع, ب/ kök harflerinden oluşmakta olup /بَعْدَ/ şeklinde orta harfin damme ile okunması durumunda uzaklaşmak, /بَعْدَ/ şeklinde orta harfin kesra ile okunması durumunda helak olmak anlamlarına delalet etmektedir. İbn Kuteybe fiilin /بَعْدَ/ okunuşuyla helak olma manasına delalet ettiğine dair { كما } 980 ayetinin bu okunuşunu delil getirir. Aynı durum /كَبِرَ-كَبِرَ/ çiftlemesi içinde geçerlidir. Çiftlemenin /كَبِرَ/ şeklinde orta harfin kesra ile okunması durumunda yaşlanmak, /كَبِرَ/ şeklinde damme harekesiyle okunması durumunda iş büyümek-zor olmak manalarına delalet etmektedir.⁹⁸¹ Arap dilinde görülen bu şekildeki her ses ve hareke değişimi her zaman anlam değişimi ifade etmez. Bazen ses ve hareke değişimi ile kullanıldığı halde delalet ettikleri mana aynı kalan kelimelerin olduğu görülmektedir. Söz konusu eserin farklı başlıklarında bu duruma dair onlarca örnek zikredilip analizler yapılır. Eserde zikredilen örnek ve yapılan analizlerden seçilen birkaçına burada yer vermek gerekmektedir.

İbn Kuteybe'nin söz konusu eserinde geçen "سَخَنَ يَوْمًا يَسْخُنَ وَسَخْنٌ...سَفَهَ يَسْفَهُ وَسَفَهٌ" 982 şeklindeki ifadesinde yer verdiği /س, خ, ن/ kök harflerinden oluşan /سَخْن-سَخْنَ/ çiftlemesi her iki okunuşta da sıcak olmak manasına delalet eder. Aynı ifade de geçen /ه, ف, س/ kök harflerinden oluşan, sefih olmak-aklı ermemek manalarına delalet eden /سَفَهَ / ve /سَفَهَ/ çiftlemesi bu iki farklı okunuşuyla tek anlama delalet etmektedir.⁹⁸³

Arap dilinde /أ, و, ي/ resimleri bazı kelimelerde bağımsız bir harfî, bazı kelimelerde çeşitli sebeplerden kaynaklanan⁹⁸⁴ başka bağımsız bir harften dönüşmüş bir ses değişimini resmetmek için kullanıldığı görülmektedir. İbn Kuteybe bazı kelimelerin yapılarında görülen bu ses olaylarını kelimenin delalet ettiği anlam ile ilişkilendirerek örnekler vermektedir.

Söz konusu eserde yapılan "عَلَوْتُ فِي الْجَبَلِ...وَعَلَيْتُ فِي الْمَكَارِمِ" 985 şeklindeki açıklamada geçen /ي/ şeklinde son harfinin /علي/ ve /و/ şeklinde son harfinin /علو/ fiil yapıları /علي-علو/ olmasında, ilk anlama bağlı olarak bağlam değişimine göre farklı anlama delalet ettiği haber verilmektedir. İlk anlamda yükselme-tırmanma manalarına delalet eden söz konusu fiilin bağlamı /الجبَل/ dağ olduğunda dağa çıkmak-tırmanmak, /المَكَارِم/ güzel ahlak olduğunda ahlaken yücelmek-iyileşmek manalarına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle /علي/ şekli maddi şeylerde yükselişe ve ilerlemeye, /علو/ şekli de manevi şeylerde yükselişe ve ilerlemeye delalet etmektedir. Bir başka analizde /قَلِي-قَلُو/ çiftlemesi üzerinden yapılmaktadır.

⁹⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 226.

⁹⁸⁰ Hud 11/95.

⁹⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 228. Diğer örnekler için bkz. 221-239, 254.

⁹⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 310. Diğer örnekler için bkz. 310-316.

⁹⁸³ Diğer örnek ve analizle için Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 349-361, 372-379.

⁹⁸⁴ Bu sebepler için bkz. İnce, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, 73, 82, 83 vd.

⁹⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227.

Söz konusu çiftlemede /قلو/ şekli et bağlamında pişirmek, ham meyve (koruk) bağlamında ermek-olgunlaşmak anlamları için kullanılmaktadır. Çiftlemenin /قلي/ şekli kişi bağlamında kızmak-kin beslemek manalarına delalet eder.⁹⁸⁶ İbn Kuteybe yukarıda belirtilen durumun bütün bu yapıdaki fiilleri kapsamadığını belirtir. Eserinde “كَوَتْ الرجل وَكَتَيْتُهُ وَمَحَوْتُ” şeklinde bir analiz yapar. Bu analizde /كني-كنو/ künye vermek çiftlemesi /ي-و/ li olarak gelmelerine rağmen delalet ettikleri anlamda değişmenin olmadığı bildirilmektedir.⁹⁸⁷ Yine bir kelimenin son harfinde bulunan /ي-و/ harflerinin /أ/ sesine dönüşüp dönüşmemesine göre anlam ilişkisi kurulmaktadır. Onun “عَبَّاتُ المتاع والطيب...إذا” şeklindeki ifadesinde geçen /عبأ/ fiilinin bu şekilde son harfin hemze /أ/ ile gelmesi ve /عبي/ şeklinde son harfin /ي/ olarak gelmesi halinde delalet ettiği mananın farklı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının /عبأ/ şekli /المتاع/ eşya ve /الطيب/ koku bağlamı için kullanıldığında hazırlamak-üretmek /عبي/ şekli /الجيش/ ordu bağlamında kullanıldığında eğitmek-teçhizatlandırmak manasına delalet ettiği görülmektedir.⁹⁸⁸ Durumun daha iyi anlaşılması için “الحمد لله الذي أجدني بعد فقر أي” şeklinde ifade de geçen /أوجد-أجد/ fiillerinin anlam ilişkilerine yer vermek gerekmektedir. Birinci ve ikinci harflerin hemze /أ/ gelmesi ile /أجد/ şeklinde uzatmalı okunduğuda güç-kuvvet vermek, ikinci harfin /و/ gelmesi ile /أوجد/ şeklinde okunduğunda zenginlik vermek manasına delalet etmektedir. Söz edilen bu durumun her fiil için geçerli olmadığı görülmektedir. Onun “أَرَشْتُ بينهم وَوَرَشْتُ” şeklindeki ifadesinde /وَرَش-أَرَش/ açmak-bölmek çiftlemesinde görülen ilk harfi hemze /أ/ olan /أَرَش/ ve ilk harfi /و/ olan /وَرَش/ bu farklı yapılarına rağmen delalet ettikleri manaların değişmediği anlaşılmaktadır.⁹⁹⁰

Kelimenin yapısında harf eksilmesi ve eklenmesi şeklinde görülen anlam ilişkilerine dair yukarıda değinilen başlıklarda onlarca örnek verildiği bir o kadar da analiz yapıldığı görülmektedir. Eserde verilen bütün örnekleri ve yapılan bütün analizleri vermek bu çalışmanın hacmini çok büyüteceğinden, verilen örnek ve analizler içinden durumu en iyi açıkladığı düşünülen örnekler seçilerek verilmeye çalışılacaktır.

İbn Kuteybe bir kelimede yapının farklılaşması ile mananın da farklılaşacağına dair açıklamalarda bulunmaktadır. Kökü /ب, ط, ن/ harflerinden oluşan /بطن/ karın kelimesinin bünyesine harf eklenmesi ve hareke değişimiyle /مُطِنٌ, مَبْطُونٌ, بَطِينٌ, مُبْطِنٌ/ olmak üzere beş farklı kelime türetilmiş, aynı asıldan olan bu beş farklı kelime beş farklı manaya delalet etmektedir. Asıl harflerin başına /م/ harfi ve orta harf olan /ط/ harfinin aynısında bir tane daha

⁹⁸⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 228. Diğer örnekler için bkz. 228-239.

⁹⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 308. Diğer örnekler için bkz. 308-309, 361.

⁹⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 239. Diğer örnekler için bkz. 239-246.

⁹⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 309.

⁹⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 309. Diğer örnekler için bkz. 309-310.

eklenip idgam edilmesiyle türetilen /مُبْطُنٌ/ yapısı, küçük karınlı kişiye delalet ettiği anlaşılmaktadır. Asıl harflerden olan /ط/ harfinden sonra harekesiz /ي/ harfi eklenilerek türetilen /بَطِينٌ/ yapısı, büyük karınlı sağlıklı kişiye delalet ettiği anlaşılmaktadır. Asıl harflerin başına /م/ harfi ve orta harf olan /ط/ harfinden sonra /و/ harfi eklenerek türetilen /مَبْطُونٌ/ yapısının; karnı hastalıklı kişi anlamına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Ana yapıya ekleme ve eksiltme yapılmadan orta harf olan /ط/ harfinin harekesinin kesre yapılarak hareke değişimi suretiyle elde edilen /بَطْنٌ/ yapısı ise obez anlamına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Asıl harflerin başına /م/ harfi ve orta harf olan /ط/ harfinden sonra /ل/ harfi ekleyerek türetilen /مَبْطَلٌ/ yapısı aşırı yemekten dolayı karnın büyümesi anlamına delalet ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁹¹

Eserde Ferrâ ya yapılan “ هذا رجل تَمْرِيٌّ إذا كان يحب أكل التمر فإذا كان يبيعه فهو تَمَّارٌ فإذا كثر عنده ” şeklindeki atıfta /ر, م, ت/ kök harflerinden oluşan /تَمْر/ hurma kelimesin bünyesine harf eklenmesiyle /تَمْرِيٌّ/ şeklinde dört farklı manaya delalet etmek için dört farklı yapı türetilmiştir. Kelimenin asıl harflerine şeddeli /ي/ eklenerek elde edilen /تَمْرِيٌّ/ hurma yemeyi çok seven kişi /م-ا/ eklenerek /تَمَّار/ hurma satan /ت-م/ eklenip kökteki /م/ harfine kesre verilerek /مُتَمَّر/ tüccar olmadığı halde yanında çok hurma bulunan ve asıl harf /ت/ den sonra /ل/ eklenerek türetilen /تَلَمَّر/ insanlara hurma ikram eden kelimeleri türetilmiştir.⁹⁹³ Bu başlıkta tespitlerimize göre doksan farklı kelimenin⁹⁹⁴ yapı ve anlam ilişkisine değinilmekte yer yer dilciler arasındaki farklı görüşler⁹⁹⁵ dile getirilmektedir. Kelimenin yapısında görülen değişimlerin her zaman anlamı etkilemediğine; bazı kelimelerde yapı farklı olsa da anlamın aynı kaldığına dair örnekler verilmektedir. Eserde yer alan “fiillerin yapıları” başlığında geçen “قَالَ الْفَرَاءُ ضَاءَ الْقَمَرِ وَأَضَاءُ”⁹⁹⁶ şeklindeki⁹⁹⁸ “لَحْدَ الرَّجُلِ فِي الدِّينِ وَالْحَدَّ وَقَرِئْتَ (يُلْحَدُونَ) وَ (يُلْحَدُونَ)”⁹⁹⁷ “نَضَرَ اللَّهُ وَجْهَهُ وَأَنْضَرَهُ” ifadelerden yalın halde gelen /ضَاءَ/ doğdu-göründü fiil yapısı ile aynı kök harflerden eklemeli gelen /أَضَاءَ/ fiil yapısının aynı manaya delalet etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde yalın hali /نَضَرَ/ güzelleşti eklemeli hali /أَنْضَرَ/ şeklinde gelen bu fiil yapılarının da delalet ettikleri mananın aynı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde “وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا (يُلْحَدُونَ)”⁹⁹⁹ ayetinde geçen /يُلْحَدُونَ/ kelimesinin okunuş

⁹⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 218.

⁹⁹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 218.

⁹⁹³ Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 221, 228, 229.

⁹⁹⁴ Bu kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227- 239 arası.

⁹⁹⁵ Bu farklı görüşler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227- 239 arası.

⁹⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283.

⁹⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 284.

⁹⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 285.

⁹⁹⁹ Araf 7/180

farklılığı¹⁰⁰⁰ delil getirilerek, yalın hali /لَحَدَ/ saptı-ayrıldı eklemeli hali /أَلَحَدَ/ olan fiil yapılarının aynı anlama delalet ettiği ifade edilmektedir. İbn Kuteybe bu seçilen örneklerin dışında da daha onlarca örnekler vermekte ve yapı-anlam ilişkileri kurmaktadır.¹⁰⁰¹

Müellifin yukarıda verilen başlıkların farklı yerlerinde yapı-bağlam ilişkisine dikkat çektiği görülmektedir. Bazı fiillerin yapıları aynı olmasına rağmen bağlamları farklı olduğu için delalet ettikleri mananın da farklılık arz ettiği görülmektedir. Örneğin “أَحْمَيْتُ الْمَكَانَ جَعَلْتُهُ”¹⁰⁰² şeklindeki ifadede bunu görmek mümkündür. Bu ifadede geçen /أَحْمَيْ/ engellemek fiilinin kök harflerinin başına /أَ/ harfi eklenerek türetilen /أَحْمَى/ yapısının bağlamı değiştikçe delalet ettiği mananın da değiştiği görülmektedir. İfadedeki birinci cümlelin bağlamı “yer” olduğundan /أَحْمَى/ kelimesi bir yeri sığınak edinmek, bağlam demir olduğundan demiri ateşte ısıtmak-eritmek ve bağlam adam olunca kızmak-sinirlenmek manasına delalet ettiği görülmektedir.¹⁰⁰³ İbn Kuteybe bu kelimelerin dışında başka örnekler de vermektedir.¹⁰⁰⁴

İbn Kuteybe bazı bağlamlar için sadece kök harflerin başına /أَ/ eklenerek türetilen /أَفْعَلَ/ fiil yapısının kullanılması gerektiğini bildirmektedir. Onun “مَدَدْتُ الدَّوَاةَ وَأَمَدَدْتُهَا وَأَمَدَدْتُهَا”¹⁰⁰⁵ şeklindeki ifadesinden kök harfleri /د, د, م/ türetilen /مَدَّ/ fiil yapısının bağlamı hokka olduğunda fiilin yalın hali /مَدَّ/ ve eklemeli hali /أَمَدَّ/ şeklinin her ikisinin de kullanılmasının caiz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bağlam değiştirilip adam yapılmış fiilin sadece eklemeli hali /أَمَدَّ/ yapısının kullanılması gerektiği yalın hali olan /مَدَّ/ yapısının, bu bağlamda kullanılamayacağı belirtilmektedir. Bir başka yerdeki “وَعَيْتُ الْعِلْمَ وَأَوْعَيْتُهُ وَأَوْعَيْتُ الطَّعَامَ”¹⁰⁰⁶ şeklindeki ifadede kök harfleri /و, ع, و/ den oluşan /وَعَى/ fiilinin bağlamı ilim olduğunda /وَعَى/ yalın halinin ve /أَوْعَى/ eklemeli halinin kullanılmasının caiz olduğu, bağlam yemek olduğunda söz konusu fiilin sadece eklemeli hali /أَوْعَى/ yapısının kullanılması gerektiği yalın hali /وَعَى/ yapısının kullanılmaması gerektiği vurgulanmaktadır.

2. 3. 2. Harf-i Cerlerin Kullanımına Bağlı Anlam Değişmesi

Müellifin harf-i idâfe ve harf-i sıfât diye ifade ettiği harf-i cerlerin ancak bir fiil veya fiilden türemiş kelimeyle bağlantılı olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu

¹⁰⁰⁰ Ayette geçen يُلْحِثُونَ kelimesinin okunuş farklılığı bu kelimeye görüldüğü gibi yalın hali لَحَدَ olan fiilin لَحَدَ şeklindeki eklemeli halinin okunuşudur. Yalın halinin okunuşu ise يُلْحِثُونَ şeklinde olup aynı manaya delalet etmektedir. bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 285.

¹⁰⁰¹ Bu kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 283-289 arası.

¹⁰⁰² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 234, 235.

¹⁰⁰³ Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 237, 238.

¹⁰⁰⁴ Bu örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 227-242 arası farklı yerler.

¹⁰⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 284.

¹⁰⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 285. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 285, 286, 287.

İbn Kuteybe bazı fiillerin aynı manaya delalet etmelerine rağmen geçişli olmalarının farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin “زَرَيْتُ عَلَيْهِ وَأَزْرَيْتُ بِهِ...”¹⁰¹⁷ şeklindeki ifadede geçen /زري/ kınamak-alay etmek fiilinin başına hemze /أ/ ekleyerek /أزري/ şeklinde mezit yapıldığında, aynı manaya delalet etmelerine rağmen /أزري-زري/ fiil yapıları farklı harf-i cerle geçişli olmaktadır. Yukarıdaki ifadeden /زري/ fiili /علي/ harf-i cerri ile geçişli olurken, aynı manaya delalet eden /أزري/ fiilinin /ب/ harf-i cerri ile geçişli olmaktadır. Burada /أزري/ fiilinin mezit olmasına rağmen geçişlilik ifade etmediğine dikkat etmek gerekmektedir. Benzer bir durumu “رَفَقْتُ بِهِ وَأَرْفَقْتُهُ... أَنْسَأَ اللَّهُ أَجَلَهُ وَنَسَأَ فِي أَجَلِهِ...”¹⁰¹⁸ şeklindeki ifadede geçen /رفق/ şefkat göstermek-merhamet etmek ve /نسأ/ ömrü uzun olmak fiillerinde görülmektedir. Bu durumda /رفق/ fiili /ب/ harf-i cerriyle ya da başına /أ/ eklenerek /أَرْفَقَ/ şeklinde mezit yapıda geçişli yapılmaktadır. Yine /نسأ/ fiili bu şekilde (yalın) /في/ harf-i cerriyle geçişli olurken, başına /أ/ ekleyerek /أَنْسَأَ/ şeklini aldığıda geçişli olması için harf-i cer kullanılmaz. Söz konusu fiil /أَنْسَأَ/ şeklindeki mezit yapısı daha öncede belirtildiği üzere zaten geçişlilik manasına delalet etmekte olup ikinci bir etkene ihtiyaç duymamaktadır.

Eserde harf-i cerlerin anlam yönünün yanı sıra asıl dikkat çekilmek istenilen şey bu harflerin kullanım özellikleridir. Harf-i cerlerin kullanımlarıyla ilgili olarak, bu harflerin birbirleriyle peş peşe, bir birlerinin yerini tuta bilmeleri, kullanıldıkları bazı yerlerde zait yani bağlı olduğu bir fiilin bulunmaması ve kullanılıp kullanılmamasının caiz olduğu yerler olmak üzere dört farklı özelliklerinden bahsedilmektedir.

Harf-i cerlerin kullanım özellikleri olarak yukarıda sayılan dört özellikten biri olan peş peşe gelmeleriyle ilgili olarak zikredilen örneklerden bazılarını, durumun daha iyi anlaşılması için burada zikretmekte yarar vardır. Bu durum için zikredilen “جُنْتُ مِنْ عَلَيْهِ... مَنْ عَنْ يَمِينِ...”¹⁰¹⁹ şeklindeki ifade de görüldüğü gibi iki harf-i cer /مَنْ عَلَى-مَنْ عَنْ/ şeklinde peş peşe kullanılmıştır. Bu kullanımın birinci durumunda /مَنْ/ harf-i cerri ile /عَنْ/ harf-i cerri ikinci durumunda /مَنْ/ harf-i cerri ile /عَلَى/ harf-i cerri peş peşe kullanılmıştır. Yine zikredilen “...وَرَحْنَا بِكَائِنِ الْمَاءِ...”¹⁰²⁰ şeklindeki ifade de geçen /بِكَائِنِ/ oluşumunda /ب/ harf-i cerriyle /ك/ harf-i cerri /بِكَ/ şeklinde peş peşe kullanılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere harf-i cerlerin bu şekilde peş peşe gelmesiyle ilgili kullanılan “...مَنْ تَدَخَّلَ عَلَى جَمِيعِ حُرُوفِ الصِّفَاتِ إِلَّا عَلَى الْبَاءِ وَاللَّامِ وَ...”¹⁰²¹ şeklindeki ifadede her harf-i cerrin birbiri ile peş peşe kullanılamayacağına dikkat çekilmektedir. Bu ifade den /مَنْ/ harf-i cerrinin /ب/ harf-i

¹⁰¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 290.

¹⁰¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 290. Diğer örnekler için bkz. 290.

¹⁰¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 330.

¹⁰²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 331. Diğer örnekler için bkz. 329-331.

¹⁰²¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 330.

cerleriyle peş peşe kullanılamayacağı gibi kendisiyle de /من-من/ şeklinde peş peşe kullanılamayacağı anlaşılmaktadır.

Harf-i cerlerin bağlamına göre zaman ve mekan zarfı olarak kullanılan /مع, فوق, علا, عند/ zarflarıyla da peş peşe kullanılabileceğine dair “تدخل من على عند تقول جئت من عندك و تدخل على علا”¹⁰²² şeklindeki ifadede açıklama getirilmektedir. Bu ifadede /من/ /harf-i cerrinin /مع, فوق, علا, عند/ zarflarıyla da peş peşe kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada İbn Kuteybe’nin bu konu ile kullandığı başlıklar ve verdiği örnekler incelendiğinde günümüzde yapılan harf-i cerler ve zarflar arasındaki kesin ayrımı yapmadığı görülmektedir. Eserde /الصفات/ kavramını harf-i cerleri ve zarfları kapsayacak şekilde geniş bir manada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe harf-i cerlerin kullanımlarındaki birbirlerinin yerini tutabilme özelliklerini açıklamak için “...¹⁰²³ (وَأَصْلُكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ) أَي عَلَى جُذُوعِ النَّخْلِ...” şeklinde ifade kullanmaktadır. Kullanılan bu ifadede geçen /في جذوع النخل/ hurma köküne (asmak-bağlamak) ibaresinin aslında /على جذوع النخل/ şeklinde olması gerektiği, ifade de geçen /في/ harf-i cerrinin /على/ harf-i cerri yerine kullanıldığının belirtilmektedir. Yine “...والباء مكان...¹⁰²⁴” şeklindeki ifadede /ب/ harf-i cerrinin /عن/ harf-i cerri yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe bu durum için Furkan suresi elli dokuzuncu ayette geçen /ب/ harf-i cerri ve /هو/ zamirinin birleşmesi ile elde edilen /به/ oluşumunun aslında /عن/ harf-i cerri ve /هو/ zamirinin birleşmesiyle olması gerektiğini bildirir. Bu ayette /عن/ harf-i cerri yerine /ب/ harf-i cerri kullanılmıştır. Bu konuda onun zikrettiği “...¹⁰²⁵ (وَفِي مَكَانٍ إِلَى ...¹⁰²⁶ (فَرَدُوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ) أَي إِلَى أَفْوَاهِهِمْ...” şeklindeki ifadede /في/ harf-i cerrinin /إلى/ harf-i cerri yerine kullanılabileceği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe bu durum için İbrahim suresi dokuzuncu ayette geçen /في أفواههم/ ibaresinin /إلى أفواههم/ şeklinde yorumlandığı bilgisini vermektedir. Bu durumda ayette geçen /في/ harf-i cerri yerine kullanılmıştır. İbn Kuteybe harf-i cerrin birbirlerinin yerine kullanımları ile ilgili -tespitlerimize göre- yirmi değişik kullanım örneği vermektedir. Bu kullanımları, konuyu fazla uzatmamak için tahlil yapmadan hangi harf-i cerin, diğerinin yerine kullanıldığını ve örnek ifadeyi zikrederek kısaca belirtmek gerekmektedir.

¹⁰²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 329, 330.

¹⁰²³ Taha 20/71.

¹⁰²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 331.

¹⁰²⁵ Furkan 25/59.

¹⁰²⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 333.

¹⁰²⁷ İbrahim 14/9.

¹⁰²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 335.

Bulunduğu bağlama göre genelde gaye anlamı ifade eden /إلى/ harf-i cerri “...كأنني إلى”¹⁰²⁹ ifadesinde /من/ “...هديته له...”¹⁰³¹ ifadesinde /من/ “...فلا يروى إلي...”¹⁰³⁰ ifadesinde /في/ “...الناس...”¹⁰²⁹ ifadesinde /ل/ harf-i cerri ve “...هو أشهى إلي من كذا...”¹⁰³² ifadesinde /عند/ “...ثاقب”¹⁰³³ ifadesinde /مع/ zarfları yerine kullanılmıştır. Birincide /في الناس/ insanlar içinde, ikincide /مع/ benden, üçüncüde /إليه/ ona dördüncüde /عندي/ bence-bana göre ve beşincide /مع/ erdemle (yücelik) anlamlarına delalet etmektedir.

Bulunduğu bağlama göre genelde bir şeyin üzerinde bulunmayı ifade eden /على/ harf-i cerri “...واتبعوا ما تنزلوا”¹⁰³⁵ ifadesinde /ل/ “...وخلا عليها...”¹⁰³⁴ ifadesinde /عن/ “...رضيت عليك...”¹⁰³⁴ ifadesinde /ب/ “...إذا اختلفوا على...”¹⁰³⁷ ifadesinde /ب/ “...أركب على اسم الله...”¹⁰³⁶ ifadesinde /في/ “...الشياطين على ملك سليمان”¹⁰³⁶ ayetinde /من/ harf-i cerri ve “...وأنواحا عليهن المآلي...”¹⁰³⁹ ifadesinde /مع/ zarfı yerine kullanılmıştır. Birincide /عنك/ senden, ikincide /لها/ ona (müennes), üçüncüde /في ملك/ Hz. Süleyman’ın mülkünde, dördüncüde /باسم الله/ Allah’ın adıyla ve beşincide /معهن/ onlarla (bayanlar) anlamlarına delalet etmektedir.

Bulunduğu bağlama göre genelde başlangıç ifade eden /من/ harf-i cerri “...حدثني فلان من...”¹⁰⁴⁰ ifadesinde /عن/ harf-i cerri yerine /عنه/ ondan anlamlarına delalet etmektedir.

Yine bağlama göre genelde mücâvezet ifade eden /عن/ harf-i cerri, “...أنا...”¹⁰⁴¹ ifadesinde /ب/ “...أفضلت في حسب عني...”¹⁰⁴² ifadesinde /على/ harf-i cerri, “...من أجل...”¹⁰⁴⁴ ifadesinde /لورد تقلص الغيطان عنه...”¹⁰⁴³ ifadesinde /بعُد/ zarfı ve “...فاعل ذاك عن قليل”¹⁰⁴³ ifadesinde /ب/ harf-i cerri yapı yerine kullanılmıştır. Birincide /بالقوس/ yay ile ikincide /علي/ bana-benim üzerime, üçüncüde /بعد قليل/ az sonra ve dördüncüde /من أجله/ ondan dolayı anlamlarına delalet etmektedir.

Aynı şekilde bağlama göre genelde zarfiyet ifade eden /في/ harf-i cerri, “...وخضضن فينا...”¹⁰⁴⁵ ifadesinde /ب/ harf-i cerri, “...في ثلاثة أحوال...”¹⁰⁴⁶ ifadesinde /من/ harf-i cerri ve

¹⁰²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 332.

¹⁰³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 336.

¹⁰³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 341.

¹⁰³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 336.

¹⁰³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 340.

¹⁰³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 332.

¹⁰³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 336.

¹⁰³⁶ Bakara 2/102.

¹⁰³⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 341.

¹⁰³⁸ Mutaffifin 83/2.

¹⁰³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 342.

¹⁰⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 333.

¹⁰⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 334.

¹⁰⁴² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 337.

¹⁰⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 338.

¹⁰⁴⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 339.

¹⁰⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 335.

¹⁰⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 342.

“...فلان عاقل في حلم...”¹⁰⁴⁷ ifadesinde /مَعَ/ zarfı yerine kullanılmıştır. Birincide /بِنا/ bizimle, ikincide /من ثلاثة أحوال/ üç yıldan ve /مع حلم/ yumuşaklıkla anlamlarına delalet etmektedir.

Genelde ilsak ifade eden /ب/ harf-i cerri, “...شرين بماء البحر...”¹⁰⁴⁸ ifadesinde /من/ ما “... ما... بُؤدِك ما قومي...”¹⁰⁵⁰ ifadesinde /على/ harf-i cerleri ve /في/ ifadesinde “...بكاء الكبير بالأطلال”¹⁰⁴⁹ ifadesinde /من أجل/ harf-i cerli yapı yerine kullanılmıştır. Birincide/ /على وُدِك/ sevginden ve /في الأطلال/ kalıntılarda, üçüncüde /من أجل النحول/ deniz suyundan, ikincide /من اجل الذحول/ düşmanlık-kin için anlamlarına delalet etmektedir. Mülkiyet ifade eden /ل/ harf-i cerri, “...سقط لفيه...”¹⁰⁵² ifadesinde /على/ harf-i cerri, “...ومالكا لطول اجتماع...”¹⁰⁵³ ifadesinde /مَعَ/ harf-i cerli yapı yerine kullanılmıştır. Birincide /على فيه/ ağzına, ikincide /من أجل/ toplantının uzun sürmesine rağmen, üçüncüde /خلون بعد ثلاث/ üç yıl geçtikten sonra ve dördüncüde /من أجلك/ senin için anlamlarına delalet etmektedir.

Müellif harf-i cerrin kullanıldıkları bazı yerlerde anlama bir etkisinin olmayacağını bildirerek örnekler vermektedir. Söz konusu durum için {...اقرأ باسم ربك...}¹⁰⁵⁶ Ayetinde geçen /باسم/ ifadesindeki /ب/ harf-i cerrinin anlama etkisi olmayan (zait) olduğunu bildirmekte ve yapıdaki zait /ب/ harf-i cerri hazif edilince yapının /اسم ربك/ şeklini alacağını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁷ Yine onun zikrettiği {فستبصر ويبصرون بأَيْكُمْ المفتون}¹⁰⁵⁸ ayetinde geçen /بِأَيْكُمْ/ ifadesindeki /ب/ harf-i cerri zait olup anlama bir etkisi yoktur. Zait harf-i cer olan /ب/ hazif edilince yapı /أَيْكُمْ المفتون/ şeklini almaktadır.¹⁰⁵⁹ Diğer bir örnek olarak “على كل أفنان العضاه”¹⁰⁶⁰ ifadesinde geçen /على كل/ terkibi zikredilebilir. Terkipteki /على/ harf-i cerri zait olup anlama bir etkisinin olmadığı ve zait /على/ harf-i cerri hazif edilince terkiabin “تروق كل أفنان” şeklini aldığı görülmektedir.

Eserde harf-i cerlerin bazı kelimelerle kullanılmalarının ve kullanılmamalarının caiz olduğuna dair -sıfatların kullanılması ve kullanılmaması diye Türkçeye çevirmenin mümkün olduğu- “باب إدخال الصفات وإخراجها” şeklinde bir başlık açılmaktadır. Açılan bu başlıkta bazı kelimelerin farklı harf-i cerlerle kullanılmalarına ve aynı kelimelerin harf-i cersiz

¹⁰⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 343.

¹⁰⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 339.

¹⁰⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 340.

¹⁰⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 344.

¹⁰⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 344.

¹⁰⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 336.

¹⁰⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 343.

¹⁰⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 343.

¹⁰⁵⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 344.

¹⁰⁵⁶ Alak 96/1.

¹⁰⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 345.

¹⁰⁵⁸ Kalem 68/5, 6.

¹⁰⁵⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 346.

¹⁰⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 346. Diğer örnekler için bkz. 345, 346.

kullanımlarına dair örnekler zikredilmektedir. Fiillerin lazım ve müteaddi diye ikiye ayrıldığı bilinmektedir. Lazım fiiller harf ekleme ve harf-i cer kullanmak gibi vasıtalarla müteaddi yapılırlar. Yukarıda belirtildiği gibi bazı fiiller müteaddi oldukları halde bazen teaddiyet vasıtası olan harf-i cerlerle de gelebilirler. İbn Kuteybe bu durum için “... وَشَكَرْتُكَ /شَكَرْتُكَ/ zamirini /كَ/ (nesne) olan /كَ/ teşekkür etmek fiili mef’ul (nesne) olan /كَ/ ifadesinde geçen /شَكَرْتُكَ/ cümlesinde görüldüğü gibi nesneyi /كَ/ şeklinde harf-i cersiz alabildiği gibi /شَكَرْتُكَ/ cümlesinde görüldüğü gibi nesneyi /كَ/ şeklinde harf-i ceriyle de alabilmektedir. Yine onun “... أَشْفَقْتُكَ وَأَشْفَقْتُ إِلَيْكَ...”¹⁰⁶² ifadesinde geçen /أَشْفَقْتُكَ/ şefkat göstermek fiili nesne olan /كَ/ zamirini, /أَشْفَقْتُكَ/ şeklinde harf-i cersiz alabildiği gibi /أَشْفَقْتُكَ/ cümlesinde görüldüğü gibi nesneyi /إِلَيْكَ/ şeklinde harf-i ceriyle de alabilmektedir. Onun “... سَمَّيْتُكَ فَلَانًا وَبِفَلَان...”¹⁰⁶³ Şeklindeki ifadesinde geçen /سَمَّيْتُكَ/ isimlendirmek fiili ikinci nesne olan /فَلَانًا/ kelimesini, /فَلَانًا/ şeklinde harf-i cersiz alabildiği gibi /بِفَلَانًا/ kelimesinde olduğu gibi nesneyi /بِفَلَانًا/ şeklinde harf-i ceriyle de alabilmektedir. Onun “... شَغَبْتُ عَلَى الْقَوْمِ وَشَغَبْتُهُمْ...”¹⁰⁶⁴ ifadesinde geçen /شَغَبْتُ عَلَى الْقَوْمِ/ kargaşa çıkarmak fiili nesne olan /الْقَوْمِ/ kelimesini, /شَغَبْتُ عَلَى الْقَوْمِ/ şeklinde harf-i cersiz alabildiği gibi /الْقَوْمِ/ kelimesinde görüldüğü gibi nesneyi /عَلَى الْقَوْمِ/ şeklinde harf-i ceriyle de alabilmektedir. Yukarıda verilen örneklerde fiillerin nesnelerini harf-i cerli ya da harf-i cersiz almalarının fiilin delalet ettiği manada herhangi bir anlam farkı oluşturmadığı görülmektedir.

Harf-i cerlerle ilgili olarak, araştırma konumuz olan eserde yukarıda belirtilen yerlerinin dışında da yer yer harf-i cerli kullanımlar ve anlam ilişkisine değinildiği görülmektedir. Bu yerlerden birinde geçen “... غَضِبْتُ لِفَلَانٍ إِذَا كَانَ حَيًّا غَضِبْتُ بِهِ إِذَا كَانَ مَيِّتًا...”¹⁰⁶⁵ şeklindeki ifade /غَضِبْتُ/ kızmak fiilinin anlamının kullanıldığı harf-i cerrin değişmesiyle farklı bir boyuta taşınmakta olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu fiil /لِ/ harf-i cerri ile nesne aldığı kişi sağ-hayatta iken ona kızmak /بِ/ harf-i cerriyle nesne aldığı kişiye öldükten sonra onun hakkında anlatılanlardan dolayı ona kızmak manalarına delalet etmektedir. Benzer bir durum “... وَعَثَرَ فِي ثَوْبِهِ... وَعَثَرَ عَلَيْهِمْ... أَيِ اطَّلَعَ...”¹⁰⁶⁶ şeklindeki ifadede geçen /عَثَرَ/ fiilinde de görülmektedir. Söz konusu fiil /فِي/ harf-i cerriyle kullanıldığında elbiseye dolaşp düşmek, /عَلَى/ harf-i cerriyle kullanıldığında bilmek-muttali olmak manalarına delalet ettiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe’nin “... خَطَبْتُ الْمَرْأَةَ وَخَطَبْتُ عَلَى الْمَنِيرِ...”¹⁰⁶⁷ şeklindeki ifadesinden bazı fiiller harf-i cer almadan bir manaya delalet ederken harf-i cer aldıktan sonra başka bir

¹⁰⁶¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 347.

¹⁰⁶² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 347.

¹⁰⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 347.

¹⁰⁶⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 347. Diğer örnekler içinb. 347, 348.

¹⁰⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 152.

¹⁰⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 222.

¹⁰⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 223. Diğer örnekler için bkz. 152, 222, 223, 224, 260, 262, 263, 269, 272, 284, 285, 286.

manaya delalet ettikleri anlaşılmaktadır. Yukarıdaki ifadede geçen /خطب/ fiili harf-i cer almadan bu şekliyle kullanıldığında nişanlanmak-evlenmek, /خطب على/ şeklinde harf-i cer alarak kullanıldığında konuşma yapmak-hutbe irat etmek manalarına delalet etmekte olduğu anlaşılmaktadır.

2. 3. 3. Anlam Değişimi

Bir dilde kullanılan kelimelerde, delalet ettikleri anlam bakımından çeşitli sebeplere¹⁰⁶⁸ bağlı gelişim ve değişim görmek mümkündür. İbn Kuteybe, araştırma konumuz olan eserin farklı başlıklarında kelimelerin anlamlarında görülen gelişme ve değişimleri dile getirmekte örnekler vererek analizler yapmaktadır. Araştırmamızın bu başlığında onun bu konulara dair verdiği örnekler ve yaptığı analizlerden bazılarını değinilecektir.

İbn Kuteybe bir kelimedede görülen anlam değişimini “ والعرب تسمى الشيء باسم الشيء(باسم) ”¹⁰⁶⁹ şeklindeki ifadesinde kelimenin anlam olarak evirildiği kelimeye yakınlığı (mücâvarat) ya da sebebi (sebebiyet) olmasına bağlamaktadır. Müellif Arapların, göz kapağının uç kısmı (kirpiklerin bittiği yer) demek olan /أشفار/ kelimesini, /هُدْب/ kirpik kelimesiyle olan aralarındaki yakınlıktan dolayı, kirpik manasına delalet etmek için kullandıklarını haber vermektedir. Aslında kirpik manasına delalet etmek için /هُدْب/ ya da /جَفْن/ kelimelerinin kullanılması gerekmektedir. Kısas uygulamasında diyeti (tazminat-bedel) belirlemek için kullanılan “...في كل شفر من أشفار العين ربع الدية يعنون كل جفن...”¹⁰⁷⁰ şeklindeki ifade de geçen tekili /شَفْر/ çoğulu /أشفار/ (göz kapağı ucu-kirpiklerin bitim noktası) kelimesinden murat edilen mananın /جفن/ kirpik kelimesi olduğudur. Müellif /شَفْر/ kelimesi için yaptığı “...شفر كل شيء حرفه... شفير الوادي... شفر الرحم...”¹⁰⁷¹ şeklindeki analizinde kelimenin her şeyin uç kısmı-bitim noktası manalarına delalet ettiğini bundan dolayı vadinin başlangıç noktasına /شفير الوادي/ ve rahim ağzına /شفر الرحم/ denildiğini belirtmektedir. Kirpiğin bitme noktası manasına delalet eden /شفر/ kelimesi ile kirpik manasına gelen /جَفْن-هُدْب/ kelimeleri arasındaki yakınlıktan dolayı /جَفْن-هُدْب/ kelimelerinin delalet ettiği kirpik manasına delalet etmek için /شفر/ kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. İlerleyen süreçte kirpik kelimesi manasına kullanılan /جَفْن-هُدْب/ kelimeleri kullanılmayarak aralarındaki yakınlıktan dolayı yerlerini /شفر/ kelimesine bıraktıkları böylelikle kelimelerin aralarındaki yakınlığa bağlı anlam değişmesi gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Benzeri bir anlam ilişkisi, eşek arısı ve akrebin

¹⁰⁶⁸ Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 88 vd. Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 237 vd. Süheyla Hale Bayırbaşı, *İbn Kuteybe'de Dil ve Anlam*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016, 144 vd.

¹⁰⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23.

¹⁰⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23.

¹⁰⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23.

iğneleri (sokaçları) içinde kurulur. Yaygın kullanımın /حُمَّة/ olduğunu fakat aslında bu kelime eşek arısı ve akrebin zehirleri ve bu zehirden kaynaklanan zarar manasına delalet ettiği ve bunların iğneleri için /إبرة/ kelimesinin kullanıldığı bildirilir. Eşek arısı ve akrebin zehri ve bu zehirlerin verdiği zarar onların iğneleri sebebiyle olduğundan aralarında sebebiyet ilgisi kurularak aslında zehir ve zehrin verdiği zarar manasındaki /حُمَّة/ kelimesi /إبرة/ iğne kelimesi manasında kullanılmaktadır. İbn Kuteybe /حُمَّة/ kelimesinin, /إبرة/ kelimesinin delalet ettiği manada kullanılmasını doğru bulmadığını ifade etmektedir.¹⁰⁷²

Müellif “العترة يذهب الناس إلى أنها ذرية الرجل خاصة...وعترة الرجل ذريته وعشيرته الأذنون مَنْ مَضَى”¹⁰⁷³ şeklindeki ifadesinde, anlam değişim şekillerinden biri olan anlam daralması olgusuna değindiği anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen ifade de geçen /العترة/ soy-akraba kelimesinin delalet ettiği anlamın, yaşadığı dönem itibarıyla daralma gösterdiğini anlamaktayız. Söz konusu kelime, kişinin birinci derecedeki zürriyeti (soyu) anlamında kullanıldığı gibi kişinin birinci derece yakınlarının yanısıra, içinde bulunduğu aşiret (boy) gibi daha genel manalarada delalet etmektedir. Bu görüşü kanıtlamak üzere Hz. Ebu Bekir’in (53/673) “Biz Hz. Peygamber’in kendisinden çıktığı ıtredeniz (aşiretteniz)” şeklindeki sözü delil getirilmektedir. Çünkü herkes bilir ki Hz. Ebu Bekir Hz. Peygamber’in birinci derecede akrabası değil onun içinde bulunduğu boydandır. Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir’in bu sözü, /العترة/ kelimesinin sadece birinci derecedeki yakınlar değil daha genel birinci derecedeki akrabalarla birlikte içinde bulunulan boy anlamına delalet ettiğinin delilidir.

Eserde anlambilim açısından anlam değişimi ya da anlam kayması olarak değerlendirilebilecek örnekler zikredilmektedir. Büyük ve küçük abdest bozduktan sonra avret mahallinin taş ya da su ile temizleme anlamına delalet eden /استنجا/ kelimesinin tepe-tümsek anlamına delalet eden /النجوة/ kelimesinden türetilmiştir. Önceleri insanlar abdest bozmak istediklerinde tepenin arkasına gider orada ihtiyaçlarını giderirlerdi. Sonraları kelimenin delalet ettiği tepe-tümsek manasının gözardı edilerek, abdest bozmadan sonra temizlenmeyi ifade eden /استنجا/ anlamı yaygınlaşmıştır.¹⁰⁷⁴ Benzer bir durum abdest bozma anlamına delalet eden /التغوط/ kelimesi içinde geçerlidir. Bu kelime geniş ve düz çukur anlamına delalet eden /الغائط/ kelimesinden gelmektedir. İnsanlar abdest bozma ihtiyacı için /الغائط/ geniş ve düz çukura giderek ihtiyaçlarını giderirlerdi. Sonraları kelimenin ilk delalet ettiği anlama dikkat etmeden, kelimenin anlamı, giderilen ihtiyaç (gayta) manasına delalet

¹⁰⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 23.

¹⁰⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 33. Diğer örnekler için bkz. 24-39.

¹⁰⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55.

eder olmuştur.¹⁰⁷⁵ Yukarıda geçen örnekler ve eserde görülüp, konuyu uzatmamak adına buraya alınmayan /العذرة, الحدث, الكنيف/ gibi kelimelerin anlam kötüleşmesine uğradığı söylenilebilir.

Eserde İslam'ın gelmesi ile birlikte özel bir mana ifade eden /الوضوء/ abdest ve /التيمم/ teyemmüm kelimelerinin ilk anlamlarıyla ilgili açıklamalar da bulunmaktadır. Araştırma konumuz eserde geçen “وقولهم لغسل الوجه واليد الوضوء وأصله من الوضوء وهي الحسن والنظافة كأن الغاسل”¹⁰⁷⁶ şeklindeki ifade de /الوضوء/ abdest kelimesinin bugün aldığı özel anlamın serüvenini görmek mümkündür. Söz konusu kelimenin delalet ettiği ilk anlam /الحسن/ güzellik ve /النظافة/ temizliktir. Elini ve yüzünü yıkayan kişi sanki onları güzelleştirmiş ve temizlemiş sayılacağından el ve yüz yıkamaya /الوضوء/ denilmiş ve kelime belli uzuvların yıkanmasından oluşan dilimizde abdest almak diye bilinen anlama delalet etmek için kullanılır olmuştur. Dilimizde de teyemmüm diye bilinen iki eli ve yüzü toprak ya da toprak cinsinden şeylerle sıvazlamak manasına delalet etmek için kullanılan /التيمم/ kelimesinin ilk anlamı yönelmek-niyetlenmek-kasıt diye Türkçeye çevirebileceğimiz /التعمد/ kelimesidir. Kelimenin aldığı bu anlam “والتيمم بالصعيد أصله التعمد يقال تيممتك وتأممتك وأمتك”¹⁰⁷⁷ şeklinde analiz edildikten sonra kalimenin bu anlamı ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾¹⁰⁷⁸ ayetiyle desteklenmekte ve /تَيَمَّمُوا/ kelimesi “يُؤَنِّلِنِيز-كاسِيز” diye yorumlanmaktadır. Kelimenin anlamının uğradığı bu değişim için “ثم كثر استعمالهم لهذه الكلمة حتى صار التيمم مسح الوجه واليدين بالتراب” sonra bu kelimenin kullanımı yaygın hale geldi. Bu yaygın kullanım kelimenin yüz ve iki eli toprak ile sıvazlama manasına delalet eder olduğu¹⁰⁷⁹ şeklinde yorum getirilmektedir. Kelimenin delalet ettiği ilk mana olan genel bir yönelme-kasıt ile sonradan kazandığı, elleri ve yüzü toprak ile sıvazlama manasına delalet etmesi arasında, kelimenin anlam daralmasına uğradığı söylenebilir. Eserde anlambilimin; anlam değişmesi, genişlemesi, daralması, aktarımı, iyileşmesi, kötüleşmesi ve kayması vb. olgulardan bahsedilirken bu konularda kâtiplere yol göstermek amacı ve niyeti güdülmüş olabilir.

2. 3. 4. Ezdâd

İki zıt anlama birden delalet eden kelimeler türüne ad olan ezdad, özel bir adla anılmaya gerek duyulmuş, önemli, anlambilimin konularındandır. Arap dilbilimciler ilk dönemden itibaren konuya ilgi göstermişler, hakkında müstakil eserler yazanların yanı sıra eserlerinde konuyla ilgili başlıklar açanlar da olmuştur. Ezdad konusu Arap dilbilimciler

¹⁰⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55. Diğer örnekler için bkz. 55 vd.

¹⁰⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55.

¹⁰⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55.

¹⁰⁷⁸ Nisa 4/43

¹⁰⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 55. Diğer örnekler için bkz. 46-56, 69-78.

arasında Arap dilinde bulunup bulunmaması boyutuyla tartışılmış, bir grup dilbilimci böyle bir durumun olamayacağını savunurken diğer bazıları olabileceğini savunmuşlardır.¹⁰⁸⁰

İbn Kuteybe ise ezdad konusunun Arap dilinde bulunup bulunmaması meseleleri çerçevesinde herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Söz konusu eserinde konuyla ilgili açtığı “باب تسمية المضادين باسم واحد”¹⁰⁸¹ iki zıt anlama bir adın verilmesi şeklindeki başlıkta tespitlerimize göre yirmi altı, diğer başlıklarda da on üç olmak üzere toplam otuz dokuz kelime çiftini ele almış ve anlam analizlerini yapmıştır. Onun bu tutumundan ezdad olgusunu kabul ettiğini anlamak mümkündür.

Müellif “...و وراء تكون قدّاما وتكون خلفا...”¹⁰⁸² şeklindeki ifadesinde /وراء/ kelimesinin /وقدّام/ bir şeyin önü-ön taraf ve /خلف/ bir şeyin arkası-arka taraf olmak üzere iki karşıt anlama delalet ettiğini bildirmektedir. Kelimenin bu iki anlama delalet ettiğine dair {وكان وراءهم ملك...} ¹⁰⁸³ Ayeti delil getirilmektedir. Eserdeki “...وكذلك فوق تكون بمعنى دون...”¹⁰⁸⁴ şeklindeki ifade de geçen /فوق/ kelimesi delalet ettiği anlam, bir şeyden daha büyük (üzerinde olma) ve bir şeyden küçük (altında) manasına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kelimenin üstünde ve altında diye iki zıt manaya delalet ettiğine dair {...إن الله لا يستحي أن يضرب مثلا ما بعوضة فما فوقها...} ¹⁰⁸⁵ Ayeti delil getirilir. Eserde ezdada konu olan kelimelerden bazılarını /الْجَوْنُ/ siyah-beyaz, /النَّاهِلُ/ küçük-büyük /النَّبَلُ/ büyük-küçük /الْجَلَلُ/ karanlık-aydınlık /السُّدْفَةُ/ gece-gündüz, /الصَّرِيمُ/ susamış-suya kanmış şeklinde sıralayabiliriz.¹⁰⁸⁶ Müellifin belirtilen başlığın dışında kalan diğer bazı başlıklarda da¹⁰⁸⁷ ezdaddan sayılan kelimelere yer verdiği görülmektedir. Bu kelimelere /أَشْكَى/ (kullanıldığı bağlama göre) şikayet etmek-şikayete zorlamak ve şikayeti kaldırmak-şikayetçi olunan işi gidermek, /أَطْلَبَ/ (bağlama göre) talep etmek-talebini gidermek ve /أَفْرَعُ/ (bağlama göre) korkutmak, korkusunu gidermek kelimelerini örnek olarak zikredebiliriz.¹⁰⁸⁸ Sayfa 152 de bahsi geçen “Harf-i cerlerin kullanımına bağlı anlam değişmesi” başlığında ayrıca değinilen harf-i cerlerin anlama olan etkileri sayılabilecek bir duruma daha dikkat çekilmektedir. Eserde geçen “طلعت على القوم أقبلت عليهم حتى يروني و طلعت عنهم”¹⁰⁸⁹ şeklindeki ifadede harf-i cerlerin zıt anlamlılığı doğuran

¹⁰⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Kâsım el-Enbârî, *Kitâbu'l-ezdâd*, Tah. Muhammed İbarhim, yy. Beyrut 1987, 2 vd. Mustafa Öncü, “İlk Dönem Dilcilerinden Kutrub’un Kitâbu’l-ezdâd Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu”, *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi* 2013, say: 2, XV/ 298 vd. ;Zeynep Arkan, “Arap Dilinde Ezdâd Kavramı”, *Eskiye* 33/güz 2016, 108 vd. Bayırbaşı, *İbn Kuteybe’de Dil ve Anlam*, 115 vd.

¹⁰⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 156.

¹⁰⁸² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 158.

¹⁰⁸³ Kehf 18/79.

¹⁰⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 159.

¹⁰⁸⁵ Bakara 2/26.

¹⁰⁸⁶ Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 156-159, 213.

¹⁰⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 213, 295, 297.

¹⁰⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295. Diğer kelimeler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 295,

¹⁰⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 159, 297.

sebeplerden¹⁰⁹⁰ olduğu anlaşılmaktadır. İfade de geçen /طلع/ fiilinin delalet ettiği anlam, beraber kullanıldığı harf-i cerrin değişimi ile değişmiştir. Söz konusu fiil “طلعت على القوم” cümlesinde /على/ harf-i cerri ile görünmek-görünceye kadar ilerlemek “طلعت عنهم” cümlesinde /عن/ harf-i cerri uzaklaşmak-görünmemek manalarına delalet etmektedir.

Bir terkipte kullanılan harf-i cerrin zıt anlamlılığa sebep olduğunu ilk defa dillendirenin İbn Kuteybe olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü yukarıda belirtilen kaynaklarda zıt anlamlılığı doğuran sebepler arasında kelimenin harf-i cerle kullanımı sayılmamaktadır.

2. 3. 5. el-Furûku'l-Lugaviyye

Birbirine çok yakın anlamlara delalet eden (ilim ile marifet gibi) lafızların delalet ettikleri manalardaki ayrıntıyı ya da insanın ve diğer canlıların benzer eylem ve organlarının aralarındaki farkı ortaya koyan disiplin diye tarif etmenin mümkün olduğu “el-furûku'l-lugaviyye”¹⁰⁹¹ Arap dilinde ilk dönemden itibaren önemsenegelmiş bir olgu olarak bilinmektedir.¹⁰⁹² Söz konusu ince farklar bir fiildeyse, farklı varlıklar tarafından işleniyor olması ya da canlı organıysa, farklı canlılara ait olması zorunlu değildir. Aksine bazen aynı varlığın eylem ve organlarında da görülebilmektedir. İnsan ile diğer canlılar arsında benzer eylemler için /جَلَسَ/ fiilleri, organlar için /رَجُلٌ/ isimleri örnek olarak verilebilir. Eylemlerden /جَلَسَ/ insanın oturmasını /بَرَكَ/ devenin oturmasını ve /جَنَّمَ/ kuşun oturmasını (tünemesini) ifade etmek için kullanılır. Organlardan /رَجُلٌ/ ismi insanın ayağını, /حَافِرٌ/ ismi atın ayağını (toynak), /خُفٌّ/ ismi devenin ayağını (tırnak) ve /ظَلْفٌ/ ismi sığır, koyun ve keçi gibi çift tırnaklı hayvanların ayağını ifade etmek için kullanılır.¹⁰⁹³ Varlıkların kendi aralarındaki farklılıklara /الْأَدَمَةُ-البَشَرَةُ/ kelimeleri örnek olarak verilebilir. Söz konusu bu iki kelime deri anlamına delalet etmekte olup /البَشَرَةُ/ kelimesi derinin dış yüzeyini (dış deri) ifade etmek için, /الْأَدَمَةُ/ kelimesi derinin iç yüzeyini (iç deri) ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁰⁹⁴

İbn Kuteybe konuyla ilgili “باب أبواب الفروق”¹⁰⁹⁵ adı altında açtığı başlıkta “... باب فرق في.../ konusundaki fark, “... باب معرفة.../ konusunun bilinmesi şeklinde daha özel başlıklar açarak konuyu ele alır. Konu ile ilgili furûk'un kısımları başlığında - tespitlerimize göre- otuz iki konu başlığında onlarca örnek vermiştir. Konu ile ilgili verilen

¹⁰⁹⁰ Bu sebepler için bkz. Bayırbaşı, *İbn Kuteybe'de Dil ve Anlam* 115 vd. Arkan, “Arap Dilinde Ezdad Kavramı”, 116 vd.

¹⁰⁹¹ Bu çalışmanın diğer yerlerinde “el-Furûku'l-Luğaviyye” kavramı yerine kısaca “furûk” denilecektir.

¹⁰⁹² Ebu Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, Tah. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlmi ve's-Sâkafe, Kahire ts. 21 vd. Hulûsi Kılıç, “Furûk” *DİA*, İstanbul 1996, XII/ 222-223 arası. Ömer Kara, “Arap Dilbiliminde ‘Terâdüf’ Literatürünün ‘Furûk’ Paralelinde Tespit ve Tahlili el-Furûku'l-Luğaviyy'e Giriş (II)” *AÜİFD*. 2004, Sayı: 11, XLV/ 244 vd.

¹⁰⁹³ Bkz. Kılıç, “Furûk” maddesi, *DİA*. XII/ 222-223 arası.

¹⁰⁹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 113.

¹⁰⁹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 113 vd.

örneklerin tamamını zikretmek çalışmanın amacını aşacağından, durumun anlaşılmasına en çok katkıda bulunacağını düşündüğümüz örneklerden bazılarına yer vermek gerekmektedir.

Müellifin insan saçının kısa-uzun ve gür-dökük olması durumları için verdiği /الْوَفْرَةُ/ furûk örneklerini burada zikretmek önem arz etmektedir. Saç, kulak yumuşağına kadar uzatıldığında /الْوَفْرَةُ/ kulak yumuşağını geçip omuzlara ulaşınca /الْوَفْرَةُ/ alının iki tarafından hafif dökülür ise /الْوَفْرَةُ/ alının iki tarafından dökülmesi biraz daha yoğun ve belirgin ise /الْوَفْرَةُ/ dökülmesi yarıya ulaştığında /الْوَفْرَةُ/ dökülmesi yarıdan daha fazlaysa /الْوَفْرَةُ/ dökülme yok, saç gür ise /الْوَفْرَةُ/ ve saç gür alın ve yüzü kapatıyor ise /الْوَفْرَةُ/ denilmektedir.¹⁰⁹⁶ Eserde, insan ve hayvanlarda ortak organ olan dişlerin insanda ön dişlerden başlayarak tek tek isimleri sayıldıktan sonra bu dişlerin isimlerinin insan ve hayvanlarda ortak olanları ayrıca sayılmaktadır. Ağzın en sonundaki azı dişleri ifade eden /النَّوَاذِرُ/ insan ve atlarda ortaktır. Deve ve benzeri hayvanlarda ağzın en sonundaki dişleri ifade etmek için /الْأَنْبَابُ/ inek ve geyik gibi hayvanlarda /السَّوَالِغُ/ at, eşek ve benzerlerinde /الْقَوَارِحُ/ denilir. At, eşek ve benzerlerinde ön kesici dişleri ifade etmek için /الْثَنَائِيَّاتُ/ bunlardan sonra gelen dört diş ifade etmek için /الرَّبَاعِيَّاتُ-الْثَنَائِيَّاتُ/ at, eşek ve benzerleriyle insanlarda ortak anılmakta olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁷ Varlıkların çıkardıkları seslerin geneline /الْأَزْمَلُ/ denildiği bildirdikten sonra varlıkların çıkardıkları seslerin her birinin isimleri zikredilir. İnsanın hareket etmesine bağlı çıkan sese /الْجَرَسُ/ ayaklı varlıkların ayaklarının yere değmesiyle çıkan sese /الزَّكْنُ/ ya da /الْهَمْسُ/ suyun akışı esnasında çıkardığı sese /الْخَرِيرُ/ kapların sürtünmesi esnasında çıkan sese /الْعَرَّعَرَةُ/ ya da /الْهَزَّةُ/ süs eşyalarının çıkardığı sese /النَّخِيرُ/ burun deliklerinden çıkan sese /الْوَسْوَاسُ/ ağızdan çıkan horultu şeklindeki sese /الْوَسْوَاسُ/ ve göğüsten çıkan sese /الْكِرِيرُ/ denilmektedir.¹⁰⁹⁸ Yine bu bağlamda suyun tadına göre farklı isimler aldığı haber verilmektedir. İçimi hoş tatlı su anlamında /الْفَرَاتُ/ tadı bozuk içmeye uygun olmayan tuzlu su anlamında /الْأَجَاجُ/ içimi sert tatlı su anlamında /الشَّرِيبُ/ içimi çok sert mecbur kalmadıkça içilmeyen su anlamında /الشَّرُوبُ/ ve vücuda faydalı madenî su anlamında /النَّمِيرُ/ kelimelerinin kullanıldığı bildirilmektedir.¹⁰⁹⁹

Eserde /فروق في الصروع/ memelerin farkları diye açılan alt başlıkta; insan ile diğer canlılarda ortak olan meme organının her bir canlı grubunda farklı isimlerle anıldığına dikkat çekilmektedir. Söz konusu organ koyun ve keçi gibi canlılarda /الصَّرْعُ/ deve ve fil gibi canlılarda /الْخُفْ/ yırtıcı canlılar (arslan-kaplan vb.), at ve eşek gibi canlılarda /الطَّنْبِي/ ve insanda /النَّدْيُ/ olmak üzere dört farklı lafızla isimlendirilmektedir.¹¹⁰⁰ Yine /فروق في أسماء /

¹⁰⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 114. Diğer örnekler için bkz. 113-117.

¹⁰⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 117. Diğer örnekler için bkz. 117-119, 120.

¹⁰⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 123. Diğer örnekler için bkz. 123-125-127.

¹⁰⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 127. Diğer örnekler için bkz. 127-135.

¹¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 131. Diğer organların örnekleri için bkz. 131-132.

الجماعة/ sürülerin-grupların isimlerindeki farklar ismi ile açılan diğer bir alt başlıkta deve sürülerinin sayılarına göre üç farklı isim ile isimlendirildiği bildirildikten sonra bu isimlendirilmede görülen Arap dilcileri arasındaki ihtilafa değinilmektedir. Deve sürüsünün sayısı üç ile on arasında değişiyorsa bu sürüye /الدُّوْل/ on birden kırka kadar olan sürüye /الصِّرْمَة/ ve kırk bir ve üzeri sayıdaki sürüye /الهَجْمَة/ denilmektedir. İbn Kuteybe sayılarına göre deve sürülerinin isimlendirilmelerinde Ebu Ubeyde'nin ve Asmaî'nin farklı görüşlerinin olduğunu وقال أبو عبيدة والعكرّة ما بين الخمسين إلى مائة وقال الأصمعي ما بين الخمسين إلى السبعين وهُنَيْدَةُ المائة من “...الإبل”¹¹⁰¹ şeklindeki ifadesinde dile getirmektedir. Bu ifadeden, Ebu Ubeyde'nin sayıları elli ile yüz arasında olan deve sürüsüne /العكرّة/ dediği Asmaî'nin ise sayısı elli ile yetmiş arasında olan deve sürüsüne /العكرّة/ dediği, sayısı yüze ulaşan deve sürüsünü /هُنَيْدَةُ/ diye isimlendirdiği anlaşılmaktadır. Yine eserde açılan /معرفة الآلات/ aletlerin bilinmesi alt başlığında balta ve baltaya benzeyen aletlerin üslendikleri fonksiyon ve şekillerine göre dört farklı isimle isimlendirildiği bildirilmektedir. Balta tek başlıysa /القأس/ çift başlıysa /الحداة/ tek başlı taş kırmak için ise /المغول-الصافور/ kalın başlı ağaç kesmek içinse /الكرزين/ demir ve benzerlerini dövmek için ise /السندان-الغلاة/ ve duvar yıkmak ağaç sökmek için ise /البيرم-العتلة/ diye isimler verilmektedir.¹¹⁰²

İbn Kuteybe'nin furûk konusunda dikkat çektiği diğer bir durum, kişinin silahlarla donanımına göre aldığı isimlerdir. Yanında kalkan bulunan kişiye /نَرَّاس/ yanında kalkan bulunmayan kişiye /أَكْثَفُ/ denir. Yanında kılıç bulunduran kişiye /سَائِف, سَيْف/ yanında kılıç bulundurmayan kişiye /أَمِيل/ denilir. Yanında kılıç bulunduran kişilerin isimlerinin de kendi arasında anlam farklarının olduğu anlaşılmaktadır. Kılıç taşıyan kılıcı kullanmaz sadece yanında bulundurursa /مُسَيْف/ kılıç yanında ve onu kullanırsa /سَائِف/ denir. Yanında mızrak bulunduran kişiye /رَامِح/ bulundurmayan kişiye /أَجَم/ denilir. Üzerine çelik yelek giyen kişiye /دارع/ giymeyen kişiye /حاسر/ denilir. Yanında ok bulunduran kişiye /نَابِل-نَبَال/ yanında ok ve kılıç bulunduran kişiye /قَارِن/ kılıç, kalkan, ok vb. silahların tamamını yanında bulundurana tam donanımlı anlamında /شَاك, مُنَجَّج, مُؤَدٍ/ denilir.¹¹⁰³ Bu örnekleri çoğaltmak mümkünken yeterince örnekler verildiği kanaati olduğundan bunlarla yetinilmiştir.

İbn Kuteybe eserinde furûk konusunu çok geniş ele almıştır. Bu durum dönemin kâtiblerinde gördüğü furûkun kullanımına dair eksiklere ya da dilin bu güzelliklerini unutturmama gayreti olmak üzere iki sebebe bağlanabilir.

¹¹⁰¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 133. Diğer örnekler için bkz. 133-135.

¹¹⁰² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 136. Diğer örnekler için bkz. 136-139.

¹¹⁰³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 139-140. Diğer örnekler için bkz. 139-142.

2. 3. 6. Deyimler ve İkilemeler

Bilindiği üzere deyimler ve ikilemeler; her dil ve kültürde görülen, sözü pekiştirmek, daha anlaşılır hale getirmek veya süslemek gibi çok çeşitli amaçlara yönelik başvuru kalıplaşmış cümle veya kelime yapılarıdır. Deyimler, Arapçada tekili /المثل/ çoğulu /الأمثال/ kelimeleriyle ifade edilirken, ikilemeler /المزوجة, الإتياع/ kelimeleriyle de ifade edilmektedir.¹¹⁰⁴

Eserde deyimler konusu “باب تأويل ما جاء مثلي في مستعمل الكلام” kullanılagelen sözlerde ikil olarak gelenlerin tevili¹¹⁰⁵, “باب ما يستعمل من الدعاء في الكلام”, “باب تأويل كلام من كلام الناس مستعمل”¹¹⁰⁶ ve insanların kullanageldiği sözlerin tevili¹¹⁰⁷ olmak üzere üç farklı başlıkta yer verilmektedir. Bu başlıklarda ortak olarak /يستعمل-مستعمل/ kelimeleri ile kastedilenin deyimler ve ikilemelerden yaygın olarak kullanılanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlıkların her birinde zikredilen örneklerden seçilmiş birkaçı üzerinde yapılan yorumlara yer vermek gerekmektedir.

Verilen başlıklarda geçen “لا يدرى أيّ طرفيه / ما عندنا إلا الأسودان / ذهب منه الأطيبان”¹¹⁰⁸ şeklindeki ifadede ki birinci cümlede geçen /الأطيبان/ kelimesi tek lafızlı ikil bir isim olup yiyecek ve evlilik olmak üzere iki farklı kelimenin delalet ettiği ortak bir anlamı ifade etmektedir. Bu durumda cümle; onun iyilikleri kayboldu bu yüzden kötü duruma düştü şeklinde anlaşılmalıdır. Yine ikinci cümlede geçen /الأسودان/ kelimesi hurma ve su olmak üzere iki farklı anlama delalet eder. Bu durumda cümle; bizim su ve hurmadan başka yiyecek bir şeyimiz yok anlamında fakirlikten kinaye olarak kullanılmış olabilir. Üçüncü cümlede geçen /طرفي/ kelimesi ana tarafından soy ve baba tarafından soy olmak üzere iki farklı anlama delalet eder. Bu durumda cümle; kişinin soyunun anne tarafından mı yoksa baba tarafından mı daha asil olduğu bilinmeyen kişilerden kinaye olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Araştırma konumuz olan eserde zamanla deyim haline gelen dua cümlelerine özel bir başlık açılmakta sonra örnekler zikredilmektedir. Zikredilen “أرغم الله أنفه”¹¹⁰⁹ şeklindeki beddua cümlesi, yaptığı kötülüklerle bıkkınlık veren kişiden kurtulmayı dile getirmek için

¹¹⁰⁴ Deyimler ve ikilemeler konusunda geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, M. Yaşar Kandemir, Bedrettin Çetiner, “Mesel” *DİA*. Ankara 2004, XXIX/293-297; İdris Pullu, *Arap Dili ve Edebiyatında Meseller, Dil ve Belâgat Yönünden Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, 3 vd. Tacettin Uzun, “Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)” *HRÜİFD*, Sayı: V, Ocak-Haziran 2003, 155-169; Ahmed Emin, “Arap Edebiyatında Meseller” çev. Zehra Özli, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2012, Sayı: 26, XIV/ 219 vd. Vecihe Hatipoğlu, *Türk Dilinde İkileme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, 9 vd. Bağmancı, *Arap Dilinde İkilemeler ve Öğretimi*, 1 vd. Nevin Karabela, “Arap Dilinde İtba” *EKEV akademi dergisi*, Sayı: 14, 2003, VII/ 229 vd.

¹¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 40.

¹¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 44.

¹¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 46.

¹¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 40. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 40-56.

¹¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 44.

“Allah onun burnunu yere sürtsün (rezil etsin).” anlamında kullanılan bir deyme dönüşmüştür. Bu deyimin halk arasında “على رغمه , على رغه ve على رغه” şeklinde üç farklı kullanımı görülmektedir. Yine kötülüklerinden korkulan kişi ya da kişilerin kötülüklerinden emin olmak ve destekçilerinin dağılıp gençliklerinin yok olması için yapılan “أباد الله”¹¹¹⁰ şeklindeki dua, deyme dönüşen dualardan bir başkasıdır. Duaların deyim halinde kullanılanlarından bir diğeri de evlenen kişiye geçiminin iyi, çocuklarının çok ve hayırlı olması için yapılan “بالرفاء والبنين”¹¹¹¹ şeklindeki duadır.

İbn Kuteybe, sözü gösterişli bir yapıya büründürmek, etkili kılmak ya da konuyu daha iyi anlaşılır kılmak gibi birçok amaç için kullanılan ikilemelere /مزدوج الكلام/ kavramını kullanmaktadır. Eserinde /باب تأويل المستعمل من مزدوج الكلام/ kullanılagelen ikilemelerin tevili¹¹¹² şeklinde bir başlık açarak -tespitlerimize göre- üçü fiil ve on altısı isim olmak üzere toplam on dokuz ikilemenin delalet ettiği manaya değinmektedir. İbn Kuteybe söz konusu başlıkta değindiği ikilemelerin delalet ettiği manaları, bağlamı içerisinde verdiği görülmüştür. Konunun önemi ve örneklerin az olmasından dolayı onun verdiği örnekleri kullandığı bağlamı ile birlikte burada zikretmek gerekmektedir.

2. 3. 6. 1. İsim Olarak Zikredilen İkilemeler

Kullanıldığı bağlamıyla “له الطَّمّ والرَّم”¹¹¹³ şeklinde kullanılan /الطَّمّ/ deniz /الرَّمّ/ toprak-iyilik, ikilemesinin bolluk ve bereketi çok olmak anlamına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Yine “له الصَّخَّ والريح”¹¹¹⁴ şeklinde kullanılan /الصَّخَّ/ güneş /الريح/ rüzgar, ikilemesinin varlık ve hakimiyet anlamına delalet ettiği anlaşılmaktadır. Bağlamıyla “له الويل والأليل”¹¹¹⁵ şeklinde kullanılan /الويل/ yazık-vah vah, /الأليل/ ağrıdan dolayı inleme ikilemesinin çok acı ve ıstırap çekmek anlamına delalet etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İsim olarak kullanılan ikilemeler yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi ikileme kelimeleri arasında bir ses uyumu alarak gelebileceği gibi “لا يقبل الله منه صرفا ولا عدلا”¹¹¹⁶ örneğinde olduğu gibi ses uyumu olmadan da gelebilir. Verilen ikileme bu bağlamda /صرف/ tövbe /عدل/ fidye kullanıldığında Allah ondan ne tövbe ne de fidye kabul eder, hiçbir yalvarış ondan kabul edilmez manasına delalet etmektedir.

¹¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 45.

¹¹¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 45. Diğer örnekler için bkz. 44-46.

¹¹¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41.

¹¹¹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41.

¹¹¹⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41.

¹¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41. Diğer örnekler için bkz. 41-44.

¹¹¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 42.

2. 3. 6. 2. Fiil Olarak Zikredilen İkilemeler

Kullanıldığı bağlamı ile “هو أكذب من دبّ ودرج”¹¹¹⁷ şeklinde kullanılan /دَبَّ/ yürüdü (canlı), /دَرَجَ/ öldü-yok oldu (ölü) ikilemesinin gelmiş geçmiş en büyük yalancı anlamına delalet etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir fiil olarak gelen ikileme “حَيَّاكَ اللهُ”¹¹¹⁸ şeklinde olup kullanılan /حَيَّا/ mal-mülk verdi, /يَا/ iyilik-güzellik verdi ikilemesinin Allah sana sonsuz nimetler verdi anlamına delalet etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine “لا يُدَالِسُ ولا يوالسُ”¹¹¹⁹ şeklinde fiil olarak kullanılan ikilemede /لا يُدَالِسُ/ karanlıkta-gizlice gelmedi /لا يوالسُ/ ihanet etmedi ikilemesinin dost olup gıyabında, gizli ihanet içinde olmama anlamına delalet etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe, ikilemelerin Araplardan duymaya (sema) bağlı olarak ses (hareke) ve harf değişimine uğrayarak gelebileceğini haber vermektedir. Onun “ذهبت إليه شَذَرٌ مَذَرٌ وشَذَرٌ مَذَرٌ”¹¹²⁰ şeklindeki ifadesinde develerin sağa-sola, oraya-buraya dağıldığını ifade etmek için kullanılan ikilemenin /بَذَرٌ بَذَرٌ, شَذَرٌ مَذَرٌ, شَذَرٌ مَذَرٌ/ şeklinde üç farklı biçiminin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu ikileme birinci yapıda /ش/ harfinin /م/ harfine evrilmesi, ikinci yapıda /م-ش/ harflerinin ses değişmesi -söz konusu harflerin harekelerinin kesre olması- ve üçüncü yapıda söz konusu ikilemenin birinci kısmındaki /ب/ harfinin harekesinin fetha, ikinci kısımdaki /ب/ harfinin harekesinin kesre alması ile ses değişimi ile geldiğine dikkat edilmelidir.

Müellif eserinde, günümüzde anlambilimin konuları arasında sayılan meselelere, marife ve lisanı güçlendirme kısmı olmak üzere iki kısımda yer vermektedir. Eserin marife kısmı yüz otuz yedi, dili güçlendirme kısmı yetmiş dört ve eserin tamamı fihristler hariç dört yüz on altı sayfadan oluşmaktadır. Bu durumda dört yüz on altı sayfalık eserin iki yüz bir sayfası yani eserin yarısı anlabilim meselelerine ayrılmış görünmektedir. Bu meselelere bu kadar yer vermesini; genelde dilin bir anlaşma vasıtası olduğuna ve anlaşmanın da ancak kelime ve cümlelerin anlamına bağlı sağlandığına bağlayabiliriz. Anlamları yerli yerine oturmamış kelimelerden oluşan cümleler yorum farkını doğurur. Kâtipler farklı yorumlanabilecek cümlelerle yazıştıklarında idari işlerde güçlükler çıkabilir. Uluslararası konularda savaşlara sebep olabilir. İşte tüm bu sebeplerden dolayı müellif, eserinde anlambilim konularına geniş yer vermiş olabilceği gibi hedef kitlesi kâtiplerin bu konulardaki eksiklerini giderme gayesi de gütmüş olabilir.

¹¹¹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 41.

¹¹¹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 42.

¹¹¹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 44.

¹¹²⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 355.

2. 4. İmlâ

Çalışmanın bu bölümünde “yazı”, “resm” ve “ımlâ” diye üç farklı kavram kullanılmıştır. Konunun ayrıntılarına geçmeden önce bu üç kavram arasındaki farkı belirtmek yerinde olacaktır. Bilgi, duygu, düşünce ve kültür gibi unsurların saklanması veya başkalarına harf denilen çeşitli simgelerle aktarılmasına yazı denmektedir. Yazının aktarılmasında kullanılan her bir simgenin kendine özel biçimlerinin belirlenmesi simgenin resmidir. Yazı esnasında her bir simgenin diğer simgelerle etkileşiminde birtakım değişiklikler görülür. Görülen bu değişimin, nasıl gerçekleştiğini ve bu değişimin yazıya nasıl yansıdığının bilinmesini sağlayan kurallar bütününe ımlâ (yazı sistemi) denilebilir. Arap ımlâsını İslam öncesi ve İslam sonrası diye iki ayrı devreye ayırmak mümkündür. İmlânın İslam öncesi ile ilgili veriler oldukça az olduğu asıl verilerin İslam ve sonrasına ait olduğu görülmektedir.¹¹²¹

Yazılması ımlânın gelişmesini tamamladığı bir döneme rastlayan araştırma konumuz eserde, ımlâyâ dair oldukça geniş bir bölüm ayrılmıştır. Bunu, ımlânın gelişmesine rağmen henüz bazı meselelerinde ihtilafların olduğuna, söz konusu ihtilaflardan dolayı kâtiplerin yazışmalarda hatalar yapmasını önlemek ve ımlâda birliği sağlamak gayesine bağlayabiliriz. Çalışmanın bu aşamasında ımlâ meselelerini müellifin tespit ve tahlilleri üzerinden incelemeye çalışacağız.

2. 4. 1. Elif Harfinin Resmi

Arap dilinin fonetik yapısına bağlı olarak bazı seslerin harf şeklinde yazımında birtakım değişimlere gidildiği görülmektedir. Ünsüz bir ses olan hemze bazı kelimelerde belirli şartlara bağlı olarak konuşma sırasında telaffuz edilebilmektedir. Bu nedenle bu sesler diğer hemze seslerinden ayırt edilmek için ünlü elif gibi yazılmaktadır. Bu özelliği nedeniyle bu hemzeye elif de denilebilir. İbn Kuteybe; vasıl (başka bir kelimeden geçiş esnasında okunmayan), katı (başka bir kelimeden geçiş esnasında okunan), fasıl (müzekker çoğul fiil yapılarında çoğulluk / و /'ından sonra yazılan) ve lîn (uzatma için kullanılan, hareke almayan) elifi olmak üzere dört elif türünden bahseder. Eliflerin kelimenin bünyesinde bulundukları ve bünyesinde elif bulunduran kelimelerin cümle içinde bulunmaları durumunda, çeşitli değişimlere uğramalarına dikkat çekip değişimlerin yazıya aktarılmasının doğru olarak nasıl olması gerektiğini gösterir.

¹¹²¹ Geniş bilgi için bkz. M. Nihad Çetin, “Arap/Yazı”, *DİA*. İstanbul 1991, III/ 272-276; Rekin Ertem, “Elifbâ” *DİA*. İstanbul 1995, XI/39; Mustafa Aydın, “Arap Yazı Sistemi” *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 2018, Sayı: 4, X/ 1-8.

Arapçada çok kullanılan /ابنة, ابن, اسم/ kelimelerinin başındaki vasıl elifleri bunlardandır. Bu kelimelerdeki elifin yazımlarında, kelimelerin kullanıldığı yerlere göre farklılık gösterir. Örneğin /اسم/ kelimesi /ب/ harf-i ceriyle sonra da /الله/ lafzıyla kullanılırsa kıyasen /باسم الله/ şeklinde yazılmalıdır. Ancak /باسم الله/ terkibi her bir işe, söze ve yazıya başlarken, korku ve sevinç anında çok kullanılır olmuştur. Çok kullanılan bu kelimelerin kullanımda kolaylık olsun diye terkip /يسم الله/ şeklinde /ل/ kaldırılarak yazılması yaygınlaşmış ve doğru yazım olarak bu şekil kabul edilmiştir. Aynı terkip başlangıçta değil de bir kelimeden sonra kullanılacaksa /ل/ in sübutu ile yazılmalı, doğru yazım olarak /أبدأ باسم الله/ kelimeden sonra kullanılacaksa /ل/ in sübutu ile yazılmalı, doğru yazım olarak /أبدأ باسم الله/ kelimenin bu durumda elifin sübutuyla yazılacağına dair ¹¹²² ﴿اقرأ باسم ربك﴾ ve ¹¹²³ ﴿فسبح باسم ربك العظيم﴾ ayetlerinin yazımı delil sayılmıştır.¹¹²⁴ Bu ayetlerde söz konusu kelime başta olmayıp ortada gelmesi nedeniyle /باسم/ şeklinde /ل/ harfinin sübutuyla yazılmış olduğu görülmektedir.

Eserde, cümle içinde kullanılan /ابن/ kelimesi özel isme muzaf ve sıfat olarak gelirse “مررت بمحمد بن عبد الله ve رأيت محمد بن عبد الله ve هذا محمد بن عبد الله” şeklindeki cümlelerin yazımında olduğu gibi kelime bulunan /ل/ harfi hazif edilerek /بن/ şeklinde yazılacağı bildirilmektedir. Söz konusu kelime isme galip gelen bir lakaba veya kendisiyle bilindiği meşhur bir mesleğe nisbet edilirse /محمد بن الأمير-زيد بن القاضي/ örneklerinde olduğu gibi /ل/ in hazf ile yazılır.¹¹²⁵ Çünkü bu durumda /الأمير-القاضي/ kelimeleri /اب/ baba isminin yerini tutarlar. Şayet söz konusu kelime cümle içerisinde özel olmayan bir isme muzaf olarak gelirse “هذا زيد ابن أخيك, هذا زيد ابن عمك, هذا زيد ابنك” şeklindeki cümlelerde olduğu gibi /ل/ harfinin sübutuyla yazılır. Yine /ابن/ kelimesi cümle içinde haber olarak gelirse “أظن محمدا ابن عبد الله” şeklindeki cümlelerde olduğu gibi /ل/ in sübutuyla yazılır. Müellif ¹¹²⁶ ﴿و قالت اليهود عزيز ابن الله و قالت النصارى المسيح ابن الله﴾ ayetini bu durumun delili saymaktadır. Söz konusu kelime cümle içinde ister sıfat ister haber olsun ikil sıgasında gelir “و أظن عبد الله و زيدا ابني محمد كذا و كذا-قال عبد الله و زيد ابنا محمد كذا و كذا” cümlelerinde olduğu gibi ya da kendinden önce herhangi bir isim zikretmeksizin “جاءنا ابن عبد الله” cümlesinde olduğu gibi veya babasının dışında birisine nisbet edilirse “هذا محمد ابن أخي عبد الله” örneklerinde olduğu gibi /ل/in sübutuyla yazılır.¹¹²⁷ Ayrıca söz konusu kelime cümlede /ابن/ şeklinde /ل/in sübutuyla yazılırsa bu kelimeden önce gelen isim, tenvin almaz, /ل/in sübutuyla yazıldığı konumda

¹¹²² Alak 96/1.

¹¹²³ Vâkıa 56/74.

¹¹²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162.

¹¹²⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 163.

¹¹²⁶ Tevbe 9/30.

¹¹²⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 163.

gelirse kelimeden önce gelen isim tenvinli yazılır.¹¹²⁸ Söz konusu kelimenin müennesi olan /ابنة/ kelimesinin durumuyla ilgili olarak /i/ in kaldırılması /هذه هند بنة فلان/ şeklinde veya sübutunun /هذه هند ابنة فلان/ caiz olduğu ancak /ابنة/ kelimesinin /i/ in kaldırılması durumunda kelime /بنات/ şeklinde yazılacağı bildirilmektedir. İbn Kuteybe /ابنة/ kelimesinde /i/ in sübutuyla yazılmasını daha fasih olduğu yorumunu yapar. Bu yorumuna söz konusu kelimenin (و مريم) ayetinde /ابنة/ şeklinde /i/ in sübutuyla yazılmasını delil getirmektedir.¹¹³⁰

Marifelik takısının /ل-ل/ başında bulunan elif de, ibtida halinde hemze olup vasıl halinde telaffuz edilmeyen seslerdendir. Harf-i cer olan /ل/ harfi, marifelik için kullanılan /ل-ل/ getirilmiş bir kelimenin başına getirildiğinde, marifelik için getirilen /ل-ل/ın /i/ hazif edilir. Örneğin /الغلام, هذا للقوم/ kelimelerinin başına harf-i cer olan /ل/ getirilince /بالغلام, هذا للقوم/ şeklinde /i/ in hazfi ile yazılır diğer harf-i cerler getirilir ise /بالغلام, بالقوم/ kelimelerinde olduğu gibi /i/ in sübutuyla yazılır.¹¹³¹

Kelimenin yapısında /ل-ل/ asli harfler olarak gelir ve marifelik için olduğu gibi aynı dizimde olursa bu şekildeki bir kelimenin başına harf-i cerlerden hangisi getirilirse getirilsin kelimenin başındaki /i/ hazif edilmez. Çünkü bu durumda kelimenin başında bulunan /i/ asli harftir. Bu durum için İbn Kuteybe /التقاء, التباس, التفات/ kelimelerini örnek olarak vermektedir. Bu kelimelere harf-i cer getirilince, kelimeler /لالتباس, لالتفاتنا, بالتقاء/ şeklinde /i/ in sübutuyla yazılır. Çünkü bu durumda kelimelerdeki /i/ asli harftir. Marifelik için getirilen /ل-ل/ harfleri, başında asli harfleri arasında /ل-ل/ olan kelimelere getirilir ve herhangi bir harf-i cer getirilmezse bu tür kelimelerin yazımında, ister marifelik /ل-ل/ ister asli harf olan /ل-ل/da herhangi bir hazif yapılmaz. Söz konusu kelimeler /الالتقاء, الالتفات, الالتباس/ şeklinde herhangi bir hazif yapılmadan yazılır. Söz konusu kelimelere /ب/ Harf-i cerri getirilince /بالالتقاء, بالتقاء/ şeklinde hazif olmadan yazılır. Aynı kelimelere harf-i cer olan /ل/ getirilince /لالتقاء, للالتفات, للالتباس/ şeklinde marifelik için getirilen /ل-ل/ın /i/ hazif edilmek suretiyle yazılır.¹¹³²

Fiilin ilk harfi /ي, و, ء/ ise ve ortadaki (aynu'l-fiil) harfin harekesi kesre ya da fetha ise /أئى, أئىس, أئىل, أئىق, أئىذ, أئىت/ fiillerinde olduğu gibi- bu fiillerden emir sıgası elde etmek için getirilen vasıl elifinden sonra fiillerin yapılarında değişimler görüleceği ve bu değişimlerin kelimenin yazımını etkileyeceği haber verilmektedir. Bu fiillerin emir sıgası /أئىس, أئىل, أئىق, أئىذ, أئىت/ şeklinde yazılır. Bunların emir sıgalarının aslında kıyas gereği /أئىس, أئىل, أئىق, أئىذ, أئىت/ şeklinde yazılmaları gerekirken bunlar bu şekilde yazılmayıp yukarıda belirtildiği şekilde

¹¹²⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163.

¹¹²⁹ Tahrim 66/12.

¹¹³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163.

¹¹³¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163.

¹¹³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 163-64.

yapılarında bulunan /و-ء/ harflerinin /ي/ harfine ibdâliyle yazıldığı görülmektedir. Bu tür yapıdaki kelimelerin emir sıgalarının başına /و-ف/ getirilecek olursa, emir sıgası oluşturmak için getirilen vasıl /i/ hazif edilir (telaffuz edilmez) ve fiillerin ilk harfleri asıllarını geri döndürülür. Verilen örnek fiiller bu durumda /ف/ bağlacı getirilerek yazılması gerektiğinde /وأبق, وأذن, وأت/ şeklinde /و/ bağlacı getirilerek yazılması gerektiğinde /وأبق, فأذن, فأأت/ şeklinde yazılırlar. Bu yapıdaki kelimelerin muzari yapılarında ortadaki harfinin harekesi damme ise /وأمر/ fiilinde olduğu gibi emir sıgası /وأمر/ şeklinde yazılıp, kelimenin asli harfi olan hemzenin /و/ harfine dönüşmesi gerekmektedir. Bu tür kelimelerin emir sıgalarının başına /و-ف/ bağlaçları getirilecek olursa, emir sıgası oluşturmak için getirilen vasıl /i/ hazif edilir ve fiillerin ilk harfleri asıllarını geri döndürülüp /وأمر-فأمر/ şeklinde yazılır. Bu durumda /و-ف/ bağlaçları başına geldiği kelimeyle sanki tek bir kelime gibi düşünülür. Çünkü bu harfler /ثم/ ve diğer kelimeler gibi tek başına bulunamaz.¹¹³³ Aynı yapıdaki kelimelere /ثم/ ya da başka bir kelimedenden geçiş yapılacaktır olursa, emir sıgası için getirilen vasıl /i/ hazif edilmeden ve kelimenin ilk harfinde değişiklik yapılmadan /ثم انته/ şeklinde yazılır. Bağlaç harflerden değilde başka bir kelimedenden geçiş esnasındaki yazımsa¹¹³⁴ (يا صالح انتنا)¹¹³⁵ ayetleri ve ”اللهم اؤجرني في مصيبي“¹¹³⁶ dua cümlesinin yazımları, söz konusu /i/ in sübutuyla yazılmasına örnek olarak verilir.

2. 4. 2. Kat'ı Hemzesinin Resmi

Arap yazısının en ihtilaflı konusu diyebileceğimiz hemze/elif ikilisinin yazımı, bulunduğu kelimenin yapısındaki konumu ve kendinden önceki harfin harekesine göre değiştiği görülmektedir. İbn Kuteybe'nin söz konusu ikilinin yazımındaki ihtilaflı konulara değinirken, bu ihtilafları gidermek ya da en aza indirmek gayesinde olduğunu düşünmekteyiz.

İlk dönemlerde elif /i/ denilince, günümüzde /ع/ harfinin baş kısmına benzeyen /ء/ şeklinde yazılan ve hemze diye isimlendirilen Arap alfabesinin ilk harfi anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde ise elif denilince fetha harekesini uzatarak okunmasını sağlayan /دعا-كان/ kelimelerindeki /ع-ك/ harflerinden sonra gelen /i/ harfi anlaşılır olmuş, ayın harfinin başına benzeyen /ء/ şekline ise hemze ismi verildiği anlaşılmaktadır. Elifin yazımı tahkikli okuma ve tahfifli¹¹³⁷ okumaya göre farklılık göstermekte bundan dolayı da /ي, و, ا/ harflerinin üzerine

¹¹³³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 164-65.

¹¹³⁴ Araf 7/77.

¹¹³⁵ Tevbe 9/49.

¹¹³⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 164-65.

¹¹³⁷ Özgün açıklamada ذ, ي ve ر harflerini uzatarak okumaya tahfif /ذنب/ ve يؤمن /رأس/ şeklinde hemzeyi sukunlu okumaya tahkik denilmektedir. Bkz. Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 145, 146; Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-masâhif*, Tah. İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2008, 151.

ayın harfinin baş kısmına benzeyen /ء/ rumuz konularak /أ, ئ, ؤ/ şeklinde yazılmaktadır. Hemze telaffuzu zor ve mahreci çalışılarak öğrenilen bir harf olduğu için kelimenin tahkik ve tahfifli okunuşuna göre yazımı da üç farklı şekilde gelmektedir.

İlk asli harfi elif olan /إيل, أحد, أذن/ gibi kelimelerin daima tahkikli okunduğundan yazımlarının da, tahkikli okunduğunu belirtmek için harfin harekesine göre /أ-إ/ şeklinde yazılacağı bildirilir.¹¹³⁸ Hemze, harekesiz, kendinden sonra bir harf bulunur ve kendinden önceki harfin harekesi fetha ise /أ, رأيت, قرأت/ kelimelerinde olduğu gibi hemze /أ/ şeklinde elif üzerine ayın başı konularak yazılmalıdır. Eliften önceki harfin harekesi kesre ise /ئ, شئت-برئت/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ئ/ şeklinde /ي/ harfinin üzerine ayın başı konularak yazılmalıdır. Eliften önceki harfin harekesi ötre ise /ؤ, جؤنة, وضؤت, جرؤت/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ؤ/ şeklinde /و/ harfi üzerine ayın başı konularak yazılmalıdır.¹¹³⁹

Hemze; kelimenin sonunda bulunur, kendinden önceki harfin harekesi fetha olursa kendi harekesinin kesre, fetha ve ötre olmasına bakılmaksızın “هذا المأ, رأيت المأ, مررت بالمأ” ve “هو يقرأ” ibarelerinde olduğu gibi /أ/ şeklinde yazılmaktadır. Birinci terkipteki /بالمأ/ kelimesi kendine bitişen /ب/ harf-i cerrinden dolayı kendi harekesi kesre olmasına rağmen kendinden önceki harfin harekesi fetha olduğu için hemze /أ/ şeklinde yazılmıştır. İkinci terkipteki /المأ/ kelimesinin harekesi fetha kendinden önceki harfin harekesi de fetha olduğu için hemze /أ/ şeklinde yazılmıştır. Üçüncü terkipte /المأ/ kelimesinin harekesi damme olmasına rağmen kendinden önceki harfin harekesi fetha olduğu için hemze /أ/ şeklinde yazılmıştır. Aynı yapıdaki ve konumdaki kelimeler zahir bir isme izafet yapılırsa kendi harekesinin kesre, fetha ve damme olmasına bakılmaksızın /أ/ şeklinde yazılır. Aynı yapıdaki ve konumdaki kelimeler zamire izafet edilir ise hemzenin kendi harekesi de fetha ise “لن أقرأه ve عرفت خطأهم, رأيت ملأهم” ibarelerinde olduğu gibi /أ/ şeklinde, ötre ise “هل أتاك نبؤهم, هو يقرؤه” ibarelerinde olduğu gibi /ؤ/ şeklinde, kesre ise “سمعت بنبئهم, مررت بملئهم” ibarelerinde olduğu gibi /ئ/ şeklinde yazılır. İbn Kuteybe bu şekildeki yazımı öncekilerin mezhebi olarak değerlendirir. Kendi döneminin kâtiplerinin bazılarının ise hemzenin kendisi ötreli ve sonrasında zamir bulunursa “هذا, هو يقرأه” ibarelerinde olduğu gibi daima /أ/ şeklinde yazdıklarını bildirmektedir.¹¹⁴⁰

İbn Kuteybe, hemze kelimenin sonunda bulunur ve kendinden önceki harfin harekesi sükun olur ise - (يخرج الخبء)¹¹⁴³ (ملء الأرض ذهباً)¹¹⁴² (لكم فيها دفاء)¹¹⁴¹ (يوم ينظر المرء ما قدمت يداه) -

¹¹³⁸ Kaddurî, *İlmu 'l-kitâbeti 'l-arabiyye*, 145 vd.

¹¹³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 184. Burada müellifin ifadesinde ayın başından türetilmiş /ء/ rumuzunun yazılmasından bahsedilmemektedir. Özgün ifadede elifle ve ya ile yazmaktan bahsedilmektedir. Biz onun yazım tarifiinden bugünkü /ء/ rumuzunu anlamaktayız.

¹¹⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 184-185.

¹¹⁴¹ Nebe 78/40

¹¹⁴² Nahl 16/5.

¹¹⁴³ Âli İmran 3/91.

¹¹⁴⁴ ayetlerindeki /الخبء, ملء, دفء, المرء/ kelimelerinde olduğu gibi- kelimelerin yapılarında bulunan hemzenin /ء/ ref ve cer hallerinde, atılarak /الخب, مل, دف, المر/ şeklinde yazılması gerektiğini bildirir.¹¹⁴⁵ Hemze aynı konumda olup kelimenin tenvin alması durumunda ise “قرأت جزءا, برأت برئا, أخذت دفئا, أخرجت خبئا” ibarelerinde olduğu gibi elif /ا/ eklenerek yazılması gerekir. Aynı konumdaki hemze zamire izafet edilirse kendi harekesi, ötreyse /دفؤهم-خبؤك/ terkiplerinde görüldüğü gibi /ؤ/ şeklinde, kesre ise “مررت بمرئك و خبيئك” ibaresinde görüldüğü gibi /ئ/ şeklinde, fetha ise “أخذت دفأها, شربت ملأها” ibarelerin de görüldüğü gibi /أ/ şeklinde yazılmalıdır. Bu konumdaki hemzeye dişil alâmeti olarak bilinen /ة/ eklenir ise kendi harekesine bakılmaksızın /الجرأة, الكمأة, المرأة/ kelimelerinde görüldüğü gibi daima /أ/ şeklinde yazılmalıdır.¹¹⁴⁶ Aynı şekilde hemze kelimenin ortasında bulunur ve kendinden önceki harfin harekesi, ötre olursa kendi harekesinin ne olduğuna bakılmaksızın “لم يوضؤ الرجل, لم يوضؤ الرجل” ibarelerinde görüldüğü gibi daima /ؤ/ şeklinde yazılır. Aynı durumda kendinden önceki harfin harekesi kesre olursa “هو يقارئنا, هو يقارئك السلام” ibarelerinde görüldüğü üzere daima /ئ/ şeklinde yazılması gerektiğini bildirilir.¹¹⁴⁷

Hemzenin harekesi ötre veya kesre olsun kendisinden sonra /ي-و/ gelirse “اقرأ” hem /ي/ olarak /ي/ veya /و/ olarak yazılmalıdır. Aslında bu durumdaki kelimelerin kıyas gereği /اقرأون, يقرأون/ şeklinde çift /و/ ile yazılması gerekirken, Mushaf’ta tek /و/ ile yazıldığından eski kâtipler Mushaf’a uyum olsun diye tek /و/ ile yazmışlardır. Bazı kâtipler ise bu durumdaki kelimelerin yazımında /و/ harfinden önce bir /ئ/ getirerek /مقرئون-مستهزئون/ şeklinde yazmışlardır. İbn Kuteybe bu şekildeki yazımı güzel bulduğunu belirtmektedir.¹¹⁴⁸

Hemzeden sonra, müzekker salim isimlerin nasblık durumuna işaret için getirilen /ي/ ya da fiillerin dişil muhatap sığılarında getirilen /ي/ bulunursa hemze daima “مررت بقوم متكنن و” ibarelerindeki /تتكئن, تستهزئن, مخطئن, متكنن/ kelimelerinin yazımında görüldüğü gibi tek /ئ/ ile yazılmalıdır. Aslında kıyas gereği bu kelimeler /متكنين, مجطئين/ şeklinde çift /ي/ ile yazılmaları gerekirken kâtipler bu konuda ihtilafa düşmeden yukarıda verilen ibarelerde görüldüğü üzere tek /ي/ ile yazmışlardır.¹¹⁴⁹

Şuon, مؤونة/ Müellif dönemin kâtiplerinden bir grubunun hemzenin ötreli geldiği /شؤون, رؤوس/ kelimelerinin yazımında görüldüğü gibi çift /و/ ile diğer bir grubun aynı kelimeleri /شؤون, رؤوس/ şeklinde tek /و/ ile yazdıklarını bildirerek bu kelimelerin

¹¹⁴⁴ Neml 2725.

¹¹⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

¹¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 187.

¹¹⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 185.

¹¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 185.

¹¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 185.

yazımındaki ihtilafa dikkat çekmektedir. Kendisi her iki grubun yazımını da güzel bulduğunu söylemektedir. Aynı yapıdaki /المؤودة/ kelimesinin yazımının Mushaf'ta bu şekilde tek /و/ ile yazıldığını bildiren müellif bu kelimenin /المؤودة/ şeklinde çift /و/ ile yazılması gerektiğini çünkü bu kelimeden iki /و/ atılacak olursa kelimenin aslının bozulacağı kanaatinde olduğunu belirtmektedir. Hemzenin kesreli olduğu /زئير, بئيس, رئيس, لئيم/ kelimelerinin yazımında da çift /ي/ ya da /ئم/ /رئس, بئس, زئر/ şekline olduğu gibi tek /ي/ ile yazımı konusunda ihtilaf görülmektedir. Tek /ي/ ile yazanların Mushaf yazımına uymak gayesi içinde oldukları anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe bu kelimelerin /زئير, بئيس, رئيس, لئيم/ şeklinde çift /ي/ ile yazılışını daha güzel bulduğunu söylemektedir.¹¹⁵⁰ Hemzenin ötreli olup kelimenin /أفعل/ kalıbında gelmesi durumunda /أسوق/ çoğulu /أساق/, /أفؤس/ çoğulu /فأس/, /أرؤس/ çoğulu /رأس/ kelimesinin /أسوق/ çoğulu /أثوب/ kelimelerinde görüldüğü gibi tek /و/ ile ya da /و/ın atılması ile yazılmasının câiz olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe bu tür yapılardaki kelimelerin tek /و/ ile yazımını daha güzel bulduğunu belirtmektedir.¹¹⁵¹

2. 4. 3. Mu'tel Fiillerle Elifin Halleri

Çekimleme özelliği dolayısıyla fiiller zaman ve kişi eklerine göre değişikliğe maruz kalırlar. Bu değişiklikler fiilin formunda olabildiği gibi ek için bitiştiği harfte de olabilmektedir. Yaptıkları iş gereği kâtiplerin bu değişimlere karşı uyanık olup yazışmalarda bu tür hatlara düşmemeleri gerekmektedir.

Fiilin ortadaki harfi hemze sondaki harfi /و/ ya da /ي/ ise mazisi /بأى, شأى, نأى/ şeklinde /يسئل/ ile muzarisi /ينأى, يشأى, يبأى/ şeklinde /ى/ ile yazılır. İbn Kuteybe bu yapıdaki fiilleri /يسئل/ yazımına kıyasla /يبئى, يشئى, ينئى/ şeklinde /ئ/ ile yazan kâtiplerin olduğunu bildirdikten sonra kendisinin bu şekildeki yazımı doğru bulmadığını söyler. Fiilin bu şekilde yazımında kalb ve hazif bir arada gerçekleşmiş olduğundan, iki ayrı durumun bir fiilde uygulanmasını doğru bulmaz.¹¹⁵²

Müellif, aynı yapıdaki /رأى/ mazi fiilin muzari yazımının kâtiplerin icmâsıyla /يرى/ şeklinde hemzenin atılmasıyla yazıldığını bildirmektedir. Kıyas gereği kelime /يرئى-يرأى/ şeklinde yazılması gerekirken hazif uygulanarak /يرى/ şeklinde yazılmıştır. İbn Kuteybe bu kelime için herhangi bir yorum yapmamakta bu konuda icmaya uymaktadır. Bu yapıdaki fiillere zamir eklendiğinde /رأه, شاه, نأه/ şekline dönüşerek fiillerin yazımı tek /ئ/ elifle olur. Aynı yapıdaki kelimelere harekeli fail zamiri bitiştiğinde kelimelerin yazımlarının, sondaki elifin aslına dönerek yazılması gerekmektedir. Örneğin /بأى, شأى, نأى, رأى/ fiillerine harekeli

¹¹⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

¹¹⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

¹¹⁵² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 187.

fail zamiri /ت/ bitişirildiğinde kelimeler /رأيت, شأوت, نأيت, رأيت/ şekline sondaki maksûre elif'i asılları olan /ي-و/ harflerine dönüştürülerek yazılmıştır.¹¹⁵³

Eserde, hemze fiilin son harfi ve kendisinden önceki harf de /و/ ise /ناء-ساء/ mazi fiillerinde olduğu gibi fiillerin muzarileri /تنوؤن-تسوؤن/ şeklinde çift /و/ ile yazılması gerektiği bildirilir. Bu yapıdaki fiillerin asıllarında /تنوؤن/ ve /تسوؤن/ şeklinde üç /و/ bulunmaktadır. Araplar yazıda aynı cinsten üç harfin yan yana gelmesini güzel bulmadıkları için kelimenin yapısındaki aynı cinsten olan üç harften birini atarak kelimeyi yazarlar. Aynı yapıdaki /شاء-جاء/ / fiilleri gibi orta harflerinin asıllarının /ي/ olanlarında da aynı durum geçerlidir.¹¹⁵⁴

2. 4. 4. İstifham Hemzesinin Vasıl ve Kat'ı Elifiyle Resmi

Yazımın en sorunlu olduğu durumlardan biri aynı harflerin ya da yazımı aynı olan harflerin art arda gelmesi durumudur. Bu durum yine kâtiplerin gözden kaçırmamaları gereken durumlardandır.

Arapçada soru sormak için birçok soru edatının olduğu bilinmektedir. Bu soru edatlardan biride /أ/ şeklinde resmedilen ve istifham hemzesi diye isimlendirilen hemzedir. Söz konusu hemze daha önce belirtilen eliflerden biri olan vasıl elifiyle birlikte bir terkipte bulunması gerektiğinde, eliflerin yazımlarında birtakım değişikliklerin olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe araştırma konumuz olan eserinde istifham hemzesinin vasıl elifi ile birlikte bulundukları terkiplerde nasıl yazılması gerektiğine dair bilgiler vermektedir.

Bir terkipte istifham hemzesi ile vasıl elifi birlikte bulunur ve istifham hemzesi vasıl elifinden önce gelirse, istifham hemzesi yazılıp, vasıl elifi ise hazif edilmelidir. Vasıl elifiyle başlayan /أفتري, استغفر, أشتري/ kelimelerinin başına istifham elifi getirildiğinde “أشتريت كذا” ve “أفتريت على فلان” şeklindeki terkiplerde olduğu gibi vasıl elifleri hazif edilerek yazılır. Bu duruma ¹¹⁵⁵﴿سواء عليهم أستغفرت لهم﴾ ve ¹¹⁵⁶﴿أصطفى البنات على البنين﴾ ayetlerinin yazımları delil sayılmaktadır.¹¹⁵⁷

Başında marifelik için lââm-ı tarif bulunan bir kelimeye istifham hemzesi bitişirilecek olursa kelimenin /أ/ şeklinde uzatılarak yazılması gerektiği bildirilir. Örneğin /الرجل/ kelimesinin başına “أالرجل قال ذلك” şeklindeki terkipte olduğu gibi istifham /أ/si getirilecek olursa istifham hemzesinin sabit kalıp, okuma esnasında istifham hemzesinin /أ/ şeklinde uzatılması gerektiği belirtilmektedir. Bu duruma Mushaf'taki ¹¹⁵⁸﴿الله خير أم ما يشركون﴾ ve ¹¹⁵⁹﴿

¹¹⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 187-188.

¹¹⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 188.

¹¹⁵⁵ Münâfikûn 63/6.

¹¹⁵⁶ Saffât 37/153.

¹¹⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 165.

¹¹⁵⁸ Neml 27/59.

﴿الآن وقد عصيت قبل﴾¹¹⁵⁹ ayetlerinin yazılışları delil getirilir.¹¹⁶⁰ İstifham elifi, fetha almış “kat’ı” hemzesiyle başlayan bir kelimenin başına getirilecek olursa; istifham ile kat’ı hemzesinin birlikte yazılması veya istifham için olan hemzenin yazılması kat’ı hemzenin ise elife çevrilip uzatılması şeklinde iki farklı görüş bulunmaktadır. Kâtiplerden bazılarının bu durumda eliflerin ikisini de yazdıkları, diğer bir grub da, iki hemzenin bir kelimedede bulunmasının, kelimenin telaffuzunu ağırlaştırdığından, hemzelerden birini hazif ederek yazdıklarına işaret edilmektedir. İbn Kuteybe istifham hemzesi ve fetha almış kat’ı hemzesi ile başlayan kelimelerde söz konusu hemzelerin birinin hazif edilmesini doğru bulmadığını belirtir. Şayet hazif gerçekleşirse soru cümlesiyle haberi cümleyi bir birinden ayırmanın mümkün olmadığı gerekçesini sunmaktadır. Örneğin ﴿أأنت قلت للناس﴾¹¹⁶¹ ve ﴿أأذرتهم أم لم تنذرهم﴾¹¹⁶² ayetlerinde hazif olsa ayetlerin anlaşılması zor alacağı için istifham hemzesi katı hemzesiyle birlikte yazılmıştır.¹¹⁶³ İstifham elifi ve kat’ı hemzesiyle başlayan kelimedeki kat’ı hemzesinin harekesi damme olursa, kat’ı hemzesi /و/a dönüşüp /ؤ/ şeklinde ya da /و/ dönüştürmeden /أ/ şeklinde yazılır. İbn Kuteybe kendisinin bu durumda /أ/ şeklinde yazımını daha güzel bulduğunu belirttikten sonra Mushaf’ta /ؤ/ şeklinde yazıldığını haber verir. Nitekim ﴿أؤنبكم بخير من ذلكم﴾¹¹⁶⁴ ayetindeki /أؤنبكم/ kelimesinin bu şekilde /ؤ/ ile yazımını delil getirmektedir.¹¹⁶⁵ İstifham hemzesi ve kat’ı hemzesi ile başlayan kelimedeki kat’ı hemzesinin harekesi kesre olursa, kat’ı hemzesi /ي/e dönüşür ve “أؤذا جئت أكرممتي-أؤئك ذاهب” terkinde olduğu gibi /ئ/ şeklinde ya da /أ/ şeklinde yazmanın caiz olduğunu ve kendisi /أ/ şekilde yazımını daha güzel bulur. Ancak Mushaf yazımının /ئ/ şeklinde olduğunu bildirir.¹¹⁶⁶ İbn Kuteybe burada herhangi bir delil zikretmemektedir.

2. 4. 5. Birden Fazla Elifin Peş Peşe Gelmesi

Yazımın sorunlu olduğu durumlardan birinde aynı harflerin peş peşe geldiği durumlardır. Çeşitli sebeplerden dolayı birden fazla elif harfinin bir terkipte peş peşe gelmesi durumunda, elif harfinin resminde birtakım değişikliklerin olduğu görülmektedir. Araplar genel olarak bir kelimenin geride kalanları, o kelimedeki atılanlara işaret ediyorsa, o kelimedeki atılması gerekeni atarlar. Çünkü o kelimedeki atılana dair bir belirti vardır. Bu durumu /أ/ harfinin terkip içindeki yazımında görmek mümkündür.

¹¹⁵⁹ Yunus10/91.

¹¹⁶⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 165-166.

¹¹⁶¹ Maide 5/116.

¹¹⁶² Bakara 2/6.

¹¹⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 166.

¹¹⁶⁴ Âli İmran 3/15.

¹¹⁶⁵ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 166.

¹¹⁶⁶ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 166.

Araplar, bir terkipte /يا أيوب, يا إسحاق, يا إبراهيم/ kelimelerinde olduğu gibi iki elif peş peşe gelirse bu eliflerden birinin atılıp, kelimelerin /ياأبانا, يأيوب, ياسحاق, يإبراهيم/ şeklinde yazılır. Söz konusu kelimelerin resminde görüldüğü gibi /يا/ nida harfinde bulunan // harfi, terkipte baki kalan /ي/ harfinin, kendisine delalet etmesinden dolayı // harfi terkipten hazif edilmiştir. Aynı durum /أمر, أتم, آخر, آدم/ gibi bazı kelimelerin yazımında da görülmekte olup kâtipler tarafından bu kelimeler yukarıda belirtilen durumdan dolayı /أمر, أتم, آخر, آدم/ şeklinde yazılmıştır. Benzeri bir durum, başına uyarı harfi olan /ها/ gelen /أنت, أنتم/ gibi kelimelerde de söz konusudur. Söz konusu kelimelere uyarı harfi olan /ها/ getirildiğinde kıyas gereği /هأنتم /هأنتم /هأنت şeklinde tek elif ile yazılırlar. Çünkü bu kelimelerin asıllarında iki elif olduğundan, elifin biri kıyas gereği atılır dolayısıyla yapıda tek elif kalır.¹¹⁶⁷

İbn Kuteybe yapılarında /جزاء, ماء, كساء, عطاء/ kelimelerinde olduğu gibi uzatma elifi bulunan kelimelerin nasb hallerinde üç elifin olacağına dikkat çeker. Kıyas gereği bu tür kelimelerin iki elifle yazılması gerekmesine rağmen kâtipler bu tür kelimelerin yazımında, kıyası terk ederek kelimeleri yukarıdaki yazımda görüldüğü gibi tek elifle yazmaktadırlar. Kıyas gereği asıllarında hemze bulunan /ملجأ-خطأ/ kelimeleri de tek elifle yazılır.¹¹⁶⁸

Müellif, kelimenin aslında iki elif bulunup birinin atılmasıyla /فجاءة, مساءة, براءة/ şeklinde tek elifle yazılan kelimeler çoğul yapıldıklarında /بداءات, مساءات, براءات/ şeklinde iki elifle yazıldığını belirtmektedir. Bu tür kelimelere müfredi /فعالة/ vezninde olup da çoğulu /فعالات/ vezninde gelen kelimeler de denir. Aslında bir elif bulunduran /ملأ-قرأ/ gibi fiillerin ikil çekim sızgalarında da kâtiplerin /ملأ-قرأ/ şeklinde tek elifle yazıldıkları ve bu yazımın yanlış olduğu belirtilir. Kelimelerin bu şekilde yazılmaları halinde tekil sızga ile ikil sızganın karışma ihtimali vardır. Dolayısıyla söz konusu kelimelerin doğru yazımın /ملأ-قرأ/ şeklinde iki elifle olması gerekir. Müellif bu fiillerin tekil sızgasıyla ikil sızgasının arasının ayrılması için ikil sızganın /ملأ/ ve /قرأ/ şeklinde iki elifle yazılmasının, aradaki karışıklığı kaldırdığını beyan eder.¹¹⁶⁹

2. 4. 6. Fasl Elifinin Resmi

Arap imlâsında elif karakteri bazen sadece ayırt edici olmak üzere yazılır ve kelime kökleriyle ya da ek harfleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Bu karakterde olan elifin yazımı önemsenen bir durumdur.

¹¹⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 167,168.

¹¹⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 168.

¹¹⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 168.

Yazım esnasında fiillerde çoğul müzekker sığada bulunan vâv-ı cemâyı, vâv-ı atıftan ayırmak için getirilen /v/ elife fasıl elifi denir. Fasıl elifi çoğul /v/ ile bağlaç /v/nı birbirinden ayırır.¹¹⁷⁰

İbn Kuteybe, eski kâtiplerin vâv-ı cemâ olmayan yerde de /يدعوايغزو/ kelimelerinde olduğu gibi fasıl elifi getirdiklerini, bu gibi kelimelerde /v/n çoğul için değil, kelimenin asli harflerinden biri olduğundan, fasıl elifi getirmenin gerekmediğini belirtir. O bu konuda eski kâtiplerin yanlış uygulamasına dikkat çekmekte ve böyle bir uygulamaya gerek olmadığını belirtmektedir. İbn Kuteybe bu durumda /v/ harfi kelimenin asli harflerinden birisi olup, yukarıda belirtildiği gibi vâv-ı atıf ile vâv-ı cemâ'nın benzeşmesi ve birbirine karışması söz konusu olmadığından fasıl /v/i getirmeye gerek olmadığı görüşündedir.¹¹⁷¹

2. 4. 7. Diğer Eliflerin Resmi

İbn Kuteybe, eserinde bazı yabancı isimlerin, cemi müzekker, cemi müennes ve cemi teksir yapılarında bulunan elif /v/ harfinin yazımı konusundaki genel kabul ve şahsi görüşlerine yer verir.

Yabancı isimlerden yapılarında elif bulunan isimlerin kullanımlarının sık, çok duyulur ve dile ağır gelme durumuna göre yapılarında barındırdıkları elifler atılır ya da sabit kalır. Asılları /هارون, سليمان, إسحاق, إسرائيل, إسماعيل, إبراهيم/ şeklinde olan yabancı isimler, çok kullanılan ve dolayısıyla çok yazılan isimledendir. Dahası bunların uzun ünlüsü /v/in yazımdan çıkarılması anlam karışıklığına sebebiyet verecek mahiyette değildir. Dolayısıyla yapılarında elif'in bulunması ağır bir durum sayıldığından yapılarında bulunan elif hazfedilerek /هارون, سليمان, إسحق, إسرائيل, إسماعيل, إبراهيم/ şeklinde yazılmışlardır. Bu tür kelimelerin yazımında esas olanın karışıklığa sebebiyet vermemesidir. Ancak çok kullanılan /داود/ kelimesinde uzun ünlü /v/ yazımdan çıkarılmamıştır. Çünkü bu kelimenin aslında /داود/ şeklinde iki vav harfi olup biri kelimededen hazif edildiği için, yapıdaki elif harfi sabit kalmıştır. Şayet elif harfi kelimededen atılacak olursa kelime /دود/ şekline dönüşecek ve bu durum kelimenin yapı ve anlamının bozulmasına sebep olacaktır. Söz konusu kelimedede olabilecek bozulmayı önlemek için kelimenin çok kullanılmasına rağmen bünyesindeki elif harfi diğerlerinde olduğu gibi hazif edilmemiştir. Kullanımları ve duyulmaları az olan /طالوت, قارون/ gibi kelimelerin yazımında ise elif sabit kalmıştır.¹¹⁷²

Eserde /فاعل/ kalıbında gelen /مالك, خالد, صالح/ gibi çok kullanılan kelimelerde elifin atılmasının veya sabit kalmasının câiz olduğu belirtilmektedir. Ancak yine aynı kalıptan gelen

¹¹⁷⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 167.

¹¹⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 167.

¹¹⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169.

/سالم, حامد, حاتم, جابر/ gibi az kullanılan kelimelerde ise elifin atılmasının doğru olmadığı beyan edilir. Başında lââm-ı tarif bulunan ve /فاعل/ kalıbında gelen kelimelerin elifi atılarak /الحارث/ şeklinde, kelimenin başındaki lââm-ı tarif kaldırılırsa /حارث/ şeklinde yazılması gerekmektedir. Müellif'e göre /الرَّحْمَنُ/ kalıbında gelmeyen ancak başında lââm-ı tarif bulunan /الرَّحْمَنُ/ kelimesi elifin atılması ile yazılmalıdır. Bu kelimenin başında bulunan lââm-ı tarifin kaldırılması durumunda kelimenin /رَحْمَانُ/ şeklinde elifin sübutuyla yazılmasının kendine daha sevimli geldiğini bildirir.¹¹⁷³

Kök harfinin sonuncusu illet harfi olmayan isimlerin sonlarına /ن-و/ ekleyerek cemi müzekker çoğul elde etme kalıbı olan /فاعِلون/ veznindeki kelimelerin yapılarında bulunan elifin atılması veya atılmaması İbn Kuteybe'ye göre güzel bir durumdur. Örneğin /الخاسرون/, /الصادقون, الشاكرون/ kelimelerinin, bu şekilde //in sübutu veya /الخشرون/ şeklinde //in atılmasıyla yazmayı güzel bulmaktadır. Ancak kök harfinin sonuncusu /و-ي/ olan isimlerin sonlarına /ن-و/ ekleyerek kurallı müzekker çoğul elde etme kalıbı /فاعِلون/ veznindeki isimlerin bünyelerinde bulunan //in atılması doğru değildir. Örneğin /القاضون/, /الساعون, الرامون/ kelimelerinin bünyelerinde bulunan //in sabit kalması gerekir. Çünkü bu isimlerin bünyelerinde çoğul yaparken bir hazif gerçekleşmiş olup, aynı kelimedeki ikinci bir hazif gerçekleşirse, kelimenin ana yapısı bozulacağından ikinci hazif gerçekleştirilmez. Ona göre aynı vezinde olupta mudaaf olan isimlerde //in sabit kalmasıyla /الرادين-العادين/ şeklinde yazılmaları gerekir.¹¹⁷⁴

Müellif, yapılarına /ت-ا/ eklenerek yapılan cemi müennes çoğullardan /فاعلات/ vezninde bulunan //in yazıda atılmasının daha doğru olduğunu savunur. Örneğin /الصالحات/ kelimesinin bünyesinde bulunan birinci //in atılmasıyla oluşan /الصلحات/ şeklindeki yazımı daha güzeldir.¹¹⁷⁵

Kuralsız çoğul yapılardan /التمائيل, الدنانير, الدكاكين/ gibi kelimelerin bünyesinde bulunan /ا/ //in yazımda sabit kalması müellife göre en doğru ve en güzel olandır. Ona göre böyle durumlarda göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husus bu kelimelerin yapılarında bulunan //i atılınca, çoğul ile tekil birbirine karışmaması gerektiğidir. Şayet çoğu ile tekil karışacak olursa //i sabit kalması daha güzel olur. Örneğin /مساكين, مساجد, دراهم/ kelimelerinde //i atılarak /مسكين, مسجد, درهم/ şeklinde yazılırsa, kelimelerin tekil anlaşılma durumu olabileceği için, bu kelimelerin yazımında //i sabit kalmalıdır. Bu durumda tekili ile çoğulun

¹¹⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169. Diğer örnekler için bkz. Aynı yer.

¹¹⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169,170.

¹¹⁷⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170. Diğer örnekler için bkz. Aynı yer.

birbirinden ayrılması için //ten başka bir işaret olmayan bütün çoğulların // lerinin atılması caiz olmaz. Çünkü bu kelimelerin //i atılırsa tekileri ile çoğulları ayırt edilemez.¹¹⁷⁶

Yapılarında // bulundurdıklarından dolayı yazımlarında ihtilaf bulunan ثلاثون, ثلاثة, ثمانية, ثمانون, ثمانية, ثمنون, ثمنية, ثلثون, ثلاثة, ثمانية, ثمانون, ثمانية kelimelerinin yazımında //in atılmasıyla yazımının da olduğu, bazı kâtiplerce bu şekilde yazıldığı görülmektedir. Kök yapısında ثمانية kelimesinde olduğu gibi // ve //ي/ bulunduran kelimelerde bu iki harften birinin kelimenin bünyesinde mutlaka bulunması gerekir. Şayet // bu kelimenin bünyesinden atılacak olursa // ثمانية şeklinde //nin sabit kalması, //ي/ atılacak olursa ثمان şeklinde //in sabit kalması gerekmektedir. Aynı kelime izafet edildiğinde ثمني نسوة-ثمني ليال خلون ifaderinde olduğu gibi ثمني şeklinde // atılarak yazılır.¹¹⁷⁷

2. 4. 8. Yazıda “mâ”nın Halleri

Arapçada bazı kelimelerin birden çok fonksiyon için kullanıldıkları görülmekte olup bu çok fonksiyonlu kelimelerden biri de ما/ kelimesidir. Bu kelime cümlede bazen isim bazen edat (harf) bazen de zâid olarak kullanılabilmekte ve birlikte kullanıldığı bazı kelimelerle bir bütün oluşturabilmektedir. Buna bağlı olarak da yazımında farklılıklar oluşabilmektedir. Kâtibin bu farklılıkların farkında olması gerektiğine inandığından dolayı müellif eserde ما/ ve birlikte kullanıldığı kelimelerin yazımlarına yer vermiştir.

İbn Kuteybe, ما/ kelimesinin harf-i cerlerle beraber yazımıyla ilgili olarak ما/nın ism-i mevsul olarak kullanılırsa //in sübutu, istifham olarak kullanılırsa //in hazfiyle yazılması gerektiğini bildirmektedir. Örneğin ادع بم شئت/ neyi istersen çağır” ve سل عم شئت/ istediğini sor” ibarelerin de ما/ istifham için olduğundan yapısında bulunan //in hazfiyle yazılmış ادع ما/ ibarelerinde ما/ sevdiğin şeyleri iste” ibarelerinde ما/ uygun bulduğun şeyle çağır” ve ما/ ister istifham ister mevsul olsun ادع بم شئت/ fiiliyle kullanılırsa ادع بم شئت/ olduğu gibi //in hazfî ile yazılmalıdır.¹¹⁷⁸

Harf-i cerlerin dışında كل/، إن/، مع/، أين/، أي/، حيث/، نعم/، بئس/ gibi başka bir kelimenin ما/ ya birleşmesi gerektiği durumlarda ما/nın fonksiyonunun harf ve isim olması yazıyı etkilemektedir. Bir terkipte كل/ lafzı ما/ ile birlikte kullanılır ve ما/nın fonksiyonu isim ise “كل ما كان منك حسن/ senden gelenler güzeldir” ve “إن كل ما تأتیه جميل/ senin getirdiğin herşey güzeldir.” terkiplerinde olduğu gibi كل/ ve ما/ birbirlerinden ayrı olarak ما/ şeklinde yazılması gerekir. Fonksiyonu harf olan ما/ ise yani şart edatlarında olduğu gibi kendisinden soraki kelimeyle bütünleşir “كلما جئتك بررتي/ sana her gelişimde bana iyilik yaptın” ve “كلما

¹¹⁷⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170.

¹¹⁷⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170, 171.

¹¹⁷⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 171.

كلما، ما-كل/ /sana her soruşumda bana haber verdin” ibarelerde olduğu gibi /سألتك أخبرتني/ şeklinde birleşik yazılmalıdır. Aynı şekilde bir terkipte /إن/ /lafzı /ما/ ile birlikte kullanılır ve /ما/’nın fonksiyonu harf ise “إنما كلمت أخاك” /muḥakkak kardeşinle konuştum” ve “إنما أنا أخوك” /muḥakkak ben senin kardeşinim” terkiplerinde olduğu gibi /إنما/ şeklinde birleşik yazılır. Bir terkipte /ما/’nın fonksiyonu isim ise “إن ما عندك أحب إلي” /sendeki bana daha sevimli geliyor” ve “إن ما جئت به قبيح” /söylediğın-yaptığı şey kötüdür” terkiplerinde olduğu gibi /إن ما/ şeklinde ayrı yazılır.¹¹⁷⁹

Eserde, her ne kadar yazımla ilgili bazı kurallardan sözedilsede Mushaf imlâsında bunlara riayet edilmediğine dikkat çekilmiştir. Mushaf’ta /ما/’nın yazımında isim ve harf olmasına dikkat edilmeden {إن ما توعدون} ¹¹⁸⁰ ayetinde olduğu gibi bitişik, {إنما صنعوا كيد ساحر} ¹¹⁸¹ ayetinde olduğu gibi ayrı yazıldığı belirtilmektedir.¹¹⁸² Bu iki ayette de /ما/ isim konumunda olup yukarıda belirtilen genel kural gereğı esas olanın her iki ayette de /إن ما/ şeklinde ayrı yazılmasıdır. Ancak birinci ayette /إنما/ şeklinde birleşik, ikinci ayette /إن ما/ şeklinde ayrı yazılıştır. Müellif bu durumda kendisine hoş gelenin, ism-i mevsul ile harf olan /ما/ yı ayırmak bakımından her iki ayette de /إن ما/ şeklinde ayrı yazılmasının doğru olduğunu söyler.¹¹⁸³ Bilindiğı üzere Mushaf’ın yazımı, yazım kurallarının tespit edilmediğı erken dönemde olduğu için bu tür farklılıklar olabilmektedir. Çünkü İbn Kuteybe’nin döneminde de yazımla ilgili birtakım ihtilafların olduğu görölmekte, belki de İbn Kuteybe bu ihtilafları gidermek için eserini yazmış olabilir.

Bir terkipte /حيث/ /lafzı /ما/ ile birlikte kullanılır ise /ما/’nın fonksiyonun daima harf olur hiçbir zaman isim konumunda bulunamaz. Bu yüzden “حيثما تكن أكن” /sen nerede olursan bende orada olurum” terkipte /ما/’nın fonksiyonu harf olduğundan /حيثما/ şeklinde bitişik yazılmıştır. Müellif bazı kâtiplerin /حيث/ /lafzının /ما/ ile birlikte kullanımında yukarıda belirtilen /ما/’nın isim ve harf ayırımına bağı, genel kurala kıyasla /ما/’nın fonksiyonun isim olması durumunda /حيث ما/ şeklinde /ما/ yı /حيث/ den ayrı yazmalarını hatalı bulur.¹¹⁸⁴ Yine bir terkipte /ما/’nın medih fiili /نعم/ veya zem fiili /بئس/ ile kullanıldığında yukarıda belirtilen /ما/’nın isim-harf olma durumuna bağı olan genel kuralı dikkate almaksızın /بئسما-نعمًا/ şeklinde bitişik ya da /بئس ما-نعم ما/ şeklinde ayrı yazılmasını caizdir. Müellif kendisine hoş

¹¹⁷⁹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 171.

¹¹⁸⁰ Tâhâ 20/69.

¹¹⁸¹ Enâm 6/134.

¹¹⁸² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 171.

¹¹⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 171. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 171, 172

¹¹⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 172.

İsim cümlesini nesheden harflerden olan /أَنْ/ kelimesi ile /لَا/ birlikte kullanılacak olursa “ظننت أن لا بأس عليه-علمت أن لا خير عنده” ibarelerinde olduğu gibi terkip /أَنْ لَا/ şeklinde ayrık yazılmalıdır. Söz konusu /لَا/ yapısının /هَلْ/ soru edatı ile birlikte gelmesi gereken yerde “هَلَّا فعلت” ibaresinde olduğu gibi /لَا/ yapısı /هَلْ/ soru edatıyla birleşik ve idgamlı /هَلَّا/ şeklinde yazılması gerektiği bildirilmektedir. Yine aynı yapının /بَلْ/ yapısıyla bir ibarede bulunmaları gerekirse “بَلْ لا تفعل” ibaresinde görüldüğü gibi /بَلْ لَا/ şeklinde ayrık ve idgam edilmeden yazılması gerekir.¹¹⁹⁰ İbn Kuteybe /لَا/ ile nasb edatı /كَيْ/ birleştirilerek bir yapı oluşturulması gerektiğinde yapının /كَيْ لَا/ şeklinde birleştirilmeden yazılması gerektiği görüşündedir. Örneğin “كَيْ لَا تفعل”/أنتيك كي لا تفعل/ yapmaman için sana geldim” cümlesinde olduğu gibi terkip /كَيْ لَا/ şeklinde birleştirilmeden ayrı yazılmıştır. Aynı şekilde /لَا/ ile nasb edatı /حَتَّى/ birleştirilerek bir yapı oluşturulması gerektiğinde /حَتَّى لَا/ şeklinde birleştirilmeden yazılmalıdır. Örneğin “حَتَّى لَا تفعل”/أنتيك حتى لا تفعل/ taki yapmayasın diye sana geldim” cümlesinde olduğu gibi bu iki kelime /حَتَّى لَا/ şeklinde birleştirilmeden yazılmıştır.¹¹⁹¹

Müellif Arap yazısının oluşumunda ve yazım kurallarının belirlenmesinde önemli bir unsur olan bazı edat ve harfin yan yana geldiklerinde bitişik, ayrı ve idgamlı idgamsız yazımlarına değinmekte bu yapılarla ilgili açıklamalarını ve görüşlerini belirtmektedir.

2. 4. 10. Birden Fazla “vâv”ın Peş Peşe Gelmesi Halinde “vâv”ın Resmi

Arapçanın yapısı gereği bazı kelimelerde aynı harften birden fazla harf bulunabilmektedir. Bu durum Arapça yazım kurallarını etkilemekte ve yazıya malzeme olan kelimelerin yapılarında birtakım değişikliklere sebep olmakta ve aynı harfin peş peşe gelmesi yazımı zorlaştırmaktadır. Bu tür durumlarda çoğunlukla iki harfin simgesi aynı olsa da bunlar genelde ünsüz harf ve ünlü harf şeklinde sıralanırlar. Araştırmamızın bu başlığında yapılarında aynı harften birden fazla harf bulunduran kelimeler ve bu kelimelerin yazım özelliklerine değinilecektir.

Eserde bir kelimedede iki ya da üç /و/ harfinin peş peşe bulunması durumunda /و/ harfinin birinin atılarak /طاوس, داود, ناول/ kelimelerinde olduğu gibi tek /و/ harfiyle yazılacağı bildirilmektedir. Çünkü bu durumda geride kalan harf, hazif edilen harfe işaret etmektedir. Aynı şekilde (فأوا إلى الكهف)¹¹⁹² ayetinde ve “ساوا فلانا في مكانه” ibaresinde geçen /ساوا-فأوا/ kelimeleri bu durumdan dolayı tek /و/ ile yazılmışlardır.¹¹⁹³ İbn Kuteybe yapısında iki ya da üç /و/ bulunduran kelimerde birinci /و/ ın harekesi damme olursa söz konusu kelimelerin { هَلْ

¹¹⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 174.

¹¹⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 174.

¹¹⁹² Kehf 18/16.

¹¹⁹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 175.

¹¹⁹⁴ ﴿يَسْتَوُونَ﴾ ve ¹¹⁹⁵ ﴿يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ﴾ ayetlerinde görüldüğü gibi çift /و/ ile ya da aynı kelimeleri /يلون-يستون/ şeklinde tek /و/ ile yazmanın câiz olduğunu haber vermektedir. Ancak bu tür kelimelerin tek /و/ ile yazılmasını kıyasa ve tercihe şayan bulmaktadır. Bu durumda olan kelimelerin birinci /و/ harflerinin harekesi fetha olursa /اكتَوْوا, استَوْوا, احتَوْوا/ kelimelerinde olduğu gibi ancak çift /و/ ile yazılır.¹¹⁹⁶ Bir kelime üç /و/ harfinin peş peşe bulunması durumunda birinci /و/ ın harekesine bakılmaksızın /و/ harflerinden biri hazif edilerek /تسَوون, مدعوون, مغزوون/ kelimelerinde olduğu gibi, iki /و/ ile yazılmaları gerekir.¹¹⁹⁷ Söz konusu kelimelerin /و/ harfi atılmadan önceki yazımlarının /تسوون, تنوون, مغزوون, مدعوون/ şeklinde üç /و/ harfi ile olduğu anlaşılmaktadır.

İki özel isim olan Ömer ve Amr kelimelerinin Arapçada yazımları kök harfler ع م ر/ bakımından benzerlik görüldüğünden iki ismi ayırt etmek için Ömer'i /عمر/ şeklinde Amr'ı da /عمرو/ şeklinde kök harflerinin sonuna fazladan bir /و/ ekleyerek yazılır. Böylelikle iki isim birbirinden ayrılır. Şayet Amr isminin sonuna fazladan bir /و/ eklenmemiş olsaydı söz konusu isimleri birbirinden ayırmak mümkün olmazdı. Yazımda fazladan /و/ bulunan /عمرو/ kelimesinin cümlede nasb ve muzaf konumunda olması halinde yazımı farklıdır. Söz konusu kelime cümlede nasb konumunda ise /عمرأ/ şeklinde tenvin ile ve muzaf konumunda da /عمرك- عمرنا/ terkiplerinde olduğu gibi /و/ harfi olmadan yazılır. Şayet /عمر/ kelimesi ile insan ömrü anlamında zaman manası kastedilirse /عمر/ şeklinde /و/ harfi eklenmeksizin yazılır. Çünkü bu konumda bir başka şeyle karıştırılma durumu söz konusu değildir.¹¹⁹⁸ Yine /اوليك/ işaret ismi ile /اليك/ şeklinde yazılan mecrur yapıyı birbirinden ayırt etmek için de /اوليك/ işaret ismine fazladan bir /و/ harfi eklenir. Benzer bir durum /اخ/ kelimesinin tasğır yapılmış ve münâdâ isim olarak gelen /ياؤخي/ hali ile tasğır yapılmamış münâdâ isim olarak gelen /ياؤخي/ halini birbirinden ayırmasında görülmektedir. Bu durumda söz konusu kelimenin tasğır yapılmış münâdâ isim olması hali için /ياؤخي/ şeklinde fazladan bir /و/ harfinin eklenmiş olduğu görülmektedir¹¹⁹⁹

İbn Kuteybe /الحيوة, الزكوة, الصلوة/ kelimelerinin yazımlarının /و/ ile aynı durumda olan /قناة, قنطرة, قنطرة/ kelimelerinin ise /و/ ile yazıldığını bu farklılığın Mushaf yazımından kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü kâtipler Mushaf yazımına uymak için /الحيوة, الزكوة, الصلوة/ kelimelerini bu şekliyle yazmayı sürdürmüşlerdir. Müellif söz konusu kelimelerin yazımlarının /و/ ile olmasında icma oluştuğunu bildirmektedir. Kendisi de icmaya muhalefet

¹¹⁹⁴ Nahl 16/75.

¹¹⁹⁵ Âli İmran 3/78.

¹¹⁹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 175.

¹¹⁹⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 175.

¹¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176, 177.

¹¹⁹⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 177.

olmasaydı bu kelimelerin yazımlarının /ل/ ile olmasını daha güzel bulduğunu söyler. Bu üç kelimenin niçin /و/ ile yazılmış olacağına dair Arap lehçelerinde böyle yazımların olduğu ve ya kelimelerin asıllarına dayandırılarak yazılmış olabileceği yorumunu yapılmaktadır. Çünkü bu kelimelerin çoğulları /صلوات, زكوات, حيوات/ şeklinde /و/ ile gelmektedir. Yine bu kelimeler zamire izafet edilirse /حياتك, زكاتك, صلاتك/ şeklinde /ل/ ile yazılmaları gerektiği bildirilir.¹²⁰⁰

2. 4. 11. Birden Fazla “lâm” ın Peş Peşe Gelmesi Halinde “lâm” ın Resmi

Bir önceki başlıkta da belirtildiği gibi yazıda temel ilke kolaylık ve karışmayı önlemek olduğundan çift /ل/ yazımından kaçınmak esas olacaktır. Sık kullanılan kelimelerde kolaylığa meyil daha fazla görülür. Bununla birlikte lââm-ı tarîfin /ل-ل/ yazımında kolaylık çok tercih edilen bir durum olmamıştır.

İbn Kuteybe, asli harflerinden ilki /ل/ harfi olan isim yapılarına lââm-ı tarîf /ل-ل/ getirilirse /اللهم, اللحم, اللبن, اللجام/ kelimelerinde olduğu gibi çift /ل/ ile yazılması gerektiğini bildirir. Şayet bu tür kelimelerin, diğer benzerleriyle karışma ihtimali bulunursa karışıklığı önlemek için bazı kelimelerde çift /ل/ harfiyle yazımı terk edilir. İsm-i mevsullerden /الذان, اللذين/ aynı yapının çoğulu olan /الذين/ yapısıyla karışmaması çift /ل/ harfiyle ve yine aynı yapının dişil ikil varlıklar için olan /اللتان/ ve çoğul /اللاتي/ yapıları da çift /ل/ ile yazılır. Kullanımı yaygın olduğu için /التي-الذي/ yapıları tek /ل/ ile yazılır.¹²⁰¹

Müellif /الليل-الليلة/ kelimelerinin yazımında ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Yazıda Mushaf’a uyan grup tarafından, söz konusu kelimeleri /اليل-اليلة/ şeklinde tek /ل/ ile yazdıklarını, diğer tarafın ise /الليل-الليلة/ şeklinde çift /ل/ ile yazdıklarını belirtir. Müellif bu durumla ilgili, meseleleri anlatmakla yetinmekte, yorum ve tercihte bulunmaktadır.¹²⁰²

Asli harflerinden ilki /ل/ olan ve belirlilik takısı /ل-ل/ alan yapılardaki kelimelere cer harfi olan /ل/ getirildiği durumlarda üç /ل/’ın peş peşe geldiği görülür. Araplar aynı cinsten üç harfin bu şekilde peş peşe gelmesini ağır kabul ettikleri gibi yazımda da ağır kabul etmişler ve bu harflerden birini atıp kelimeyi iki harfe düşürerek yazmışlardır. Örneğin /اللبن-الليل/ kelimelerinin yazımı yukarıda belirtilen durum gereği /للبن-للليل/ şeklinde olması gerekirken yine yukarıda belirtilen dile ağır gelme durumunu kaldırmak için üç /ل/ harfinden biri atılarak /اللبن-الليل/ şeklinde çift /ل/ ile yazılmıştır.¹²⁰³

¹²⁰⁰ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 177.

¹²⁰¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 176.

¹²⁰² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 176.

¹²⁰³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 176.

2. 4. 12. Müenneslik “tâsı”nın Resmi

Bilhassa müştak isimlerin müzekker-müennes ayrımı için müennesin sonuna getirilen /ة/ alfabenin üçüncü harfi olan /ت/ den farklı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Kâtipler için hazırlanan bir rehber kitap olarak değerlendirilen eserde müenneslik alameti olan /ة/ nin tek başına veya zamirlere izafet edilerek yazımındaki farklılıklara değinilmektedir.

Eserde, her zaman dişil kelimeler tek başına yazıldıklarında /رحمه, ناقة, شجره/ kelimelerinin yazımında olduğu gibi tâ-i marbuta eklenerek aynı kelimeler muzaf konumda geldiklerinde ise tâ-i meftuha /ت/ eklenilerek /رحمتك-ناقتك, شجرتك/ şeklinde yazılması gerektiği belirtilmektedir. İmlâya esas olan bu durum anlatıldıktan sonra konuyu Mushaf imlâsındaki yer alışı açıklanır. Söz konusu harfin Kur'an'da vasıl yerlerinde tâ-i meftuha ile vakıf yerinde ise tâ-i marbuta ile yazıldığı haber verilir. Ancak kelime “السلام عليكم ورحمت الله” ibaresinde geçen /رحمت/ kelimesinin bu şekilde tâ-i meftuha ile yazımında icma olduğu bildirilmektedir. İbn Kuteybe bu yapıdaki kelimelerin tamamının vakıf üzere tâ-i marbuta ile yazılması gerektiğini bildirdikten sonra kendisinin ise sadece /رحمت الله/ terkinde tâ-i meftuha ile yazılmasını daha güzel bulduğunu beyan etmektedir.¹²⁰⁴ Yine isim fiillerden sayılan /هيهات/ kelimesinde vakıf olursa /هيهات/ şeklinde tâ-i meftuha ile ve /هيهاه/ şeklinde tâ-i marbuta ile iki şekilde durulmasının caiz olduğu bildirilmektedir. Kelimenin yazımının ise /هيهات/ şeklinde tâ-i meftuha ile olması gerektiği hususunda icmanın olduğu haber verilmektedir.¹²⁰⁵

Müellif sonu hemze ile biten /الوجء, النشاء, الجراء, الكماء, المرء/ kelimelerine hemzeden sonra dişil işareti olan tâ-i marbuta eklenerek yazıldığında, hemzenin daima /المرأة, الكمأة, المرأة/ şeklinde yazılacağını bildirmektedir. Bu yapıdaki kelimelerin sonundaki hemzenin /أ/ şeklinde yazılmasının sebebi dişil işareti olarak getirilen tâ-i marbutanın kendinden önceki harfin harekesini fethaya çevirmesidir. İbn Kuteybe kelimedeki dişil alameti olan tâ-i marbutadan önce gelen harf, illet harfi olan /ي, و, ا/ harflerinden biriye bu harflerden sonra gelen hemzenin /الفية, السوة, الهية-/ kelimelerinde olduğu gibi- atılarak yazılması gerektiğini bildirir.¹²⁰⁶ Günümüzde bu kelimelerin yazımı /الهيئة, الفية, السوة/ şeklinde hemze ile olduğu görülmektedir.

2. 4. 13. Yazıda “izen”in Halleri

İsimlerin nekre olduklarını gösteren alametlerden sayılan, tenvin, nasb ve cezm edatı olarak kullanılan /إذا/ nin yazımında birtakım ihtilaflar görülmüştür. Aşağıda açıklanacak bazı

¹²⁰⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176.

¹²⁰⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176.

¹²⁰⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 187.

Çünkü kelimenin çekim sıgalarında “عسيت أن أفعل ذاك”¹²¹¹ onu yapmayı arzuladım” ibaresinde /ي/ harfi açığa çıkmaktadır. Geç dönemlerde nâkıs adı verilen bu fiillerin mezid sıgalarından birine dönüştürüldüğünde kök harflerinin /ي/ mi yoksa /و/ mı olduğuna bakılmaksızın /ي/ ile yazılacağı belirtilmektedir. Bu fiillerin çekim sıgalarına bakıldığında /يغزيان/ ile geldiği ve yine ikil çekiminde de /يغزيان/ aynı şekilde /ي/ ile geldiği görülmektedir.¹²¹²

Eserde harf sayısı üç olan isimlerin sonunda yukarıda belirtilen fiiller gibi illet harfi bulunursa bu isimleri de fiiller gibi asılları /و/ ise sonları /ي/ harfi ile asılları /ي/ ise sonları /ي/ harfi ile yazılacağı bildirilir. Bu isimlerin asıllarının /و/ mı ya da /ي/ mi olduğu, ismin ikil formunda ya da alındığı fiile bakılarak tespit edilir. Müfret iken yazımları /رجاً, عصاً, قفاً/ şeklinde olan bu kelimelerinin ikil formları /رجوان, عصوان, قفوان/ şeklinde geldiğinden asıllarının /و/ olduğu anlaşılmakta dolayısıyla kelimelerin sonu /ي/ ile yazılmaktadır. Aynı şekilde /الهدى, الهوى, المدى/ kelimelerinin ikil formları /هديان, هويان, مديان/ şeklinde gelmekte olduğundan asıllarının /ي/ olduğu anlaşıldığından dolayı sonlarının /ي/ olarak yazıldığı görülmektedir.¹²¹³

Müellif, bu yapıdaki kelimelerin asılları tespit edilemez ya da asıllarının tespitinde şüpheli bir durum olursa, kelimelerin imalesi¹²¹⁴ mümkün ise /ي/ ile değil ise /و/ ile yazmayı önermektedir. Asılları /و/ ile ya da /ي/ ile her iki harf ile gelen /الرحا/ şekli ve /الرحى/ şekli olan /الرضا/ şekli ve /الرضى/ şekli olan bu iki kelime gibi olanlarda ise, Arapların yaygın kullanımı önerilmektedir. Ona göre bu iki kelimedede /الرحى/ şeklinde /ي/ ile yazılan ile /الرضا/ şeklinde /و/ ile yazılanın kullanımı daha yaygın /الرضى-الرحا/ şeklindeki yazılımlarının kullanımları yaygın değildir.¹²¹⁵ Araplardan /النقا/ şeklinde /و/ ile ve /النقى/ şeklinde /ي/ ile iki farklı yazımı gelen kelimelerin bulunduğu ve bunların ikil formlarının da /نقيان-نقوان/ şekilde /و/ ve /ي/ olmak üzere iki farklı sıgada geldiği haber verilmektedir. İbn Kuteybe böyle bir durumla karşılaşıldığında hangi yazımın esas alınması konusunda bir öneride bulunmamakta ancak kelimenin anlam farkına dikkat çekmektedir. Kelime /النقا/ şeklinde yazılmışsa kum, anlamına delalet ettiği /النقاء/ şeklinde yazıldığında temizlik anlamına delalet ettiğini bildirmektedir.¹²¹⁶

Harf sayısı sülâsi olmayan maksûr kelimelerin aslının /و/ ya da /ي/ ile olduğuna bakılmaksızın /أعشى, أظمى, أعمى/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ي/ ile yazılacağı bildirilmektedir. Kelimelerin sonunda iki /ي/ harfinin art arda gelmesi gibi bir

¹²¹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

¹²¹² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 179.

¹²¹³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 179.

¹²¹⁴ Kelime için bkz. Karakılıç, *Tecvîd İlmi*, 116.

¹²¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 179-180.

¹²¹⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 203.

kâtibin bilmesi gereken hususlardandır. İbn Kuteybe, yazımında problem gördüğü bu harflerden bazılarının yazımıyla ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.

Elif sesinin imâle ve tefhîm olmak üzere iki ayrı icrası bulunur. Bu iki telaffuzun hangisi makbul ise elif ona göre yazılır. İbn Kuteybe imâlesi tefhiminden¹²²¹ daha fasih ve güzel olduğu için /بلى, متى, أنى/ harflerinin sonlarının /ى/ şeklinde yazılması gerektiğini belirtir. İmâlenin caiz olmadığı /إلى, على, لدى/ harfleri ise kıyas gereği sonlarının /و/ ile yazılması gerekirken sonlarının /ى/ ile yazıldığı görülmektedir. İbn Kuteybe bunların /ى/ ile yazılmalarının sebebini; bu harfler zamire izafet edildiklerinde /إليك, إليك, عليك/ şeklinde /ي/ harfiyle yazılmalarını göstermektedir.¹²²²

Pekiştirme için kullanılan ve ikil isimlere mülhak olarak bilinen erili /كلا/ dişili /كلتا/ şeklinde yazılan harflerin yazımları İbn Kuteybe'ye göre iraba bağlı olarak değişmektedir. Söz konusu kelime ref konumunda olup "أَتَتْنِي كَلَّتَا الْمَرَاتَيْنِ-أَتَانِي كَلَّا الرَّجُلَيْنِ" şeklinde zahir isme izafet edilirse bu ibarelerdeki gibi /و/ ile yazılırlar. Yine "رَأَيْتُ كُلَّي الرَّجُلَيْنِ" şeklinde zahir isme izafet olup nasb konumunda "مَرَرْتُ بِكُلَّتِي الْمَرَاتَيْنِ" şeklinde, cer konumunda olursa /ى/ ile yazılırlar.¹²²³ Aynı kelimeler nasb ve cer halinde olup zamire izafet edildiklerinde /كَلَيْهِمَا - كَلَيْهِمَا/ şeklinde /ي/ harfi ile ref durumunda ise /كَلَاهُمَا-كَلَاهُمَا/ şeklinde /و/ ile yazılırlar.¹²²⁴

2. 4. 16. Mu'tel ve Mehmûz Fiillerin Emir Formlarında "elif" in Resmi

Arapçada fiillerin bünyelerinde bulundurdıkları harflere göre sahih ve mu'tel olmak üzere iki grupta incelendiği, mu'tel fiillerin bünyelerinde bulunan /ي, و, ا/ harflerinden dolayı bu ismi aldığı ve bünyelerinde bu harfleri barındırmayan sahih fiillerden çeşitli yönlerden farklılık gösterdiği bilinmektedir. Bu yapıda ve bu yapıda olmadığı halde özel durumları olan mehmuz ve mudaaf fiillerin emir çekimindeki farklılıklar da İbn Kuteybe'nin ele aldığı konular arasında yerini almıştır.

Müellifin, eserde verdiği özgün başlıktan da anlaşıldığı üzere kökünde hemze /ء/ ve aynı cinsten iki harf bulunan yapıdaki fiilleri mu'tel olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Eserin /باب الأمر بالمعتل من الفعل/ mu'tel fiillerden emir yapımı başlığı altında günümüzde mu'tel fiiller olarak değerlendirilmeyen mehmuz ve mudaaf fiillere de yer verildiği görülmektedir.

Mutel fiillerden /خف, بع, قل/ fiillerinin emir sıgaları birinci şahıslarda /خف, بع, قل/ şeklinde köklerindeki /ي, و, ا/ harflerinin atılarak yazıldıkları bildirilmektedir. Aynı harfler fiillerin /خافوا, بيعوا, قولوا/ şeklinde ikil çekim sıgalarında /خافا, بيعا, قولوا/ şeklinde

¹²²¹ Kavramlar için bkz. Karakılıç, *Tecvîd İlmi*, 54, 116.

¹²²² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

¹²²³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

¹²²⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181-182.

2. 4. 17. İsimlerde Tesniyenin İmlası

Arapçada isimlerin en düzenli olduğu yapılardan biri olan tesniyenin yazımında ne gibi farklılıklar olabilir diye düşünülebilir. Tesniyelerin yazımı isimlerin sonlarının /و-ي/ ve /ء/ şeklinde olması özel bir bahis açılmasını gerekli kılmıştır. Bilindiği gibi ikil sıgaların yazımı irabına bağlı olarak kelimenin sonlarına ref halinde /ن-ا/ nasb ve cer halinde /ن-ي/ harfleri eklenerek yazılmaktadır.

Üç harften oluşan maksûr yapıdaki isimlerde ise ikil yapılırken kelimenin yapısındaki asli harf geri döndürüldükten sonra ikil yapma eki olan /ن-ا/ ya da /ن-ي/ getirilir. Bu tür isimlerden olan /مدى-قفى/ kelimelerinin, ikil sığaları /مديان-قفوان/ şeklinde birinci kelimedede /و/ ve ikinci kelimedede /ي/ asıllarına döndürülerek yazılırlar. Dört harften oluşan maksûr isimlerde ise sondaki maksûr elifin aslının /و/ mı /ي/ mi olduğuna bakılmaksızın ikil yapılmaları durumunda ikil ekinden önce daima /ي/ getirilir. Örneğin /مقلئى-مدرئى/ kelimesinin ikilleri /مقليان-مدریان/ şeklinde yazılmıştır.¹²²⁹

İbn Kuteybe, müennes olmayan /رداء-كساء/ gibi memdûd kelimelerin ikil yazımında hemzenin aslına bakılmaksızın olduğu hal üzere bırakılarak /رداءان-كساءان/ şeklinde yazılması gerektiğini bildirir. Aynı durumdaki /ثناء/ kelimesinin bu şekliyle müfredi olmadığı için “عقله” ibaresinde görüldüğü gibi hemze /ي/ ye çevrilerek yazılmıştır. İbn Kuteybe’ye göre bu kelime tekili /ثناء/ olan kelimenin ikili olsaydı ikilinin /ثناءان/ şeklinde hemzeyi bulunduğu hal üzere bırakılarak yazılmalıydı. Müennes olan /أربعاء, ثلاثاء, حمراء/ kelimelerinin ikil yazımları ise hemzenin /و/ harfine dönüştürülmesi ile /أربعوان, ثلاثوان, حمراوان/ şeklinde olur.¹²³⁰

Eserde, işaret isimlerinden /ذى-ذا/ nin ikil olarak /ذان/ şeklinde tek /ا/ harfiyle /ذه/ ve /تا/ nin ise /تان/ şeklinde yazılması gerektiği bildirilir. Dışiller için sahip manasında kullanılan /ذات/ nin ikili /ذواتا/ şeklinde, tekilinde bulunmayan /و/ ve sonuna diğer tüm ikil isimlerde getirilen /ن/ getirilmeden yazılır. İbn Kuteybe bu duruma ¹²³¹﴿ ذواتا أفنان ﴾ ayetini delil getirmekte; başka herhangi açıklama yorum yapmamaktadır.¹²³²

2. 4. 18. Maksûr ve Memdûd İsimlerin Resmi

Maksûr ve memdûd kelimeler teleffuz esas alınarak yazılan kelimelerden olduğu için kâtiplerin karıştırma ihtimali söz konusu değildir ancak bu simlerin çift telaffuzu olduğu için bunlara dikkat çekmek istemiştir.

¹²²⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191.

¹²³⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191.

¹²³¹ Rahman 55/48.

¹²³² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191-192.

Müellif, bazı maksûr ve memdût¹²³³ kelimelerde yazımın hem maksûr hem memdût olabileceğini bildirmektedir. O eserinde /الزناء/ şeklinde memdût ve /الزنى/ şeklinde maksû yazılabilen on kelimeye yer vermektedir. Bu kelimeleri /الشرى-الشراء/, /الشقا-الشقاء/, /الضواء/, /هولى-هؤلاء/ ve /فهوى-فهواء/, /الهبجا-الهبجاء/, /الدهنا-الدهناء/, /البكى-البكاء/, /الونى-الوناء/, /الضوى/ şeklinde sıralayabiliriz. Maksûr yapıda olanları da kendi arasında /ى/ ile maksûr olanlar ve /ا/ ile maksûr olanlar diye ikiye ayırmaktadır.¹²³⁴

İlk harfleri kesre harekesi alan /روى, سوى, القلى, الإنى, البلى/ gibi maksûr yapıdaki kelimelerin, ilk harfleri fetha harekesi alırsa /رِواء, سِواء, القلاء, الأناء, البلاء/ gibi memdût yapıya dönecekleri haber verilmektedir. İlk harfleri kesre harekesi alan /البناء-اللقاء/ gibi memdût yapıdaki kelimelerin, ilk harflerinin harekeleri damme yapılıncı kelimeler /البنى-اللقى/ şeklinde maksûr yapıya dönüşürler. İlk harfleri fetha olan /فدى-غى/ maksûr yapıdaki kelimelerin, ilk harflerinin harekeleri kesre olunca /فداء-غماء/ şeklinde memdût yapıya dönüşürler. Aynı yapıdaki /غزا/ maksûr kelimenin sonu daima /ا/ ile, ilk harfi diğerleri gibi kesre yapılıncı /غزاء/ şeklinde memdût yazılır. İlk harflerinin harekesi ötre olan /الضعى, الرغى, البؤسى, النعمى/ gibi kelimeler maksûr yapıda gelip sonları daima /ى/ ile yazılır. Aynı yapıdaki /الغلى/ kelimesinin sonu ise /الغلىا/ şeklinde /ا/ ile yazılır. Bu kelime diğerleri gibi /ى/ ile yazılırsa kelimenin sonunda iki /ى/ harfi yan yana gelmiş olur ki Araplar böyle durumları güzel bulmadıkları için /ى/ nin birini elife kalbederek yazarlar. Yapılarında /القبیطى, المرعى, الباقلى/ isimlerinde olduğu gibi şedde bulunduran maksûr kelimelerin yapısında bulunan şedde kaldırılıp kelime tahfif yapılır ise yazımları /القبیطاء, المرعزاء, الباقلاء/ şeklinde memdût yapıya dönüşür.¹²³⁵

2. 4. 19. İmlâda Belirleyici Olan Diğer Durumlar

Bu başlıkta kâtiplerin dikkat etmesi gerektiği düşünülen ve tek bir başlıkta toplanamayan çeşitli meselelere yer verilecektir.

Eserde farklı kıraatlerin¹²³⁶ yazıya yansımalarıyla ilgili bazı hususlara değinilmektedir. Kıraat ilminde “الوقف محل استراحة القارئ والمتكلم” okuyan ve konuşanın dinlenme (nefes almak için duraklama)¹²³⁷ anı olarak tanımlanan vakıf, yazım biçimlerini belirlemede etkili olmuş bir olgudur. İbn Kuteybe /جزاء, ماء, كساء, عطاء/ şeklinde uzatma elifinden sonra hemze gelen

¹²³³ Kelimenin sonunda, uzatma harfi olan eliften sonra hemze bulunursa كساء şeklinde memdûd, kelimenin sonunda الحصى ve العشا kelimelerinde görüldüğü gibi “ى” ve “ا” olursa maksûr denir.

¹²³⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 203-204.

¹²³⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 205-206.

¹²³⁶ Muhammed b. el-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, Tah. Muhammed Umrân, yy. Lübnan ts. 49.

¹²³⁷ Yusuf b. el- Cezerî, *en-Neşr fi'l kırâati'l-aşr*, Tah. Ali Muhammed ed-Dabba, Dâru'l-Kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, ts. I/ 429-430.

isimlerde hemze üzerinde durulması gerektiğinde yazımın nasıl olması gerektiğine dair kâtipler arasında anlaşmazlığın olduğunu bildirmektedir. İbn Kuteybe'nin verdiği “قبضت عطاء” /جزاء, ماء, كساء, عطاء/ kelimelerinin üzerinde durulduğunda, kelimelerin yapıları /جزاء, ماء, كساء, عطاء/ şeklini alır. Bu durumda kelimeler yapılarında üç /ء/ elif barındırdığından- burada /ء/ rumuzunun da aslının elif olduğu bilinmelidir- kıyas gereği üç elif bir arada olduğunda birinin atılarak /كساء, عطاء/ şeklinde iki elif le yazılmalıdır. Kâtipler yukarıdaki kelimelerin yazımında Kur'an okuma tarzlarından Hamza (ö. 156/773) okuyuşundaki¹²³⁸ hemze üzerine durma biçimini ölçü olarak alıp, kıyası terk ettikleri için aynı kelimeleri /جزا, ما, كسا, عطا/ şeklinde tek elifle yazmışlardır. İbn Kuteybe'nin kendi ifadesinden bu kelimelerin yazımı ile ilgili görüşünün /جزاء, ماء, كساء, عطاء/ şeklinde kıyasa uygun yazım olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁹ Durma esnasındaki kârilerin ihtilafından kaynaklanan yazım farklılıkları “أَيُّهَا الْأَمِيرُ-أَيُّهَا الرَّجُلُ” ifadelerinde yer alan /أَيُّهَا/ yapısının yazımında da görülmektedir. İbn Kuteybe ifadede geçen /أَيُّهَا/ yapısı üzerinde durma esnasındaki okuyuş farklılığından dolayı /أَيُّهُ/ şeklinde de yazılacağını haber vermektedir.¹²⁴⁰ Aynı durumdan dolayı /إِذَا/ kelimesi üzerinde de durulduğunda görüldüğü gibi /إِ/ ile yazılacağı, kelimenin üzerinde durulmayıp kendinden sonraki diğer kelimeye geçiş yapılacağına /إِذْنِ/ şeklinde /نِ/ harfiyle yazılacağı bildirilmektedir.¹²⁴¹ Bu konuda ünlü dilbilimci Ferrâ'nın /إِذَا/ muzari fiili nasb eden bir edat olursa /إِذْنِ/ şeklinde /نِ/ ile yazılacağı, muzari fiili nasb eden bir edat olmaz ise /إِ/ ile yazılacağı görüşünde olduğu aktarılmaktadır.¹²⁴² İbn Kuteybe, /إِذَا/ üzerinde durmanın /إِ/ ile olmasını esas alarak kendisine hoş gelen yazım biçiminin /إِذَا/ şeklinde /إِ/ ile olanı olduğunu bildirmektedir.¹²⁴³

Okuyuş biçiminin yazımına etki ettiği diğer bir kelime de (يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَاءِكُمْ)¹²⁴⁴ ayetinde geçen /يَسْأَلُونَ/ kelimesidir. Bu kelimenin kıyasa göre /يَسْئَلُونَ/ şeklinde /ئ/ atılması ile yazılması gerekirken kelimeyi /يَسْأَلُونَ/ şeklinde okuyanların bu okuyuşları esas alınarak /ئ/ atılmadan /

¹²³⁸ Bkz. İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l kırıâtî'l-aşr*, 430; Ebu'l-Abbâs Kastalânî, *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırıât*, Tah. Merkezi ed-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, Medine-i Münevvere, 1434. III/ 931; Alaadin Salah, Ali Bulut, “Hemze'nin” ‘İlmü Resmi'l-Masâhif’ ve Kırıâtteki Yeri” *SDÜİFD*, 2016, Sayı: 37, 87, 90 vd. Muhammet Ebu'l-Hayr, *Risâletu Hamza*, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Mısır 2004, 14. İbn Kuteybe'nin ifadesi “والكتاب ويكتبونه بألف واحدة ويدعون القياس على مذهب حمزة في الوقف عليها” kâtipler okuyuşta Hamza mezhebindeki hemze üzerinde durmaya kıyas ederek tek elifle yazıyorlar” şeklindedir. Bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 168.

¹²³⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 168.

¹²⁴⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

¹²⁴¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

¹²⁴² Bkz. Ferrâ / إِنْ ile müstakbel fiili nasb eden onu “ن” ile söz ortasında getirip muzari fiili nasb eden bir edat olarak kullanmayanın ise “ا” ile yazması gerektiğini söyledi. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178.

¹²⁴³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 178. Özgün ifade “وأحب إلي أن تكاتبها بالألف في كل حال لأن الوقف عليها بالألف في كل حال” şeklindedir.

¹²⁴⁴ Ahzab 33/20.

يَسْأَلُونَ şeklinde yazıldığı görülmektedir.¹²⁴⁵ İbn Kuteybe, bu kelimenin yazımındaki kıyasa aykırılığı ile ilgili bir yorum getirmemiştir. Bu kelimenin yazımı ile ilgili Mushaf yazımını esas alıp bir tercihe gerek duymadığı anlaşılmaktadır.

Kelimelerin yazım biçimlerinde etkili olan diğer bir faktör olarak çoğul kalıpları olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, kelimenin tekil formu ile çoğul formunun belirlenmesinde kapalı /ة/ harfinden başka bir belirtinin olmadığı /الحصى/ çoğulu /حصيات-حصاة/ /قطوات-قطاة/ çoğulu /القطا/ /نويات-نواة/ çoğulu /النوى/ gibi maksûr isimler müfret nekre bir yapıda yazılması gerektiğinde, çoğulunda /و/ olanlar /قطاً/ şeklinde // ile çoğulu /ي/ li olanlar ise /نوى-حصى/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ى/ ile yazılacağını belirtmektedir.¹²⁴⁶ Bir kelimenin çoğulu ile tekili arasındaki fark sadece // ise /مسكين/ çoğulu /مساكين/ çoğulu /مساجد/ çoğulu /درهم/ çoğulu /دراهم/ kelimelerin de görüldüğü gibi- bu // atılarak yazılamaz şayet // atılarak yazılacak olursa kelimenin tekil formu ile çoğul formu birbirine karışır İbn Kuteybe bu karışıklığı doğru bulmamaktadır.¹²⁴⁷ Kurallı müennes çoğul yapılarda, kelime yapısında birden fazla // bulunmakta ise /الصلحات-السموات-/ kelimelerinde görüldüğü gibi- // atılarak /الصلحات-السموات/ şeklinde ki yazımı, İbn Kuteybe daha güzel bulmaktadır. Aynı yapıdaki kelimelerde tek // var ise /المسلمات/ kelimesinde görüldüğü gibi // in sabit kalarak yazımı daha güzeldir.¹²⁴⁸ Kurallı çoğul eril yapılarda kelimenin sonu /ي-و/ illet harflerini barındırmıyorsa /الصادقون, الظالمون, الكافرون, الشاكرون, الخاسرون/ kelimeleri ve benzeri kelimelerde olduğu gibi // in sabit kalması ya da /الصدقون, الظلمون, الكفرون, الشكرون, الخسرون/ şeklinde // in atılarak yazımı güzeldir. Bu yapıdaki kelimeler bünyelerinde /القاضون, الرامون, الساعون/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ي-و/ illet harflerinden biri bulunmaktaysa // daima sabit kalmalıdır. Çünkü bu kelimeler yapıları gereği bünyelerindeki /ي-و/ illet harfleri atılmış bulunmakta olup ikinci kez harf atımı olan, // atılmasını Araplar çirkin saymaktadır.¹²⁴⁹

Maksûr isimler kurallı eril çoğul olarak yazılacağına, kelimenin sonundaki maksûr elif atılır ve önceki harfin harekesi fetha olarak kalır. Örneğin /مصطفى/ kelimesi, kurallı müzekker çoğul yapıldığında /مصطفون/ şeklinde sondaki maksûr /ى/ elifi atılarak ve /ف/ harfine fetha harekesi verilerek yazılır.¹²⁵⁰ Kelimenin sonu /رجا-هوى/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ى/ ya da // şeklinde biterse maksûr, /رجاء-هواء/ kelimelerinde görüldüğü gibi /ء/ biter ise memdût denir. İbn Kuteybe maksûr yapıdaki kelimeleri // ile maksûr olanlar /ى/ ile maksûr olanlar ve hem // hem de /ى/ ile maksûr olanlar olmak üzere üç türe ayırır. Her iki biçimde

¹²⁴⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

¹²⁴⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 181.

¹²⁴⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170.

¹²⁴⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170.

¹²⁴⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170,182.

¹²⁵⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 191.

gelen yapıya /النقى-النقا/ kelimelerini örnek verir. Hem // hem de /ى/ ile maksûr olan bu kelimenin her iki şekilde yazılmasının sebebi, kelimenin ikil yapısında /نقوان/ şeklinde /و/ ın açığa çıkması ya da /نقيان/ şeklinde /ي/ nın açığa çıkması görülür.¹²⁵¹

İrap hallerinin kelime yazımına etki ettiği “ فإذا كانت آجرا قبلها فتحة كتبت في الرفع والنصب ” (hemze) sonda bulunup kendisinden önceki harfin harekesi fetha olursa (kelimeyi) ref, nasb ve haft¹²⁵² halinde elif ile yazarsın” ifadesinden anlaşılmaktadır. Örneğin /الملا/ kelimesinin yazımı cümle içindeki irap durumu ne olursa olsun /هذا ملا/ (ref), /رأيت الملا/ (nasb) ve /مررت بالملا/ (haft) şeklinde daima // ile yazıldığı görülmektedir. Aynı yapıdaki kelimeler bir zamire izafet olup nasb durumunda gelmesi gerekirse /رأيت ملأهم/ şeklinde /أ/ elif ile ref durumunda /مررت بملئهم/ şeklinde /ئ/ yâ ile ve haft durumunda /أتاك ملؤهم/ şeklinde /ؤ/ vav ile ve haft durumunda /مررت بملئهم/ şeklinde /ئ/ yâ ile yazılmalıdır.¹²⁵³ İbn Kuteybe’ye göre kelimenin yazımında irap hallerinin etkili olduğu, diğer bir durum ise hemzenin kelimenin sonunda bulunup ve kendinden önceki harfin sükunlu olması durumudur. Örneğin /دفع-المزء/ kelimeleri ref ve cer halinde sondaki hemze atılarak /دفع-المزء/ şeklinde yazılır. İbn Kuteybe yukarıdaki durum için ﴿ لكم فيها دفع ﴾¹²⁵⁴ ayetini delil olarak getirir ve /دفع/ kelimesini /دفع/ şeklinde /ء/ hemzenin hazfiyle yazılacağını söyler. Aynı kelime nasb halinde gelirse tenvin alıp almadığına bakılarak tenvin alıyorsa nasb halinde “قرأت جزءا” ibaresinde olduğu gibi kelimenin tenvin aldığını belirten /أ/ harfi getirilerek, tenvin almıyor ise ﴿ يخرج الحبء ﴾¹²⁵⁵ ayetindeki /الحبء/ kelimesi gibi hemze atılarak /الحب/ şeklinde yazılmalıdır. Kelimeler zamire izafet edilecek olursa ref halinde vav cer halinde yâ nasb halinde elif olarak yazılmalıdır. Ref halinde /خبؤك/ cer halinde /خبئك/ ve nasb halinde /ملأها/ şeklinde yazılır.¹²⁵⁶

İbn Kuteybe, /حنيفة, بجيلة, ربيعة-/ isimlerinde gelen yer isimleri /فعيلة-فعيل/ veznlerinde olduğu gibi- meşhursalar nisbet esnasında ortada bulunan /ي/ harfinin atılarak /حنفي, بجلي, ربعي-/ şeklinde yazılacaklarını bildirir. Yine yapısı /فعيل/ olan /عتيك-تقيف/ yer isimleri herkesçe bilindiğinden nisbet esnasında /عتكي-تقي/ şeklinde yazılır. Bu vezinlerde gelen isimler meşhur değilse köklerindeki /ي/ atılmaz. Kelimelerin nisbetleri /حنيفي-تقيفي/ şeklinde yazılır.¹²⁵⁷

¹²⁵¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 201-203. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 204-205.

¹²⁵² Ref: kelimenin son harfinin harekesinin ötre (ُ) olması, nasb: kelimenin son harfinin harekesinin üstün (َ) olması ve haft: kelimenin son harfinin harekesinin kesre (ِ) olması durumudur.

¹²⁵³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 184-185.

¹²⁵⁴ Nahl 16/5.

¹²⁵⁵ Neml 27/25.

¹²⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186, 187.

¹²⁵⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 193.

2. 4. 20. İmlâda Mushaf'a, Kıyâsa ve İcmâya Uyum Meselesi

Arap yazısının bugün geldiği durumu görmek için onun geçirdiği tarihî evrelere bakmak gerekmektedir. Arap yazısını İslam öncesi ve İslam sonrası olmak üzere iki evreye ayırmak mümkündür. Arap yazısının İslam öncesine ait vesikalarının sınırlı sayıda olduğu bilinmektedir.¹²⁵⁸ İslam sonrası döneme gelince Kur'an'ın korunması ve doğru okunması gayesine bağlı olarak Arap yazısında değişimler görmek mümkündür. Arap yazısının ilk örneğinin aslında Kur'an'ın tedviniyle görüldüğü ve bu asıldan çeşitlendiği anlaşılmaktadır.¹²⁵⁹ İmlâ ile ilgili gelişmeler Kur'an ile bağlantılı olduğu için tedvin edilen ilk Mushaflar imlânın gelişmesinde müracaat edilen birer belge olmuştur. Bilindiği üzere Kur'an Hz. Peygamber Dönemi'nde farklı yazı materyalleri üzerine vahiy kâtipleri diye bilinen sahabîler tarafından yazılmıştır. Hz. Ebu Bekir Dönemi'nde yapılan Yemâme Savaşı'nda birçok kurrânın şehit edilmesi sonucunda Kur'an'ın kaybolma endişesine bağlı olarak, Hz. Peygamber Dönemi'nde dağınık halde yazılı olan bu materyaller toplatılıp belli bir düzende tek Mushaf haline getirilmiştir. Bu Mushaf, halifeliği süresince Hz. Ebu Bekir'in yanında sonra Hz. Ömer'in yanında muhafaza edilmiştir. Hz. Ömer vefat edince bu Mushaf Hz. Ömer'in kızı ve Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hafsa'nın yanında korunur oldu. İslamî fetihler çoğalıp birçok milletlerin İslam'a girmesi ve başka birtakım sebeplere¹²⁶⁰ bağlı olarak Kur'an'ın okunuşunda görülen ihtilafların giderilmesi hedefine bağlı olarak Mushaf'ın çoğaltılmasına karar verilmiştir. Hz. Hafsa'nın yanında bulunan ilk Mushaf'a bağlı kalınarak Hz. Osman Dönemi'nde çoğaltılıp Mekke, Medine, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra Küfe ve Habeşistan'a gönderildiği, bazı rivayetlerde Yemen'in ya da Bahreyn'in yerine Mısır'ı zikredenlerin de olduğu, bilinmektedir.¹²⁶¹

Arap yazısında bugün gördüğümüz birçok işaret, simge ve rumuzlar başlangıçta görülmemektedir. Kur'an'ın hatasız okunması veya Kur'an okumayı kolaylaştırıp yaygınlaştırmaya bağlı olarak, noktalama ve seslerin telaffuzlarını göstermek için birtakım işaretler konulmaya başlanmıştır. İlk harekeleme ve noktalama işlemini başlatanın Ebu Esved ed-Düelî (ö. 69/688) olduğu söylenir.¹²⁶²

Ebu Esved ed-Düelî'nin başlattığı bu çalışmalar onun öğrencileri tarafından sürdürüldü ve zamanla karşılaşılan birtakım zorluklar ve karışıklıkları aşmak için yeni

¹²⁵⁸ Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 40-53, 105 vd.

¹²⁵⁹ Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 106.

¹²⁶⁰ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-mısıriyye fî usûli'l-hat*, 27.

¹²⁶¹ Harûnî, *el-Metâliu'n-nasriyye li'l-metâbiu'l-mısıriyye fî usûli'l-hat*, 27, 30; İnce, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, 24-25.

¹²⁶² Dâni, *el-Muhkem fî nakti'l-masâhif*, 5, 6 vd. Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 53-57. Yazının daha geniş sahalarda kullanılması ve yazım kurallarının belirlenmesi hicri ikinci asrın ortaları ve biraz sonrası olarak görülmektedir. Bkz. Kaddurî, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, 106 vd.

simgeler geliştirmeye ihtiyaç duyulmuştur. Halil b. Ahmed'in uzatma, fetha, damme ve kesre hareketlerinin dışında hemze, şedde, ravm ve işmâm¹²⁶³ için de işaretler koyduğu rivayeti gelmektedir.¹²⁶⁴

Bütün bu değişimlerin asli harfler korunarak yapıldığı görülmektedir. Bunda da yazıda asıl unsur olan Kur'an'ın asıl harflerle yazılmış olduğu ve yazıda asıla bağlı kalma fikrinin büyük rol oynamakta olduğu düşünülmektedir. Zaman içerisinde Arap yazısı ile Kur'an'ın dışında herhangi bir konuda bir yazı veya eser yazılacağına kelimeleri hangi esaslara uyularak yazılacağı konusu Arap dilinde problem oluşturmıştır.

Sahabîlerden başlayarak sonraki dönemlerde birçok âlim yazıda Mushaf'ın yazımına uyulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu gruba göre herhangi bir konunun ya da eserin yazımında Mushaf yazısına uymamak mekruhtur. Bu durum Basra ve Kûfe dil ekolleri ortaya çıkana kadar devam etmiştir. Basra ve Kûfe dil ekolü âlimleri, yazı ilmi için nahiv ve sarf ilmine dayanarak kıyasa bağlı kuralları koydular. Bu iki ekol âlimleri Mushaf yazısı için; kendi içinde uyulması gereken bir yazı olup başka yazıya kıyas edilemeyen, başka yazıda kendisine kıyas edilemeyen ve kendi içinde uyulması gereken bir yazı olarak değerlendirmişlerdir. Mushaf yazısı kendi içinde uyulması gereken bir sünnet ve kendine has bir yazıdır. Aruzcuların yazısı için de aynı durum söz konusudur.¹²⁶⁵ Mushaf yazısına bağlı kalmak bazen kıyası terk etmeyi gerektirebilir. Ancak yazı alanında uğraşanlarca “خطان لا يقاسان خط المصحف والعروض Mushaf ve aruz yazısına kıyas olmaz”¹²⁶⁶ sözü bir şîara dönüşmüş ve genel kabul görmüştür. Bu yüzden yazı ilmi ile uğraşanlar bazen yazıda Mushaf'a uymayı terk edip kıyasa uymuşlardır.

İbn Kuteybe araştırmamıza konu edindiğimiz eserinde hazif, ziyade vb. birçok meselede bir ilke olarak “ألا ترى أنهم قد أجمعوا على ذلك في كتاب المصحف” onların Mushaf'ın yazımında bu konu üzerinde icma ettiklerini görmez misin, ... ومثل هذا كثير في القرآن ... bu türden şeyler Kur'an'da çoktur.”¹²⁶⁷ şeklindeki ifadelerinde belirttiği üzere Mushaf'a uymaktan bahsedip kendisi de birçok meselede Mushaf yazısıyla istişhâdda bulunmaktadır. Bu konu başlığında İbn Kuteybe'nin yazı ilmi açısından hangi meselelerde Mushaf'a uyduğu, eserinde yer verdiği örnekler bağlamında incelenecektir.

¹²⁶³ Sukundan sonra dudakları yumarak ötre yapmaya işmam, harfin harekesini gizli bir ses ile çıkarmaya revm denir. Bkz. Karakılıç, *Tecvîd İlmi*, 115-116.

¹²⁶⁴ Dâni, *el-Muhkem fî nakti 'l-masâhif*, 6,7 vd.

¹²⁶⁵ Harûnî, *el-Metâliu 'n-nasriyye li 'l-metâbiu 'l-misriyye fî usûli 'l-hat*, 34-35.

¹²⁶⁶ Kaddurî, *İlmu 'l-kitâbeti 'l-arabiyye*, 82, 109.

¹²⁶⁷ İbn Kuteybe, *Edebü 'l-kâtib*, 162-163.

Müellif haber konumunda gelen /ابن/ kelimesinin // inin yazılıp yazılmaması konusunda kelimenin Mushaf yazımını kendi görüşüne delil olarak sunar.¹²⁶⁸ Hemzenin bazı kelimelerde yazımının nasıl olması gerektiği konusunda Mushaf yazımı ile kıyasın örtüştüğünü belirtir.¹²⁶⁹ Bir kelimedede Kat'ı hemzesi ötreli olup ondan öncede soru hemzesi gelirse, Mushaf yazımına göre bu hemze ﴿أُونَبِكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَ﴾¹²⁷⁰ ayetindeki /أُونَبِكُمْ/ kelimesinde görüldüğü gibi /و/ a dönüştürülerek yazılır. Kıyasa göre ise /أُونَبِكُمْ/ şeklinde çift elifle yazılmalıdır. İbn Kuteybe “وهو أعجب إليّ” kıyas yazımı bana göre daha güzeldir”¹²⁷¹ şeklinde yorum yaparak bu konuda Mushaf yazımını değil kıyas yazımını tercih ettiğini belirtmektedir.

Kıyasa göre /ل+أن/ oluşumu /لَآ/ şeklinde // ile yazılması gerekir çünkü /ل+أن/ oluşumu /لَآن/ şeklinde // ile yazılmıştır. Kâtipler bu oluşumun yazımında kıyası ölçü almak yerine Mushaf yazımını ölçü aldıkları için /لَآ/ şeklinde hemzeyi /ئ/ üzerine yazmışlardır. Kıyasa göre /ل+إن/ oluşumu /لَإِنْ/ şeklinde hemzenin // ile yazılması gerekirken “لَنْ فَعَلْتُ كَذَا” sen şöyle yaparsan be de böyle yaparım” ibaresinde görüldüğü gibi Mushaf yazımına uyularak /لَنْ/ şeklinde hemze /ئ/ üzerine yazılmıştır.¹²⁷² İbn Kuteybe, bu konuda herhangi bir yorum yapmamakta tercihte bulunmamakta sadece kâtiplerin uygulamasını rivayet etmekle yetinmektedir. İbn Kuteybe, /المؤدة/ kelimesinin Mushaf'ta /المؤدة/ şeklinde tek /و/ ile yazıldığını belirttikten sonra kelimenin bu şekilde tek /و/ ile yazılması durumunda, kelimenin aslının bozulduğu düşüncesindedir. Bu düşüncesinden dolayı kâtiplere kelimenin Mushaf yazımına uyarak /المؤدة/ şeklinde tek /و/ ile yazılmasını önermemekte, Mushaf yazımının aksine kelimenin aslını bozmayan /المؤدة/ şeklindeki çift /و/ ile yazılmasını önermektedir.¹²⁷³ Mushaf yazımı konusunda daima orta yolu seçip Mushaf yazımı ile kıyası uzlaştırmaya çalıştığı görülen İbn Kuteybe'nin bu konuda Mushaf yazımına muhalefet etmekte olduğu görülmektedir. Buda onun yazıda kelimenin aslına sadık kalma gibi bir ilkeyi benimsediğini düşündürmektedir. Kıyas gereği /رئيس, رئيس, رئيس/ şeklinde çift /ي/ ile yazılan kelimelerin Mushaf'a uyarak yazımlarının /رئس, رئس, رئس/ şeklinde tek /ي/ ile olduğunu belirttikten sonra, bu konunun ihtilafı bir konu olduğunu, kendisinin bu kelimelerin çift /ي/ ile yazılan şeklini daha güzel bulduğunu “وهو أحب إليّ” çift /ي/ ile yazım bana daha hoş geliyor” ifadesiyle belirtmektedir.¹²⁷⁴

¹²⁶⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162-163.

¹²⁶⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 164-165.

¹²⁷⁰ Âli İmran 3/15.

¹²⁷¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 166. Diğer yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 170

¹²⁷² İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 174. Diğer yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176, 177, 180, 182, 184, 185.

¹²⁷³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186. Özgün ifade “فأما المؤدة فإنها كتبت في المصحف بواو واحد ولا أستحب للكاتب أن يكتبها” “إلا بواوين لأنها ثلاث إهداهن همزة مضمومة تبدل منها واو فإن حذفت اثنتين أجدت بالحرف” şeklindedir.

¹²⁷⁴ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 186.

Yukarıda zikredilen örnekler ve yerlerine işaret edilip zikredilmeyen diğer örneklerle bakıldığında İbn Kuteybe'nin ilke olarak Mushaf imlâsını, yazıdaki ihtilaflı konulara bir çözüm getirme yöntemi olarak benimsediği görülmektedir. Eserinin yazı ile ilgili meseleleri ele aldığı /كتاب تقويم اليد/ kısmında on altı yerde¹²⁷⁵ yazının Mushaf yazımında nasıl olduğu, kıyasta nasıl olduğu ve bunlar arasında, bazen kendinin tercihini görmek mümkündür. Buda onun kendine göre bir imlâ kuralları belirlemeye çalıştığının göstergesidir. Bunu yaparken her yönü ile bir görüşe bağlı kalmadan farklı görüşlerden kendisine uygun olanı seçtiği anlaşılmaktadır. Mushaf yazımı konusunda daima orta yolu seçip Mushaf yazımı ile kıyası uzlaştırmaya çalıştığı görülür. Bazen de Mushaf yazımına muhalefet etmekte bu da onun yazıda kelimenin aslına sadık kalma gibi bir ilkeyi benimsediğini düşündürmektedir.

Bir şeyi benzeri bir şeyle ölçmek¹²⁷⁶ değerlendirmek manasına gelen kıyas, birçok alanda problem çözme metodu olarak kullanılagelmiştir. Bu yöntemin eski Yunandan itibaren dil ilimleri problemlerini çözmek için kullanıldığı bilinmektedir.¹²⁷⁷ Her bilim dalı âlimleri kendi bilim dallarına göre kıyası tanımlamışlardır. Arap gramer bilginleri kıyası, “Aralarındaki ortak bir yönden dolayı söylenmemiş sözü söylenmiş söze hamletmektir”¹²⁷⁸ şeklinde tanımlamışlardır. Arap dilinde kıyas metodunu dilde ilk kullananın Ebu Esved ed-Düelî olduğuna dair rivayetler yeralmaktadır.¹²⁷⁹ İbn Kuteybe genel ilke olarak kıyası bir problem çözme metodu olarak benimsemiş ve eserinden zaman zaman kıyasa uygunluktan ya da kıyasa aykırılıktan bahsetmiştir. İmlâ konuları ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz sekiz farklı yer, diğer konularla ilgili olarak on üç yer ve toplam yirmi bir yerde kıyastan söz etmektedir.¹²⁸⁰ Aşağıdaki zikredilen örneklerde kıyasın, imlâ kurallarını belirlemede ve çıkan ihtilafları gidermede önemli rol oynadığı görülmektedir.

Araplar yazıda üç elif harfinin art arda gelmesini doğru bulmadıklarından bu konumda gelen kelimelerin yapılarındaki üç eliften birini hazif ederek yazarlar. İbn Kuteybe, memdüt isimlerin nasb hallerinin yazımında üç elifin art arda gelmesi durumunu kıyas metodunu uygulayarak çözmektedir. Memdüt isimlerin nasb hallerinin telaffuzu /جزاء/ kelimesinin

¹²⁷⁵ Bkz. Söz konusu yerler İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 163, 164, 166, 170, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 185, 186.

¹²⁷⁶ Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Tah. Muhammed Harun, Dâru'l-Fıkr, b.y. ts. V/ 40; Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-târîfât*, Tah. Muhammet Sıddık Minşâvî, yy. Kahire ts. 152.

¹²⁷⁷ Mâsır Dukura, “el-Kıyâs fi'l-lugati beyne ulemâi'l-Arab ve De Saussure”, *Mecelletü Câmîati'l-Âlemiyye*, Malezya, Sayı:2, 2012, 4

¹²⁷⁸ Celaledin es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, Tah. Abdulhalim Atıyye, Dâru'l-Beyrûtî, Beyrut 2006, 79.

¹²⁷⁹ Kiftî, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhu'n-nuhhât*, I/ 49. “أول من أسس العربية وفتح بابها وأنهج سبيلها ووضع قياسيها أبو الأسود الدؤلي /Arapçayı (dil bilgisi yönüyle) ilk kuran, konularını açan, onun yolunu belirleyen ve kıyasını koyan Ebu Esved ed-Düelîdir” bkz. aynı yer.

¹²⁸⁰ Bkz. Bu yerler için, İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 168 (3 yer), 169 (2 yer), 174, 180, 181, 189 (2 yer), 193 (2 yer), 291, 295, 297, 298, 367, 368, 388, 393, 402, 403, 405, 407, 418.

yazımında olduğu gibi üç elif harfi bulunmaktadır. Bu durum Arapların yazıda üç elif harfinin art arda gelmesini doğru bulmamaları ilkesine kıyas edilerek, durma esnasında tenvinden çevrilmiş elif harfi hazif edilir. Kelime /جزاء/ şeklinde iki elif ile yazılır. Aynı şekilde “قبضت ماء, كساء, عطاء” cümlelerindeki /ماء, كساء, عطاء/ kelimeleri yukarıdaki açıklanan durum gereği /ماء, كساء, عطاء/ şeklinde üç elif ile yazılması gerekirken kıyas gereği /ماء, كساء, عطاء/ şeklinde iki elif ile yazılmıştır.¹²⁸¹ İbn Kuteybe bu kelimelerin yazımında kâtiplerin kıyası terk ederek kelimeleri /ماء, كساء, عطاء/ şeklinde tek elif ile yazmalarını doğru bulmaz.¹²⁸² Burada doğru yazımın, kıyas gereği /ماء, كساء, عطاء/ şeklinin olduğunu belirtir.

Yazıda Mushaf yazımına uyma başlığında anlatıldığı üzer, kıyas gereği /لئلا/ yapısı /لئلا/ yapısına kıyas edilerek /لئلا/ şeklinde hemzenin /ل/ şeklinde elif üzerine yazılması gerekirken kıyas terk edilerek /لئلا/ şeklinde hemzeyi /ئ/ şeklinde /ي/ üzerine yazılmıştır. Aynı şekilde /لئن/ yapısı /لئن/ yapısına kıyasla /لئن/ şeklinde hemzenin /ل/ dikey elif altına yazılması gerekirken kıyas terkedilerek hemze /ئ/ şeklinde /ي/ üzerine yazılmıştır.¹²⁸³ İbn Kuteybe’nin yazıda kıyasa uygunluk ilkesini vazgeçilmez bir ilke olarak değerlendirmedeği anlaşılmaktadır.

Küçültme yapılan isimler nisbet yapılacaklarında bu isimlerin müzekker ve müennes olup olmadığına bakılmaksızın küçültme yapılan isim meşhur ise kıyas gereği küçültme için getirilen şeddeli /ي/ atılarak, nisbet edilmiş halinin sonuna /ئ/ eklenerek yazılır. Örneğin /سليم-هذيل/ kelimeleri kıyas gereği nisbet yapıldıktan sonra /مزني-جهني/ şeklinde /سليمي-هذلي/ kelimeleri yazılır. İbn Kuteybe kıyasın bu şekilde olduğunu belirttikten sonra bu konuda kıyasın dışına çıkanlarında olduğunu belirtmektedir.¹²⁸⁴

Sözlükte birçok manaya¹²⁸⁵ gelen /أجمع/ fiilinin /إجماع/ şeklinde gelen mastarı terim olarak Basra ve Kûfe gramer âlimlerinin Arap gramer konuları üzerinde aynı görüşte olmaları diye tanımlanır.¹²⁸⁶ İcma, imlâda, Mushaf’a uyum ve kıyas gibi bir problem çözme metodu olarak benimsenmiştir.

İbn Kuteybe kelimelerin yazımında icmaya, Mushaf’a uymak ve kıyas kadar olmasa da eserinde bazı konuların çözümünde bir metot olarak yer vermiştir.¹²⁸⁷ İbn Kuteybe yukarı

¹²⁸¹ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 168.

¹²⁸² İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 168. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 168, 169, 174, 180, 181, 189, 193, 291, 295, 297, 298, 367, 368, 388, 393, 402, 403, 405, 407, 418

¹²⁸³ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 174.

¹²⁸⁴ İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 193.

¹²⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, 678; Muhammed b. Yakup el-Fiyrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, Tah. Mektebü Tahkiki’t-Türâs, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1987, 917; Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcu’l-arus min cevâhiri’l-kâmûs*, Tah. Ahmed Farac, yy. Kuveyt 1965, XX/ 463, 464.

¹²⁸⁶ Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, Tah. Muhammed Ali Neccar, Dâru’l-Kütübi’l-Mısıriyye, b.y. ts. I/ 189; Suyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli’n-nahv*, 73.

¹²⁸⁷ Bu yerler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü’l-kâtib*, 162, 169, 176, 177, 180, 192. İbn Kuteybe bu yerlerden sayfa 169 da icmadan bahsederken, yukarıda sözlük ve ıstılah tanımı verilen bir icma yerine onun “لأن أن

da belirtilen /شيطان-دهقان/ kelimelerinin başına belirlilik için /ل-ا/ getirildiğinde bu kelimelerin yazımlarının kıyas gereği /الدهقن-الشيطان/ şeklinde /ل/ harfinin atılması ile olan yazımı yerine kâtiplerin icmâsı gereği kelimeler /الدهقان-الشيطان/ şeklinde /ل/ ile yazılageldiğini belirtmektedir.¹²⁸⁸ Yine /رحمت الله/ şeklindeki isim tamlamasında tamlanan konumundaki /رحمت/ kelimesinin açık /ت/ ile yazılmasında kâtiplerin icmâsının olduğunu, kelimenin kendisine güzel gelen yazımının /رحمة الله/ şeklinde kapalı /ة/ ile olan yazımının olduğunu bildirilmektedir. Ona göre /رحمة/ kelimesi üzerinde durulurken /و/ sesi ile durulmaktadır. Benzer yapıdaki /هيهات/ kelimesi içinde bu kelimenin bu şekilde açık /ت/ ile yazılması konusunda kâtiplerin icmâsı olduğu ancak kelime üzerinde durma gerçekleştiğinde /و/ sesi verilerek durulduğu için kelimenin /هيهة/ şeklinde kapalı /ة/ ile yazılabileceği belirtilmektedir.¹²⁸⁹

Müellif kıyasa aykırı olmasına rağmen, yazımında icmâyı ölçü alarak, yazımını verdiği kelimelerden bir başka kelime de /يحيى/ kelimesidir. Ona göre /يحيى/ kelimesi kıyas gereği /يحي/ şeklinde /ل/ ile yazılması gerekirken böyle yazılmayıp icma gereği /يحيى/ şeklinde yazılagelmiştir. Bu durum sadece bu kelime için geçerlidir.¹²⁹⁰

İbn Kuteybe, harf sayısı dörtten fazla olan /خُبَارَى-جُمَادَى/ gibi maksûr isimlerin nisbet yapılması için kelimeye şeddeli /ي/ harfi eklendikten sonra yazımları, sonda bulunan maksûr elifin atılması ile /خُبَارِي-جُمَادِي/ şeklinde yazılması konusunda icmanın oluştuğunu belirtmektedir.¹²⁹¹ Kelimelerin yazımında bu şekilde icma oluşmamış olsaydı, kıyas gereği kelimelerin /خُبَارَاي-جُمَادَاي/ şeklinde yazılmaları gerekirdi.

Bu örneklerde de olduğu gibi İbn Kuteybe icma metoduna bir çözüm yolu olarak benimsemiş ve buna eserinde yer vermiştir.

/الكتاب مجموعون على ترك القياس/ ancak kâtipler kıyasın terk edilmesi konusunda icma etmişlerdir” şeklindeki ifadesinden alanla ilgilenen bilginlerin icmasından söz ettiği anlaşılmaktadır.

¹²⁸⁸ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 169.

¹²⁸⁹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 176. Diğer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 162, 169, 176, 177, 180, 192.

¹²⁹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 180.

¹²⁹¹ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 192. Bkz. İbn Kuteybe'nin kendi ifadesi “ فإذا جاوز المقصور أربعة أحرف فكل العرب يحذف الألف ” maksûr isim dört harften fazla olursa (nisbet yapıldığında) bütün Araplar tarafından elif atılır” şeklindedir. *Edebü'l-kâtib*, 192.

SONUÇ

İslamî ilimler, genel kültür, tarih ve dilbilimleri gibi birçok alanda eserler veren, çok yönlü, hezarfen bir bilim adamı olan İbn Kuteybe'nin dilbilimleri alanında yazdığı en önemli eserlerinden biri *Edebü'l-kâtib*'tir. Eser tarih boyunca önemsenmiş ve kıymetini korumuştur. Haklı olarak İbn Haldun'un "Biz ilim meclislerinde hocalarımızdan edebiyat tarzının, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i Müberred'in *el-Kâmil*'i, Câhız'ın *el-Beyân ve 't- tebyîn*'i ve Ebu Ali el-Kâlî'nin *en-Nevâdir*'i olmak üzere dört asılının olduğunu bunların dışında kalanların bunlara tabi olan fûrular olduğunu duyduk" şeklindeki övgüsüne mazhar olan bir eserdir.

İbn Kuteybe bu eserde, dil becerileri bakımından belirli bir düzeye ulaşmış ve devlet kademelerinde kâtiplik yapan şahıslar başta olmak üzere tüm entelektüel olma yolunda gayret edenlere rehber olmakta, yol göstermektedir. Kitabın yol göstericiliği, Arap diline ait temel bilgi ve becerileri dikkate alarak düzenlenmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eser özgün adlarıyla /كتاب الأبنية, كتاب تقويم اللسان, كتاب تقويم اليد, كتاب المعرفة/ olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımların her biri, bab adı altında onlarca alt başlığa ayrılmış ve yine her bir babda onlarca lisani ve edebi meselelere yer verilmiştir.

Eserin kendinden önceki klasik eserlerde pek görülmeyen, kısım ve bab gibi başlıklarla tasnif edilmiş olması, kendisinden faydalanılmasını kolaylaştırması bakımından önem arz etmektedir. Her ne kadar bir kılavuz kitap olsa da tüm klasik eserlerde görülen Kur'an ayetleri, hadisler, şiirler ve deyimlerle istişhâd etme metodu bu eserde de görülmektedir. Eserin klasik dilbilgisi eserlerinden en önemli farkı, içinde imlâ konusuna bir bab ayrılmasıdır. İmlâ konusunu da Mushaf yazımı, kıraat farklılıkları, kıyas ve icma gibi kıstaslara dayanarak işlenmesidir.

İbn Kuteybe, kendisinden önce geliştirilmiş olan kıyası benimseyip devam ettirmiştir. Kıyası eserinin birçok yerinde çeşitli konularda çözüm üretme metodu olarak kullanmış ve bu metodun dilbilim alanında karşılaşılan problemleri çözmek için kullanılmasını önermiştir. Ayrıca eserde görülen atıfların, Sîbeveyh dedi, Ferrâ söyledi, Asma'î böyle düşünüyor gibi sözlerle kişilere yapılması, başka bir deyişle eserlerden ziyade müelliflerin ön plana çıkarılması bilgilerin sözlü olarak aktarılması geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Eserde birçok âlime atıfların yapılması ve bu atıf yapılan âlimlerin görüşlerine yer verilmesi sayesinde bilginin tespit ve muhafazasına büyük katkılar sağlanmıştır. Bu atıflar, sonraki dönemlerde önemsenen bilgileri refere etme metodunun çok erken dönemlerde başladığını

görmek bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte İbn Kuteybe günümüzde birçoğu kullanılmayan “Mudmar, Sekîm, Sadr” gibi kendine has ıstılahlar da kullanmıştır.

Eser, dil becerilerinde belli bir düzeye ulaşmış kimseleri hedef aldığından, doğal olarak dilbilimin bütün sahalarını ve bu sahaların tüm konularını içermemektedir. Tabii olarak kâtibin ihtiyaç duyacağı düzeyde genel kültür ve dilbilim karışımı ansiklopedik tarzda bir eser olduğu için de eserde değinilen dilbilim konuları en ince detayları ile anlatılmamakta, üst düzeyden bazı telmihlerle konulara işaret edilmekte ya da ele alınan konuların bütün aşamalarının verilmesi yerine ilgili aşamaya değinmekle yetinilmektedir. Eserde konuların bu şekilde işlenmesini, eserin müstakil bir gramer kitabı olmaması, yazılış amacının dil becerisi üst düzey olanlara el kitabı olması ve bu düzeydeki kişilerin ihtiyacı olan veya kullanımında sorun yaşanan konulara yer verilmesi gibi sebeplerden kaynaklı olduğu kanaatine varılmıştır. Çalışmamızda incelediğimiz dilbilimin alt disiplinlerinden sarf, nahiv, anlambilim ve yazıya dair meseleler bakımından eserde yer verilmeyen konuların olması da eserin bahsi geçen amacından kaynaklanmaktadır.

Eserde, dilbilimin alt disiplinlerden sarf ve nahiv konuları, dilbilgisi eserlerinin tertibine uyulmasa da, bilhassa sarf konuları büyük oranda yer almaktadır. Nahiv’in temel konularından sayılan mübtedânın çeşitleri ve irabı, haberin çeşitleri ve irabı, istisna vb. konulara değinilmemiştir. Anlambilim konuları ise sözcük düzeyinde ele alınmış ve daha çok anlam aktarımları üzerinde durulmuştur. Yazı (kitâbet) konuları ilmî bir kitab edasıyla değil bir kılavuz edasıyla ele alınmıştır.

Sarf ilmi açısından mastarların tasnifinde, aynı kök harflerden gelen birden fazla mastarın gelmesi kelimenin yüklendiği anlama bağlanmaktadır. Bazı mastarların fiillerinin olmadığı, bazılarının da fiilin dışında mastarının geldiği olmuştur. Mastarların kıyasî, semâî oluşlarına göre tasnifi yapılmaktadır. Mastarı olmayan fiillerin neler olduğu bunlar hakkındaki ihtilaflara yer verilmektedir. İsim yapıları tek tek sayılarak bu yapıların yaygın kullanılanları yaygın kullanılmayandan ayrılmaktadır. Yine isimlerin müzekker ve müennes oluşlarındaki ihtilaflara değinilip ortak bir görüşe ulaşılma çabası görülmüştür. Fiil çeşitleri ve fiillerin yapılarında görülen değişimlere bağlı olarak beliren anlam farlarına değinilmektedir. İsim ve fiillerin yapılarında görülen değişimlerin birçoğu lehçe farkına dayandırılmaktadır.

Nahiv ilminde ihtilaflı olan sayıların nasıl marife yapılması gerektiğine dair çözüm önerilerinin yanısıra sayıların temyizinin müzekker ve müennes gelişlerinin açıklamasına yer verilmektedir. İrabında ihtilaf yaşanan ikil isimlerin nasıl irab edilmesi gerektiği, bazı cezim edatlarının oluşumunun görülen yapı değişimlerine, isimlerin gayr-i munsarif oluşlarında görülen farklılıklara değinilmektedir. Bazı isimlerin mûrab ve mebni oluşlarındaki ayrıtlar

işlenmiş, mankus, maksûr ve memdûd isimlerin irablarına dair açıklamalar yapılmıştır. İğrâ üslubunda “muğrâ bih” olan kelimenin irabındaki ihtilaflara ve “mukârebe” fiillerinden özel durumu olan /كد/’nin durumuna değinilmiştir.

Anlambilim açısından isim ve fiil yapılarının, kelimenin delalet ettiği anlamı nasıl etkilediğinedair onlarca yapı ziredilip ve bu yapıların delalet ettiği anlamlar verilmektedir. Yapı değişiminin dışında ses ve hareke değişimine bağlı anlam değişimlerine örnekler verilmekte, harf-i cerlerin anlama olan etkilerine yer verilmektedir. Bazı kelimelerde zamanla görülen anlam değişimine, bazı kelimelerin ezdâd olmasına ve “furûku’l-gavi” denilen farklı canlıların aynı olan eylem ve organlarını ifade etmek için kullanılan farklı lafızlara değinilmektedir. Ayrıca bazı ikileme ve deyimlerin kullanımlarına ve delalet ettiği anlamlar verilmektedir.

İmlâsında sorun yaşanan “elif” harfî, vasıl, kat’ı ve fasıl diye üç farklı isimle tasnif edilmiş ve herbir Elif’in imlasında görülen sorunlara çözüm getirilmiştir. Ayrıca imlayı etkileyen “mâ”, “lam” ve “vav” harflerinin kelimenin yapsında nasıl yazılması gerektiğine dair bilgiler verilmektedir. Beraber bulunduklarında İmlâsında ihtilaf yaşanan “men”, “mea”, “hel”, “lâ” ve “izen” gibi bazı kelimelerin nasıl imlâ edilmeleri gerektiği belirtilmektedir. İmlâda görülen ihtilafların, Mushaf imlasına, kıyasa ve icmaya uyarak çözülmesi gerektiğine dair bir metod önerilmektedir.

İbn Kuteybe, bu eserinde, yer yer çeşitli konularda Basra ve Kûfe dil ekollerine mensup âlimlere dair görüşler zikrettikten sonra zikredilen bu görüşler arasından tercihlerde bulunarak kendisinin herhangi bir dil ekolünü taklit etmediğini göstermektedir. Kendisinin bu tavrından dolayı onu Bağdat dil ekolünün kurucularından sayanlar vardır.

Çok yönlü bir müellif olan İbn Kuteybe’nin eserlerinin merkezinde dilbilimlerinin olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Bu bağlamda müellifin *Ğarîbü’l-Kur’an*, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’an*, *Ğarîbü’l-hadîs*, *Te’vîlü muhtelifi’l-Hadîs*, *el-İhtilâf fi’l-lafzı* ve *r-reddi ale’l-Cehmiyeti* ve *’l-Müşebbihe*, *Meânü’ş-Şi’r el-kebîr fî ebyâti’l-meânî* ve *eş-Şi’r* ve *’ş-şuarâ*, adlı eserlerinin birçok dilbilim malzemesi taşıdığını gördük. Bu eserlerin de dilbilim yönlerinin incelenmesi ve içerdikleri dilbilim malzemelerinin gün yüzüne çıkarılması gerektiğini düşünmekteyiz. Böylelikle müellifin dilbilim alanlarındaki yetkinliği daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, Muhyiddin, *Durûs't-tasrîf*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995.
- Abdullah, Ramazan, *es-Sıyağus-sarfiyye fî'l-arabiyye fî dav'ı ilmi'l-lugati'l-muâsır*, Mektebetü Büstânâtü'l-Marife, İskenderiye 2006.
- Abdülâlî, Abdulmunim, *Cumûu't-tashîh ve't-teksîr fî'l-lugati'l-arabiyye*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire ts.
- Aksan, Doğan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara 2006.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Alak, Musa, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemleri*, yy. İstanbul 2015.
- Alem, Yahya, *Kavâidü'l-ımlâ ve mehâratuhâ*, yy. Kuveyt 2014.
- Antâkî, Muhammed, *Dirâsâtün fî fıkhi'l-luga*, Dâru's-Şarku'l-Arabî, Beyrut ts.
- Apak, Adem, “Şuûbiye”, *DİA*, İstanbul 2010.
- Arkan, Zeynep, “Arap Dilinde Ezdad Kavramı”, *Eskiyeni* güz/33, 2016.
- Askalâni, İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, Tah. Abdulfettah Ebu Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- Askerî, Ebu Hilâl, *el-Furûku'l-lugaviyye*, Tah. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlmi ve's-Sâkafe, Kahire ts.
- Atabekî, Cemaleddin, *en-Necmü'z-zâhira*, Tah. Heyet, el-Müessesetü'l-Mısıriye, by. ts.
- Atay, Hüseyin, “Semantik” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, 1996.
- Atıyye, Corci Şahin, *Süllemü'l-lisân fî's-sarfi ve'n-nahvi ve'l-beyân*, Dâru Reyhânî, Beyrut ts.
- Aydın, Mustafa, “Arap Yazı Sistemi” *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, Ekim 2018, X/ 10, Sayı: 4
- Bağdâdî, el-Hatib, *Târîhu medîneti's-selâm*, Tah. Avvâr M'aruf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, by. 2001.
- Bağmancı, Emine, *Arap Dilinde İkilemeler ve Öğretimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2012.
- Batalyevsî, Muhammed b. Sîd, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, Tah. Mustafa es-Sekâ, Hâmid Abdülmecid, Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Kahire 1996.
- Bayırbaşı, Süheyla Hale, *İbn Kuteybe'de Dil ve Anlam* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016.
- Bayrav, Süheylâ, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul 1998.

- Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu 'l-buldân*, yy. Kahire, 1901.
- Beşîr, Necmü'd-Dîn, “Hurûfu'l-cerr ve delâlâtuhâ inde'n-nuhâtı ve'l-usûliyyîne ve devruhâ fî ihtilâfî'l-ahkâm”, *Mecelletü 'l-ulûmu 'l-insâniyye*, 2017, XVIII.
- Beyâtî, Zâhir Şevket, *Edevâtü 'l-irâb*, yy. Beyrut 2005.
- Buhayt, Âmine, *es-Sikal ve 't-tahfîf fî 'n-nahvi 'l-arabîy*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmiatu's-Sûdân 2017.
- Cebel, Hasan, *fî İlmid-delâle, Âlemü'l- Kütüb*, Kahire 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Oryantalizim ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, Sayı.1, 1990
- Cevâlikî, Mevhûb, *Şerhu Edebi 'l-kâtib*, Tah. Tayyibe Hamid Bûkây, yy. Câmiatu Kuveyt 1995.
- Cevzî, Muhammed, *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l-ümem*, Tah. Muhammed Ata, Mustafa Ata, yy. Beyrut ts.
- Cevziyye, İbn Kayyım, *Bedâiu 'l-fevâid*, Tah. Muhammed el-Umrân, Dâru Âlemü'l-Fevâid, by. ts.
- Cezerî Muhammed, *Müncidü 'l-mukriîn ve mürşidü 't-tâlibîn*, Tah. Muhammed Umrân, yy. Lübnan ts.
- Corci, Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Cürçânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemu 't-târîfât*, Tah. Muhammed Sıddık Mînsâvî, yy. Kahire ts.
- Çağırıcı, Mustafa, “Edep” *DİA*. İstanbul 1994.
- Çetin, Nihad M. “Arap/Yazı”, *DİA*. İstanbul 1991.
- Çetin, Nihat M. “Arapçada Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler” *Şarkiyat Mecmuası*, Ankara 1956, Sayı: I.
- Dahîlullah, Semîra, *el-Adlu fî 'n-nahvi 'l-arabî*, (Yüksek Lisans Tezi) Câmiatu Umî 'l-Kurâ Suûdî Arabistan 2006.
- Dânî, Osman b. Saîd, *el-Muhkem fî naktı 'l-masâhîf*, Tah. İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2008.
- Dayf, Şevki, *Medârisü 'n-nahviyye*, Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
- Dekar, Abdulğani, *Mucemu 'l-kavâidi 'l-arabiyye fî 'n-nahvi ve 's-sarfî ve zeylün bi 'l-implâ*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1986.
- Dekyânî, Abdulmecid, “el-Kâfiyetü fî şî'ri Belkâsım Humar” *Mecelletu 'l-ulûmi 'l-insâniyye*, Câmiatu Muhammed Hkider, Biskra 2007, Sayı:11.
- Deliçay, Tahsin, “Harf-i Cerlerin Fiile Anlam Kazandırması: Kur'an-ı Kerim Örneği” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2012, II, Sayı:2.

- Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum 1998.
- Demiriş, Bedia, “İstanbul Üniversitesi'nde Klasik Filoloji” *Sosyoloji Dergisi*, 19. Sayı, 2009/2, 273-283.
- Derviş, Abdullah, *Dirâsâtün fî ilmis-sarf*, Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmiyy, Suudi Arabistan 1987.
- Dukura, Mâsır, “el-Kıyâs fî'l-lugati beyne ulemâi'l-Arab ve De Saussure”, *Mecelletü Câmiati'l-Âlemiyye*, Malezya, Sayı:2, 2012.
- Dûrî, Abdulaziz, “Divan”, *DİA*. İstanbul 1994.
- Durmuş, İsmail, “İnşâ”, *DİA*, İstanbul 2000.
- Durmuş, İsmail, Kandemir M. Yaşar, Çetiner Bedrettin, “Mesel”, *DİA*, Ankara 2004.
- Dülber, Hatice, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Târik, Ebu Heşîme, *Usûlu'l-kelimât*, yy. el-Cezîre, 2007.
- Enbârî, Ebu'l-Berakât, *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kurân*, Tah. Abdülhamit Taha, yy., by. 1980.
- Ebu'l-Hayr, Muhammet, *Risâletu Hamza*, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Mısır 2004.
- Emin, Ahmed, “Arap Edebiyatında Meseller”, çev. Zehra Özli, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV, Sayı:26, 2012.
- Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'l-Usra, Kahire 1997.
- Enbârî, Muhammed Kâsım, *el-Müzekker ve'l-müennes*, Tah. Abdülhalik Adîme, yy. Kahire 1981.
- Enbârî, Muhammed Kâsım, *Kitâbu'l-ezdâd*, Tah. Muhammed İbarhim, yy. Beyrut 1987.
- Endelûsî, Abdullah b. Mâlik, *Teshîlû'l-fevâid ve tekmîlû'l-makâsîd*, Tah. Muhammet Kâmil Berakât, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire 1967.
- Endelûsî, Ebu Hayyân, *İrtişâfü'd-darb min lisâni'l-arab*, Tah. Receb Osman Muhammed, yy. Kahire 1998.
- Esterabâzî, Raduyiddin, *Şerhu's-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, Tah. Muhammed Nur el- Hasan, Muhammed ez- Zakraf, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1982.
- Ezherî, Abdullah, *Şerhu't-tasrîh ale't-Tavdîh*, Tah. Muhamed Bâsil, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2000.
- Ezherî, Ahmed, *Tehzîbu'l-luga*, Tah. Abdulalim el- Birûnî, Dâru'l-Kavmiyye, by. 1964.
- Fazlıoğlu, Şükran, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-ilahiye fî mevzuat el-ulum el-lğaviyye) Tokatlı Hasanoğlu Lüfüllah (Molla Lütüf) Eleştirel Metin ve İnceleme*, Kitabevi, İstanbul 2012.

- Ferrâ, Yahya b. Ziyad, *el-Müzekker ve 'l-müennes*, Tah. Ramazan Abduttevvâb, Dâru't-Turâs, Kahire ts.
- Fiyrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup, *el-Bulġatu fî tercümeti eimmeti 'n-nahvi ve 'l-luga*, Tah. Muhammed Mısıry, Dâru Sadu'd-Dîn, Dımaşk 2000.
- Fiyrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, Tah. Mektebü Tahkiki't-Türâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.
- Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
- Gökkır, Bilal, "Kur'an'da Yabancı Kelimeler Meselesine Oryantalist Bir Yaklaşım" *Marife Dergisi*, Sayı.3 Kış 2002.
- Günday, Hüseyin; Şahin, Şener, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Bilgisi*, ALFA Yayınları, İstanbul 2015.
- Gündüzöz, Soner, *Arapçanın Söz Varlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Ġalâyînî, Mustafa, *Câmi 'u 'd-durûsi 'l-arabiyye*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1983.
- Habenneke, Abdurrahman *el-Belâġatü 'l-arabiyye uslûbuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*, yy. Beyrut- Dımaşk 1997.
- Halil, b. Ahmed, *Kitâbu 'l-ayn*, Tah. Abdulhamid Handâvî, yy. Beyrut 2003.
- Hâmid, Hilâl Abdülġaffâr, *el-Lehecâtü 'l-arabiyye neş'eten ve tatavvuran*, Metebetü Vehbe, Kahire 1993.
- Hamlâvî Ahmed, *Şezâ 'l-urf fî fenni 's-sarf*, Dâru'l-Kiyân, by. ts.
- Harûnî, Nasru, *el-Metâliu 'n-nasriyye li 'l-metâbiu 'l-mısıryye fî usûli 'l- hat*, Tah. Mahmut el-Kahle, yy. Beyrut 2001.
- Hâşimî, Ali, *el-Arûdu 'l-vâdih ve ilmu 'l-kâfiye*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1991.
- Hatib, Abdullatif Muhammed, *el-Mustaksâ fî ilmi 't-tasrîf*, yy. Kuveyt 2003.
- Hatipoġlu, Vecihe, *Türk Dilinde İkilme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- İbn Abdirabbihi, Muhammed, *el-İkdü 'l-ferîd*, Tah. Abdulmecid et-Terhînî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1983.
- İbn Cezerî, Yusuf, *en-Neşr fî 'l kırâati 'l-aşr*, Tah. 'Ali Muhammed ed-Dabba, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, Tah. Muhammet Ali Neccar, Dâru'l-Kütübü'l-Mısıryye, by. ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Munsif şerhu li Kitâbi 't- tasrif*, Tah. İbrahim Mustafa, Abdullah Emin, yy. by. 1954.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *et-Tasrîfu 'l-mulûkî*, Tah. Muhammet Sait Mustafa, yy. Mısır ts.

- İbn Dürüsteveyh, Muhammed, *Kitâbü'l-kuttâb*, Tah. İbrahim Semarrâî, Abdulhasan el-Fettâh, Matbaatu'l-Âbâi'l-Yûsu'yyin, Kuveyt 1977.
- İbn Fâris, Ahmed, *el-Müzekker ve'l-müennes*, Tah. Ramazan Abdu't-Tavvâb, yy. Kahire 1969.
- İbn Fâris, Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Tah. Muhammet Harun, Dâru'l-Fikr, by. ts.
- İbn Fâris, Ahmed, *Mucmelu'l-luga*, Tah. Abdulmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Rısâle, Irak 1986.
- İbn Haldun, Muhammed, *el-Mukaddime*, Tah. Muhammed Derviş, yy. Dımaşk 2004.
- İbn Haldun, Muhammed, *Mukaddime*, Ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Hallikân, Ebu Bekir, *Vefeyâtu'l-ayân*, Tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbn Kesir, İsmail, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Tah. Heyet, yy. Beyrut 1991.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-kâtib*, Tah. Ali Fâur, yy. Suudi Arabistan, ty.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, Tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
- İbn Manzur, Cemaleddin, *Lisânu'l-arab*, Tah. Abdullah âli el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şâzeli, yy. Kahire ts.
- İbn Mesud, Ali, *Merâhu'l-ervâh*, Tah. Ahmed Azv İnâye, Ali Muhammed Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiy, Beyrut 2009.
- İbn Nedim, İshak, *el-Fihrist*, Tah. Rıza Teceddüd, Dâru'l-Marife, Beyrut ts.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felah, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, Tah. Muhammed Arnavut, Abdulkadir Arnavut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1988.
- İbrahim, Abdulalim, *Teysîru'l-ilâl ve'l-ibdâl*, Mektebetü Ğarib, Kahire 1969.
- İnce, Nazife Nihal, *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları*, Aybil Yayınları, Konya 2011.
- İşbilî, İbn Ufûr, *el-Mumt'ı fi't-tasrîf*, Tah. Fahrudin Kabâve, Dâru'l-Marife, Beyrut 1987.
- Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Oriental Institute, Baroda 1938.
- Kaddûrî, Ğânim, *İlmu'l-kitâbeti'l-arabiyye*, Dâru Ammar, Amman 2004.
- Kalkaşendî, Ebu'l- Abbas, *Subhu'l-âşâ fi sinâti'l-inşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Hudayviye, Kahire 1914.
- Kara, Ömer “Arap Dilbiliminde ‘Terâdüf’ Literatürünün ‘Furûk’ Paralelinde Tespit ve Tahlili el-Furûku'l-Luğaviyy’ye Giriş (II)” *AÜİFD* XLV (2004) Sayı:11.
- Karabela, Nevin, “Arap Dilinde İtba”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:14, 2003.
- Karadaş, Çağfer, “Kerrâmiye ve İtikâdî” *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 5: 2 (2007).

- Karakılıç, Celâleddin, *Tecvîd İlmi*, Kalkan Matbacılık, Ankara 2012.
- Kastalânî, Ebu'l-'Abbâs, *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kirâat*, Tah. Merkezu ed-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, Medine-i Münevvere 1434.
- Keskiner, Osman, *Arap Edebiyatında İnşa San'atının Gelişmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.
- Kıfî, Yusuf, *İnbâhu'r-ruvvât alâ enbâhu'n-nuhhât*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Müessesetü'l-Kütübi's-Sika, Beyrut 1986.
- Kılıç, Hulûsi, "Furûk", *DİA*, İstanbul 1996.
- Kılıç, Mahmut Erol, "Bir Metodun Metodolojisi: Dini İlimler Metodu Olarak Tasavvufa Mukayeseli Bir Bakış" *Usul Dergisi* 2014.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.
- Kınar, Kadir, "Arap Dilinde Cinsiyet Olgusu ve Diğer Dillerle Bir Mukayesesi" *EDÜİFD* 2014, Sayı:19.
- Kırkız, Mustafa, "Arap Dilinde Masterlar ve Önemi", *FÜİFD*, 2010, XV, Sayı:1.
- Kızıklı, Zafer, "Arap Dili Seydişehirli Mahmûd Es'ad", Sadeleştiren, Zafer Kızıklı, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, IX, (2009) Sayı:4.
- Kuşcu, Ali, *Unkûdu'z-zevâhir fî's-sarf*, Tah. Ahmed Affî, Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâikî'l-Kavmiyye, Kahire 2001.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*. Ankara 2002.
- Kürdî, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-hattî'l-arabî ve edebüh*, Mektebetü'l-Hilal, Mısır 1939.
- Luğaviy, Ebu't-Tayyib, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009.
- Mâverdî, Muhammed, *el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-velâyâtü'd-diniyye*, Tah. Ahmed Mubârek, Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, Kuveyt 1989.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammet, *Kitâbu nüzhâtü't-tarf fî ilmi's-sarf*, Matbaatü'l-Cevâib, Kostantiniyye 1299.
- Mubarek, Abdulhasîn, "Hurûfu'l-cerr ve mezâhibu'n-nuhhât fî ist'amâlihê" *Havliyyetu kulliyeti'l-insâniyyât ve'l-ulûmu'l-ictimâ'iyye*, Câmiatu Katar 1988, Sayı:11.
- Muhtar, Ömer Ahmed, *İlmü'd-delâle*, Kahire 1998.
- Müeddib, Muhammet b. Saîd, *Dakâiku't-tasrif*, Tah. Hâtim Sâlih, Dâru'l-Başâir, Dimaşk 2004.
- Nâdirî, Esad, *Nahvu'l-lugati'l-arabî*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1997.

- Nafî'i, Wildan, "İlmü's-sarf: neş'etühü ve tatavvuruh", *el-Wasathiya: Journal Studi Agama*, Volume 4, Nomor 2, Desember 2016.
- Nahhâs, Mustafa, *el-Adedü fi'l-luga*, Mektebetü'l-Felâh, Kuveyt 1979.
- Nâsirî, Lâmia Nevval, *Hurûfu'l-cer beyne'l-manâ ve'l-vazîfe fi'l-Kur'âni'l-Kerîm sûratu'l-Mülk Numûzecen*, (Yüksek Lisans Tezi) 2017.
- Neccâr, Abdülaziz, *el-Ef'âl elletî lâ masâdırâ lehâ beyne'l-lugaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, yy. Mısır 2013.
- Nevrî, Ahmed Fuat, "el-Masdaru ve ismu'l-masdari ve'l-ismü ve'l-amelü'n-nahvîy" *Mecelletü'l-üstêz*, Sayı:206, 2013.
- Öncü, Mustafa, "İlk Dönem Dilcilerinden Kutrub'un Kitâbu'l-Ezdâd Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2013, XV, say:2.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, *Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.
- Özer, Hüsnü, *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.
- Pullu, İdris, *Arap Dili ve Edebiyatında Meseller, Dil ve Belâgat Yönünden Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Râcihî, Abduh, *et-Tatbîku'n-nahvî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 2010.
- Râcihî, Abduh, *et-Tatbîku's-sarfî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 2014.
- Râfiî, Sadık, *Târihu edebi'l-Arab*, yy. Mısır 1911.
- Rafîka, Meysiye, *Ebniyetü's-sarfîyye fî sûratı Yusuf (as)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Câmiatu Mentûrâ Kostantina Cezâir 2004.
- Ertem, Rekin, "Elifbâ" *DİA*. İstanbul 1995.
- Sâdî, Yezid, *Şerhu Edebi'l-kâtib*, Tah. Muhammed Murzâk, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2009.
- Salah, Alaadin; Bulut, Ali, "Hemze'nin 'İlmu Resmi'l-Masâhif' ve Kıraâtteki Yeri" *SDÜİF D*, 2016/2, Sayı: 37.
- Seber, Abdulkerim "Semantik-Delâlet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramının Muhtevasının Tespiti" *CÜİFD*, 2013, XVII, Sayı:2.
- Sekkâkî, Ebu Yakub Yusuf, *Miftâhu'l-ulûm*, Tah. Naim Zarzûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1987.
- Sellâm, b. Kasım, *el-Ğarîbü'l-musannef*, Tah. Muhammed el-muhtar el-Abyeri, Dâru Mısır, Kahire 1996.

- Sıkıllı, b. Katt'a *Ebnîyetü'l-esmâ ve'l-efâli ve'l-masâdır*, Tah. Muhammed Abdudâim, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1999.
- Sîbeveyh, Osman, *el-Kitâb*, Tah. Muhammet Hârun, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988.
- Sicistânî, Ebu Hâtîm, *el-Müzekker ve'l-müennes*, Tah. Hâtîm Salih ed-Dâmin, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1997.
- Sultan, Abdulâlî, Şerif, Afâf Hâdî, "el-İhtimâlu's-sarfî fî ebniyeti'l-masâdiri fî tefsîri'l-Bahri'l-muhîr", *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye/Câmiatü Bâbil*, Sayı:23, 2015.
- Suyûtî, Celaleddin, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl, İbrahim, Matba'atu'l-Halebi, by. 1965.
- Suyûtî, Celaleddin, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, Tah. Abdulhalim Atıyye, Dâru'l-Beyrûtî, Beyrut 2006.
- Suyûtî, Celaleddin, *el-Muhezzeb fî mâ vaka' fî'l-Kur'an mine'l-muarreb*, Tah. Er-Râcî el-Hâşimî, yy. Fas ts.
- Suyûtî, Celaleddin, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâihâ*, yy. Kahire ts.
- Şemseddin, Sâmi, *Kâmus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, by. 1317.
- Tantâvî, Muhammet, *Neşetü'n-nahvi ve târihu eşheri'n-nuhât*, Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
- Taşköprüzâde, Ahmed, *Miftâhu's-saâde*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1985.
- Tural, Hüseyin, *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.
- Tuzcu, Kemal "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı", *Nusha*, yaz 2001.
- Tüccar, Zülfikar, "Edebü'l-Kâtib", *DİA*, İstanbul 1994.
- Türkmen, Kerim, "Arap Yazısının Kaynağı ve Çeşitleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:8, 1999.
- Ukberî, Abdullah, *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-irâb*, Tah. Abdu'l-Îlâh Nebhân, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Ukberî, Abdurrahman, *et-Tıbyân fî ulûmu'l-Kur'ân*, Tah. Ali Muhammet Bacâvî, İsa el-Bâbî el-Halebî, by. 1976.
- Uzun, Tacettin, "Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)" *HRÜİFD*, Sayı: 5, Ocak-Haziran 2003.
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual, İstanbul 1998.
- Varol, Hüseyin, *Edebü'l- Kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim, I.Kısım), İbn Kuteybe ve Edebü'l- Kâtib (II. Kısım)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1980.
- Vüheybî, Süleyman, "el-Mutâvaatu: mânâhâ ve evzânihâ" *Mecelletü Câmiati'l-Meliki Suud* 1994.
- Yavuz, Galip, "Eşanlamlılık ve Kur'an Bağlamı", *CÜİFD*, 2002,VI, Sayı:1.

- Yavuz, Mehmet, “Mu’arreb Kelimeler Dâir Yazılan Eserler Sözlükler”, *Nüsha Dergisi* Yaz 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, *DİA*. İstanbul 2006.
- Yazıcı, Abdurrahman, “Sıyağu’l-cumû fi’l-lugati’l-arabiyye ve’l-ingiliziyye” *el-Mecelletü’l-imiyye li Câmiati’l-Meliki Faysal* 2007, VIII, Sayı: I
- Yıldırım, Kadir, “Arap Dilinde Müzekkerlik-Müenneslik Ayrımına Dil Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi*, Bahar 2003, Sayı:15.
- Zebidî, Muhammet Murtaza, *Tâcu’l-arus min cevâhiri’l-kâmus*, Tah. Ahmed Farac, yy. Kuveyt 1965.
- Zeccâcî, Ebu İshak, *el-Cümel li’z-Zeccâcî*, Tah. İbn Ebi Şetb, Hızântu’l-Kutubu’l-Arabiyye, Cezâir 1926.
- Zeccâcî, Ebu İshak, *Hurûfu’l-meânî*, Tah. Ali Tefik el-Hamed, Dâru’l-Emel, Ürdün 1986.
- Zeccâcî, Ebu İshak, *Mâ yensarifü ve mâ lâ yansarif*, Tah. Hüdâ Mahmut, yy. Kahire 1971.
- Zehebi, Osman, *Mizâni’l-îtidâl fî nakdi’r-ricâl*, Tah. Muhammed Becâvî, Dâru’l-Marife, Beyrut ts.
- Zehebi, Osman, *Siyeru âlâmi’n-nubalâ*, Tah. Ali Ebu Zeyd, Müessetü’r-Rısâle, Beyrut 1983.
- Zencânî, İbrahim, *Tasrîfü’l-izzî*, Dâru’l-Minhâc, Beyrut 2008.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Kıyasettin ARSLAN
Doğum Yeri - Tarihi	Manavgat -1970
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya İmam Hatip Lisesi, 1982-1989
Lisans Diploması	Atatürk Ün. İlahiyat Fakültesi Erzurum 1992-1996
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	
Proje Konusu	
Yüksek Lisans Diploması	Süleyman Demirel Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili Belagatı Ana Bilim Dalı, Isparta, 2014.
Tez/ Dönem Projesi Konusu	<i>El-Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi</i>
Doktora Diploması	Akdeniz Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Antalya, 2020
Tez/Dönem Projesi Konusu	<i>İbn Kuteybe'nin Edebü'l-kâtib Adlı Eserinin Filolojik İncelemesi</i>
Yabancı Dil / Diller	Arapça/iyi
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Makale: Nahiv kaidelerinin tespitinde kullanılan kaynaklar. Bildiri özeti: “عقل-ل ق ع” maddesinin sözlüklerde karşılığı ile müfessirlerin tercih ettiği manalar.	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	1. M. E. B. Öğretmen, 1996 -2015, 2. Akdeniz Ün. İlahiyat Fak. Öğr. Gör. 2015- devam ediyor.
E-Posta	kiyasettinarslan@akdeniz.edu.tr